

અંક ૧ લો.

પુસ્તક ૪૬ મું.

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

જાન્યુઆરી ૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

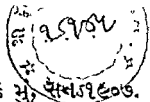
ગત વર્ષનું પુનરવલોકન	૧-૨
શિક્ષણશાસ્ત્રના વિષયો	૩
સંગીત અને ખાગીત	૪
વાગ્યાપાર અને પ્રેમાનંદ	૫
પદાર્થ પાઠ	૬
નવિન વર્ષના વિષયો	૭-૮
જાપાનમાં શિક્ષણનાં નિદર્શનો	૯-૧૦
નિબંધની સામાન્ય ભૂલો	૧૧-૧૫
ધર્માંગ	૧૬-૧૭
મિત્રશ્રિ	૧૮-૩૧
વાચ્ય મ્યુ. નિદાઓનાં ઇત્યાદિ એવાવડો	૩૨-૩૩
કેળવણીખાતાની ખાતર	૩૪
પશ્ચિમ સર્વિસ પરીક્ષા વિશે	૩૫

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ:

“ યુનાઇટેડ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ દરે સ્થાપીત સંખ્યા ૭.)

ગુજરાત સાહિત્ય, પુસ્તક ૪૬ મું, સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૭.

અનુક્રમણિકા.

વિષય

પૃષ્ઠ

અભિપ્રાય.....	૩૩૭-૩૪૩
ઉચ્ચ શિક્ષણ (ગ્રામીણ, રોગન વર્ષ) ..	૫૫-૬૧
ધર્માર્થો મેળાવડો-(આકાશ).....	૧૨૭-૧૨૮
ઉત્તરવિભાગ અને ગુજરાતની ભૂગોળ.....	૩૦૧-૩૧૩
એક પાટા ઉપર ચાલતી આગગાડી.....	૨૬૬-૨૭૫
એડવર્ડ શિક્ષકસમાજ-ખોસલ-નો રિપોર્ટ.....	૩૪૪-૩૪૬
કિન્ડર્ગાર્ટન.....	૪૬-૫૪, ૨૩૫-૨૩૮
કેળવણીનો ખોટો દંશ	૧૫૬-૧૫૮
કેળવણીખાતાની ખબરો—	

કાઝી શહામુદ્દીન સ્કૉલરશિપો.....	૨૫૪
કાઠિયાવાડ મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા.....	૨૫૦-૨૫૧
ગુજરાતી નવી છઠ્ઠી ચોપડીની મંજૂરી.....	૯૬
નવરોજી પેસનજી સ્કૉલરશિપ.....	૩૧૮
નવી સાતમી ચોપડીની મંજૂરી.....	૨૮૮
પબ્લિક સર્વિસ પરીક્ષા વિષે.....	૩૨
પરચુરણ.....	૨૮૮, ૩૫૧-૩૫૨
પહેલો ચોપડી (એસ. એમ. ચૌધરી) નું નીકળી જવું...	૨૮૪
પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કૉલેજ માટે અમદાવાદ મ્યુ.ની સ્કૉલરશિપો. ૩૧૮-૩૧૯	
પ્રે. રા. મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા.....	૨૫૫-૨૫૬
પ્રે. રા. મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા.....	૨૫૫
ખાદેન ક્રીમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા.....	૧૯૨
મહાલક્ષ્મી ક્રીમેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા...	૨૮૬-૨૮૭
મિડલ અને સ્પેશિયલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપના ધારા...	૧૧૩-૧૨૦
મિડલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપના નિયમમાં સુધારો...	૧૫૮
મિડલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપો.....	૨૫૩-૨૫૪

વિષય.

પૃષ્ઠ.

વર્નાકુલર સ્કૂલ ફાઇનલ પરીક્ષાને લગતી.....૧૯૧-૨૨૭

વર્નાકુલર ફાઇનલ પરીક્ષાની ઉમ્મર..... ૧૫૯

સલામ કુવાની દળને લગતી... .. ૧૯૨

હાઈ અને સ્પેશિયલ સ્કૂલના દાખલ થવાના કે જીદી જ-

વાના નિયમો.....૨૮૫-૨૮૬

હાઈ અને સ્પેશીઅલ સ્કૂલની સ્કૉલરશિપો..... ૨૪૧-૨૪૨

હાઈ અને સ્પેશીઅલ સ્કૂલ સ્કૉલરશિપોના ધારા... ..૧૨૦-૧૨૭

ચાર વેન્ચિયા પંડિતોની વાર્તા.....૨૬૩-૨૬૫

જાપાનમાં હિંદુસ્થાનના વિદ્યાર્થીઓ..... ૪-૬

ટ્રેનિંગ કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર... ..૧૭૬-૧૮૦

ધર્મની આવશ્યકતા.....૨૮૫-૨૮૮

નિબંધની સામાન્ય ભૂલો..... ૬-૧૫

નિશાળોનાં ધંનામપત્રક ૩૧૯-૩૨૦, ૩૮૧-૩૮૪

ન્યાયશાસ્ત્ર..... ૨૧૦-૨૧૩

પાર્વતિકુંવર સ્મારક ઓકામના પ્રદર્શનની જાહેર ખબર... .. ૧૨૮

પંચાંગ ૧૬-૧૭

ખાળગીત..... ૩૭૩-૩૭૭

બ્રિટિશ હિંદના રાજ્યદીપ વિભાગ..... ૮૭-૮૭

બરુચ મ્યુ. નિશાળોના ધંનામનો મેળાવડો..... ૬૧-૭૨

ભૂગોળનું શિક્ષણ.....૨૭૬-૨૮૧

ભૂગોળ શિક્ષણના ગોટે સ્વયંસેવો.....૨૯૬-૩૦૦

મહીપતરાગ અનાયાત્રમનો રિપોર્ટ.....૮૮-૯૫, ૧૧૦-૧૧૩

માસ—

આબોહવા વિષે પાઠ.....૩૨૪-૨૨૬

ઔરગઝેજ ખાદ્યાહ.....૧૬૮-૧૭૬

કુમિનન હીરો ૨૮૯-૨૯૧

ગતવર્ષનું પુનરવલોકન... .. ૧-૪

મંદ્રની ઉત્પત્તિ.....૨૯૪-૨૯૫

વિષય.

પૃષ્ઠ

જાગૈકા	૧૦૪-૧૦૫
જર્મનીમાં શિક્ષણ.....	૯૭-૧૦૪
જોડણીના દોષ.....	૨૩૧-૨૩૪
નવીન વર્ષના વિષયો.....	૩-૪
નવો ધૂમકેતુ.....	૨૯૪-૨૯૪
નીતિનુ શિક્ષણ.....	૩૨૭-૩૩૧
પદાયપાઠ.....	૩
પદાર્થવિજ્ઞાનપ્રવેશિકા...	૩૬૮-૩૭૩
પાઠની નોંધ.....	૧૯૫-૨૦૪
બ્રહ્મદેશની કેળવણી	૨૫૮-૨૫૯
સુંઝાઈ ધલાકાના કેળવણીખાતાનો રિપોર્ટ.....	૬૫-૭૬
લેખન	૨૫૭-૨૫૮
સ્પુસિટેનિયા નામની આગબોટ.....	૨૯૧-૨૯૨
વાગ્વ્યાપાર અને પ્રેમાનંદ.....	૩
વાચન પાઠની નોંધ	૨૨૫-૨૩૧
વ્યાકરણમાં વિવક્ષાનું બળ	૧૯૩-૧૯૫
વાચનાં વિષે પાઠ	૩૨૬-૩૨૭
વિબહિત	૩૩-૪૫
વિશિષ્ટ લક્ષણથી શિક્ષણપર ચતી અસર	૧૬૧-૧૬૭
વેપારથી ઇંગ્લેન્ડની અ.ખાદી	૩૨૧-૩૨૪
શિક્ષક તેમજ શિષ્ય બન્નેએ કેળવવા યોગ્ય ટેવો	૧૨૯-૧૪૦
શિક્ષકના આસ્થક ગુણો.....	૨૫૯-૨૬૩
શિક્ષકોની હાસિક ૨૫ર્ષી.....	૧૯૧
શિશુશાસ્ત્ર અને શિક્ષણકળા	૩૫૩-૩૬૧
શિક્ષણશાસ્ત્રના વિષયો.....	૧-૨
સંગીત અને બાગ્ગાત.....	૩

મિત્રશાસિ..... ૧૮-૩૧

મીઠું..... ૨૧૮-૨૨૧, ૨૩૮, ૨૪૭

વિષય.

પૃષ્ઠ.

રા. રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી તથા પ્રોફેસર આબાશ કાથવટેનો

સ્વર્ગવાસ. ૬૪

રા. રા. મતઃમુખરામ મુર્ધારામ ત્રિપાઠીનો સ્વર્ગવાસ..... ૨૨૪

લૌરા પ્રિન્સેન..... ૬૧-૬૪

વડોદરાની શિક્ષકમહાસભા..... ૧૬૦

વરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશ ૧૪૦-૧૫૨, ૨૦૫-૨૧૦, ૩૩૨-૩૩૭, ૩૬૧-૩૬૬

વાચન. ૧૮૭-૧૧૦

વાચનમાળાના ખુલાસા.....૨૨૧-૨૨૨, ૨૪૭-૨૫૦, ૨૮૧-૨૮૩,

૩૧૪-૩૧૭, ૩૫૦-૩૫૧, ૩૬૬-૩૬૭

શિક્ષકવર્ગને આપેલાં પ્રશ્નપત્રો (૧૯૦૭).....૩૭૮-૩૮૦

મુક્તતાન મુર્દારાજા.....૭૬-૮૨, ૧૦૫-૧૦૭, ૧૫૨-૧૫૫, ૨૧૪-૨૧૮

સૌથી જૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ બનવાવેલી

સોદાગર સ્ટાન્ડર્ડ કોપી બુકો.

દરેકની કીંમત રૂ ૦-૧-૯

આ કોપી બુકો નીચલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી ઓટલે ૨૫ નકલ સુધી મગાવનારને સેકંડે ૩૦ ટકા કમિશન મળશે. ૫૫૫ રેલવેનું તુર, પેકીંગ તથા પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વે ખર્ચ ખરીદનારને માથે

(૨) સેકંડે ૩૫થી દેશી સિંચાણ કાગળોની મગાવનારે માત્ર સેકંડે ૩૫ ટકા કમિશન આપવામા આવશે.

જ્યાંબધ સામગ્રી રકમની એકી વખતે ખરીદ કરનારે કમિશન માટે પત્ર વ્યવહારથી નીચે સહી કરનારને લખી બુલાસો મેળવવો.

આ કોપી બુકો બહુજ સુદર છાપાથી તદ્દન નવી રીત મુજબ છાપવામા આવી છે, અને તે બધા કરતા જેમ સારી તેમજ સસ્તી છે મગાવી જોવાથી ખાત્રી થશે. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

ઉમદરામ નગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાના માલેક. સુરત.

વૈદ્યકુલપત્ર.

દરેક ધરમાં અને દરેક ગામડામાં દાખલ કરવા લાયક વેદક મામિક.

મહેતાજી સાહેબોને ખાસ વિશાખના કરવાની કે છેલા બાર વર્ષ થયા વેદક ગાનનો પ્રત્નમા પ્રસાર કરનાર અને લોકપ્રિય ધર્મ પટેલ આ માસિકદ્વારા દરેક મહેતાજીએ ગામડાના અગ્રાન લોકોને ઉપયોગી થઈ પડવાની તક જવા દેવી નહિ જાહેર લેખકો, વિદ્વાનો અને વાચકોનો ઉત્તમ અભિપ્રાય મેળવવા ઉપરાંતના ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાનું ખાસ ઉત્તેજન મેળવ્યું છે, અને “ મિત્રમડળ યુગ્તકાલ્ય ” જેવા લોકપ્રિય ખાતાએ સેકંડે ગામડાઓની લાયબ્રેરીઓ એ માટે મજુર કરે છે જોનેવારીથી ૧૨ મુ પુસ્તક રૂ ૩ થશે વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૧ અગાઉથીજ નમુનો મફત મંગાવી ખાત્રી કરો

તંત્રી વૈદ્ય, જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી-અમદાવાદ.

ગાહેર ખખર

વાપી શિક્ષક અને શિષ્યોને અતિ ઉપયોગી થઈ મળ્યા છે. સોંડુ રૂા
 ગ ૦-૨-૦ ૭૬૫, સાવમા અને પ્રવેશક માટે, સદરહુ પુરતકે ૬૨૭
 અને કાદિ-એજન્સી ખાતે મળુર છે કિન્ડર્ગાર્ટન-સચિત્ર કિન્ડર્ગાર્ટન
 ગ્રેરેટ પદ્ધતિ લા. ૧ લો. ૨૯ ૦-૮-૦ મુખર્ષિ ઇલામના ગહેરમાન
 સાહેબ-૧૦૮૮૮ તા-૧૪-૨-૦૬ થી રકુલ લાયબ્રેરી માટે મળુર કરી છે

૧) રૂાઈંગ-મેમરી રૂાઈંગ-ફર્સ્ટ ગ્રેડ રૂા ૦-૪-૦ અને સેકન્ડ-ગ્રેડ
 રૂા ૦-૬-૦, ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ગ્રેડના વિદ્યાર્થીઓ અને મહેતાજીઓ માટે

૨૪ થી વધારે નકલ મંગાવનારને સેકન્ડે ૨૫ ટકા કમી થવ આપ
 વાગ્યા આવશે

કર્તી-ઉત્સોના ખચલ અને મહેતાજીઓ માટે, કોઈ
 વાવાડ મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

સચિત્રગુજરાતી નવી પહેલી ચોપડી આ 'જહા કિ દોહ આનો'
 ૧ ચોપડી મુખર્ષિ ઇલામના મે/ ડિરેક્ટર સોહિબખલાદુરે 'ટેક-
 બુક તરીકે મળુર કરી છે. આ ચોપડી જુર્નલમાં 'કર્તી પાસેથી'
 વડવાણુ શહેરના ખુસેસર, જેયંદ તપકેથી પાસેથી, જુર્નલમાં નવર
 ની, નિયાળના છ. આ મહેતાજી સવાન મળજીવન કામદાર તથા ખુસેસર
 નાથા સવાન કામદાર પમિયા/સરતમા ખુસેસર કેસેનદાર નારજીસ પોસેથી,
 બાવતગરમા ખુસેસર, અમદાવાદ મેનુ-આદમજી પાસેથી, મુખર્ષમા એન એ
 મ. નિપાઈ અને કંપની (કાલમાદેવીરોડ) પાસેથી, મળશે કમી થવ એકડે -
 ટકા વીચ, રસતા અર્થે પ્રિ, ગવનાર્ને શિરુ છે. પ્રિ મુખર્ષિ લેવામા આવશે
 નહિ. જે ખુસેસરો મદદુ ચોપડી વેચવાની ગમરજી પ્રત્યે જાણુવશે તે
 નો બદોખત કરીશુ

મુદ્રણ મૂળ, શેરહુ પ્રાચિન ગાળા પૂર્વમુદ્રણ, મુ. જુર્નલમાં

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ મું.

જાન્યુઆરી. ૧૯૦૭.

અંક ૧.

માસ.

ગત વર્ષનું પુનરવલોકન—શિક્ષણશાસ્ત્રના વિષયો—ઈ-

શ્વરકૃપાથી આ માસિક ગ્રન્થનું ૪૫ મું વર્ષ પૂરું થઈ ૪૬ મું વર્ષ બેઠું છે. અગાઉની પેઠે એ વર્ષમાં પણ ઘણી અગત્યની જાળતો વિષે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તેમાં વ્યાકરણના વિષયો મુખ્ય છે. વાક્યપૃથક્કરણના વિષયમાં ઘણા શિક્ષકોમાં અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે, તેમજ એ વિષે પ્રમાણભૂત પુસ્તકની પણ ખામી છે. એ વિષયને લગતાં ઘણાં અર્થાપત્રો આવવાથી એ વિષે ગત-વર્ષના એપ્રિલ માસના અંકમાં સંપૂર્ણ વિવેચન કર્યું છે; તેમજ કોઠાઓ આપી વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરી જતાવ્યું છે. 'ઉ-દ્દેશ્ય' અને 'કર્તા' વચ્ચે તેમજ 'વિધેય' અને 'ક્રિયાપદ' વચ્ચે શો ભેદ છે તે સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે. 'વિધાન' ના કરતાં 'વિધેય' કૃષી રીતે શુદ્ધ શબ્દ છે તે પણ દર્શાવ્યું છે. વળી 'વિધેય' માંજ 'ક્રિયા' ને 'પૂરક' જોતો સમાવેશ થાય છે ને 'વિધેય' અને 'વિધેયપૂરક' એવાં બે જુદાં ખાનાં પાડવાં યુક્ત નથી એ પણ યુક્તિપુરઃસર પ્રતિપાદન કર્યું છે. મિથ્ર અને સંયુક્ત વાક્યોનું પૃથક્કરણ કેમ કરવું તે પણ જતાવ્યું છે. આપ્રમાણે વાક્યપૃથક્કરણના વિષય પર બન્યો તેટલો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. સર્વેષ્વર માસના અંકમાં ભેદ અને પ્રયોગ વિષે શાસ્ત્રીય વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ભેદ એ ધાતુના પ્રકાર છે, ક્રિયાપદના પ્રકાર નથી. પ્રયોગ શબ્દનો મૂળ અર્થ શો છે અને કર્તારિ, કર્મણિ અને જાવે પ્રયોગ એટલે શું સમજવું તે વિષતત્વાર અનેક દાખલાઓ સાથે સમજાવ્યું છે, એ વિષયમાં શિક્ષકોનું ઘણું અજ્ઞાન જોવામાં આવે છે તેનું કારણ એ છે કે અસાર સુધી પ્રગટ થયેલાં ગુજરાતી વ્યાકરણોમાં જોતો શાસ્ત્રીય અને શુદ્ધ અર્થ સમજાવવાનો

પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી. ક્રિયાપદનાં રૂપો ઉપરથીજ તે કર્તૃવાચ્ય, કર્મ-
વાચ્ય કે ભાવવાચ્ય કેવી રીતે છે તે સમજાવ્યું છે. 'બેદ' શબ્દ પ્રાચીન
વ્યાકરણમાં નથી અને 'મેં કામ કીધું' અને 'મારાથી કામ કરાવું' એ
બંને કર્મણિ રચના છે. ધાતુ મૂળ હોય કે સાધિત હોય તોપણ તેને પ્ર-
ત્યયો કર્તારે, કર્મણિ કે ભાવે થાય છે, તો કર્મણિ પ્રત્યયોવાળા ધાતુને સા-
ધિત ગણી ધાતુના મૂળ અને સહ એવા ભેદ ધરાવવા યુક્ત અને અશા-
સ્ત્રીય છે એ સામાન્ય શિક્ષક પણ સમજી શકે એવી રીતે દર્શાવ્યું છે.
વળી ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિ બંનેનો સાધારણ પ્રત્યય 'એ' છે તો
'એ' પ્રત્યય તૃતીયાવાચક ક્યારે છે અને સપ્તમીવાચક ક્યારે છે તે દર્શા-
વાઓ આપી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. વાક્યપૃથક્કરણ અને વિ-
ભક્તિ તથા પ્રયોગ વિષેનું વિવેચન શિક્ષકો ધ્યાનપૂર્વક વાંચશે તો શિક્ષ-
ણુ આપવામાં તેમને ઘણું સાહાયકારક થઈ પડશે એ નિઃસંશય છે. શિ-
ક્ષણના બીજા વિષયોમાં ઇતિહાસતંત્ર શિક્ષણ કેવી રીતે આપવું એ ઇ. સ.
૧૯૦૫ના અંકમાં સંપૂર્ણ રીતે દર્શાવ્યું હતું. પરંતુ વિષય ધણો અગત્યનો
હોવાથી ઇંગ્લેન્ડના જોર્ડ આર્ચ એન્ડયુકેશનની એ વિષેની સચના તથા તે
વિષે અન્ય વિદ્વાનોના ગત આપવામાં આવ્યા છે. ઇતિહાસના શિક્ષણ વિષે
ઇ. સ. ૧૯૦૫ના અંકમાં તેમજ ગત વર્ષના અંકમાં જે વિસ્તીર્ણ વિવે-
ચન કરવામાં આવ્યું છે તે વિષે શિક્ષકવર્ગ મનન કરશે તો હાલ બહુધા
એ વિષયનું શિક્ષણ નીરસ જોવામાં આવે છે તેમ થતું અટકી ઘણુંજ
રસિક અને આકર્ષક થયા વિના રહેશે નહિ. અંગ્રેજીતના વિષયમાં 'પ્ર-
માણ' વિષેના શિક્ષણમાં કેવો હોય જોવામાં આવે છે તે એ હોય કેમ દર
થાય તે વિષે ડીસેમ્બર માસના અંકમાં વર્ણન કર્યું છે તે પરપણુ અમે શિ-
ક્ષકવર્ગનું લક્ષ ઈચ્છતું યુક્ત ધારીએ છીએ. શ્રુતલેખન (ડીફ્ટેશનના) ના
વિષય વિષે પણ ગત વર્ષમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તે શિક્ષકવર્ગને
ઉપયોગી છે. પાઠ આપવામાં કયા પાંચ કેમ લક્ષમાં રાખવાના છે તે મિ.
હર્બર્ટના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. 'કેળવણી' નાં લક્ષણ પ્રાચીન અને
અર્વાચીન પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ કેવી રીતે આપ્યાં છે તથા તે વિષે તેમના કેવા
વિચારો છે તે પણ ફેબ્રુઆરીના અંકમાં આપ્યું છે. વળી કિંગ્ડોર્નપદ્ધતિ
વિષે 'મિ. એમ. વી. આર્શીઆના વિચારો જનન્યુઆરીના અંકમાં આપ્યા
છે તે પણ મનન કરવા યોગ્ય છે.

સંગીત અને બાળગીત—દરેક કેળવાયલા પુરુષને સંગીતનું કંઈ પણ જ્ઞાન આવશ્યક છે. એ જ્ઞાન વગર પુરુષ, ભર્તૃહરિ કહે છે તેમ, પુ-
 ૨૭ અને વિષાણુદીન સાક્ષાત્ પશુજ છે. સંસ્કૃતનો વિષય સુધરેલી પ્ર-
 જ્ઞાના શિક્ષણક્રમમાં દાખલ કરેલો હોય છે. આજ કારણથી સંગીતનું
 ચતુર્થિયત્વ પણ જ્ઞાન ટ્રેનિંગ કોલેજના શિષ્યોને મળે અને તેમનામાં સહ-
 દયતા પ્રેરાય એ લક્ષ્યમાં સખી સરકારે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં સંગીતશિક્ષકની
 નવી જગા કાઢી છે. એમણે સંગીત વિષે જે વિચારો ગત વર્ષનાં શાળા-
 પત્રોમાં દર્શાવ્યા છે તે શિક્ષકને ધણા સમજા છે. વળી ‘બાળગીત’
 તરીકે પ્રાથમિક શાળામાં ગમે તે ગાયનો ગવાય તેને જાહેર ખાતાએ મંજૂર
 કરેલાંજ મનાય એ દિલકર હોવાથી તેવાં મીતોનો સમૂહ જીલ્લાઈ-ઓગ-
 સ્ટના ભેગા અંકમાં આપ્યો છે.

વાગ્ગય્યપાર અને પ્રેમાનન્દ વિષે ગત વર્ષમાં આપેલા વિદ્યાર્થ-
 રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના નિબંધો ઉત્તમ શિક્ષકોને ધણા ફાયદા કાર-
 ક થઈ પડશે.

પદાર્થપાઠના વિષયમાં ખાંડ વિષેનું વિવેચન શિક્ષકોને ઉપયોગી છે.
 સ્વર્ણપત્રીના જવાબમાં ‘સમુદ્રની ખારાશ,’ ‘ભરતી,’ અને ‘અ-
 એજ પંચાંગ, મુડ્રાપાઠે અને ઈસ્ટરના તહેવારો’ વિષેનું વિવેચન શિક્ષકવ-
 ગે લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવા લાયક છે.

આ ઉપરાંત ‘કિંગ્ડોમન,’ ‘પ્રાકૃતપ્રકાશ’ ના વિષયો જારી રા-
 ખવામાં આવ્યા છે.

નવીનવર્ષમાં આજ શૈલીએ મિત્ર મિત્ર વિષયોનું વિવેચન કરવામાં
 આવશે. અવકાશ ન મળવાથી ગત વર્ષમાં ‘કાવ્યશાસ્ત્ર,’ ‘ન્યાયશાસ્ત્ર,’
 ‘માનસશાસ્ત્ર’ તેમજ હેમચન્દ્રના ‘અપલંબપ્રકરણ’ વિષે લખવામાં
 આવ્યું નથી, તે જનશે તે પ્રમાણે આ વર્ષમાં દાખલ કરવામાં આવ-
 શે. અમારો નત્ર વિનંતિ એટલીજ છે કે શાળાપત્રમાં જે લખાણ આવે
 તે પર શિક્ષકવર્ગે પૂરતું ધ્યાન આપવું ને જ્યાં જ્યાં સંદેહ પડે તેનું નિ-
 રાકરણ અમારી પાસે ચર્ચાપત્રો મોકલી કરાવવું. શિક્ષણને લગતા વિષયો
 પર પરીક્ષક અધિકારીઓનું પણ લક્ષ આવશ્યક છે. જ્યાંસુધી શિક્ષકો
 અને પરીક્ષક અધિકારીઓને ટપાલમાંથી મળેલાં શાળાપત્રોનાં બંડો છે, ત્યાં-

નો પણ અવકાશ મળતો નથી ત્યાંમુધી એમાં લખેલું એમાં લખેલું રહે છે. તેથી વિષયની જેવી-અર્થા થવી જોઈએ તેવી થતી નથી અને જેવું સં-
શોધન આવશ્યક છે તેવું થતું નથી. શિક્ષણ હમેશા પરીક્ષાનેજ અનુસરે
છે, માટે પરીક્ષક અધિકારીઓએ તેને યોગ્ય માર્ગે દોરવું એ તેમનો ધર્મ
છે. આ કારણથી મુખ્યત્વે કરીને ‘ પ્રયોગ, ’ ‘ વિભક્તિ, ’ ‘ વાચ્યપૃથ-
ક્કરણ, ’ ‘ ઇતિહાસ, ’ ‘ શ્રુતસેખન, ’ ‘ અંગગણિત ’ જેવા શિક્ષણના
સામાન્ય વિષયો પર શાળાપત્રમાં જે લખાણ કરવામાં આવ્યું હોય તે વિષે
પરીક્ષક અધિકારીઓના વિચાર ભિન્ન હોય તો તેમણે ચર્ચાપત્રદ્વારા દર્શા-
વવા યુક્ત છે; પણ તેમ ન હોય ને તેમની સંમતિ હોય તો તે પ્રમાણે
પરીક્ષા ચલાવવી કે તેમ કરવાથી ‘ શાળાપત્ર ’ વાંચવાની શિક્ષકોને જરૂર
પડેજ. આશા છે કે શિક્ષણના વિષયો પર વિશેષ લક્ષ આપતા જઈ શિ-
ક્ષકો પોતાના કામમાં દિન પર દિન વિશેષ રક્ષિત અને આસક્તિ દર્શાવી
ઉછરતી પ્રજાનાં તન, મન અને હૃદયને યોગ્ય સંસ્કાર આપી દેશના ખરા
કલ્યાણકર્તા થશે. તથાસ્તુ !

જાપાનમાં હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓ— ‘ ઈન્ડિયન રીવ્યુ ’
માં એ વિષે પ્રગટ થયેલા લખાણમાંથી નીચે પ્રમાણે હકીકત માલમ
પડે છે.—

પ્રથા શિષ્યોમાં સામાન્ય રીતે હલોગની વૃત્તિ જોવામાં આવે છે.
આજસત્વું ચિર્ષ્ તેમનામાં દેખાતું નથી. હિંદી વિદ્યાર્થીઓમાંના સેંકડે ૮૦
જાહેર કે ખાનગી હલરતા પર નિર્વાહ કરે છે. તેમને જે જાહેર કે ખા-
નગી શિષ્યવૃત્તિ (સ્કૉલર્શિપ) મળે છે તે ૧૭ કે ૧૮ ચેનથી ૨૫ ચેન
સુધી અથવા ૨૫ રૂપીઆથી તે ૩૭ રૂપીઆ સુધી પડે છે. કેટલાકને ૪૭૫
થી ૭૫૦ ચેન અથવા તો ૫૦૦ થી ૧૦૦૦ રૂપીઆ સુધી વાર્ષિક રકમ
મળે છે. એકને જાપાનમાં જઈ શિક્ષણ લઈ આવવા માટે ૪ હજાર ચેન
અથવા ૬ હજાર રૂપીઆ આપવામાં આવ્યા હતા. કેટલાકને જવા આવ-
વાનો ખર્ચ મિત્રો કે મિત્રમંડળો કે દિલ્લસોજી ધરાવનારાઓ તરફથી આપ-
વામાં આવ્યો હતો. કલકત્તાના ઔદ્યોગિકમંડળ તરફથી ધણા બંગાળના
વિદ્યાર્થીઓને આ પ્રમાણે મોકલવામાં આવ્યા છે ને તેમનો ખર્ચો કે ધ-
ણાખરો ખર્ચ તે મંડળ આપે છે.

ટાકિયોમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓ સાથે રહે છે અથવા સાથે જમે છે. આથી તેઓ એક ખીજને મદદગાર થઈ પડે છે ને આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કરે છે. ઘણાખરા પચાસ ફૂટને અન્તરેજ રહે છે તેથી વારંવાર મળે છે ને ગાઠ સબંધમાં આવે છે. ‘ઝોરિએન્ટલ સ્ટુડન્ટસ સોસાયટી’ અને ‘ઇડો જપાનીસ ઍસોસિએશન’ હિંદી વિદ્યાર્થીઓની ઘણી ઉપયોગી સેવા બજાવે છે. તેમજ ટાકિયોમાં વિદ્યાર્થીઓનું હિત ઇચ્છનારાં ખીર્ન મડળો પણ છે.

હિંદી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસને માટે જાપાન જાય છે તેના કારણે નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવે છે.—જાપાન પ્રાચ્ય દેશ હોવાથી પાશ્ચાત્ય દેશો કરતાં તેની સાથે હિંદુસ્તાનને કુળવણી અને શિક્ષણપદ્ધતિમાં વધારે મળતાપણું છે. વળી જાપાનનાં કળાભવનો ઘણાં ઉત્તમ પ્રતિના છે અને તેમાં જેવી રુચે તેવી કુળવણી મેળવી શકાય છે પણ છેલ્લું ને ઘણું અગત્યનું કારણ ખરચને લગતું છે. પાશ્ચાત્ય દેશો કરતાં જાપાનમાં ઘણો ઓછો ખરચ ચાય છે.

પણ જેમ જાપાન જવાના આટલા લાભ છે તેમ એક ઘણીજ ભારે મુશીબત જાપાનીસ ભાષાના અગ્નાનની છે તે જૂલવું નજેઈએ. હિંદી વિદ્યાર્થીઓને જાપાનીસ ભાષા ખીલકુલ અજાણી હોય છે ને યોગ્ય વખતમાં તેનું જ્ઞાન મેળવી શકાતું નથી. વળી ખીજ મુશીબત એ છે કે સરકારી શાળાઓ વિદ્યાર્થીઓથી ભરપૂર હોય છે ને તેમાં અન્ય વિદ્યાર્થીઓ માટે અવકાશ હોતો નથી, ઘણીખરી સરકારી શાળાઓ અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં જેમને જાપાનીસ ભાષાનું સારું જ્ઞાન હોય છે તેમનેજ દાખલ કરવામાં આવે છે. એ જ્ઞાન મેળવવા માટે એક વરસથી વધારે વખત સારો ઉદ્યોગ કરવાની જરૂર પડે છે. એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ વિશ્વવિદ્યાલયો અને ખેતીના મહાવિદ્યાલયોની રસાયણ અને પ્રાકૃતિક શાસ્ત્રોને લગતી શાખાઓમાં દાખલ થવું સહેલું નથી. એને બદલે આનુભવિક જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છાથી જો કારખાનામાં દાખલ થવાની ઇચ્છા કરે તો ત્યાં પણ ભાષાની મુશીબત નડે છે ને તે ઉપરે એ કારખાનાવાળાઓની ઈર્ષ્યા મુખ્ય વિઘ્નકર્તા થઈ પડે છે. હિંદનાં લોકોને ઔદ્યોગિક કુળવણી આપી પરદેશ સાથે વેપાર કરવામાં પોતાના પ્રતિસ્પર્ધીઓ બનાવવાની તેમની મરજી નથી,

સામાન્ય રીતે જાપાનની પ્રજા હિંદી વિદ્યાર્થીઓનો સારો આવકાર કરે છે એ ખરી વાત છે. પરંતુ કળાભવનોની સંખ્યા બહુ ઓછી હોવાને લીધે જાપાનના વિદ્યાર્થીઓને પણ બધાને દાખલ થવાનો અવકાશ મળતો નથી, તો હિંદી વિદ્યાર્થીઓને હરકત પડે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી, તેનીજ સાથે જાપાનીસ કારીગરોની ઈર્થિકરૂપી પણ વિધન તેમને નડે છે.

જાપાનમાં રહેવાનો વિદ્યાર્થીને કેટલો ખર્ચ થાય છે તે વિષે સામાન્ય વિચાર આપવો મુશ્કેલ છે. જેવી રીતે હિંદી ગુજરાતે તે પ્રમાણે ઓછોવત્તો ખર્ચ થાય છે. ગરીબ લોકો માટેની વીસીમાં રહી માત્ર ૭૫ યેન કે ૧૦ રૂપીઆને માસિક ખર્ચે નિભાવ કરનાર પણ હિંદી વિદ્યાર્થીઓ જાપાનમાં છે. કેટલાક જે માળવાળાં મકાનો બાડે રાખી રહે છે તેમને ૧૫ યેન કે ૨૨ રૂપીઆ ખર્ચ થાય છે. એથી વધારે સારી રીતે રહેનારને ૨૦ યેન કે ૩૦ રૂપીઆ ખર્ચ લાગે છે.

આટલા મકાનમાં રહેવાના ખર્ચ ઉપરાંત હિંદી વિદ્યાર્થીઓને કપડાં ધોવડાવવાનો, હાજમતનો, ટ્રામના ભાડાનો ને એવો પરચુરણ ખર્ચ ૬ યેન કે ૮ કે ૧૦ રૂપીઆ થાય છે. આશરે ૩ યેન શાળાની ફી આપવી પડે છે. પ્રયોગશાળાનો ખર્ચ ૨થી ૫ યેન સુધી થાય છે પણ પુસ્તકોનો ખર્ચ ઘણો વધારે થાય છે; કેમકે ઉદ્યોગને લગતાં પુસ્તકો ઘણાં મોઢાં હોય છે. આસરે ૭૫ યેન જેટલો વાર્ષિક ખર્ચ દરેક શિષ્યને પુસ્તકો માટે થાય છે ઘણાખરા હિંદી વિદ્યાર્થીઓ જે ત્રણ વરસ ચાલે એટલાં ગરમ કપડાં પોતાને દેશથીજ લઈ જાય છે જે તેમને ગરમ કપડાં ત્યાં સીવડાવવાં પડે તો હિંદુસ્તાન કરતાં લગભગ બમણાં મોઢાં પડે છે.

અનેક પ્રકારની લાલચો છતાં હિંદી શિષ્યો જાપાનમાં પવિત્ર જીવન ગાળે છે એ માટે તેમને શાખાથી ઘટે છે

નિબંધની સામાન્ય ભૂલો.

પ્રાવેશિક પરીક્ષા.

પ્રાવેશિક પરીક્ષાની અંદર ઉમેદવારોએ નિબંધમાં જેવી ભૂલો કરેલી છે, તેવી ભૂલો હવે પછીના ઉમેદવારો કરીથી કરે નહિ અને કેટલીક

સામાન્ય ભૂલોથી મહેતાછવર્ગ વાકેફ થઈ, પોતાના નિશાળીઆઓને બ-
વિષયમાં તેવી ભૂલો કરતાં અટકાવી શકે, તેટલા માટે કેટલીએક અગત્ય-
ની અને ધણીજ સામાન્ય ભૂલો નીચે આપવામાં આવી છે.

૧. લખાણમાં પહેલો દોષ ચિહ્નનો છે.

અ. ઘણા વિદ્યાર્થીઓને દરેક શબ્દ પછી પૂર્ણવિરામ મૂકવાની ટેવ પડેલી
હોય છે. આ જાતની ભૂલો સહેલથી સુધારો શકાય તેવી છે, છતાં
ઘણા ઉમેદવારો આવી વિચિત્ર ભૂલો શાથી કરે છે. તે સમજાતું નથી.
વાંચ્ય પૂરું થતાં પૂર્ણવિરામની જરૂર છે, એ આગત વિદ્યાર્થીઓને
વારંવાર ઠસાવવાની જરૂર છે.

ચ. ખીછ ધણીજ સામાન્ય ભૂલ વાંચ્ય પૂરું થયા છતાં પૂર્ણવિરામ નહિ
મૂકવાની છે, કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ કોઈ પણ વાંચ્ય પૂરું થતાં પૂર્ણવિરામ
મૂકતા નથી, અને કેટલાએક કોઈ વાંચ્યને અંતે તેવું ચિહ્ન મૂકે છે,
અને ખીજાં વાંચ્યોને અંતે તેવાં ચિહ્નો મૂકતા નથી. અગાન અથવા
તો બેદરકારીને લીધે આ પ્રમાણે થવાનો સંભવ લાગે છે.

ફ. શાળાપત્રમાં ચિહ્નો મૂકવા વિષે કેટલીએક સૂચનાઓ કરવામાં આ-
વી છે, છતાં તેનો અમલ હજી સુધી થયો નથી તેમ કહેવામાં કોઈ
જાતનો વાંધો નથી, કારણ કે લગભગ બધા ઉમેદવારોએ ‘ અને, ’
‘ તેથી, ’ ‘ કારણ કે, ’ ‘ સારે, ’ ‘ માટે, ’ ‘ તોપછી, ’ ‘ કેમકે, ’ વગેરે સંબં-
ધદર્શક શબ્દોથી, વાંચ્યની શરૂઆત કરેલી છે. આ શબ્દો વાંચ્યો
વચ્ચે અમુક અમુક જાતનો સંબંધ બતાવે છે, તેથી તે શબ્દો વડે
વાંચ્યની શરૂઆત કરવાથી તે સંબંધ તૂટી જાય છે, એટલુંજ નહિ
પણ તે શબ્દોથી શરૂ થતાં વાંચ્યોનો અર્થ પણ સમજી શકાતો નથી.

ડ. આશ્ચર્યકારક ચિહ્નોને ઠેકાણે પૂર્ણવિરામ કે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્નો, અ-
ને પ્રશ્નાર્થ ચિહ્નોને ઠેકાણે આશ્ચર્યકારક ચિહ્નો મૂકવાની ટેવ
ઘણે ભાગે જોવામાં આવે છે. આવી ભૂલોના યોગ દાખલાઓનો
નીચે ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે. “ તેમને ખાવાનું કાણુ લાવી
આપશે. ” આ વાંચ્ય પછી પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન મૂકવું જોઈએ, કારણ કે
‘ કાણુ ’ શબ્દ મૂકી તેમને ખાવાનું લાવી આપનાર માણસ વિષે
આપણે પ્રશ્ન કરીએ છીએ. આ વાંચ્ય પછી પૂર્ણવિરામ મૂકી શકાય-

જ નહિ. પૂર્ણવિરામ મૂકવા તે વાક્યને કોઈ ખાછ રીતે મૂકવું ને-
ઈએ—જમકે—તેમને આવતું તે લાવી આપશે.

“આપણો દેશ કેવો તાળે હતો?” આ વાક્યને છેડે પ્રશ્નાર્થ ચિહ્ન મૂકેલું છે, તે ખોટું છે, કારણ કે ‘કેવો’ શબ્દ વાપરી આપણે આશ્ચર્ય જતાવીએ છીએ, આ વાક્યમાં આપણે કોઈ વિષે કોઈને પૂછતા નથી. આ વાક્યને પ્રશ્નાર્થરૂપમાં મૂકવું હોય તો આ પ્રમાણે મૂકી શકાય. ‘આપણો દેશ તાળે હતો?’ ઉપરના વાક્યમાં પ્રશ્નાર્થને બદલે આશ્ચર્યકારક ચિહ્ન મૂકવું નેઈએ. ‘આપણો દેશ કેવો તાળે હતો.’

૨. બીજો દોષ જોડણીનો છે.

વિધાર્થીઓએ સંસ્કૃત શબ્દોની જોડણી ઘણે ભાગે ખોટી કરેલી ને-વામાં આવે છે. નીચેના શબ્દોમાં હ્રસ્વ ‘ઇ’ ને બદલે દીર્ઘ ‘ઈ’ વપરાયેલી જણાય છે.

ઇતિહાસ	માટે	ઇતીહાસ
વૃત્ત	„	વૃત્તી કે વૃત્તી
ખ્યાતિ	„	ખ્યાતી
બુદ્ધિ	„	બુદ્ધી
સૃષ્ટિ	„	સૃષ્ટી
રાત્રિ	„	રાત્રી
બાધિ	„	બાધી
પતિ	„	પતી
હિત	„	હીત
ભક્તિ	„	ભક્તી
કવિ, કવિતા	„	કવી, કવીતા
યુક્તિ	„	યુક્તી
પંક્તિ	„	પંક્તી
ક્રિયા	„	ક્રીયા
મિત્ર	„	મીત્ર
નિયમિત	„	નિયમીત, નીયમીત.
સ્થિતિ	„	સ્થિતી, રથીતી, રયોતિ.

નીચેના શબ્દોમાં દીર્ઘ ' ઈ ' ને બદલે હ્રસ્વ ' ઇ ' વપરાયલી જોવામાં આવે છે.

શુદ્ધ		અશુદ્ધ
પરીક્ષા	માટે	પરિક્ષા
નીતિ	"	નિતિ.
શરીર	"	શરિર
પ્રાણી	,	પ્રાણિ
પક્ષી	"	પક્ષિ.
કોર્તિ	"	કિર્તિ
લક્ષ્મી	"	લક્ષિ.

હ્રસ્વ ' ઉ ' ને બદલે દીર્ઘ ઊ—

શુદ્ધ		અશુદ્ધ
ઉદ્યોગ	માટે	ઉદ્યોગ
ઉત્પન્ન	"	ઉત્પન્ન, ઉત્તપન, ઉત્તપન
પ્રકૃષ્ઠિત	"	પ્રકૃષ્ઠિત, પ્રકૃષ્ઠિત
ઉપસહાર	"	ઉપસહાર
ઉદ્યમ	"	ઉદ્યમ
ઉત્તેજન	"	ઉત્તેજન
દુર્ગુણ	"	દુર્ગુણ
દુર્દશા	"	દુર્દશા, દુરદશા.

દીર્ઘ ' ઊ ' ને બદલે હ્રસ્વ ઊ—

મૂળ	માટે	મુળ.
મૂલ્ય, અમૂલ્ય	"	મુલ્ય, અમુલ્ય
પૂર્ણ, સંપૂર્ણ	"	મુર્ણ, સમુર્ણ.
મૂર્ખ	"	મુર્ખ

'જીજ્ઞાસી' સંધિ નહિ જાણવાથી થયેલી ભૂલો—

શુદ્ધ		અશુદ્ધ
ન્યાય+અધીશ=	માટે }	ન્યાયધિશ. ન્યાયધીશ
ન્યાયાધીશ		
અધિક+અધિક=	” }	અધિકા અધિક
અધિકાધિક		
સત+ગુણ=	” }	સદગુણ
સદગુણ		
દુઃ+ગુણ=	” }	દુરગુણ કે દૂરગુણ.
દુર્ગુણ		
નિઃ+ઉદયમી	” }	નિરુદયમી, નીરુદયમી.
નિરુદયમી		

અક્ષર જોડતાં નહિ આવડવાથી થયેલી ભૂલો—

બુદ્ધિ	માટે	બુદ્ધિ
વિદ્યાન	”	વિદ્યાન, વિદ્યાન.
ઉદ્યોગ, ઉદયમ	”	ઉદ્યોગ ઉદ્યમ.

'સ' કાર ને બદલે 'શ' કાર અને 'શ' કારને બદલે 'સ' કાર લખવાથી થયેલી ભૂલો—

શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ
આળસુ	આળશુ	અભ્યાસ	અભ્યાશ.
સેવિંગ	શેવિંગ	સાધારણ	શાધારણ.
(બેંક)			
સેવક		શેવક	

શુદ્ધ	અશુદ્ધ
શુભ	સુભ
શાન્ત	સાન્ત
શોખ	સોખ
પશુ	પસુ
શરીર	સરીર

શબ્દના ખોટા ઉચ્ચાર કરવાને લીધે અથવા તો ગૂળ શબ્દના અ-
માનને લીધે થયેલી ભૂલો—

શુદ્ધ	અશુદ્ધ
ગિધતી	હિંગતી
ગેરવાળખી	ધેરબ્યાળખી
ગેરલાભ	ધેરલાભ
વાધ	વાગ
ધસાઈ નઈ	ગસાઈ નઈ
શ્વાસોચ્છ્વાસ	શ્વાસોશ્વાસ
મધમાખી	મદમાખી
પરદેશ	પ્રદેશ
નમ્ર, નમ્રતા	નમ્, નમ્તા
પસંદ	પ્રસંદ, પ્રસન્ન
ઉત્તમ	ઉત્પમ

અશુદ્ધ ઉચ્ચાર પ્રમાણે લખવાથી થયેલી ભૂલો—‘ળ’ કારને બદલે ‘ર’ કાર—

શુદ્ધ	અશુદ્ધ
પાળ	પાર
હળવું	હરવું
સાંભળે છે	સાંભરે છે
પૈસાવાળો	પૈસાવારો
જીવનગાળો	જીવન ગારો

વિચિત્ર જોડણી કરેલા શબ્દો—

સંઘડી મૂકે છે ને બદલે	સંઘળી મૂકે છે.
	હંગરી મૂકે છે—
હૃદય	રહય
મનુષ્ય	મન્યુસ
તપા	તપા

૩. જે વિદ્યાર્થીઓની માતૃભાષા ગુજરાતી છે તે નીચે જણાવેલી ભૂતિની ભૂલો કરે છે, તે ખરેખર આશ્ચર્યજનક અને ખેદજનક છે:—

ઘણા નહારા ગુણો ને બદલે ઘણાં નહારાં ગુણો.
 આળસ જલ્દી રહે છે „ આળસ જતી રહે છે.
 તીડની વાત યાદ રાખવા „ તીડની વાત યાદ રાખવા }
 જેવી છે. „ જેવું છે.
 જોયા પ્રકારનું યાન „ ઉઘી પ્રકારનું યાન.

૪. ખેદરકારીથી કેવી ગંભીર ભૂલો થાય છે, તે જતાવવા નીચે ચોડાએ-
 ક નમુના આપવામાં આવ્યા છે—

અશુદ્ધ લાંબા લખાણ કરતાં, ટૂંકું, શુદ્ધ અને સરળ લખાણ વધારે સારું છે, તે વારંવાર કહેવાની જરૂર નથી.

વિરુદ્ધ અર્થ દર્શાવનારાં ખેદરકારીથી લખેલાં વાક્યો—

અ. જે ઉદ્યોગથી આપણું સારું થાય તે ઉદ્યોગ ન કરવો.

વ. ઉદ્યોગ કરવાથી માણસની ક્ષય કાર્તિ રહે છે.

જોડા શબ્દો વાપરી } અ. યુરોપ, અમેરિકા, વગેરે દેશો
 બનાવેલાં વાક્યો } .....

(દેશને બદલે ‘ ખંડ ’ જોઈએ.)

વ. અંગ્રેજ, જાપાન, વગેરે લોકો,.....
 (‘ જાપાનીઝ ’ જોઈએ.)

ક. અંગ્રેજ, ફ્રેન્સ, જર્મનિ વગેરેના લોકો
 .....
 (ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, જર્મનિ, વગેરેના લોકો
 .....જોઈએ.)

ખેદરકાર રહેવાંથી કેવી કેવી કઠંગી ભૂલો થાય છે, તે દર્શાવવા નીચે ચોડાએક વધારે વાક્યોનો ઉતારો કરવામાં આવ્યો છે—

અ. ઉદ્યોગથી કરજો કૃષ્ણને અર્જુનનું મરણનું તોર મેળવ્યું હતું.

ઘ. દરેક માણસે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ.

ક. જેઓ આગમુ હોય છે, તેઓને કેટલોક વખત વિલ્લા બાદ પોતાનું યુજ્જ્ઞાન ચલાવવાને પોતે સક્તિમાન હોતો નથી.

દ. નવું નવું કંઈની આપણને ખબર પડતી જાય.

ઈ. મન ઉદાસમાં રહે છે.

ફ. તીડની વાત માદ સખવા જેવું છે.

ગ. આપણે ઉદ્યોગ કરવો એ આપનો ધર્મ છે.

હ. ઉદ્યોગ નદિ કરવાથી માણસ આગમુ, બૂણે મરતો મૂર્ખ, કે ગાળ, અને બહુ દુઃખ ભોગવે છે.

આદ. જે ઉદ્યોગ લોકોએ વાવડો કરાવવા લાગ્યા.

આવાં કંઈમાં વાડો ઉપરાંત કેટલેક રાજા એકલા વાડવની અંદર એકલા એક વિચાર કે સપ્તો ફરી ફરી વપરાયલા જણાય છે,—શખલા તરીકે—

અ. ગાળ સક્તિ પ્રમાણે.

ચ. સુખ પ્રાપ્ત થાય અને સુખ મળે.

ક. જગતના તથા સક્તિ વાળુ.

દ. કુબુદ્ધિ તથા નાનીબુદ્ધિ.

પણે કહ્યું સપ્તની અંદર મધ્યમા કે ઉડે અક્ષર પડતા મૂંઝા પ-જુ નેવામાં આવે છે. આપણી બેરકારી અથવા ફરીથી નેઈ જવાના અજ્ઞાનને લીધે થયેલું લાગે છે.

૫. પારસી શાખામાંથી ઉતારા કરવા હોય તો તે ઉતારા અક્ષરશઃ ખરા કરવા. અરહમીડ કે પોપટીડ માન તરત પકડાઈ આવે છે. ને સુ-દ રીતે ઉતારા કરતાં આવડતો નદિ હોય તો તેનો સાર યુજ્જ્ઞાતીમાં લ-ખી જવો વધારે લાભદાયક છે. મંરૂત જાનના અભાવે સંસ્કૃત શ્લોકના

ઉતારા કરતાં કેવી હાસ્યજનક ભૂલો થાય છે, તે નીચે આપેલા એક બે દા-
ખલા ઉપરથી માલુમ પડી આવશે.

અશુદ્ધ ઉતારો—

न हि मृतस्य सिंः यस्य मवि शन्ति मुखे मृगाः

શુદ્ધ—

न हि मृतस्य सिंहस्य मविशन्ति मुखे मृगाः ।

અશુદ્ધ—

‘उद्योगीनं पुरुष सिंह मुपैती’ लक्ष्मि.

શુદ્ધ—

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ।

૬. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ખોટા શબ્દો છેકી નાંખવા માટે તે શબ્દો નીચે આડી લીટી દોરે છે. શબ્દની નીચે આડી લીટી દોરવાથી એમ સ-
મજાય છે કે તે શબ્દ અગલનો હોવાથી તેના ઉપર વિદ્યાર્થી બાર મૂકી
પરીક્ષકનું ધ્યાન ખેંચવા માગે છે. ખોટા લખાણ ઉપર— આવી નિ-
શાની નહિ કરતાં x ચોકડી કરવી.

૭. ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ નિબંધમાં નવી બાબત શરૂ કરતી વેળા
નવા પેરેઆફ્ર પાડી લખતા નથી. નવી બાબત નવા પેરેઆફ્રથી શરૂ કર-
વી જોઈએ. અક્ષરની બાબતમાં કહેવાનું એટલું જ કે ઘણા વિદ્યાર્થી શરૂ-
આતમાં ધીમેથી સારા અક્ષર લખે છે, પરંતુ જેમજેમ તેઓ આગળ
લખતા જાય છે, તેમતેમ તેઓ ઉતાવળ કરી અક્ષર બગાડે છે. આ પ્ર-
માણે થવું ન જોઈએ એ દેખીતું છે.

૮. અનુસ્વારનો ખોટો ઉપયોગ

ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ ‘બને’ ને બદલે ‘બને’ શબ્દ વાપરેલો છે. -

‘બન્ને’ ની અંદર અનુનાસિક આવે છે, તેથી ‘બ’ ઉપર અનુસ્વાર ન જોઈએ. કેટલાક શિષ્યો મરજી મુજબ અનુસ્વારનો ઉપયોગ કરે છે;—જે-મકુ—‘ટીપે ટીપે’ ને બદલે ‘ટીપે ટીપે’, પેદા કરે છે, ને બદલે ‘પં-દા કરે છે’, વગેરે. આવી રીતે યથારુચિ અનુસ્વાર મૂકવાની ટેવ ધણી-જ વખોડવા લાયક છે.

૯. નવા પોણ કાઢેલા શબ્દો,

‘કૌશલ્ય’ ને બદલે ‘કૌશલ્યતા’, ‘કંચુસાઈ’ ને બદલે ‘કંચુસ-તા’, ‘હાંકતો’ ને બદલે ‘હાકતો’, ‘આગળ ઉપર’ ને બદલે ‘આગ-ળાને’, આ પ્રમાણે જુદા જુદા દુષ્ટ શબ્દો વપરાયલા નજરે પડે છે.

૧૦. છેલ્લો પરંતુ ધણોજ ગંભીર દોષ નિબંધને છેડે પરીક્ષકને પ્રા-ર્થના કરવાનો છે. “હું ગરીબ છું માટે મેહેરગાની કરી, મને પાસ કર-શોજી” “મેહેરગાની કરી દયા રાખજો”, વગેરે પ્રાર્થનાનાં વાક્યો લખવાથી વિદ્યાર્થીઓને લાભ થતો નથી એટલુંજ નહિ પણ તેઓને ઉલ-ટું નુકસાન થાય છે. આ પ્રમાણે લખવાની નિંદ પદ્ધતિ જરૂરજથી ઉખેડી નાખવાની ધણીજ જરૂર છે.

धरणी सन १८०७, संवत् १८६३-६४,

म-पुआरी.		इकुआरी.		मार्ग.		अप्रिल.		मे.		जुन.		
पौस- भाद्र.		भाद्र- श्रावण.		श्रावण- अ-चैत्र.		अ-चैत्र- चैत्र.		चैत्र- वैशाख.		वैशाख- ज्येष्ठ.		
तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	तिथि.	वार.	
१	२	मं.	३	शु.	१	शु.	३	सो.	४	पु.	५	श.
२	३	पु.	४	श.	२	श.	४	मं.	५	शु.	६	र.
३	४	शु.	५	र.	३	र.	५	पु.	६	श.	७	सो.
४	५	शु.	६	सो.	४	सो.	६	शु.	७	श.	८	मं.
५	६	श.	७	मं.	५	मं.	७	शु.	८	र.	९	पु.
६	७	र.	८	पु.	७	पु.	८	श.	९	सो.	१०	शु.
७	८	सो.	९	शु.	८	शु.	९	र.	१०	मं.	११	पु.
८	९	मं.	१०	शु.	९	शु.	११	सो.	११	पु.	१२	श.
९	१०	पु.	११	श.	१०	श.	१२	मं.	१२	शु.	१३	र.
१०	११	शु.	१३	र.	११	र.	१३	पु.	१३	श.	१४	सो.
११	१२	शु.	१४	सो.	१२	सो.	१४	शु.	१४	श.	१५	मं.
१२	१३	श.	३०	मं.	१३	मं.	३०	शु.	३०	र.	१	पु.
१३	१४	र.	१	पु.	१४	पु.	१	श.	१	सो.	२	शु.
१४	३०	सो.	२	शु.	३०	शु.	२	र.	२	मं.	३	पु.
१५	१	मं.	३	शु.	१	शु.	३	सो.	३	पु.	४	श.
१६	२	पु.	४	श.	२	श.	४	मं.	४	शु.	५	र.
१७	४	शु.	५	र.	३	र.	५	पु.	५	श.	६	सो.
१८	५	शु.	६	सो.	४	सो.	६	शु.	६	श.	७	मं.
१९	६	श.	७	मं.	५	मं.	६	शु.	७	र.	८	पु.
२०	७	र.	८	पु.	६	पु.	७	श.	८	सो.	९	शु.
२१	८	सो.	९	शु.	७	शु.	८	र.	९	मं.	१०	पु.
२२	९	मं.	१०	शु.	८	शु.	९	सो.	१०	पु.	११	श.
२३	९	पु.	११	श.	९	श.	१०	मं.	११	शु.	१२	र.
२४	१०	शु.	१२	र.	१०	र.	११	पु.	१२	श.	१३	सो.
२५	११	शु.	१२	सो.	११	सो.	१२	शु.	१३	श.	१४	मं.
२६	१२	श.	१३	मं.	१२	मं.	१३	शु.	१४	र.	१	पु.
२७	१३	र.	१४	पु.	१३	पु.	१४	श.	१५	सो.	२	शु.
२८	१४	सो.	१५	शु.	१४	शु.	१५	र.	१	मं.	३	पु.
२९	१५	मं.			१५	शु.	१	सो.	२	पु.	४	श.
३०	१	पु.			१	श.	२	मं.	३	शु.	५	र.
३१	२	शु.			२	र.			४	शु.		

તારીખ.	જુલાઈ.		ઓગસ્ટ.		સપ્ટેમ્બર.		ઓક્ટોબર.		નવેમ્બર.		ડીસેમ્બર.	
	જેઠ- અપાડ.		અપાડ- શ્રાવણ.		શ્રાવણ- ભાદરવો.		ભાદરવો- આસો.		આસો- કાર્તિક.		કાર્તિક- માગશર.	
	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.	તિથિ.	વાર.
૧	૬	સો.	૮	ગુ.	૯	ર.	૯	મ.	૧૧	શુ.	૧૧	ર.
૨	૭	મં.	૯	શુ.	૧૦	સો.	૧૦	બુ.	૧૨	શ.	૧૨	સો.
૩	૮	બુ.	૧૦	શ.	૧૧	મં.	૧૧	ગુ.	૧૩	ર.	૧૩	મં.
૪	૯	ગુ.	૧૧	ર.	૧૨	બુ.	૧૨	શુ.	૧૪	સો.	૧૪	બુ.
૫	૧૦	શુ.	૧૨	સો.	૧૩	ગુ.	૧૩	શ.	૩૦	મં.	૩૦	ગુ.
૬	૧૧	શ.	૧૩	મં.	૧૪	શુ.	૧૪	ર.	૧	બુ.	૧	શુ.
૭	૧૨	ર.	૧૩	બુ.	૩૦	શ.	૩૦	સો.	૨	ગુ.	૨	શ.
૮	૧૩	સો.	૧૪	ગુ.	૧	ર.	૧	મં.	૩	શુ.	૩	ર.
૯	૧૪	મં.	૩૦	શુ.	૨	મો.	૨	બુ.	૪	શ.	૪	સો.
૧૦	૩૦	બુ.	૧	શ.	૩	મં.	૩	ગુ.	૫	ર.	૬	મં.
૧૧	૧	ગુ.	૨	ર.	૪	બુ.	૪	શુ.	૬	સો.	૭	બુ.
૧૨	૨	શુ.	૩	સો.	૫	ગુ.	૫	શ.	૭	મં.	૮	ગુ.
૧૩	૩	શ.	૪	મં.	૬	શુ.	૬	ર.	૮	બુ.	૯	શુ.
૧૪	૪	ર.	૫	બુ.	૭	શ.	૮	સો.	૯	ગુ.	૧૦	શ.
૧૫	૫	સો.	૬	ગુ.	૮	ર.	૯	મં.	૧૦	શુ.	૧૧	ર.
૧૬	૬	મં.	૭	શુ.	૯	સો.	૧૦	બુ.	૧૨	શ.	૧૨	સો.
૧૭	૭	બુ.	૮	શ.	૧૦	મં.	૧૧	ગુ.	૧૩	ર.	૧૩	મં.
૧૮	૮	ગુ.	૯	ર.	૧૧	બુ.	૧૨	શુ.	૧૪	સો.	૧૪	બુ.
૧૯	૯	શુ.	૧૧	સો.	૧૨	ગુ.	૧૩	શ.	૧૫	મં.	૧૫	ગુ.
૨૦	૧૦	શ.	૧૨	મં.	૧૪	શુ.	૧૪	ર.	૧	બુ.	૧	શુ.
૨૧	૧૧	ર.	૧૩	બુ.	૧૫	શ.	૧૫	સો.	૨	ગુ.	૨	શ.
૨૨	૧૨	સો.	૧૪	ગુ.	૧	ર.	૧	મં.	૨	શુ.	૩	ર.
૨૩	૧૩	મં.	૧૫	શુ.	૨	સો.	૨	બુ.	૩	શ.	૪	સો.
૨૪	૧૪	બુ.	૧	શ.	૩	મં.	૩	ગુ.	૪	ર.	૫	મં.
૨૫	૧૫	ગુ.	૨	ર.	૪	બુ.	૪	શુ.	૫	સો.	૫	બુ.
૨૬	૧	શુ.	૩	સો.	૫	ગુ.	૫	શ.	૬	મં.	૬	ગુ.
૨૭	૩	શ.	૪	મં.	૬	શુ.	૬	ર.	૭	બુ.	૭	શુ.
૨૮	૪	ર.	૫	બુ.	૭	શ.	૭	સો.	૮	ગુ.	૮	શ.
૨૯	૫	સો.	૬	ગુ.	૮	ર.	૮	મં.	૯	શુ.	૯	ર.
૩૦	૬	મં.	૭	શુ.	૯	સો.	૯	બુ.	૧૦	શ.	૧૦	સો.
૩૧	૭	બુ.	૮	શ.	૯	શુ.	૧૦	ગુ.	૧૦	શ.	૧૧	મં.

મિશ્રરાશિ.

(રા. લક્ષ્મી ધનેશ્વર નાંદોદના—ચર્યાપત્રના જવાબમાં.)

ચર્યાપત્રમાં આપેલા પ્રશ્નમાં અમે પહેલા જે સહેલાઈના અનુક્રમ માટે ઉમેરવાનું અને એ બધાનો સામટો ખુલાસો આપવાનું દુરસ્ત વિચાર્યું છે. જનવર અને તેમનો ખોરાકવાળો જગ જાહેર ત્રીજો પ્રશ્ન તેમનો પોતાનો છે, અને તેનો તેમણે ખુલાસો ગાઓ છે.

પ્રશ્નોત્તર.

(૧) પ્રશ્ન—ચોપાઈ. (દિસાળ ૫ મો.)

અઢી રૂપીએ વાર જનાત,
દસ આને છે છોટ સુખત;
શનક રૂપીઆ લેને ગયો,
શતક વાર લાવી ખુશ થયો;
કહો કેટલા વાર જનાત ?
છોટ કેટલી સુંદર જાત ?

ઉત્તર—દોહરો.

એંથી છોટ ખરીદવી, વીસજ વાર જનાત,
સમજીને મન છે નહિ એમાં મોટી વાત.

(૨) પ્રશ્ન—છપ્પો. (દિસાળ ૮ મો.)

અઢી રૂપીએ નંગ, મોતી લેવાં છે મોટાં,
સવા રૂપીએ નંગ, નહિ મોટાં કે છોટાં;
નાનાં મોતી નંગ, ચાર આને ગણ્યો લેવાં,
સો રૂપીએ સો નંગ લઈને નાણાં દેવાં;
તે કહો નંગ છે કેટલાં, કઈ કઈ રીતે ભાવીએ,
જો રીત અનેક બતાવીએ, સુનેને મન ભાવીએ.

ઉત્તર—દાહરો.

ચાર લઈ ઉત્તમ તણી, ઉમેરવાં ચચ્ચાર,
ખર્ચોસ સુધી અટ એ રીત ચર્ધ નિર્ધાર;
છાસઠ મધ્યમ આદિમાં, આગળ નવ નવ નંબ,
ઉત્તમનેજ અનુક્રમે મધ્યમાંક લેવાય;
ત્રીસ લેણુ લો પ્રથમમાં, અધિક પાંચ પછી ચાપ,
એમ આઠમી રીતમાં, પંચપદિ પહોંચાય.

અથવા તેજ જવાબ—છરપો.

ચાર આદિમાં લઈ, પછી ચચ્ચાર વધારો,
એથી ઉત્તમ તણી, અટ રીતો ઉર ધારો;
મધ્યમ છાસઠ પ્રથમ, લઈ નવ નવ દો છોડી,
અનુક્રમે રીત આઠ, દેવી ઉત્તમને જોડી;
લઈ ત્રીસ અધમનાં પ્રથમ વર્ણિ, પંચ અધિક ધર પ્રીતથી,
એ ત્રિજ્ઞતિ મોર્તી અનુક્રમે, જોડ અટ આ રીતથી.

એ આઠે રીતો પ્રજ્ઞાસાવાર નીચે પ્રમાણે:—

ઉત્તમ મધ્યમ લણુ, રીત લેવાની જાગી,
અનુક્રમે કહું અંક, મરો જાણીને રાશ્ત;

- (૧) ઉત્તમ ચારજ નંગ, મળે છાસઠ મધ્યમનાં,
ખૂટે સોમાં તેહ, ગણી લો નંગ અધમનાં;
- (૨) આઠ, સતાવન, પાંતરીસ, એ પશુ શત લેવાય છે,
- (૩) વળી હાદશ, અડતાળીસ ને, ચાળીસ પશુ શત ચાપ છે.
ઉત્તમ મધ્યમ તણા અંક રૂકામાં કહીએ,
શતક પૂરતાં બારી ખૂટતાં નાનાં લઈએ;
- (૪) પોડશ, ઉનચાળીસ; (૫) વીસ ને ત્રીસ પશુ લેશો,
- (૬) ચોવીસ, એકવીસ, (૭) દ્વિપૂનત્રીસ, હાદશ કહેશો;
- (૮) વર્ગો ખર્ચોસ ઉત્તમ મોર્તીને તણુ લો મધ્યમ પ્રીતથી,
સદ્ સુર સુજન બાદુ રીઝશે, ફડી અટ આ રીતથી.

(૩) પ્રશ્ન—છપો. (હિસાબ ૯ મો.)

એક રાયને ઘેર ધણા હાથી ને ઘોડા,
 ઊંટો હતાં અનેક, વળી તે સાથ સજ્જેડ;
 અડો મણુ હાથી ખાય, દોઢ મણુ ઊંટ ભણીજે,
 પાંચ શેર કણુ અશ્વ, ગણતિમાં એમ ગણીજે;
 સો ગણુ દારૂ નિલ પરે, શોભાવે તે સાથીઆ,
 તેા ઊંટ અશ્વ છે કેટલા, કહો કેટલા હાથીઆ.

ઉત્તર—દોહરો.

અડતાળીસ તો અશ્વ છે, છત્રી ઊંટ છે સાર,
 સોળજ કહીએ હાથીઆ, તે માનો નિરધાર.
 પૂતું ઊંટ પંચાવનાં, પ્રેતા હાથી પાંચ,
 ચાર્ગીસ અશ્વો ઓપતા, રથાધ્યા માનો સાચ.
 સતર ઊંટ તો ને ગણો; હાથી સાત અને વીસ,
 સારે અશ્વ તો છપન છે; રહે ન કરશે રીસ.

આપેલો હિસાબ છોડતાં પહેલાં મિશ્રરાશિની રીતોનું પુનરાવર્તન કરવું
 એ અમને ઇષ્ટ લાગે છે, કારણ કે ધણા મહેતાશ્રીઓને તે રીતો તેમજ
 તે રીતોનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ થોડાં પરિચિત છે.

એ ચીજોનું મિશ્રણ.

દા. ૧. ૫ રૂપીએ મણુ, અને ૪ રૂપીએ મણુ, એ બે ભાવની ખાંડ
 એકઠી કરી તો મિશ્રણ ૯ રૂપીએ પડ્યું. દરેક જાત સા પ્રમા-
 ણમાં મેળવી હશે ?

રીત:—

૧ પહેલી જાતની ખાંડમાં દરેક મણે ૩ નાની ખોટ
 જાય છે.

૨, બીજી જાતની ખાંડમાં દર મણે ૩ નાનો નફો મળે છે.

૩ માટે પહેલી જાતની મણુ ખાંડ સાથે ખીજી જાતની ત્રણ મણુ મેળવીએ તો પહેલીમાં જતી ખોટ અને ખીજીમાં મળતો નફો સરખાં થઈ રહે, અને મિશ્રણની ધડત કિંમત ૩ ટા થાય.

ઉપરની રીત ઉપરથી માલમ પડ્યું હશે કે—

અ પહેલી જાતમાં મણુ ખોટ $\times$ પહેલી જાતના મણુ = ખીજી જાતમાં મણુ નફો $\times$ ખીજી જાતના મણુ.

અથવા ૦૧૧ $\times$ ૧ = ૦૧ $\times$ ૨.

વ આ ઉપરથી તરત લાગશે કે પહેલીની ખોટ જેટલો ખીજીના નફાનો ગુણક હોય અને ખીજીના નફા જેટલો ગુણક પહેલીની ખોટનો હોય તો ગુણાકાર સરખો થઈ રહે.

કારણ કે ૦૧૧ $\times$ પે. મ. = ૦૧ $\times$ ખી. મ.

એટલે પે. મણુ, અને ખી. મ. ૦૧૧ અને ૦૧ ના વ્યસ્ત પ્રમાણમાં, અથવા ૦૧ : ૦૧૧ ના પ્રમાણમાં છે.

ક એતો ખુલ્લું છે કે ૦૧૧ $\times$ ૦૧ = ૦૧ $\times$ ૦૧૧; મારે ખીજીના નફા જેટલું પહેલીનું વજન, અને પહેલીની ખોટ જેટલું ખીજીનું વજન લઈએ તો ખોટ અને નફો સરખાં થઈ રહે છે.

આ ઉપરથી આપણા લોકોએ મિશ્રણનું પ્રમાણ, ઠાઠવાની નીચેની સહેલી રીત બતાવી છે.

સામાન્યભાવ,	જુદો ભાવ.	વજનનું પ્રમાણ લેવાય તે.
૪૧	૫ ૪	(૪૧-૪ =) ૦૧૧ (૫-૪૧ =) ૦૧.

અર્થાત્, પહેલી જાતના અને સામાન્ય ભાવની બાદબાકી જેટલું ખીજીનું વજન, અને સામાન્યભાવ અને ખીજી જાતના ભાવની બાદબાકી જેટલું પહેલીનું વજન લેવું.

આ દિસાબમાં પહેલી અને ખીજી જાતની ખાંડોનું વજન લેવાનું પ્રમાણ ૦૧૧ : ૦૧ એટલે ૪ : ૧ નું થયું.

૬૧. ૨. ૮ રૂપીએ મણુ સોપાસીમાં ૬ રૂપીએ મણુનાં બેળવાને મિશ્રણ
 ૯ રૂપીએ મણુ વેચતાં સેકડે ૨૦ ટકા નફો થયો. દરેક જાતનું
 મિશ્રણ શા પ્રમાણમાં હશે ?

મિશ્રણની ૩ ૯ કિંમત નફા સાથેની છે, માટે તેની પડત કિંમત
 $૯ \times \frac{૧૦૦}{૧૨૦} = ૭૫$ થઈ.

હવે ઉપરની રીતે—

$$\begin{array}{ccc} ૭૫ & \left(\begin{array}{c} ૮ \\ ૬ \end{array} \right) & \begin{array}{c} ૧૫ \\ ૦૫ \end{array} \end{array} \left\{ \begin{array}{l} ૮ માં થી ૭૫ બાદ કરી નીચે \\ મૂક્યા, અને ૭૫ માંથી ૬ બાદ \\ કરી ઉપર મૂક્યા. \end{array} \right.$$

અર્થાત્, પહેલી જાતનું વજન : બીજી જાતનું વજન : : ૩ : ૧.
 (આ દેઠાણે યાદ રાખવું કે મિશ્રણનો ભાવ બે ભાવોની વચ્ચેજ હોવો જો-
 ઇએ, બે ભાવ ૭૫ થી વધારે કે ૭૫ થી ઓછા હોય તો મિશ્રણનો ભાવ
 ૭૫ હોઈ શકે નહિ એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે.)

આ રીત અનેક જાતના હિસાબોને લાગુ પાડવાનો મહાવરો હોય
 તો ધણા હિસાબોની લાગતી કઠિનતા દૂર થાય.

૬૧. ૩. મેં કેટલાક ૩૫ ટકામાં અને કેટલાક ૫ ટકામાં, એમ ૩-
 ૧૦૦૦ વ્યાજે મૂક્યા, અને કુલ વ્યાજ ૩ ૪૪ ઉપજ્યું. દરેક
 ભાવમાં કેટલા મૂક્યા છે ?

સામાન્ય રીતે સરાસરી ગને $\frac{૩૪૪}{૩}$ એટલે ૪૬ ટકા વ્યાજ ઉપજ્યું.

માટે—

$$\begin{array}{ccc} ૪૬ & \left(\begin{array}{c} ૩૫ \\ ૫ \end{array} \right) & \begin{array}{c} ૩૪૪ \\ ૩ \end{array} \end{array} \left\{ \begin{array}{l} ઉપર પ્રમાણે બાદબાકીઓ \\ મૂકતાં. \end{array} \right.$$

અર્થાત્ ૩૫ ટકામાં રોકેલા : ૫ ટકામાં રોકેલા : : ૬ : ૧, અ-
 થવા ૨ : ૩.

માટે ૩ ૧૦૦૦ ના ૨ : ૩ ના પ્રમાણમાં ભાગ પાડવા; એટલે

$$\begin{array}{l} ૩૫ ટકામાં રોકેલા રૂ ૪૦૦ \\ અને ૫ ટકામાં રોકેલા રૂ ૬૦૦ \end{array} \quad \text{જવાબ.}$$

દા. ૪. મેં કેટલીક પ ટકાની ૧૦૨ ના ભાવમાં, અને ત્રણ ટકાની ૮૪ ના ભાવમાં એમ ૮૦૦૦ લોન લીધી. પહેલી ૧૧૮ ના ભાવમાં અને બીજી ૯૫ ના ભાવમાં વેચતાં મને કુલ રૂ ૧૧૮૫ નફાના રહ્યા. એ ૮૦૦૦ માં દરેક જાતની કેટલી હશે ?

મને દરેક ૧૦૦ની લોન વેચતાં સરાસરી $\frac{1185}{100} = 11.85$ નો મેંદો છે; પણ પહેલીમાં ૧૬ નો અને બીજીમાં ૧૧ નો છે.

માટે—

$$11.85 \quad 16 \quad) \quad \frac{313}{1185} \quad \left\{ \text{ઉપર પ્રમાણે બાદબાકી કરતાં.} \right\}$$

માટે—પહેલી જાતની : બીજી જાતની :: $\frac{16}{11.85} : \frac{11}{11.85}$;
અર્થાત્ ૬૧ : ૧૯ થયું.

તે પ્રમાણે ૮૦૦૦ ના ભાગ પાડતાં—

$$\left. \begin{array}{l} \text{પહેલી જાતની } ૬૧૦૦ \\ \text{અને બીજી જાતની } ૧૯૦૦ \end{array} \right\} \text{ જવાબ.}$$

ઉપરના હિસાબો જણાવે કે ગણિતનાં પુસ્તકોમાં આ જાતના પ્રક-
રણમાં અમુકજ જાતના હિમાજ મુકાયલા છે તેમ છતાં ઘણી જાતના હિ-
સાબોને આ રીત લાગુ પાડી શકાય છે.

એક બીજું દૃષ્ટાન્ત લઈએ.

દા. ૫. ૨૫ રૂપીએ વાર જનાત, અને દસ આને વાર છીટ મળે છે. કુ
રૂ. ૪૦ માં ૪૦ વાર કપડું લાવ્યો; તો દરેક જાતનું કેટલું ?

સામાન્ય ભાવ ૧૬ આના, જનાતનો ભાવ ૪૦ આ
અને છીટનો ભાવ ૧૦ આના છે, માટે—

$$16 \quad 40 \quad) \quad \frac{6}{24} \quad \left\{ \text{બાદબાકીથી.} \right\}$$

માટે જનાત : છીટ :: ૧ : ૪;

એ પ્રમાણમાં ૪૦ ના ભાગ પાડતાં,

$$\left. \begin{array}{l} \text{જનાત } ૮ \text{ વાર,} \\ \text{અને છીટ } ૩૨ \text{ વાર.} \end{array} \right\} \text{ જવાબ.}$$

એથી વધારેનું મિશ્રણ.

જે ચીજથી વધારેનું મિશ્રણ હોય તો જવાબ એક નહિ પણ અસંખ્ય આવે, તે નીચેના દાખલા ઉપરથી સમજાશે.

૬૧. ૬. ચોખાનો ભાવ રા. ૪, ધઉનો રા. ૨)૮, અને ખાજરીનો રા. ૧૧ છે. અમે રા. ૭૫ માં ૩૦ મણ અનાજ લાભ્યા. દરેક જાતનું કેટલું કેટલું હશે ?

આપણાં ધણાં પુસ્તકોમાં નીચેની રીત બતાવવામાં આવે છે:—

સામાન્યભાવ .

પૃથક્ભાવ

પ્રમાણ.

$$\begin{array}{ccc} 2\frac{1}{2} & \left. \begin{array}{l} 4 \\ 2\frac{1}{2} \\ 1\frac{1}{2} \end{array} \right) & \frac{3}{2} + 1 = \frac{5}{2} \\ & & 11 \end{array}$$

(અ) પહેલાં ૪ અને ૨ $\frac{1}{2}$ ના (એક સામાન્ય ભાવથી વધારે અને એક ઓછા) ભાવ લઈ તેમની સામાન્ય ભાવ સાથે બાદબાકીઓ કરી ઉપર આવેલી રીત પ્રમાણે પ્રમાણ ગોઠવ્યું.

(બ) પછી ૧૧ નો ભાવ ૨૧ થી ઓછો બાકી રહ્યો છે માટે એક વધારે ભાવ સાથે તેનું મિશ્રણ કર્યું, અને વધારે ભાવ માત્ર ૪ હોવાથી ૪ અને ૧૧ નું ઉપર પ્રમાણે પ્રમાણ ઠાવ્યું, એટલે ૪-ના ભાવને પ્રમાણની રકમ જે વાર આવી.

એટલે એ પ્રમાણોનો સરવાળો મૂકતાં—

ચોખા : ધઉ : ખાજરી : : ૧ $\frac{1}{2}$: ૩ : ૩, એટલે

ચોખા : ધઉ : ખાજરી : : ૧૧ : ૧૨ : ૧૨,

અર્થાત્, એ પ્રમાણ કટોકટીનું હેતુ; એટલે કુલ ૩૫ મણ અનાજ લેવું હોય તો ૧૧ મણ ચોખા, ૧૨ મણ ધઉ, અને ૧૨ મણ ખાજરી લેવી; એ પ્રમાણે ૩૦ મણના ભાગ પાડવાથી,

$$\left. \begin{array}{ll} \text{ચોખા} & 4\frac{1}{2} \text{ મણ.} \\ \text{ધઉ} & 10\frac{1}{2} \text{ મણ,} \\ \text{અને ખાજરી} & 10\frac{1}{2} \text{ મણ.} \end{array} \right\} \text{જવાબ.}$$

ઉપરનો જવાબ ધણા જવાબોમાંનો એક છે એમ નીચેની રીત ઉપરથી સમજાશે.

(અ) પહેલું ચોખા અને ધઉનું પ્રમાણ કાઢો:—

$$\text{૨૥ } \begin{matrix} ૪ \\ ૨ \frac{૧}{૨} \end{matrix} \left. \begin{matrix} ૩ \\ ૨ \end{matrix} \right\} \left\{ \text{અર્થાત્ } ૧ : ૪ \text{ નું થયું. } \right\}$$

(વ) પછી ચોખા અને બાજરીનું પ્રમાણ ગણો:—

$$\text{૨૥ } \begin{matrix} ૪ \\ ૧૥ \end{matrix} \left. \begin{matrix} ૧ \\ ૨૥ \end{matrix} \right\} \left\{ \text{અર્થાત્ } ૨ : ૩ \text{ નું થયું. } \right\}$$

આનો અર્થ એ છે કે ચોખા અને ધઉનું વજન ગમે તેટલું ૧ : ૪ ના પ્રમાણમાં લઈએ, તો મિશ્રણનો ભાવ રા. ૨૥ પડવાનો; એટલે કે ૧ અને ૪ ને ગમે તે પૂર્ણાંક, કે અપૂર્ણાંક ગુણીતે, તેટલું વજન ચોખા અને ધઉનું લેવાથી મિશ્રણનો ભાવ રા. રૂપીઆ થશે.

તેમજ ૨ અને ૩ ને ગમે તે રકમે ગુણીતે તેટલું વજન ચોખા અને બાજરીનું લઈએ તોપણ ભાવ રા. રૂપીઆ પડવાનો.

(૧) પહેલાં આપણે તેજ પ્રમાણે વજન અકેડીવાર લઈએ—

ચોખા   ધઉ   બાજરી.

$$(૧) \quad ૧ \quad ૪$$

$$(૨) \quad ૨ \quad ૩$$

$$\text{—} \quad \text{—} \quad \text{—}$$

$$૩ + ૪ + ૩ = \text{કુલ } ૧૦ \text{ મણ.}$$

એ પ્રમાણે ત્રીસ મણ અનાજના ભાગ પાડતાં—

$$\left. \begin{array}{l} \text{ચોખા } ૯ \text{ મણ,} \\ \text{ધઉ } ૧૨ \text{ મણ,} \\ \text{બાજરી } ૯ \text{ મણ.} \end{array} \right\} \text{જવાબ.}$$

(૨) ચોખા અને ધઉના ૧ ને ૪ ના પ્રમાણને ગમે તે રકમે ગુણો; (ધારો કે ૩). તેમજ ચોખા અને બાજરીના ૨ ને ૩ ના પ્રમાણને ગમે તે રકમે ગુણો; (ધારો કે ૧૫).

ઝોટલે—

ઝોખા	ધઈ	બાજરી.
(૧×૩=)	૩	
	—	
(૨×૧૫=)	૪	(૪×૩=) ૩
	—	
૩૦		(૩×૧૫=) ૪૫
—	—	—
૩૦ ^૩	+ ૩	+ ૪૫
		કુલ=મથ ૭૮ ^૩

આ પણ એક નવું પ્રમાણ બિંદુ થયું; તે પ્રમાણે ૩૦ મથુના ભાગ પાડતાં પણ જવાબ આવે.

આ ઉપરથી માલગ પડ્યું હશે કે જો જવાબમાં અપૂર્ણાક કે પૂર્ણાકની છૂટ હોય તો આવા હિસાબોના (અને પ્રમાણોના આંકડાને ગમે તે પૂર્ણાક કે અપૂર્ણાકે ગુણીને, અને તેના સરવાળા જેટલું નવું પ્રમાણ લઈને) અસંખ્ય જવાબો લાવી શકાય; અથવા જવાબની સંખ્યા સંકુચિત કરવાને વ્યયોપ શરતો મૂકી શકાય.

દા. ૭. ઉપરના હિસાબમાં મારે ૧૬ મથુ ધઈ તો લેવા છેજ; તો બાકીનું અનાજ કેટલું કેટલું આવશે ?

(જ) પ્રમાણે ઝોખા અને ધઈનું પ્રમાણ ૧ : ૪ નું છે;

પણ ધઈ ૧૬ મથુ લેવાની શરત છે, માટે ચાર મથુ ઝોખા તો આ પ્રમાણ પ્રમાણે લેવાજ પડશે. ઝોટલે કુલ અનાજ ૨૦ મથુ તો આ રીતે લેવાયું.

બીજું ૧૦ મથુ લેવાનું રહ્યું, તેમાં ઝોખા અને બાજરી લેવાય; તેનું પ્રમાણ (જ પ્રમાણે) ૨ અને ૩ નું છે માટે તે પ્રમાણે લેતાં ૪ મથુ ઝોખા, અને ૬ મથુ બાજરી લીધાં.

આ પ્રમાણે કુલ:—

ઝોખા	(૧-૪+૪=)	૧૮ મથુ,	}	જવાબ.
ધઈ		૧૬ મથુ,		
બાજરી	—	૬ મથુ.		

દા. ૮. બનાતનો ભાવ વારે રૂ. ૨૫, આલપાકનો રૂ. ૧૫ છે, અને છીટ રૂ. ૧ ની ૪ વાર મળે છે. હું ૧૦૦ વાર કપડું ૧૦૦ રૂપિયામાં લાવ્યો. દુકાનદાર આખા વારજ આપે છે. દરેકના કેટલા વાર લેવા ? (પ્રશ્ન બીજો.)

(અ) બનાત અને છીટનું પ્રમાણ (ઉપરની રીતે)—

$$1 \begin{matrix} ૨૧ \\ ૦૧ \end{matrix}) \begin{matrix} ૦૧૧ \\ ૧૧૧ \end{matrix} \left\{ \text{એટલે } ૧ : ૨ \text{ તું. } \right\}$$

(બ) આલપાકને છીટનું પ્રમાણ.

$$1 \begin{matrix} ૧૧ \\ ૦૧ \end{matrix}) \begin{matrix} ૦૧૧ \\ ૦૧ \end{matrix} \left\{ \text{એટલે } ૩ : ૧ \text{ તું. } \right\}$$

પહેલા અને બીજા પ્રમાણના અંકોને ગમે તે પૂર્ણાંક કે અપૂર્ણાંક ગુણીને તેના સરવાળા જેટલું ત્રણ વસ્તુઓનું પ્રમાણ લેતાં જવાબ ખરા આવે. અપૂર્ણાંકમાં જવાબ લાવવો હોય તો જવાબ અસંખ્ય આવે. પણ જવાબમાં ફરક જાતના પૂર્ણાંક ભેદીએ.

બનાતનો ૧ વાર લેતાં છીટના ૨ વાર લેવાના, માટે આ પ્રમાણ ગમે તે પૂર્ણાંક વાર લેવાથી જવાબ પૂર્ણાંક જ આવે; પણ આલપાકનો ૧ વાર લેતાં છીટનો ૩ લેવો પડે; માટે છીટના પૂર્ણાંક રાખવા આલપાકના ૩, ૬, ૯ ઇ. (એટલે ૩ નો કોઈ ગુણાકાર) જેટલા વાર લેવા પડશે.

(અ) આ પ્રમાણે બનાત એકજ વાર લઈને પૂર્ણાંકના જવાબો કાઢતા:—

	બનાત	આલપાકો	છીટ.	કુલ કપડું.
(૧)	૧	૩	૨+૧	૭
(૨)	૧	૬	૨+૨	૧૧
(૩)	૧	૯	૨+૩	૧૪

.....ઇ.

આ પ્રમાણે જો ૧ વાર બનાતની સાથે પૂર્ણાંક વાર બીજા કપડાના લઈએ તો જવાબમાં કુલ કપડાને માટે—

૭, ૧૧, ૧૪, ૧૯, ૨૩, ૨૭, ૩૧, ૩૫, ૩૯ એ શ્રેણી આવે.

(વ) બનાત ૨ વાર લઈએ તો,

બનાત	આલપાકો	છીટ	કુલ
૨	૩	૪+૧	૧૦
૨	૬	૪+૨	૧૪

..... ઇ.

માટે જવાબમાં કુલ કપડા માટે—

૧૦, ૧૪, ૧૮, ૨૨...ઇ. શ્રેણી આવે.

(ક) બનાત ૩ વાર લેતાં.

બનાત	આલપાકો	છીટ	કુલ
૩	૩	૬+૧	૧૩
૩	૬	૬+૨	૧૭

..... ઇ.

એટલે—

૧૩, ૧૭, ૨૧, ૨૫, ૨૯, ૩૩, ૩૭ એ શ્રેણી આવી.

(ઢ) બનાત ૪ વાર લેતાં—

૪   ૩   ૮+૧   ૧૬

એટલે ૧૬, ૨૦, ૨૪, ૨૮, ૩૨, ૩૬, ૪૦ એ શ્રેણી આવે.

(૧) હવે આગળ ગણવાની જરૂર નથી, કારણ કે ઉપરની શ્રેણીઓ તમાસતાં માલમ પડશે કે— તે ૭, ૧૦, ૧૩, ૧૬.....ઇ. થી શરૂ થાય છે;

(૨) શ્રેણીની શરૂઆત થવાનું અંતર ૩ નું અને શ્રેણીનાં પહેલું અંતર ૪ હોવાથી વધુ બનાત લેતાં આવનાર શ્રેણીઓના આંકડા ઉપરની શ્રેણીઓમાં આવી ગયલાજ હોવા જોઈએ. જુઓ—

૫ વાર બનાત લેતાં ઉપરના અતુકમ પ્રમાણે ૧૯, ૨૩...ઇ. શ્રેણી થશે. તે આંકડા ૧ વારની શ્રેણીમાં આવી ગયા.

ઢ શ્રેણીમાં એટલે ૪ વાર બનાતમાં કુલ કપડાનો ૪૪ આંકડો આવે છે; તે પ્રમાણે ૪ વારના ગુણાકારમાં પણ આવશે, માટે ઉપરના દાખલાના નીચે પ્રમાણે જવાબો આવે:—

જવાબ.

ખનાત.	આલપાકો.	છીટ.	
* ૪	૬૬	૪૦	} કુલ ૪૫૩ વાર ૧૦૦.
૮	૫૭	૩૫	
૧૨	૪૮	૪૦	
૧૬	૩૯	૪૫	
૨૦	૩૦	૫૦	
૨૪	૨૧	૫૫	
૨૮	૧૨	૬૦	
૩૨	૩	૬૫	

હાથી આગળ શ્રેણી ન ચાલે કારણ કે આલપાકો ધટવાની હદ આવી રહી.

દા. ૯. હાથી ૨૫ મણુ ખાય, જાટ ૧૫ મણુ ખાય, અને ઘોડો ૫ શેર ખાય. ૧૦૦ મણુ ઘણા રોજ વરે એવી રીતે ૧૦૦ જનવર રાખી આપો. (પ્રશ્ન ત્રીજો)

આ હિસાબમાં (૧) જનવરોના ખોરાકનું પ્રમાણ આપ્યું છે, (૨) જવાબના આંકડા પૂર્ણાકજ સેવાના છે, અને (૩) કુલ જનવર ૧૦૦ સેવાનાં છે; માટે દા. ૮ ના જોવાજ બરાબર આ હિસાબ છે. તે પ્રમાણે છોડતાં માલમ પડશે કે—

(૧) હાથીની સંખ્યા ૫, ૧૬, ૨૭,.....શ્રેણીમાં છે;
માટે (૨) જાટની સંખ્યા ૫૫, ૩૬, ૧૭,.....શ્રેણીમાં છે,
અને (૩) ઘોડાની સંખ્યા ૪૦, ૪૮, ૫૬,.....શ્રેણીમાં છે.

આ આખી શ્રેણીઓ ત્રણ પદ સુધીજ ચાલી શકે છે, કારણ કે જાટની સંખ્યા ધટવાની પછી સવડ રહેતી નથી.

માટે,	હાથી	જાટ	ઘોડા.	
	૫	૫૫	૪૦	} કુલ જનવર. ૧૦૦. જવાબ.
	૧૬	૩૬	૪૮	
	૨૦	૧૭	૫૬	

* ૪ વાર ખનાત વધારે લેવાથી ૯ વાર આલપાકો ધટે છે અને ૫ વાર છીટ વધે છે, એ ગણતરીથી જણાશે.

સચો માટે અને ૭ છોકરીઓ માટે મળાને ૧૨ નિશાળો હતી તેમાં ૧૬૩૨ છોકરા અને ૭૫૪ છોકરીઓ લખતાં હતાં. મુસલમાનોમાં ૨૫૪ છોકરા અને ૧૦૬ છોકરીઓ હતાં; એકંદર રીતે આ સાલ નિશાળોનું પરિણામ સાફ આવ્યું છે. છોકરાઓનું ૭૦.૭ ટકા અને છોકરીઓનું ૭૦.૨ ટકા પરિણામ છે.”

સારખાદ છોકરીઓએ ધર્મપ્રાર્થના કીધી અને વિદ્યાર્થીઓએ જુદાજુદા સંવાદો બજવી જતાવ્યા હતા, ગરબા ગાયા હતા, અને કસરત કરી હતી. ખાદ પ્રમુખ સાહેબે ધનામે વહેંચી આપ્યાં હતાં. મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી રૂ. ૨૫૦) તથા ખાનગી ઉધરાણાથી રૂ. ૯૧) મળી રૂ. ૩૪૧) નાં ધનામ વેંદ્યવામાં આવ્યાં હતાં. ધનામ વેંદ્યી આપ્યા ખાદ પ્રમુખ સાહેબે નિશાળોનાં પરિણામ, કન્યાઓ તથા મુસલમાન ડોમના વિદ્યાર્થીઓમાં વધતી જતી હોંસ વિષે સંતોષ જાહેર કર્યો હતો. ખાદ પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર માની મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

કેળવણીખાતાની સ્વરો.

જાહેર ખબર.

પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા, ઉત્તર વિભાગ.

તા. ૧૬ મી જુલાઈ સને ૧૯૦૭ ના મુખર્ષી સરકારી ઝંજોટના ૧-લા ભાગને પાને ૮૭૩-૮૭૪ મે પ્રસિદ્ધ કરેલા ધારાઓ મુજબ સને ૧૯૦૭ માં વર્નાક્યુલર (દેશીભાષા) માં થવાની પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા માટે નીચેનાં પુસ્તક પસંદ કરવામાં આવ્યાં છે:—

(૨) ગુજરાતી—કેળવણીખાતાની ૭ મી ચોપડી (વચ્ચે કાઢેલી ૧૪ મી આવૃત્તિ) અને તેજ પુસ્તકના ૧ થી ૯૧-મા પાના સુધીમાં આવેલી કવિતાની ૩૦૦ લીટી-નો મુખપાઠ તથા સમજાવતી.

ટીપ—મધ્યપ્રાંત માટે જે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે તેજ થાણા મધ્યસ્થળના ઉમેદવારો માટે ફરવવામાં આવ્યાં છે.

P. Lary,

એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર,
ઉત્તર વિભાગ.

જા. ૩૧.૦-૨-૦, ધો. ૩ જા. ૩૧.૦-૨-૬, ધો. ૪ જા. ૩૧.૦-૩-૦, અને ધો. ૫ જા. ૩૧.૦-૪-૦; મેમરી ડ્રોઇંગ ફર્ટ ઓડ આજિતિ ૩ જા. ૩૧.૦-૪-૦, સે. ૬-૩ ઓડ ૩૧.૦-૬-૦, સાદુ ડ્રોઇંગ ધો. ૬ ફા. ૭ મા અને પ્રવેશક કલાસ માટે ૩૧.૦-૨-૦ સદરહુ પુસ્તકોના અમે મોલ એજન્ટ છીએ અને ૨૪ થી વધારે નકલ મગાવનારને ૨૫ ટકા કમિશન આપવામા આવશે મેમરી ડ્રોઇંગમાં ૨૦ ટકા.

આ ઉપરાંત સ્કૂલમા ચાલતી તમામ પ્રકારની અંગ્રેજી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત યુકો, ખુશાલ કૃત અને આદરજી કૃત કોપી યુકો, લોગગન્સ ડ્રોઇંગ યુકો, અમારી દેખરેખ નીચે ખનતી કિન્ડરગાર્ટનની વીશે વીશ બક્ષિસો, આરોટ અને શાહકૃત તમામ પુન્સારા કન્થને શીરકવેર, સેટસ્કવેર તથા ડ્રોન્સામાન કિક્ષાયત્વાવે મળશે.

નીચે પ્રમાણે તથા બીજાં હરેક પુસ્તકો રોકડેથી મળશે.
 સોલ એજન્સીનાં-ખુશાલદાસ કૃત-ગુ.કોપીયુકન-૧-૬૬.હિ.નાંમૂળ તત્વો. ભા-૧-૨-૩-૪, ચિત્રકોપી યુક નં. ૧-૨-૩-૪-૫, ચેક કોપીયુ-ક નં-૧-૨-૩-૪, રા. રા.ગુલાઈ કૃત વાર્તા ૩૫ ગુ. નો ઇતિહાસ, વાક્ય પૃથકકૃતિ, કવિતાસાહિત્ય રા. સા. ગદ્યપત્રાંમ કૃત-ગુ.પતિ, પ્રકાશ, ગુ.ભા.નું વ્યાકરણ, ગુ.નો સં.ઈતિહાસ લવાઈ સંમહ, ઇંગ્લાંડની ખુસાફરી, સધરાજેસિંગ, સામુવહુની લહાઈ, રા. રા. ગ્રે. ક. કૃત-કે. નામાની પદ્ધતિ, રા. જ. બ. કૃત. કે. નામું રા. લ. છો. કૃત કવાયતનું પુસ્તક. ગ. બા. લા. કૃત-અન્કગણિતનાં મૂળતત્વો, રા. નાનજીઆણી કૃત. ગુ. નો ઇતિવાર્તા ૩૫, નિબગાળા બા-૧-૨-૩, રા. બીખાબાઈ કૃત-પદાર્થપાઠ ભા-૧-૨-૩-૪-૫, રા. કાસીરામ પ્રાગજી કૃત-ગણિત શ્રેણી ભા. ૧-૨-૩-૪, કિંગ શ્રેણી બા. ૧-૨-૩-૪ કિન્ડરગાર્ટનની બક્ષિમ ૧-૬ લગી. લખોટાયન્ન નવી જાતનાં, દેશી જનાવટના ફૂટ, ટી મેવર, મેટસ રોકવર, તથા તમામ જાતની ટેકમ યુકો. ચીમનલાલ યુનીલા-લની કપની, આરટોડીયારોડ અમદાવાદ. રાજકોટ-બેચર મેથજી.

સૂચના.

આ પત્રસંમધી સર્વ લખાણુ એડિટર ત ૬ મોકલવું નોંધપેઠ કાગળ લેવામા નહિ આવે સહી વગરના લખાણુ ઉપર ધ્યાન-ગાપારો નહિ

છાપવા મોકલેલુ લખાણુ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની એકજ બાજુએ લખવુ તે અમુક માસમા છાપવા અથવા નાગરાદ પડેલુ લખાણુ પાંદ્રુ મોકલવા બધાતા નથી જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતને ખર્ચ નગાવી લેવુ

શાળાખાતાનાં તેમજ બીજા શૃદ્ધેસ્થા કેળવણી તથા નિ-શાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલના તો ને પણ થોડા અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓર્ડર મોકલનારે કૃપા ઉપર પોતાનું ફેકાલું, અને સ્ત્રી બાબતના પસા છે તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવુ તે વિના જુન થાનાં મળત છે પોસ્ટ ની ટિકેટો મોકલનારે દર રૂપીએ અઘો આવે વધારે મોકલના, પોસ્ટ સિવાય બીજી ટિકેટો લેવામા આવતી નહિ

આ પત્રની ફિંગર અગ કુચીજ વરસ એકનો ૩ ૧૬-૦-૦ ગણી છે, પોસ્ટેજ માફ છૂટક નકાતા પોસ્ટેજ સાથે જાદી આવતા, પદરના ખર્ચે લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના પગારનામા મિલકત તથા રમવાનાં ટપાલખર્ચે સાથે ૩ ૦-૧૨-૦

વિષય લખી મોકલનારને પૈમા લેના િ ખુશી હોય તો તેમ રખણુ લખેલુ વિષય ખરાદ પડશે તો તેની અગલ તોર ઉપર પ્રિન્સિપલ કરી દર બેલ પાને ૩ ૧ સુધી આપવામા આવશે અર્થાત્તનો એમલસમામે રહે નહિ

જાહેરખબરોના લખાણાં નીચે પ્રમાણે ફેરવાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેરખબરો છાપવાના ધાવ.

૨. વીડી	તો પ્રથમ પૂર્વે ચાલે અને તે પછી-
૧. ... ૨	ના અગી ગાઠ મ સ લગી દર ગામે
દસથી વધારે લીગીઓ માટે ૩ ૧)-	કુરુ જો ચાલે પડશે છ માસ માટે
ની લીગીઓ ત્રણ પ્રમાણે	પહેલે મદિને પૂરે ચાલે, અને પછી
બાર માસ લગી લાગલાગટ દરે	દરેક ગામે કુ ચાલે લેનારે
શાળાપત્રની સાથે ફોર્મિલ હૅન્ડલિસ વહેંચવામાં આવશે નહિ.	

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
માસ.....	૩૨-૪૫
વિમક્તિ	૩૩-૪૫
કિન્ડર્ગાર્ટન.....	૪૬-૫૪
ઈંગ્રેજી પચોગ (અઠવાડીકું, શેમન વર્ષ).....	૫૫-૬૧
લોરા પ્રિન્સેન.....	૬૧-૬૪
રા. ગા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપારી તથા પ્રેક્ષક આળાજી કાયદરો	
સ્વર્ગસામ	૬૪

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

આમદાવાદ.

“ યુનાઈટેડ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

તયાર છે.

ડૉક્ટર ભાંડારકર કૃત સંસ્કૃત સેકન્ડ બુકનું
ગુજરાતીભાષાંતર.

(ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર)

રા. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.

અમદાવાદ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

નિરાળના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી પુસ્તક.

પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.

CLASSIFICATION OF ANIMALS

દરેક પ્રાણીની ટુંકી સમજૂતીની બુક નકશા સાથે.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦

K. V. MEHTA'S USEFUL BOOKS.

THE MITRALABHA.

(HITOPADESH).

With copious explanatory notes, profuse
translations, solutions of Compames, &c

Price Annas 6.

Aids to the Sansh at Course, St. V.

Price Annas 6

ગુજરાતી શાસ્ત્રસિંધુ

રચના

વિકુલ રામરામ દલાલ.

કિંમત. રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલકાંધીરોડ. મુંબાઈ.

“પ્રજાવંધુ”ના લવાજમમાં ઘટોડો.

“પ્રજાવંધુ”નું દેશાવરના આદકોનું લવાજમ જે સને ૧૯૦૬ ની આખર સુધી રૂ ૩-૮-૦ હતું તે આત્મી સાલધો ઘટાડી રૂ ૩-૦-૦ સુખવાગા આપ્યું છે જેથી ૨૮ પાનાનું દુધનર અને સધળી જાતની માહતીથી જરૂર આઠવાડિક પન ફક્ત રૂ ૩ માં મળશે તમુનાની નકલ મગાવેથી મફત મોકલવાગા આપશે.

સ્થાનિક આદકોના લવાજમના પણ રૂ ૨-૮-૦ ના રૂ. ૨-૦-૦ કર્યા છે.

ખાડીયા } ઠાકોરલાલ પરમોદરાય ઠાકોર.
અમદાવાદ. } માલીક

ટેકનૈટબુક તરીકે સરકારે મળુ કરેલ સરળદેશીનામાની પદ્ધતિ, ૧૮ મી આવૃત્તિ, ૩૩ આના વ્યાકરણ શિક્ષણ માળા અંક ૧ લો, (૧મી આવૃત્તિ) ૧ આનો ધો ૩ માટે, અંક બીજો (૫ મી આવૃત્તિ) ૨૩ આના ધો, ૪ માટે, તથા ગુજરાતી બાળ વ્યાકરણ (૮મી આવૃત્તિ) ૪૩ આના ધો ૫, ૬, ૭ માટે, લાઇબ્રેરી બુક તરીકે મળુ છે પોસ્ટેજ ને વી. પી ખર્ચ લેના રને શિર કામચલા ૫-૧૦-૧૫-૨૦ તથા અનુક્રમે ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ ટકા પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ, કે એ પ્રિન્ટર મુ ગાંધી.

આત્મારામ અને દલાલખાની કમ્પનીની

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બાળબોધ છ નમ્બરમાં.

કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે મુખ્ય ઈલાકાની ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળવણી ખાતાના ધણા અનુભવી અમલદારોના ગત લઘુ ગુજરાતી અક્ષરોના શુદ્ધ વલણ શોધી કાઢી તથા ધોરણોને અનુકૂળ અક્ષરોના કદ તથા લખાણ ઢબની ગોઠવણ કરીને, હાલ ચાલતી સર્વે કોપીબુકો કરતાં ચઢીઆતી થયાની ખાત્રી થયા પછી છપાવી બહાર પાડી છે.

૧ કોપીબુકની મદદ અને સુન્દરતા જાળવવા માટે ગાળાના ૫૧ (કોપરપેટ) કોતરાવેલા છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેજ એક જ બાજુએ સુન્દર રમતી શાલીથી છપાય છે કાગળ અને કવર ઉપર ટકાઉ વાપડેલા છે, જે એક વખત જોવાથી ખાત્રી થશે.

૨૦૦ અને તે ઉપરાંત કોપી ખરીદનારને સેંકડે ૩૩ ટકા કુમીશન આપવામાં આવશે; પેકીંગ અને ડેલિવે ખર્ચ પણ આપવામાં આવશે પણ પોસ્ટ મારફતનું કે ગેરેશનથી આગળનું ખર્ચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બાંજાં યુગ્તકો મંગાવનારને સેંકડે અથવા ટકો લકસાર્થ લઈ મોકલી આપ્યા ગોઠવણ રાખી છે. મળવાનું, ઠેકાણું-આપનારામાં અને દલાલાઓની કમ્પની, લેખનકળા કોપીઓની ઝોરીસ, -કાળકાદવી દોડ નંબર-૨૩૨ મુખર્ષ.

પદાર્થપાઠ, કિન્ડરગાર્ટન અને ફ્રાઈંગ.

ફ્રાઈંગ સહીત પદાર્થપાઠ-માળવર્ગ શ. ૦-૧-૦, ધોરણ, પહેલું, ૦-૧-૬, બીજું ૦-૨-૦, ત્રીજું ૦-૨-૬, ચોથું ૦-૩-૦ અને પાંચમું ૦-૪-૦ નવા ધોરણો અને શાળાપત્રની યોજના અનુસાર પસંદ કરેલા હોવાથી શિક્ષક અને શિષ્યોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે સાદું ફ્રાઈંગ ૦-૨-૦ છઠ્ઠા, સાતમા અને પ્રવેશક માટે. મદરહુ પુસ્તકો કમ્પ અને કાઠિ-એન-સી ખાતે મળુર છે. કિન્ડરગાર્ટન-સચિત્ર કિન્ડરગાર્ટન ડીડ પદ્ધતિ ભા. ૧ લો. ૩ ૦-૮-૦ મુખર્ષ ધનાકાના મહેરમાન સાહેબ-નં ૧૦૮૮૮ તા. ૧૪-૨-૦૬ થી સ્કુલ ક્લાર્કેરી માટે મળુર કરી છે.

ફ્રાઈંગ-મેમરી ફ્રાઈંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ શ. ૦-૪-૦ અને એકન્ડ ગ્રેડ શ. ૦-૬-૦ ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ગ્રેડના વિદ્યાર્થીઓ અને મહેતાશઓ માટે.

૨૪ થી વધારે નકલ મંગાવનારને સેંકડે ૨૫ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે.

કેપ્ટા-ઉસ્માન ખચલ અને મહોબતસિહ માલીભાઈ, કાઠિયાવાડ મેલ ટ્રેનીંગ કૉલેજ, રાજકોટ.

મચિત્રગુજરાતી નવી પહેલી ચોપડી, આ. છઠી કિ. દોઢ આનો. આ ચોપડી મુખર્ષ ધનાકાના મે. હિરેકટર સાહેબપણાદુરે ટેક-સ્ટેબુક તરીકે મળુર કરી છે. આ ચોપડી જુનાગઢમાં કપ્તા પાસેથી તથા વડવાણ શહેરના બુકસેલર જેમંદ તાકશી પાસેથી, જૂનાગઢ નજર ર ની નિશાળના ધ. આ મહેતાશ ભવાન જગજીવન કામદાર તથા બુકસેલર નાથા ભવાન કામદાર પાસેથી, સુરતમાં બુકસેલર કરમનદાસ નારજીદાસ પાસેથી, ભાવનગરમાં બુકસેલર અમદુલહુસેન આદમશ પાસેથી, મુંમધમા એન. એ. મ. ત્રિપાઠી અને કંપની (કાલ્યાદેરીરાડ) પાસેથી, મળશે. કમીશન મેંકડે ટકો વીશ, રસ્તા ખર્ચ મંગાવનારને શિર છે, પેકિંગ ખર્ચ લેવામાં આવશે નહિ. જે બુકસેલરો સદર્દુ ચોપડી વેચવાની મરજી પત્રથી જણાવશે તે નો ખતોળસ્ત કરીશ.

સુંદરશ મૂળ. સૌંદર્ય પ્રાયમિક શાળા પર્વસુધકર, મું. જુનાગઢ.

સૌથી જૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ બનવાવેલી

સોહાગર સ્ટાન્ડર્ડ કોપી બુકો.

દરેકની કીંમત રૂ. ૦-૧-૯

આ કોપી બુકો નીચલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી એટલે ૨૫ નકલ સંધી મગાવનારને સેક્ટે ૩૦ ટકા કમિશન મળશે. પણ રેલવેનું નુર, પેડીંગ તથા પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વે ખર્ચ ખરીદનારને માથે

(૨) રોકડે રૂપીએ દેહાવરથી મગાવનારા માસ્તરો તથા બુકસેલરો જો આ ઓઠામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદ કરશે તેઓને માત્ર સેક્ટે ૩૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે

જ્યાંખંધ સામગ્રી રકમ ૫૦ એકડી વખતે ખરીદ કરનારે કમિશન માટે પત્ર વ્યવહારથી નીચે સહી કરનારને જાણી ખુલાસો મેળવવો

આ કોપી બુકો મદુજ મુદ્ર છાપાથી તદ્દન નવી રીત મુજબ છાપવામાં આવી છે, અને તે બધા કરતા જોગ સારી તેમજ સસ્તી છે. મમાવી જોવાથી ખાતરી થશે. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪

ઉમદરામ નગીનદાસ. સોહાગર છાપખાનાના માલિક, સુરત.

વૈધકુલપત્ર.

દરેક ઘરમાં અને દરેક ગામડામાં ફાળવેલું લાભક વૈધક માસિક.

મહેતાજી માહેમોને ખામ વિશાળતા કરવાની કે છેવા ખાતરમાં થયા વૈધક જ્ઞાનો પ્રજામાં પ્રમાર કરનાર અને લોકપ્રિય થઈ પડેલ આ માસિકદ્વારા દરેક મહેતાજીને ખામડાના અત્યંત બોધને ઉપયોગી થઈ પડવાની તક જવા દેવી નહિ. જાહેર લેખકો, વિજ્ઞાનો અને સામકોનો ઉત્તમ અભિરામ મેળવવા ઉપરાંતના ગાનકાદ મરકારા કેગરથી ખાતાનું ખામ ઉનેજન મેળવ્યું છે, આ 'મિત્રમંડળ પુત્રકામ' જેણે લોકપ્રિય બતાવે સેક્ટો ખામડાઓની લાભકીઓ એ માટે મહુર દરેક છે. જાનેસારીથી ૧૨ મુ પુસ્તક શરૂ થશે વાર્ષિક નવાજમ રૂ. ૧૦ અગાઉના નમુનો મુદ્ર મગારી ખતરી કરો.

તાંત્રી વૈધ. જડાગર સીલામર ત્રિવેની-અમદાવાદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ મું.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭.

અંક ૨.

માસ.

કયે સ્થળે કઈ વિભક્તિ લેવી તે વિષે કેટલાક શિક્ષકો તરફથી પત્રો આવવાથી અહિં તેનો સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ ખુલાસો કરવામાં આવે છે. વિભક્તિના મુખ્ય અર્થો નીચેના શ્લોકમાં આપ્યા છે —

નિર્દેશઃ કર્મ કરણં પ્રદાનમપર્કર્ષણમ્ ।

સ્વામ્યર્થોઽપ્યધિકરણં વિમત્સર્થઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

નિર્દેશ, કર્મ, કરણ, પ્રદાન, અપર્કર્ષણ (અપાદાન), સ્વામિત્વનો અર્થ અને અધિકરણ એને અનુક્રમે સાત વિભક્તિના અર્થ કલા છે. આ શ્લોકમાં એક ન્યૂનતા છે, તે એ કે તૃતીયાનો અર્થ માત્ર કરણજ દર્શાવ્યો છે. તૃતીયાના બે મુખ્ય અર્થ છે, કર્તા અને કરણ. ‘કર્તૃકરણયો-સ્તૃતીયા’ ૨।૩।૧૮ એ પાણિનિના સૂત્ર પ્રમાણે કર્તા અને કરણ એ તૃતીયાના મુખ્ય અર્થ છે. આ પ્રમાણે પ્રથમાનો મુખ્ય અર્થ નિર્દેશ, દ્વિતીયાનો કર્મ, તૃતીયાનો કર્તા અને કરણ, ચતુર્થાનો સપ્રદાન, પચમીનો અપાદાન, ષષ્ઠીનો સ્વામિત્વ અને સપ્તમીનો અધિકરણ છે. આ મુખ્ય અર્થો છે. એ સિવાય બીજા પણ અર્થો છે, પણ તે એ મુખ્ય અર્થોને આધારે છે ને એની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. હવે એ અર્થોનું સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ નિરૂપણ કરીએ છીએ.

પ્રથમા—પ્રથમા વિભક્તિનો અર્થ માત્ર નિર્દેશ છે. નિર્દેશ એટલે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો તે, શબ્દ કહેવો તે. અર્થાત્, પ્રથમાનો મુખ્ય અર્થ પ્રાતિપદિકનોજ છે. અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રથમાને Nominative (Naming case) એટલે નામ કહેનારી, નિર્દેશ કરનારી વિભક્તિ કહે છે.

‘પ્રાતિપદિકાર્થલિङ्ગપરિમાણવચનમાત્રે પ્રથમા’ ૨ । ૩ । ૪૬ એ સૂત્રમાં પાણિનિએ પ્રાતિપદિકાર્થને પ્રથમાના અર્થોમાં પ્રથમજ મૂક્યો છે. (એ સૂત્રના અર્થ માટે શાળાપત્ર પુ. ૪૫ મું અં. ૯ મો પૃ. ૨૬૩-૪ જુઓ). શબ્દનું જે મૂળરૂપ તે પ્રાતિપદિક. ધાતુ, પ્રત્યય અને પ્રત્યયાન્ત સિવાય અર્થવાળું જે શબ્દસ્વરૂપ તે પ્રાતિપદિક; વળી કૃદન્ત, તદ્ધિતાન્ત અને સમાસ પણ પ્રાતિપદિક છે. (‘અર્થવદધાતુરપ્રત્યયઃપ્રાતિપદિકમ્’ ૧ । ૨ । ૪૫ અને ‘કૃત્તદ્ધિતસમાસાશ્ચ’ ૧ । ૨ । ૪૬). જે પ્રાતિપદિકનો ઉચ્ચાર કર્યાથી જે અર્થની નિયમે ઉપસ્થિતિ થાય—જે અર્થ અવશ્ય ઉપસ્થિત થાય—તે પ્રાતિપદિકાર્થ. એ ઉપરાંત પ્રથમાનો અર્થ પરિમાણુ છે, તેમજ સંબોધન પણ છે. ‘સંબોધને ચ’ ૨ । ૩ । ૪૭. આ પ્રમાણે પ્રથમાના અર્થ પ્રાતિપદિકાર્થ, પરિમાણુ અને સંબોધન છે.

છોકરો નિશાળે જાય છે (પ્રાતિપદિકાર્થવાચક પ્રથમા વિભક્તિ).

મેં પાલી ચોખા લીધા (પરિમાણુવાચક પ્રથમા વિભક્તિ),

હે મૂર્ખ, તો આ શું કહ્યું ? (સંબોધનવાચક પ્રથમા વિભક્તિ).

અત્ર પ્રશ્ન ઊઠે છે કે ‘છોકરો નિશાળે જાય છે’ એમાં ‘છોકરો’ ‘જાય છે’ ક્રિયાપદનો કર્તા છે તો પ્રથમા કર્તૃવાચક કેમ ન લેવી ? એનું સમાધાન એ છે કે ‘જાય છે’ એ ક્રિયાજ કર્તૃવાચક—કર્તૃરિ છે, તો કર્તાનો અર્થ કહેવા વિભક્તિની જરૂર નથી. આ વિષય વિષે પ્રયોગના વિવેચનમાં શાળાપત્ર પુ. ૪૫ અં. ૯ પૃ. ૨૬૩ માં ખુલાસો આપ્યો છે તે ત્યાં જોવો. પ્રથમા વિભક્તિનો શબ્દ કર્તા હોય છે, તોપણ તેને કર્તાનો અર્થ કહેવો જરૂરનો નથી. એ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ યુક્ત નથી; કેમકે ક્રિયાપદજ કર્તૃવાચક છે—કર્તૃરિ પ્રયુક્ત છે—તો કર્તાનોજ અર્થ વિભક્તિએ શા માટે પુનરુક્ત કરવો ? આ કારણથી આવે રચને પ્રથમા વિભક્તિનું શબ્દ કર્તા હોય છે તોપણ તેને પ્રાતિપદિકાર્થવાચકજ ગણવો યુક્ત છે. ક્રિયાપદ કર્મણિ હોય છે સારે કર્મ ઉક્ત થયલું હોવાથી કર્મવાચક શબ્દને દ્વિતીયા વાપરવાની જરૂર રહેતી નથી, તેથી તે પ્રથમામાંજ મુકાય છે. એવે રચને પણ પ્રથમા પ્રાતિપદિકાર્થમાંજ છે. ‘મારાથી ચોપડી લખાય છે’ એમાં ક્રિયાપદ કર્મણિ છે, કર્મ ક્રિયાપદથી અભિદિત (ઉક્ત) થયલું હોવાથી દ્વિતીયા જે કર્મવાચક છે તે વપરાતી નથી, માટે ‘ચોપડી’ કર્મ છે તો-

પણ પ્રથમામાં પ્રાતિપદિકાર્યે આવે છે. ' મેં પુસ્તક લખ્યું ' એમાં પણ ક્રિયાપદ કર્મણિ છે એટલે શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી ' પુસ્તક ' પ્રથમામાં પ્રાતિપદિકાર્યેજ છે; પરંતુ ગુજરાતીમાં એવે સ્થળે દ્વિતીયા વિભક્તિ પણ વપરાય છે (' મેં તેને માર્યો ' ઇલાદિ ઉદાહરણોમાં) તેથી એવે સ્થળે ગુજરાતીમાં ખીજી વિભક્તિ કહેવી યુક્ત છે. (જુઓ શાળાપત્ર પુ. ૪૫ મું અંક ૯ મો ૫૦ ૨૬૬-૨૬૭).

સવાર થતાં લસ્કરે કૂચ કરી.

દિવસ જતાં તે સ્ત્રી યૌવનવતી થઈ.

આવે સ્થળે પણ પ્રાતિપદિકાર્યમાંજ પ્રથમા લેવી. સંસ્કૃતમાં આવે સ્થળે સમ્ભવી વિભક્તિ વપરાય છે. પ્રમાતે જાતે; દિનેષુ ગચ્છત્સુ. આ ઉદાહરણોમાં અસ્ ધાતુના વર્તમાન કૃદન્ત સત્ તું સમ્ભવન્ત રપ વપરાય છે. (જેમકે પ્રમાતે જાતે સતિ, દિનેષુ ગચ્છત્સુ સત્સુ) તેથી એ સમ્ભવી સતિસમ્ભવી કહેવાય છે. કવચિત્ ગુજરાતીમાં પણ એને મળતો પ્રયોગ થાય છે. ' દિવસ જતે હતે ' એમ પણ ' દિવસ જતાં ' ને જદાં વાપરી શકાય છે. જ્યાં એવો પ્રયોગ હોય ત્યાં સતિસમ્ભવીજ કહેવી યુક્ત છે. એમાં એક ક્રિયાથી ખીજી ક્રિયા લક્ષ્ય થાય છે. ' યસ્ય ચ માચેન માચલક્ષણમ્ ' ૨ । ૩ । ૩૭ એ સૂત્રથી એવે સ્થળે સમ્ભવી થાય છે. ' દિવસ જતે હતે ' એમાં ' જતે ' ને ' હતે ' તો સમ્ભવન્તજ છે. ' દિવસ ' ને સમ્ભવીનો પ્રસય લાગ્યો નથી. પરંતુ આવી રચના સતિ-સમ્ભવીની હોવાથી ' દિવસ ' ને પણ એવી રચનામાં સમ્ભવીજ કહેવી યુક્ત છે. પ્રસય લોપાયો છે એમ સમજવું. ' દિવસ જતે હતે ' તું આગળ જતાં ' દિવસ જતાં ' થયું. એ રચનામાં ' જતાં ' એ સમ્ભવ્યમાં છે, પણ સમ્ભવીને પ્રસય નથી, તેથી એને ' અવ્યય ' ગણવું યુક્ત છે; અને એને કૃદન્ત અવ્યય ગણ્યું એટલે ' દિવસ ' ને પ્રાતિપદિકાર્યે પ્રથમાજ લેવી સુગમ છે. કેટલાંક ગુજરાતી વ્યાકરણોમાં ' દિવસ જતાં ' ને સંતી પ્રથમા કહી છે તે કેવલ ઉપહસનીય અને અગ્નિદર્શકજ છે. ગુજરાતીમાં સતિસમ્ભવીનો અર્થ જુદો જુદો રચનાથી દર્શાવાય છે, ' દિનેષુ ગચ્છત્સુ ' = દિવસો જતે હતે, દિવસો જતે, દિવસો જતાં, દિવસો જતાં જતાં, દિવસો જવા માંડ્યા એટલે.

દ્વિતીયા—‘કર્મ’ એ બીજી વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ છે. એ કર્મ ક્રિયાથી અતભિદિત હોય તોજ દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે. કર્મ ક્રિયાથી ઉક્ત હોય તો ‘ઉક્તાર્થનામપ્રયોગઃ’ (જેનો અર્થ ઉક્ત છે તેનો પ્રયોગ ન કરવો) એ નિયમથી દ્વિતીયા વિભક્તિ વાપરવી યુક્ત નથી. તેથી ‘અનભિહિતે’ ૨।૩।૨ ॥ એ અધિકારસૂત્ર આપી પાણિનિ ‘કર્મણિ દ્વિતીયા’ ૨।૩।૨ ॥ એ સૂત્ર આપે છે. અર્થાત્, એ સૂત્રમાં પૂર્વના અધિકારસૂત્રની અનુષ્ટિ કરવાની છે; તેથી કર્મ અનાભિહિત હોય તો કર્મવાચક પદને દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે એવો અર્થ છે. આજ કારણથી કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્મનો અર્થ ઉક્ત થઈ ગયેલો હોવાથી કર્મ પ્રાતિપદિક્ષયે પ્રથમામાંજ વપરાય છે. ‘મારાથી ચોપડી લખાઈ’ એમાં ‘લખાઈ’ કર્મણિ છે; કર્મનો અર્થ ઉક્ત હોવાથી ‘ચોપડી’ જે કર્મ છે તેને વિભક્તિ લગાડી કર્મનો અર્થ દર્શાવવાની જરૂર રહી નહિ; તેથી ‘ચોપડી’ શબ્દ પ્રાતિપદિક્ષયે કે નામાર્થે પ્રથમા વિભક્તિમાં વપરાયો છે. ‘મેં તેને માર્યો’ એવે સ્થળે ક્રિયાપદ કર્મણિ છે તોપણ કર્મ શુન્નરાતીમાં બીજી વિભક્તિમાં વપરાય છે, માટે ‘મેં ચોપડી લખી’ એવે સ્થળે પણ ‘ચોપડી’ ને દ્વિતીયા ગણવી સુતર પડશે. આ વિવેચન પ્રયોગના વિષયમાં કર્તુ છે તે સ્ત્રીનેવું (શુભો શાળાપત્ર પુ. ૪૫ અ. ૯ પૃ. ૨૬૬-૬૭).

કર્મના બે પ્રકાર છે, પ્રધાન અને અપ્રધાન કે ગૌણ. ‘મેં તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો’ એમાં ‘પ્રશ્ન’ પ્રધાન અને ‘તેને’ ગૌણ કર્મ છે. કેટલાંક વ્યાકરણમાં ‘ટેલર’ વ્યાકરણને અનુસરી ‘ઉપરથ’ અને ‘અનુપરથ’ એવા કર્મના બે વિભાગ પાડ્યા છે ‘પ્રશ્ન’ એ કર્મ ‘પૂછ્યો’ ક્રિયાપદની પાસે હોવાથી ઉપરથ (ઉપ=પાસે અને સ્થ=રહેનાર સ્થા ધાતુ ઉપરથી) છે અને ‘તેને’ એ કર્મ તેવું ન હોવાથી અનુપરથ છે. આ સંગ્રા પ્રધાન અને ગૌણ જેવી ઘટિત નથી, માત્ર પાસે આવેલાનેજ ‘ઉપરથ’ સંગ્રા આપીએ તો ‘મેં પ્રશ્ન તમને પૂછ્યો છે, તેને નથી પૂછ્યો,’ એવાં વાક્યોમાં ‘તમને’ અને ‘તેને’ જે ગૌણ કર્મ છે તે ક્રિયાપદની પાસે હોવાથી ઉપરથ થશે. આ કારણથી ‘ઉપરથ’ અને ‘અનુપરથ’ એ સંગ્રા ‘પ્રધાન’ અને ‘ગૌણ’ એ સંગ્રા જેવી યુક્ત નથી. વળી પ્રાચીન વ્યાકરણોમાં જે સંગ્રા પ્રચલિત થઈ ૩૬ થઈ હોય તેનો ભાગ કરી નવીન

ને તે પણ સુધટિત નહિ એવી ચોજવી એ યુક્ત નથી.

ગૌણ કર્મને સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં અકથિત કર્મ પણ કહ્યું છે; કેમકે ગૌણકર્મવાચક શબ્દ સંસ્કૃતમાં દ્વિતીયા સિવાય અન્ય વિભક્તિમાં પણ આવી શકે છે ને તેમ ન થયું હોય તોજ દ્વિતીયા વિભક્તિ વપરાય છે. અન્ય વિભક્તિથી એ અર્થ કહેવાયો ન હોય તોજ દ્વિતીયા વિભક્તિ વપરાય છે, તેથી એ કર્મ અકથિત—અન્ય વિભક્તિથી ન કહેવાયલું કહેવાય છે અન્ય વિભક્તિની અવિવક્ષાએજ અહિં દ્વિતીયા વિભક્તિ વપરાય છે, માટે અકથિત કર્મ છે. ‘ગાં દોગ્ધિ પયઃ’ એમાં દુહ્ દ્વિકર્મક છે, ગાં અપ્રધાન કર્મ અને પયઃ પ્રધાન કર્મ છે. ‘ગાં’ ને બદલે ‘ગોઃ’ એમ પંચમી પણ વાપરી શકાય. પંચમી અવિવક્ષિત હોવાથી દ્વિતીયા વાપરી છે, માટે કર્મ અકથિત—પંચમીથી ન કહેવાયલું છે. ચુન્નરાત્રીમાં એમ દ્વિકર્મક ક્રિયાપદની રચના જે પ્રકારની બહુધા ચર્ચા શકતી નથી. કવચિત્ થાય છે—‘તે દેવદત્તને સો રૂપીઆ હતું છે’ અહિં ‘હતું છે’ ક્રિયાપદ દ્વિકર્મક છે. ‘રૂપીઆ’ એનું પ્રધાન અને ‘દેવદત્તને’ એ ગૌણ કર્મ છે. એજ વાક્ય ‘તે દેવદત્તથી સો રૂપીઆ હતું છે’ એજ પણ કહી શકાય. ‘શતં જયતિ દેવદત્તમ્’ કે ‘શતં જયતિ દેવદત્તાત્’. આમાં ‘દેવદત્ત’ અકથિત કર્મ છે.

કાલ અને માર્ગ વાચક શબ્દો ક્રિયાની સાથે અલગ્નસંયોગના અર્થમાં સંસ્કૃતમાં દ્વિતીયા વિભક્તિમાં વપરાય છે. ‘કાલાધ્વનોરત્યન્તસંયોગે’ ૨. ૩. ૫. ૧૧ એ સ્વયં પ્રમાણે માસમર્ધાતે (મહિનો અભ્યાસ કરે છે), ક્રોશં કુટિલા (કોશ વાંકી છે) ઇલાદિ રચને દ્વિતીયા વપરાય છે. વળી ‘કાલમાવાધ્વગન્તવ્યાઃ કર્મસંજ્ઞા હ્યકર્મણામ્’ એનું વાર્તિક પણ છે. અકર્મક ધાતુને યોગે કાલવાચક, ભાવવાચક, અને જે માર્ગે જવું હોય તે માર્ગવાચક પદ કર્મસંજ્ઞા પામે છે, અર્થાત્, દ્વિતીયામાં વપરાય છે. કાલ—માસમાસ્તે (મહિનો જેસે છે), માસં સ્વપિતિ (મહિનો બાંધે છે). માવ—ગોદોહમાસ્તે (ગાય દેવાય સાંસુધી બેમે છે), ગોદોહં સ્વપિતિ (ગાય દેવાય સાંસુધી બાંધે છે). અધ્વગન્તવ્ય—ક્રોશમાસ્તે (કોશ જતાં સુધી બેમે છે). ક્રોશં સ્વપિતિ (કોશ જતાં સુધી બાંધે છે).

ગુજરાતીમાં આવે રચને પ્રત્યયરહિત નામ વપરાય છે. ‘રાત્રે આઠ કલાક જાહે છે’ ‘નદી બે કોશ વાંકી છે,’ ‘બે કલાક ચાલ્યો,’ ‘બે ગાઉ ચાલ્યો’ આવે ઠેકાણે સંસ્કૃતને અનુસરીને ગુજરાતીમાં પણ આ પ્રત્યયરહિત નામોને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં કહેવાં યુક્ત છે. પરંતુ, દ્વિતીયાનો પ્રત્યય દેખાતો નથી, તેથી તેમજ સુગમતાની ખાતર ગુજરાતીમાં એને પ્રથમા વિભક્તિ કહે તો તેની સામા અમારે વાંધો નથી. અંગ્રેજીમાં પણ એવે રચને દ્વિતીયા વિભક્તિજ આવે છે ને તેને Accusative of time or place કાલ કે સ્થલ વાચક દ્વિતીયા કહે છે. આ પ્રમાણે ભાષાનો ઇતિહાસ જોતાં દ્વિતીયા વિભક્તિ કહેવી શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી યુક્ત છે. માત્ર બાળકોને સહેલું પડે તેની ખાતરજ પ્રથમા વિભક્તિ લેવામાં હરકત નથી.

તૃતીયા—કર્તા અને કરણ એ બે તૃતીયાના મુખ્ય અર્થ છે ‘કર્તૃકરણયોસ્તૃતીયા’ ૨ । ૩ । ૧૮ ॥ ‘રામે બાણે વાલીને હણ્યો’ એમાં ‘રામે’ કર્તૃવાચક તૃતીયા છે અને ‘બાણે’ એ કરણવાચક તૃતીયા છે. ‘સાધકતમં કરણમ્’ ૧ । ૪ । ૪૨ ॥ એ સૂત્રમાં કરણનો અર્થ દર્શાવ્યો છે. ક્રિયાસિદ્ધિમાં જે પ્રકૃષ્ટ ઉપકારક—ક્રિયા સાધવામાં જે ઘણુંજ સહાયક તે કરણ. ક્રિયા કર્ત્તરિ હોય છે, ત્યારે કર્તાનો અર્થ કહેવા વિભક્તિના પ્રત્યયની જરૂર નથી. તે વાપરીએ તો પુનરુક્તિદોષ આવે. આ કારણથી કર્ત્તરિ પ્રયોગમાં કર્તાનો અર્થ બતાવવા તૃતીયા વિભક્તિ વપરાતો નથી કર્તાનો અર્થ તો ક્રિયાપદેજ કહો, માટે જે કર્તા છે તેને તે અર્થ કહેવા તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય ગ્રહણ કરવાની જરૂર રહી નહિ. આ કારણથી તે માત્ર પ્રાતિપદિકાઈ પ્રથમામાંજ વપરાય છે. ‘રામ બાણે વાલીને હણે છે’ એમાં કર્તા છે તોપણ ‘રામ’ પ્રથમામાંજ આવે છે; કેમકે ક્રિયાપદ કર્ત્તરિ છે. પણ ‘રામે બાણે વાલીને હણ્યો’ એમાં ક્રિયા કર્ત્તરિ છે, તેથી કર્તાનો અર્થ કહેવા તૃતીયા વિભક્તિની જરૂર હોવાથી ‘રામે’ તૃતીયામાં આવે છે.

તૃતીયા અને સપ્તમી બંનેનો પ્રત્યય ‘એ’ છે. પણ ‘એ’ પ્રત્યાનન્ત નામ કરણવાચક હોય તો તૃતીયા લેવી ને આધિકરણવાચક હોય તો સપ્તમી લેવી એ વિષે પૂર્ણ વિવેચન શાળાપત્ર પુ. ૪૫ અ. ૪ પૃ. ૫૦

૧૧૨-૧૬ મુધીમાં કર્યું છે તે સાં જોવું. માત્ર સ્મરણ કરાવવા નીચેના દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે:—

તે આ રસ્તે વડોદરે ગયો (' રસ્તે ' તૃતીયા, ' વડોદરે ' સસમી).

આ રસ્તે અહિં આવો (તૃતીયા).

રસ્તે ચાલ્યો (સસમી).

તે આ રસ્તે ગામ ગયો (તૃ.).

તે ઝાડે ચઢ્યો (સં.).

તે આ ઠાળીએ ઝાડે ચઢ્યો (તૃ. અને સં.).

તેને માથે પાધડી છે (સં.).

તેણે માથે પોટલી બાંધી છે (તૃ.).

આંખે આંધળો, કાને બહેરો, પગે લૂથો (તૃ. આંખવડે તે આંધળો છે એવું ઘોતતન થાય છે—જણાય છે. ગમ્યમાન ઘોતનક્રિયા પણ વિભક્તિની પ્રયોજક થાય છે).

મણે અધમણ ખાંડ નંખાય છે (તૃ. મણે અધમણ ગાળીને, ' મા-પવું ' એ ક્રિયા ગમ્યમાન છે તેનું ' મણે ' એ કરણ છે).

દહાડે સૂઈ રહે છે (સં.).

મહિને વિલાયત પહોંચે છે—પહોંચાતું નહોતું (તૃ.).

ઘણે દિવસે ફળ મળ્યું (તૃ.).

ગોત્રે ગાર્ગ્ય છે (તૃ.).

સ્વભાવે સુંદર છે (તૃ.).

હેતુવાચક નામ પણ તૃતીયામાં આવે છે. ' ગરમીએ શરીર સુકાય છે '. સંસ્કૃતમાં પણ હેતુવાચક નામ તૃતીયામાં આવે છે. ' હેતૌ ' ૨૧૩ । ૨૩ ॥ ' પુણ્યેન દષ્ટો હરિઃ ' પુણ્યે હરિને જોયો.

મૂલ્યવાચક ૫૬ પણ સંસ્કૃતમાં તેમજ ગુજરાતીમાં તૃતીયા વિભક્તિમાં વપરાય છે—' મહત્તા પુણ્યપણ્યેન ક્રીતેયં ફાયતૌસ્ત્વયા ' (મહા પુણ્યરૂપી પણ્યે આ કાયરૂપી હોડી તે ખરીદી છે). ' એ આને શેર '.

ચતુર્થી—સંપ્રદાન એ ચતુર્થીનો મુખ્ય અર્થ છે. ' ચતુર્થી સંપ્રદા-

ને' ૨।૩।૧૩ ॥ દાનક્રિયાના કર્મ તરીકે કર્તા જેને ધન્ધે તે સંપ્રદાન.
'કર્મણા યમભિપ્રૈતિ સ્વ સંપ્રદાનમ્' ૧।૪।૩૨ ॥. 'ગુરુને દ-
ક્ષિણા આપી', 'પિતાને પત્ર મોકલ્યો'.

'ગમતું', 'ભાવતું', 'રુચતું', 'લાગતું', 'ને દેવાદાર હોતું',
'ને થતું', 'ને હોતું', ઇલાદિ જેવાં ક્રિયાપદોને યોગે જેને ગમે છે તે
અર્થવાચક શબ્દ સંપ્રદાન છે, માટે તેને ચતુર્થી વપરાય છે 'બ્રાહ્મણોને
લાડુ ભાવે છે', 'મને ને ચીજ ગમતી નથી', 'તેને એ જાગત દીક
લાગતી નથી'. 'રૂચ્યર્થાનાં પ્રીયમાણઃ' ૧।૪।૩૩ ॥. 'હરયે
મક્તિઃ રોચતે' હરિને બક્તિ રુચે છે 'ધારેરુત્તમર્ણઃ' ૧।૪।૩૫ ॥
'હરિ ભક્તને દેવાદાર છે'. 'તેને પાંચ છોકરાં છે' એમાં ચતુર્થી પછી-
ના અર્થમાં છે. સંસ્કૃતમાં એવે સ્થળે પછીજ વપરાય છે અર્થ 'સંબંધનો' છે.

માટે, સાર, કાજે, અર્થે એવા શબ્દો જે નામ માથે વપરાયા હોય
તે ખરું જોઈએ તો ચતુર્થીમાંજ છે એ તાદર્થ્યવાચક ચતુર્થી છે. 'તા-
દર્થ્યે ચતુર્થી વાચ્યા' એવું વાર્તિક છે. મુક્તયે હરિ મજતિ—મુક્તિ
માટે હરિને ભજે છે. 'માટે' અને 'સાર' એ નામયોગી અવ્યયો છે.
'અર્થે' એ 'અર્થ' શબ્દનું સમ્ભવ્યન્ત રૂપ છે, 'કાજે' એ પણ 'કાજ'
(કાર્ય) નું સમ્ભવ્યન્ત રૂપ છે. આ કારણથી એ શબ્દો સાથે જોડાયેલું
નામ કે સર્વનામ પછીમાં વપરાય છે, 'મુક્તિ માટે હરિને ભજે છે.'—
આમાં 'મુક્તિ માટે' એ શબ્દસમુદાય ચતુર્થીના અર્થમાં છે. પરંતુ
'માટે' એ પ્રલય નહિ, પણ નામયોગી અવ્યય હોવાથી 'મુક્તિ'
(મુક્તિને) પછીમાં છે, જ્યાં 'કાજે' 'માટે' 'અર્થે', 'વાસ્તે' જેવા
શબ્દો ન હોય ને 'તાદર્થ્ય' (તેને માટે) નો અર્થ હોય ત્યાં ચતુર્થી લેવી.
'રમવાને જાય છે', 'લડવાને તૈયાર થાય છે'; પરંતુ 'રમવાને
અર્થે જાય છે', 'લડવાને માટે તૈયાર થાય છે' એ સ્થળે 'રમવાને'
અને 'લડવાને' પછીમાં છે, ને 'અર્થે' સમ્ભવીમા છે ને 'માટે' નામ-
યોગી અવ્યય છે

ધન્યમી—અપાદાન એ પંચમીનો મુખ્ય અર્થ છે 'અપાદાને
પશ્ચમી' ૨।૩।૨૮ ॥ વિશ્લેષ (છૂટા પડવાનું) થાય ત્યારે અવધિભૂત
જે ધ્રુવ (નિશ્ચલ) કારક તે અપાદાન કહેવાય છે. 'ધ્રુવમપાયેડપાદાનમ્'

૧।૪।૨૪ ॥ ‘ગામથી નીકળે છે,’ ‘બુદ્ધથી પણ પડે છે’, ‘અગાસીથી પડે છે’, ‘ઘોડા ઉપરથી પડે છે’. એમાં ‘ઘોડા ઉપરથી’ એ અપાદાનને અર્થે પંચમીજ છે. પરંતુ ‘ઉપરથી’ એ પ્રત્યય નહિ, પણ અવ્યય હોવાથી ‘ઘોડા’ ને પણ વિભક્તિ છે. ‘અર્થે’, ‘કાળે’, ‘માટે’, ‘વાસ્તે’, ‘સાઝ’ ને યોગે આખો શબ્દસમુદાય ચતુર્થીમાં છે, પણ એ પ્રત્યયો નહિ, પણ શબ્દો હોવાથી એની પહેલાનું પદ જેમ પછીમાં છે, તેમ ‘પરથી’, ‘ઉપરથી’ ને યોગે આખો શબ્દસમુદાય પંચમીમાં છે તોપણ એની પહેલાનો શબ્દ પછીમાં છે

‘—થી કંટાળવું’, ‘—થી વિરમવું’, ‘—થી બેદરકાર રહેવું’, ‘—થી ચડીઆતા ચવું’, ‘—થી બીવું’, ‘—થી રક્ષવું’, ‘—થી ગ્લાનિ પામવી’, ‘—થી વારવું’, ‘—થી અન્તર્ધાન ચવું’, ‘—થી શીખવું’, ‘—થી જન્મવું’, ‘—થી ચવું’ એ બધા અર્થમાં પંચમી થાય છે. એને માટે પાણિનિએ ને કાલાપને જુદા સૂત્રો ને વાર્તિક આપ્યાં છે. પરંતુ ભાષ્યકારક પત્તજલિએ એ બધાનું પ્રસાપ્ધાન કરી એ બધે સ્થળે અપાદાનત્વજ ઘટાવ્યું છે. ‘હ્રુગુપ્સાચિરામપ્રમાદાર્થાનામુપસંખ્યાનમ્’, (જુગુપ્સા—કંટાળો, વિરામ અને પ્રમાદના અર્થવાળા શબ્દોનું ઉપસંખ્યાન—ગણના કરવું). અર્થાત્, એવા અર્થમાં પંચમી થાય છે ‘અધર્માજ્જુગુપ્સતે’, ‘અધર્માદ્વોમત્સતે’, ‘ધર્માઢિરમતિ’, ‘ધર્માન્નિવર્ત્તતે’, ‘ધર્માત્ પ્રમાદ્યતિ’, ‘ધર્માન્મુહ્યતિ’. વળી ‘इह चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । सांकादयकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतराः इति’ (અહિ પણ ઉપસંખ્યાન કરવું. સાંકાશ્યકથી પાટલિપુત્રક વધારે સુદ છે) ‘મીઞ્ઞાર્થાનાં ભયહેતુઃ’ ૧।૪।૨૫ ॥ (મી જીવું) ને ત્રે (રક્ષણ કરવું, બચાવવું) ના અર્થના ધાતુને યોગે ભયહેતુવાચક શબ્દ અપાદાન છે). ‘પરાજેરસોદઃ’ ૧।૪।૨૬ ॥ (પરાજિ—પગજય પામવો, ગ્લાનિ પામવી, એ ધાતુને યોગે અમલ અર્થવાચક પદ અપાદાન છે). ‘અધ્યયનાત્ પરાજયતે’—ગ્લાયતીત્યર્થઃ—અધ્યયનથી પંશજય પામે છે—ગ્લાનિ પામે છે. ‘વારણાર્થાનામીપ્સિતઃ’ ૧।૪।૨૭ ॥ વારવું એ અર્થના ધાતુને યોગે ઇપ્સિત—ઇષ્ટ પદાર્થ અપાદાન છે. ‘યથેભ્યો ગા ધારયતિ’—જવથી ગાયને વારે છે. ‘અન્તર્ધાં યેનાદર્શનમિચ્છતિ’ ૧।૪।૨૮ ॥

‘માતુર્નિલીયતે કૃષ્ણઃ’—કૃષ્ણ માતાથી અન્તર્ધાન થાય છે, હુપાય છે.
 ‘આલ્યાતોપયોગે’ ૧।૪। ૨૯ ॥ ઉપયોગના—નિયમપૂર્વક વિદ્યા સ્વીકારવાના—અર્થમાં વસ્તુવાચક શબ્દ અપાદાન છે ઉપાધ્યાયાદધીતે—ઉપાધ્યાયથી શીખે છે. ‘જનિકર્તુઃ પ્રકૃતિઃ’ ૧।૪। ૩૦ ॥ જન્યમાન—ઉત્પન્ન થનારનો હેતુવાચક પદ અપાદાન છે. ‘બ્રહ્મણઃ પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે’ બ્રહ્માથી પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. ‘ભુવઃ પ્રભવઃ’ ૧।૪। ૩૧ ॥ ભૂને યોગે જેથી થાય છે તે હેતુવાચક પદ અપાદાન છે ‘હિમવતો ગદ્ગા પ્રભવતિ’—હિમાલયથી ગંગા પ્રભવે છે—નીકળે છે.

આ બધા સૂત્રો ને વાર્તિકોનું પતનલિએ પ્રસાખ્યાન કર્યું છે. એમનું કહેવું એવું છે કે એ બધે સ્થળે ‘ધ્રુવમપાયેડપાદાનમ્’ ૧।૪। ૨૪ ॥ એ સૂત્રથીજ અપાદાનસત્તા ઘટે છે. જે વિચારશીલ પુરુષ છે તેનું મન એ બધે સ્થળે તે તે વસ્તુ પામે જઈ નિવૃત્ત થાય છે, માટે મૂળ સૂત્રથીજ અપાદાનસંચાર ઘટે છે કેવી રીતે નિરાકરણ કર્યું છે તે એકજ દૃષ્ટાન્ત આપવાથી સમજાશે.

‘તત્તર્હોદં વક્તવ્યમ્ । ન વક્તવ્યમ્ । इह तावदधर्माज्जुगुप्सते अधर्माद्विभत्सत इति य एष मनुष्यः प्रेक्षापूर्वकारी भवति स पश्यति दुःखोऽधर्मो नानेन कृत्यमस्तीति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र ध्रुवमपાયેડપાદાનમિત્યેવ સિદ્ધમ્ । इह च धर्माद्विरमति धर्मान्निवर्त्तत इति धर्मात् प्रमाद्यति धर्मान्मुह्यतीति य एष मनुष्यः संभिन्नबुद्धिर्भवति स पश्यति नेदं किंचिद्धर्मो नाम नैनं करिष्यामीति । स बुद्ध्या संप्राप्य निवर्त्तते । तत्र ध्रुवमपાયેડપાદાનમિત્યેવ સિદ્ધમ્ । इह च सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इति यस्तैः साम्यं गतवान् भवति स एतत्प्रयुक्ते ॥

સારે ‘જુગુપ્સાવિરામપ્રમાદાર્થાનામુપસંત્યાનમ્’ એ વાર્તિક કહેવું જોઈએ. ન કહેવું જોઈએ ‘અધર્માજ્જુગુપ્સતે’ અધર્મથી કટાળે

છે, ‘અધર્માદ્વિમત્સતે’ અધર્મથી ચીતળી ચડે છે—એ ઉદાહરણોમાં જે મનુષ્ય પ્રેક્ષાપૂર્વકારી—વિચાર કરીને કામ કરનાર—હોય છે તે જુએ છે કે અધર્મ દુઃખકારક છે, એથી કંઈ ફલ થતું નથી. તે પુરુષ જુદિએ પ્રાપ્ત થઈ નિવૃત્ત થાય છે. તે ઠેકાણે ‘ધ્રુવમપાયેડપાદાનમ્’ ૧।૪।૨૪ ॥ એ સૂત્રથીજ અપાદાનસંગ્રા સિદ્ધ થાય છે, વાર્તિકની જરૂર નથી. વળી ‘ધર્માદ્વિરમતિ’ (ધર્મથી વિરામ પામે છે), ‘ધર્માન્નિવર્તતે’ (ધર્મથી નિવૃત્ત થાય છે), ‘ધર્માત્ પ્રમાદ્યતિ’ (ધર્મથી પ્રમાદ પામે છે—એદરદાર રહે છે), ‘ધર્માન્મુહ્યતિ’ (ધર્મથી મોહ પામે છે), એ સ્થળે પણ જે મનુષ્ય નષ્ટજુદિવાળો હોય છે તે જુએ છે કે ધર્મ નામ કંઈ નથી, હું ધર્મ કરવાનો નથી. તે જુદિએ પ્રાપ્ત થઈ નિવૃત્ત થાય છે. અહિં ‘ધ્રુવમપાયેડપાદાનમ્’ એ સૂત્રથીજ અપાદાનસંગ્રા સિદ્ધ થાય છે. વળી ‘સાંકાશ્યકેમ્યઃ પાટલિપુત્રકા અભિરૂપતરાઃ’ (સાંકાશ્યથી પાટલિપુત્રક વિશેષ રમણીય છે) એમા પણ જે સાંકાશ્ય સાથે પાટલિપુત્રકને સરખાવે છે તે એ પ્રયોગ કરે છે.

આ પ્રમાણે ઉપર લખેલે બધે સ્થળે પણ (‘મીઞાર્થાનાં મય-હેતુઃ’ ઇત્યાદિ સ્થળે) ભિન્ન સૂત્રોની જરૂર નથી. તે તે સ્થળે પ્રેક્ષા-પૂર્વકારી મનુષ્ય જુદિએ પ્રાપ્ત થઈ નિવૃત્ત થાય છે, માટે ‘ધ્રુવમપાયે-ડપાદાનમ્’ એથીજ અપાદાનસંગ્રા ઘટાવે છે.

અન્ય, ભિન્ન, જુદુ એવા અર્થના શબ્દોને યોગે તેમજ અન્તરવા-ચક દિશાના કે બીજા શબ્દોને યોગે પણ પંચમી થાય છે. ‘અન્યારા-દિતરત્તંદિક્શબ્દાન્નૂત્તરપદાજાહિયુક્તે’ ૨।૩।૨૫ ॥ ‘કૃષ્ણથી ભિન્ન,’ ગામથી દૂર—પામે, પૂર્વે, ઇત્યાદિ.

હેતુવાચક શબ્દ પણ પંચમીમાં આવે છે. અગાઉ તૃતીયામાં આવે છે એમ દર્શાવ્યું છે. ‘વિમાપા ગુણેડલ્લિયામ્’ ૨।૩।૨૫ ॥ ગુણ-વાચક પદ હેતુવાચક હોય ને સ્ત્રીલિંગમાં ન હોય તો તેને વિદ્યે પંચમી થાય છે, અર્થાત્, તેને તૃતીયા ને પંચમી બંને થાય છે. પણ વિમાપા એટલા ભાગનો યોગવિભાગ કરી—એટલા ભાગને જુદો પાડી-ગુણવાચક શબ્દ ન હોય ને સ્ત્રીલિંગમાં હોય તોપણ ક્વચિત્ પંચમી થાય છે. અર્થાત્, હેતુવાચક પદ તૃતીયા કે પંચમીમાં આવે છે. ગુજરાતીમાં પણ એમજ

યાય છે. ‘ ટાઢે ધૂળે છે ’ કે ‘ ટાઢથી ધૂળે છે ’, ‘ ગરમીએ સુકાય છે ’, ‘ ગરમીથી સુકાય છે ’.

મર્યાદાવાચક પદ પણ પંચમીમાં વપરાય છે. ‘ આદિથી તે વાર્તા કહે ’, ‘ મહિનાથી માંદો છે ’.

કર્તા અને કરણ એ ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે તૃતીયાના અર્થ છે તોપણ ગુજરાતીમાં બંને અર્થમાં પંચમી પણ વપરાય છે. ‘ ચપ્પુએ—ચપ્પુથી કલમ ધડે છે ’, ‘ રામે રાવણને માર્યો ’, ‘ રામથી રાવણ મરાયો ’. ચરોતરમાં પંચમીને સ્થળે તૃતીયા પણ વપરાય છે—‘ મેં કેમ કહેવાય ’ (‘ મા-સથી કેમ કહેવાય ’ ને જાહેર)—એ વાત શુ. શા. પુ. ૪૫ અં. ૯ ૫૦ ૨૬૬ માં લખી છે.

પછી—સંબંધ એ પછીનો મુખ્ય અર્થ છે. ‘ પછી શેષે ’ ૨।૩।૫૦ ॥ શેષ, એટલે, કારક અને પ્રાતિપદિકાર્યથી ભિન્ન સ્વસ્વામિભાવાદિ સંબંધ તે. ગંબંધ શબ્દ એ ઘણો વિસ્તૃત અર્થવાળો છે ને એમાં સ્વસ્વામિભાવ, સેવકભાવ, અવયવાવયવિભાવ, પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ, ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે.

છોકરાની ચોપડી (સ્વસ્વામિભાવસંબંધવાચક).

રાજનો વજીર (સેવકભાવસંબંધવાચક).

વૃક્ષની શાખા (અવયવાવયવિભાવસંબંધવાચક).

મુવર્ણની કંડી (પ્રકૃતિવિકૃતિભાવસંબંધવાચક).

સૂર્યનો પ્રકાશ (જન્યજનકભાવસંબંધવાચક).

વડતું ઝાડ (સામાનાધિકરણસંબંધવાચક).

તેલનો દસશેરો, ધીની કુખી (આધારાધેયભાવસંબંધવાચક).

તૃતીયાના અર્થમાં પણ પછી ઘણીવાર વપરાય છે—‘ રાજનો માનીતો ’, ‘ ન્યાતનો નાગર ’, ‘ કાનનો કાચો ’ પંચમીના અર્થમાં પણ વપરાય છે—‘ સવારનો વાટ જોઉ છું ’, ‘ જન્મનો આંધળો ’.

સપ્તમીના અર્થમાં—‘ રાતના જગતું ને દિવસના જાંઘતું એ કુદરતી નિયમથી વિરુદ્ધ છે ’

પછી વિભક્તિ અન્ય વિભક્તિઓ કરતાં જુદી છે. અન્ય વિભક્તિ-

ઓ બધી કારકવિભક્તિ છે; અર્થાત્, ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ દર્શાવે છે. પછી વિભક્તિ કારકવિભક્તિ નથી તે ક્રિયાપદ જોડે નામને જોડતી નથી; પણ જે નામ જોડે કે નામ અને અવ્યય જોડે સંબંધ દર્શાવે છે. એ વિભક્તિમાં આવેલું નામ વિશેષણ જેવું છે. તેથી વિશેષણની પેઠે વિશેષ્યની સાથે વિકાર પામે છે. રાજાને હોકરે ઇનામ આપ્યું. આમાં 'રાજાને' એ પછી વિભક્તિ છે; પણ 'હોકરે' તૃતીયામાં હોવાથી 'ને' પ્રત્યયનો 'ને' થઈ ગયો છે. 'રાજાના હોકરાએ' એમ પણ બોલાય છે. વિશેષણ વિશેષ્ય પ્રમાણે વિકાર પામે છે, માટે માત્ર 'રાજાને' ને પછી વિભક્તિનું કહેવી બસ છે. પછી સાથે અન્ય વિભક્તિ કહેવાની જરૂર નથી.

સપ્તમી—અધિકરણ એ સપ્તમીનો મુખ્ય અર્થ છે 'સત્તમ્યધિ-કરણેચ' રાદારદ્વા અધિકરણ એટલે કર્તૃદ્વારા કે કર્મદ્વારા ક્રિયાનો આધાર. 'આધારોઽધિકરણસ્' રાઠાઠપ્પા નગરમાં વસે છે. એમાં કર્તૃદ્વારા 'નગર' વસવાની ક્રિયાનો આધાર છે, અને 'યાળીમાં જમે છે' એમાં કર્મદ્વારા જમવાની ક્રિયાનો 'યાળી' એ આધાર છે. 'નગરમાં વસે છે.' એમાં નગર અધિકરણ ઔપસ્યેષિક છે, અર્થાત્ ઉપસ્યેષ—યોગ અવયવ સાથે સંબંધ દર્શાવે છે. 'સર્વમાં આત્મા છે' એમાં અધિકરણ અભિવ્યાપક છે, કેમકે તે સર્વ અવયવ સાથે સંબંધ દર્શાવે છે. 'મોક્ષમાં મન છે.' એમાં વૈષયિક—વિષયવાચક અધિકરણ છે (જુઓ શાળાપત્ર પૃ. ૪૫ અં. ૪ પૃ ૧૧૨-૧૩).

નિપુણ, નિષ્ણાત, ચતુર, પ્રવીણ, ઉત્સુક, આતુર, ઇલાદિ શબ્દોને યોગે સપ્તમી વપરાય છે. 'કળામાં ચતુર' ઇલાદિ.

'નરોમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છે.'—આ નિર્ધારણસપ્તમી કહેવાય છે. જાતિ, ગુણ, ક્રિયા ને સંચાએ કરીને સમુદાયથી એકદેશનું પૃથક્કરણ કરવું તે નિર્ધારણ. 'ગાયેમાં કૃષ્ણા બહુ દૂધ દેનારી છે.' 'ચાલતા જનારાઓમાં દોડતો પુરુષ જલદી જાય છે.' 'છત્રોમાં મૈત્ર પડુ છે.' સસ્કૃતમાં નિર્ધારણના અર્થમાં પછી ને સપ્તમી બંને વપરાય છે નૃણાં નૃપુ વા દ્વિજઃ શ્રેષ્ઠઃ. ગુજરાતીમાં એકલી સાતમીજ વપરાય છે.

'યુદ્ધ થયે પણાં માણસો માર્યા ગયાં'—આ સત્સપ્તમી છે.

કિન્ડર્ગાર્ટન.

(પુસ્તક ૪૫ માના ૫૪ ૩૪૧ થી ચાલુ.)

બક્ષીસ ૧૨ મી.

પ્રસ્તાવના—બાળકોને હીટીઓથી આકૃતિઓ કાઢવાનો અભ્યાસ ૮ મી સળીઓની બક્ષીસથી શરૂ થાય છે. આઠમીમાં સીધી હીટીઓની આકૃતિઓ સળીઓથી કરવામાં આવે છે, પરંતુ તે ઘાટ ટકી શકતો નથી અને પોતાનું કામ સાચવી મૂકવાનો બાળકોનો ઉત્સાહ નષ્ટ થાય છે. ૯ મી બક્ષીસમાં કડીઓ અને કડીઓના ભાગથી થતી અનેક વેલ પુટ્ટાવાળી મનોરંજક આકૃતિઓનું પણ ઉપરનાથી સાઈ પરિણામ થતું નથી. રાખવાની ઇચ્છા છતાં તે રાખી શકતા નથી. એ તેમની ઇચ્છા ૧૦ મી બક્ષીસમાં કંઈક દરજ્જે સફળ થાય છે. તેમ છતાં સાતમી બક્ષીસ જેવું તેનું રંગદાર મોહક સ્વરૂપ ઉત્પન્ન થતું નથી અને ઘણી રીતે શુષ્ક પડી જાય છે. આ તેમની ઇચ્છા ૧૨ મી બક્ષીસમાં વાપરવાના રંગદાર દોરાથી ઘણે અંશે પરિપૂર્ણ થાય છે.

કયું બાળ સોયદોરો હાથમાં લઈને મોટાં માણસોનાં કૃત્યોનું અનુકરણ કરીને હરખાતું નથી ? એ વસ્તુઓ જ્યારે શિક્ષક કે વડીલ તરફથી તેમને આપવામાં આવે છે સારે પોતાના ઉપર મૂકેલા વિશ્વાસથી આનંદિત થઈ, પોતાની કંઈ પણ હથિયાર વાપરવાની યોગ્યતા સંબંધી બીજાઓનો સારો વિચાર છે એમ જાણી સ્વાભિમાનથી પ્રદુરિત થાય છે અને પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવાની હોંસથી પ્રસન્ન મનથી કામમાં જીવંત પડે છે. સોય અને દોરો પોતે વાપરી શકે છે તેટલા જાનથીજ જાલક સંતુષ્ટ થાય છે. સોય, દોરો, અને સીવવાનું કાર્ડ કે તેવી બીજી વસ્તુ તેના હાથમાં આપ્યાં એટલે ગમે તેવો આકાર ઉત્પન્ન કરવા તેનું મન થાય છે, તો નિયમાનુસાર સૈદ્ધાંતપાદક આકૃતિ શિક્ષકના હાથ નીચે દોરવાથી થતા સંતોષ અને આનંદનું શું કહેવું ? આજ સુધી સૈદ્ધાંતના આકાર વિષે થયેલા તેમના સંસ્કારથી અને સંસ્કારગ્રનિત સ્મૃતિથી તેમજ વારંવાર અનુભવથી વધતી જતી કલ્પનાશક્તિથી તેઓ આ બક્ષીસમાં જલદી પ્રવેશ કરે એ સ્વાભાવિક છે.

તેમના પોતાના મનથી ઉત્પન્ન કરેલા નમુનાઓ એવા સાસ દોય

છે કે મોટી ઉમ્મરના માણસોને પણ તેનું અનુકરણ કરવાની ઇચ્છા થાય.

પાર્ક શાયરના વેસ્ટ રાષ્ટ્રિયમાં એક વખત એક બાગવાન પ્રસંગોપાત્ત નાના બાળકોની ફિન્ડર્ગાર્ટનની શાળા જોવા જઈ ચંદયો. એક કાચના બારણાવાળા લાકડાના ચોકઠામાં છોકરાઓના પોતાના કામનો સંગ્રહ જોઈને તે બહુ ચકિત થયો. ડ્રોઈંગના પાઠમાં છોકરાઓએ પોતે જે સૈન્યના આદારો કાઠે બોર્ડ ઉપર પોતાની દૃષ્ટનાથી ચીતરેલા હતા તેને પાછળથી કાણું પાડીને તથા જુદા જુદા રંગના દોરાથી સીવીને અને ભરીને પૂરા કરેલા નમુનાઓ તે સંગ્રહમાં હતા. બાગવાને તે નમુનાઓની નકલ કરી લેવા દેવાની તે શાળાનાં હેડ મિસ્ટ્રેસની પરવાનગી માગી લીધી અને પોતે તે નમુનાઓને શેત્રંજના દેખાવવાળો બગીચાનો ભાગ બનાવવામાં ઉપયોગમાં લીધા. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે કેટલાંક બાળકોને પોતાને મોટપણમાં કરવાના ધંધામાં પણ આ બક્ષીસ સારો પ્રવેશ કરાવે છે. બાળકોને સોય વાપરતાં આવડે એ એકલોજ પણ કંઈ થોડો લાભ નથી. આ બક્ષીસથી ધીરજ, શાન્તિ, અને અવયવોની રિયરતા વગેરે ગુણોને પ્રુદ્ધિ મળે છે; કારણ કે કોઈ કોઈ વખત દોરામાં ગાંઠ આવે છે અને જલદી ખેંચવાથી કાંતો દોરો તૂટી જાય કે કાંઈ બોર્ડ ફાટી જાય એવી દેહેસત રહે છે, માટે ન્યાંસુધી ગાંઠ છૂટે અને દોરો સાફ થાય ત્યાંસુધી બાળકને ધીરજથી રાહ જોવી પડે છે, નહિ તો તેનું કામ બગડે છે. ફિન્ડર્ગાર્ટનમાં પોતાના કામમાં સફાઈ લાવવાની બાળકને ખાસ ટેવ પાડવી એ અગત્યનું શિક્ષણ છે, અને સ્વાભાવિક રીતે ઉતાવળીઆં બાળકને ધીરજ શિખવવી તેનું આ અને આગળ આવેલી કાણું પાડવાની બક્ષીસ મુખ્ય સાધન છે. દાળ, મણકા વગેરેથી આકૃતિઓ બનાવવી એ જોમ ડ્રોઈંગની બક્ષીસની પૂરક છે, તેમ બારમી બક્ષીસ કાણું પાડવાની બક્ષીસની છે. આ એક જાતનું રંગદાર દોરાઓથી તૈયાર કરવાનું ' ડ્રોઈંગ ' જ છે એમ કહીએ તો ચાલે.

સાધન—અગિઆરમી બક્ષીસમાં બાળકોની પાસે ૪ ઈંચ ચોરસ કાંઈ બોર્ડો આપવામાં આવે છે તેવાં, એટલે તેમાં $\frac{1}{4}$ ઈંચ જોડે છે તે ચોરસ આંકેલાં અને ૧૧ ગી બક્ષીસ પ્રમાણે તૈયાર કરેલાં કાંઈ બોર્ડ છે એમ માની લઈશું. આ ઉપરાંત તેમની પાસે સોય જોઈએ. સોયની અપી

જુદી અને નાકુ સારૂ દેખાય તેવું મોટું જોઈએ અને હાથ દોઢ હાથ લાખો દોરો જોઈએ. દોરો અને ત્યાંમુધી સામે વળ દીધેલો પણ જીનનો લેવડાવવો, સૂતર અને ચણના દોરાના રંગ ઝાંખા લાગે છે એટલુંજ નહિ પણ ઘણી વખતે કાગળ ફાડી નાંખે છે, અથવા પાનળા લેવાય તો કાણું પૂરાં ભરીને દાખી દેતા નથી, તેમ જડા હોય તો સડોઆઈ કાણુંમાં સમાઈ જઈ શોભા આપતા નથી.

કામ શરૂ કરાવતા પહેલાં સાધન સળધી યોડી રસિક વાતો કહેવી ખાસ જરૂરની છે. બન મેળવવા વિષે, રંગના વિષે, વણીને દોરાના રૂપમાં લાવવા વિષે પહેલી ગફીસમા આપેલા જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરવો, તેમજ લોટું લોટાની બીજી વસ્તુઓ, તેની જનાવટ, અને અતે સોય જેવી ચળદટી નાની સીમોની જનાવટ વિષે ઝૂળ પણ ચોક્કસ રીતે અધિકાર પ્રમાણે બાળકોને રસિક વાતચીત માહિતી આપવી. પહેલાં ત્રણ મુખ્ય રંગના જીનના દોરા વપરાવવા અને પાછળથી બીજા ગિઝરો ઉમેરવા.

પાઠ—શિક્ષકે પોતાના હાથમા બાળકોના કાંઈએઈ કરતાં ચાર ગણું એટલે ૧૬ ઈંચ ચોરસ ગાપનું, અને તેમા આંકેલા અડેક ઈંચ ચોસવાળું કાંઈએઈ રાખવું. સોય પણ મોટી, લાખી અને જડી, તથા જીનનો દોરો પણ જડો, એટલાં સાધન મળવા, એટલે શિક્ષક પોતે જ કામ કરશે તે છોકરાઓ બરાબર જોઈ શકશે શિક્ષકે પોતાનું કાંઈએઈ એવી રીતે જાલીને અને હાથ એવી રીતે રાખીને કામ કરવું કે છોકરાં-ઓને હાથ વગેરે કશાનું ઓહુ પડે નહિ અને બરાબર જોઈ શકે.

દોરાને છેડે એક ગાઠ વાળી અને છોકરાઓ પામે વળાવવી.

બાળકોને કાંઈ અચૂકા અને અને આગળીઓથી જાલવા દેવા નહિ, કારણ કે તેની મફાઈ બીલકુલ જતી રહ છે અને કાપા પડી જાય છે. બે ઈંચ લાખો અને એક ઈંચ પડોળો કાગળનો કડકો બેવડો વાળીને તેમને આપવો, અને કાંઈ તે બે પડી વચ્ચે રાખીને જાલવા કહેવું.

કાંઈએઈ કાપા હાથમા જવાવવું અને સોય તેની પાછળથી નાખવા કહેવું. પ્રથમ નીચેની કોની બાજુએ નાયા ઉપર જે કાણાની દાર છે તે દારના બાજી તરફના પડેલા કાણામાથી દોરો પગાવવો અને ચોરસવાળી બાજુએ ખેંચના લો. છેકરા મોય અને બધો દોરો બેંચી લેમે એ-

ટલે માત્ર એકલી ગાંઠ નીચે રહેશે. શિક્ષકે પોતાનું મોઢું કાઠે ઊકરાંઓ ના સામું જમણે હાથે ઝાલીને ધરવું અને ડાબા હાથમાં દોરો પરોવેલી સોય ઝાલવી. એમ કર્યાથી બધાંને જરાબર ન દેખાય તો વળી હાથ બદલવા અને દેખાડવું; એમ કરવામાં ન આવે તો ઊકરાંઓ જરાબર દેખી શકે નહિ અને તેમને ગુંચવણ પડવાની બધી ધારતી રહે.

હવે એ સોય ઉપરના કાણાની નીચેજ સીધી લીટીમાં જે કાણું દેખાય છે તેમાં અર્ધાંક જાય તેટલી નિમિષોને કાળે પાછળ હાથ નાંખીને સાચવીને સીધી ખેંચો જરાબર દોરો તિંગ; એક રસાંસુધી ખેંચો. જુઓ, હવે શું થયું ? તમે શું બનાવ્યું ? તમે એ બિંદુઓને જોડનારી એક નાની રંગદાર શેઠીતી ઊભી લીટી બનાવી.

આ પછી જે બિંદુમાં નીચેની બાજુએ દોરો છે તેથી જમણી તરફના કાણામાં નીચેની બાજુએથીજ સોય નંખાવવી અને ઉપરની બાજુ તરફ ઢાલીને ખેંચાવવી. પછી તેને તે બિંદુની ઉપલી હારના બિંદુમાં થઈને નીચે લઈ જવા કહેવું, અને જરાબર તંગ થાય લાંસુધી દોરો ખેંચાવવો. આથી ખીણ ઊભી લીટી પહેલીને સમાંતર ઉત્પન્ન થશે અને એ પ્રમાણે આગળ કર્યો જવાથી ઉપરની આખી હાર સમાન્તર, સરખી, રંગદાર, અને ખુબસુરત લીટીઓથી ભરાઈ જશે. કાર્ડબોર્ડ ઉપર કાણાં જરાબર સફાઈથી અને ચોગ્ગ રચળે પાડવામાં નહિ આવ્યાં હોય તો લીટીઓ સીધી સમાન્તર અને સરખી દેખાશે નહિ. આ ઉપરથીજ ઊકરાંઓને લાગશે કે સાઈ કામ દેખાડવું હોય તો કાણાં પાડતાંજ સાચવેલી રાખવાની જરૂર છે. તેથી આગલી ૧૧મી બક્ષીસમાંજ તેઓને સંભાળ અને કાળજી પૂર્વક કામ કરવાનું મન થશે. આ ઉપરથી તેમને કોઈ પણ કામ આરંભથીજ ચોક્કસાઈથી કરવાની જરૂર જણાશે અને જો તેવી ટેવ પડશે તો આગળ ઉપર જીંદગાનીમાં તેમને તે બહુ ખપ આવશે.

કાર્ડની અવળી તરફ ખીણ બાજુએ જોઈશું તો આડી લીટીઓની હાર દેખાશે. એક લીટી પૂરી કર્યા પછી દોરો તોડાવી નાંખવો નહિ, પરંતુ જમણી તરફને ખૂણેજ નીચેની ખીણ હારમાં તેને ઉતારી લાવવો, અને ખીણ ઊભી લીટીઓની હાર ઉપર પ્રમાણેજ જમણી બાજુથી તૈયાર કરતાં કરતાં ઢાળી બાજુ તરફ આવવું. એમ દોરો પૂરો થઈ રહે લાંસુધી કર્યા જવું.

છેવટે દોરો ઉકલી ન જાય માટે ગાંઠ વળાવવી, પણ સંભાળ રાખવો કે ગાંઠ કાંડની નીચલી બાજુએજ રહે. ગાંઠ વળાય તેટલો દોરો વધેલો ન હોય તો એક બે ઉભી લીટીઓ ઉકેલી નાંખવી, પણ કાંઈ વખતે ઉપરની બાજુએ દેખાય તોય ગાંઠ વળાવવી નહિ.

કોઈ વખતે ધોળાંને બદલે ખીજા રંગનાં કાંડોડો પણ વપરાવવાં, એટલે જાત અને રંગ ફેર ચલાવી પણ છોકરાઓને વધારે આનંદ લાગશે. અમુક રંગનાં કાંડોડોની સાથે કયા રંગનો દોરો શોભશે તે છોકરાંઓ પાસેજ શોધાવવું. દરેકને દરેક વસ્તુમાં સરખી શોભા લાગે કે ન લાગે તેથી સહજ તેમનામાં અતબેદ થવાનો સંભવ છે ખરો, પરંતુ શિક્ષકની દેખરેખ નીચે શોભાના સર્વમાન્ય, અને સામાન્ય વિચારો બાળકો શીખશે, અને શોભામાં કેમ વૃદ્ધિ થાય તેનો કંઈક તેમને સારો ખ્યાલ આવશે.

ડ્રોઇંગમાં આગળ વધવાનાં પગથીયાં પ્રમાણેજ આ બક્ષીસમાં પણ આગળ વધવું. ઊભી લીટીઓનું કાંડ (પહેલું) પૂરું કરાવીને ખીજું કાંડ આડી લીટીઓથી ભરાવવું અને પછી તે એના મિત્રણવાળી સહેલી આકૃતિઓથી આગળ વધી વધારે કઠણ અને ગુચવણીયાં આકાર અને માત્રો તરફ ધીમે ધીમે જવું.

ફક્ત પહેલામાં આપેલા આકારમાં પહેલું ચિત્ર ઊભી લીટીઓનું, ખીજું આડીનું, ત્રીજું એ બંનેના મિત્રણથી થતા ચોરસનું, અને પછીનાં ત્રણ ચિત્રો ઊભી અને આડી લીટીઓની જુદી જુદી મેળવણીથી ઉત્પન્ન થતી સુંદર માત્રોનું છે. વણાટ, શેતરજી, કાપડ ઉપરની છાપો, અને માતીગર સાદડીઓ, અથવા બુદ્ધાવાળી ટોપલીઓ, છાબડીઓ વગેરે વસ્તુઓ બનાવવાનો આગળ ઉપર જેને પ્રસંગ આવે તેમને માટે આ બક્ષીસમાં સારો પ્રવેશ એ જુહુજ મદદગાર થઈ પડે છે.

ફક્ત ખીજામાં તિરકસ લીટીઓ અને તેની મેળવણી છે પહેલી સાદી તિરકસ લીટીઓ, પછી તેવી સાદી અને થોડી લીટીઓની મેળવણીથી થતા સાદા આકારો અને માત્રો, અને આગળ ઉપર જરા વધારે મુશ્કેલ મેળવણી છે. બધાં મળીને ૬ ચિત્રો અથવા તિરકસ લીટીઓ, અને તેની મેળવણીથી કરેલા નમુનાઓ છે.

ફલક-ત્રીજામાં ઊભી, આડી, અને તિરકસ લીટીઓના મિશ્રણથી બનાવેલા ૬ નમુનાઓ છે. કાર્ડોને પહેલેથી છોકરાઓ પાસે કાષ્ટાંની વચ્ચેના ભાગમાં રંગ પૂરીને પછી દોરા બરાવવાનું પણ સહે તેવું છે. જેવી ભાત પાડવી હોય તેને અનુસરીને કાષ્ટાં પાડ્યા પછી અદરના અમુક ભાગોમાં રંગ પુરાવીને પછી યોગ્ય રંગનો દોરા મર્યાદામાં બરાવવાથી આકૃતિઓની શોભા બહુજ વધી જશે.

ફલક ચોથામાં ઉપરના જેટલા એકવાળી નહિ પણ તેથી અર્ધા એકવાળી ઓછી તીરકસ લીટીઓથી આકૃતિઓ બનાવેલી છે. તેવા ૬ નમુના આપવામાં આવેલા છે. ખપ પ્રમાણે બીજા સરળ કે અધરા નમુનાઓ શિક્ષક બાળકો પાસેજ ઉત્પન્ન કરાવી શકશે.

આ વખતે કહેવાની જરૂર છે કે સીવણનો દોરા સંધાણુમા શી રીતે લાવવો તેની રીત શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર છે. એટલા માટે અહિં એ ચાલતી રીતોનું દિગ્દર્શન કરાવવું ઉચિત છે.

૧. દરજી સીધી લીટીમાં દોરા બરે છે તેમાં પહેલી અને મૈથી સરળ રીત એ છે કે સોયને નીચેથી ભોંકી ઉપર લાવવી, યોગ્ય અંતરે ઉપરથી ભોંકી નીચે લઈ જવી, વળી અમુક અંતરે નીચેથી ભોંકી ઉપર લાવવી અને એ પ્રમાણે દોરા તગ કરતાં કરતાં સીધી લીટીમાં ચાલ્યા જવું. આ રીત સૌથી સરળ છે. પરંતુ જેને રંગદાર દોરાની આખી સતત લીટી દેખાડવી હોય તે આ રીત તેજ જગા ઉપર જેવાર વાપર્યા સિવાય દેખાડી શકે નહિ. એકવાર ઉપર કહ્યું તેમ દોરા બરી જાય એટલે ઉપર દોરાથી આખી અખંડ લીટી ન દેખાતાં જુદા જુદા કડકાઓ દેખાય અને બાકીનો દોરાનો ભાગ નીચે રહીને નીચે પણ તેવીજ ભાગેલી લીટી દેખાય છે. એ મર્યાદા આખી ગતાવધી હોય તો બીજી વાર દોરા લેવો. નીચે ગાંઠ રાખીને બીજા કાષ્ટામાં યર્ધને સોયને ઉપર લાવવી, અને પહેલી કૃતિ પ્રમાણેજ આગળ વધી લીટી પૂરી કરવી જે કાષ્ટામાં યર્ધને સોય પહેલી કૃતિમાં ઉપરથી નીચે ગઈતેજ કાષ્ટામાંથી ફરી નીચેથી ઉપર આવશે, અને બીજા કાષ્ટામાં તેથી ઉતરું યશે. ઉપર તેમજ નીચે અખંડ લીટી દૃષ્ટિએ પડશે.

આકૃતિ લાંબી સીધી લીટીઓવાળી ન હોય અને ટુંકી અને ખાંચા ખાંચાવાળી લીટીઓથી બનેલી હોય તો સીધી લીટીઓના ભાગમાં અમુક અંતરે અને ખાંચાના દરેક ખૂણા ઉપર કાણું અવશ્ય પાડવાં. કાણાનું અંતર ૬ ઇંચથી વધારે રાખવું ફીક નથી; કારણ કે તેથી દોરો ખેંચાઈને મર્યાદા બહાર જવાનો, લાંબો લોચા જેવો અને શિથિલ થવાનો ભય રહે છે અને આકૃતિ ખરાબ કરે છે. ખાંચા-ખાંચામાં મળનારી લીટીઓ અમુક લખાઈની (ધારો કે ૬ ઇંચ) હોય તોજ વચ્ચે કાણા વિના ચાલે. તેથી લંબાઈ વિશેષ હોય તો વચમાં કાણું બોધાવે.

વક્ર, ગોળ, કે ગોળના ખંડો જેવી લીટીઓથી આકૃતિઓની મર્યાદા થતી હોય તો જેમ ટુંકે ગાળે કાણું પાડી દોરા બરાબીએ તેમ વાંક વધારે સારો દેખાય, લાંબા ગાળાથી સીધી લીટીઓથી બનેલી આકૃતિઓ જેવું દેખાય.

ઉપરની પહેલી રીતે દોરો બરીને આકૃતિની મર્યાદા બનાવવી હોય તો એકજ રીત છે; તે એ કે દોરો પહોંચે લાંતુધી બાગેલી લીટી બરી જવી, અને ઉપર કહ્યું તેમ બીજી તેવીજ કૃતિ તેજ ભાગ ઉપર, અને તેજ કાણાને ઉપયોગમાં લઈ કરવી એટલે મર્યાદા અખંડ લીટીથી થશે.

૨. બીજી રીત બખીઆથી મર્યાદા કરવાની છે. પ્રથમ બીજા કાણામાં નીચેથી ઉપર સોય પરાવવી, અને દોરો ખેંચી લેવો એટલે ગાંઠ નીચે રહેશે. પછી પહેલા કાણામાંથી નીચે સોય લઈ જઈ દોરો તંગ કરવો એટલે પહેલા અને બીજા કાણા વચ્ચે લીટી થશે. નીચે રહેલી સોય અને દોરો પછી ત્રીજા કાણામાંથી ઉપર લાવી બીજા કાણામાંથી નીચે લઈ જવાં, એટલે બીજા અને ત્રીજા વચ્ચે લીટી થશે. પછી ચોથામાંથી સોય નીચેથી ઉપર લાવવી અને ત્રીજામાંથી નીચે લઈ જવી. એ પ્રમાણે બધી મર્યાદા પૂરી કરવી.

કાર્ડની બીજી બાજુએ દોરો બેવડો દેખાશે અને આકૃતિ ખાંચા ખાંચાવાળી હશે તો દોરો નીચે અવ્યવસ્થિત આકૃતિમાં દેખા-

શે. અથવા તેથી કોઈ પણ આકૃતિ સમજાશે નહિ. આ કૃતિમાં દો-
રા વિશેષ વાપરવો પડે છે.

૩. ત્રીજી કૃતિ ઉપરની બાજુએ બેવડો દોરા દેખાડીને સાંકળી પાડીને
સીવવાની છે; તે નીચે પ્રમાણે:—

પહેલા કાણામાંથી નીચેથી સોય ઉપર લાવવી અને ગાંઠ નીચે
રાખી દોરા બધો ઉપર ખેંચી લેવો. તેજ (પહેલાજ) કાણામાં
ચર્ચને પાછી સોય નીચે લઈ જવી અને ધીરે ધીરે દોરા એટલે સુ-
ધી ખેંચવો કે દોરાનો બેવડો ભાગ પહેલાથી બીજા કાણા સુધી
પહોંચે તેટલો ઉપરની બાજુએ રહે. હવે નીચેથી સોય બીજા કા-
ણામાં ચર્ચને ઉપરની બાજુએ લાવવી અને ઉપરની બાજુએ જ
થોડો બેવડો દોરા રહેલો હતો તેની વચ્ચે ચર્ચને સોય તથા દોરા
ધીમે ધીમે ખેંચી બધો દોરા ખેંચી લેવો. એટલે પહેલા અને બીજા
કાણાની વચ્ચે બેવડો દોરા તંગ થશે. પછી સોય બીજા કાણામાં
ઉપરથી નીચે નાંખવી અને દોરા ધીમેથી ખેંચી આગળની માફક
ત્રીજા કાણા સુધી બેવડો પહોંચે તેટલો ભાગ ઉપરની બાજુએ બા-
કી રાખવો. વળી નીચેથી સોય ત્રીજા કાણામાંથી ઉપર લાવી બીજા
કાણામાંના ઉપર રહેલા બેવડા દોરાની વચ્ચે ચર્ચને કઢાડવી, અને
દોરા આગળ પ્રમાણે ખેંચી લેવો, એટલે બીજાથી ત્રીજા કાણા સુ-
ધી બેવડા દોરાથી ભર્યાદા બંધાશે. એ પ્રમાણે આગળ કર્યા જવું.
આ કૃતિથી ઉપરની બાજુએ સફાઈદાર બેવડા દોરાથી અને નીચે
એકવડા દોરાથી ગર્યાદા થશે, અને આકૃતિ સુશોભિત દેખાશે.

દોરા પસંદ કરવામાં સંભાળ રાખવી કે ધણી વળવાળો સૂતર કે
શણનો સપ્ત દોરા આવી જાય નહિ. અને ત્યાંસુધી ઊંચ કે રેશ-
મ વાપરવું ઉત્તમ છે, પરંતુ સૂતર કે શણના દોરા વાપરીએ તો થો-
ડા વળવાળા અને આર વગરના વાપરવા. દોરા ભર્યા પછી પણ કા-
ણાં ખુલ્લાં રહે તેવા પાતળા દોરા પણ વાપરવા નહિ, તેમ કાણાં
આગળથી કાંડે ફાટી જાય તેવા જડા પણ વાપરવા નહિ.

આ બક્ષાસના નમુના તૈયાર કરવા માટે હવે આગળ વધવું. પાં-

અમા ફલકમાં પરિચિત સાદી વસ્તુઓ તથા જનવરના નમુના છે. પહેલા ચિત્રમાં પ્યાલો, રકાળી, અને ત્રીજામાં ચાદાની વગેરે, તેમજ બીજા અને પાંચમામાં ફૂલોના નમુના અને ચોથામાં હાથીનો આકાર છે.

છઠ્ઠા ફલકમાં બે ચિત્રો ૧૭ અને પાંદડાંનાં, બે પક્ષીઓનાં અને બીજાં બે સામાન્ય દેખાવોનાં છે.

કાઠોમાં સોયદોરાની મદદથી નકશાઓ પણ સારા તૈયાર થઈ શકે છે.

બ્યારે એક રંગના દોરાથી મર્યાદા ચીતરતાં બાળક શીબે ત્યારે તેને માંહેથી તેજ પણ આછા કે ઘેરા રંગથી બીજી મર્યાદા દોરાવવી અને એકજ રંગ આછા અને ઘેરા અનુક્રમમાં નજીક નજીક આવવાથી કેવી શોભા થાય છે અને કેવા એક બોજની સાથે મળી જઈ સામગ્રી શોભા આપે છે તે જોતા અને અનુભવતાં તે શીખશે, અને પછી પાંદડાં ફૂલ વગેરેની આકૃતિઓ અદરથી પણ યોગ્ય રંગથી ભરવાનો આવશે કરશે અને મર્યાદા માત્ર ભરવાથી સતોષ ન પામતાં આખો આકાર જુદાજુદા ભરતકામથી તૈયાર કરવા તેની ઇચ્છા થશે અને પ્રયત્ન કરશે.

આ બકીસને માટે ચીતરેલાં, અને કાણાં પાડવાની નિશાનીઓ કરેલી તેવાં કાઠો તૈયાર મળે છે, તેવા નેમના હાથમાં આપવાની પણ ઈંઈ હરકત નહિ; પરંતુ બાળક પોતાની મેળે નવો નમુનો સીસાપેનથી દોરે, કાણાં પણ પોતાના મનથી પાડે, દોરાના રંગ પોતેજ પસંદ કરે, અને પોતેજ ભરતકામથી આખી આકૃતિ તૈયાર કરે એ ઉત્તમ છે.

રેશમના વણેલા કે વગર વણેલા દોરાથી આકૃતિઓનો ઘણોજ સુંદર દેખાવ થાય છે. ઘરમાંની નાની નાની ઉપયોગની વસ્તુઓ પણ આ બકીસથી તૈયાર કરાવાય, અને તેમ કર્યાંથી બોજાઓના વિપર ઉપકાર, સ્વાભિમાન, સ્વાર્થલાગ, સ્વાત્રય વગેરે ગુણોને પુટિ મળે છે.

આ બકીસ બાળકને કટલે દરજ્જે દ્રાવે છે અને ઉપયોગી છે એ વિષે વિશેષ વિવેચન ૧૧ મી બકીસમા કરેલું છે. આ બકીસ સ્ત્રીવિદ્યાર્થીઓને બહુ અનુકૂલ અને ઉપયોગી છે.

(અપૂર્ણ)

અઠવાડીક—ઈંગ્રેજી પંચાંગ.

મહિનાના અઠવાડીઆમાં ભાગ ક્યારે અને કોણે પાડ્યા તે કહી શકાતું નથી, પણ ઘણી ભાષામાં અને ઘણા સોફામાં અઠવાડીઆના વારનાં નામ એકજ છે. તે બતાવી આપે છે કે એક ક્રાઈ પ્રજાની શોધ પરથી દરેક પ્રજામાં તે દાખલ થયેલા છે. ડાયન કેસીયસ નામનો ઇ. સ. ૨૨૯ માં જે ઇજિપ્ટમાં મુળો હતો તે લખે છે કે અઠવાડીઆનું અને તેના વારના નામનું મૂળ મીસર દેશમાં છે. ટાલેમીના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ગ્રહોનો ક્રમ ચંદ્ર, બુધ, શુક્ર, સૂર્ય, મંગલ, બૃહસ્પતિ અને શનિ છે અને જે છેલ્લા ગ્રહથી શરૂ કરીએ તો શનિ, બૃહસ્પતિ, મંગળ, સૂર્ય, શુક્ર, બુધ અને ચંદ્ર હોય છે. દિવસના કલાક ૨૪ છે અને દરેક કલાકનો અધિષ્ઠ દેવતા શનિથી શરૂ કરીને એકેક ગણેલો છે. એટલે કે પહેલા કલાકનો દેવતા શનિ, બીજાનો બૃહસ્પતિ, ત્રીજાનો મંગળ, ચોથાનો સૂર્ય, પાંચમાનો શુક્ર, છઠ્ઠાનો બુધ, સાતમાનો ચંદ્ર અને આઠમાનો શનિ છે. એ પ્રમાણે દિવસના પહેલા કલાકમાં જે દેવતા અધિષ્ઠ હોય તે દેવતા પરથી તે વારનું નામ પડેલું છે. મીસર દેશમાં ગ્રહનો ક્રમ આપણાથી જાણે છે અને તેથી તેઓ પહેલો વાર શનિવાર ગણતા. જે પહેલો દિવસે પહેલો કલાક શનિનો, તો આઠમો શનિનો, ૧૫ મો શનિનો, ૨૨ મો શનિનો ૨૩ મો બૃહસ્પતિનો, ૨૪ મો મંગળનો, અને ૨૫ મો એટલે બીજા દિવસનો પહેલો કલાક સૂર્યનો છે; તેથી બીજો દિવસ સૂર્યનો એટલે રવિવાર. રવિવારે પહેલો કલાક સૂર્યનો, ૮ મો સૂર્યનો, ૧૫ મો સૂર્યનો, ૨૨ મો સૂર્યનો, ૨૩ મો શુક્રનો, ૨૪ મો બુધનો અને ૨૫ મો એટલે બીજા દિવસનો પહેલો કલાક ચંદ્રનો તેથી રવિવાર પછી સોમવાર. સોમવારે પહેલો કલાક ચંદ્રનો, ૮ મો ચંદ્રનો, ૧૫ મો ચંદ્રનો, ૨૨ મો ચંદ્રનો, ૨૩ મો શનિનો, ૨૪ મો બૃહસ્પતિનો અને ૨૫ મો એટલે બીજા દિવસનો પહેલો કલાક મંગળનો માટે સોમવાર પછી મંગળવાર. મંગળવારે પહેલો કલાક મંગળનો, આઠમો મંગળનો, ૧૫ મો મંગળનો, ૨૨ મો મંગળનો, ૨૩ મો સૂર્યનો, ૨૪ મો શુક્રનો, અને ૨૫ મો એટલે બીજા દિવસનો પહેલો કલાક બુધનો તેથી મંગળવાર પછી બુધવાર. એ પ્રમાણે બૃહસ્પતિવારને દિવસે પહેલો કલાક બૃહસ્પતિનો અને શુક્રવારે પહેલો કલાક શુક્રનો

આવે છે. શુક્રવારે પહેલો કલાક શુક્રનો, આઠમો શુક્રનો, ૧૫ મો શુક્રનો, ૨૨ મો શુક્રનો, ૨૩ મો ગુરુનો, ૨૪ મો ચંદ્રનો, અને ૨૫ મો એટલે ખીજા દિવસનો પહેલો કલાક શનિનો એટલે શુક્રવાર પછી શનિવાર આવે છે; ને પાછું અઠવાડીલું શરૂ થાય છે. ચાલુદી લોકો જ્યારે મીસરમાંથી નાસી આવ્યા ત્યારે મીસર દેશના લોકોએ તેમના પર જીલમ કરેલો તેથી ચાલુદી લોકોએ શનિવાર અઠવાડીઆનો છેલ્લો દિવસ રાખ્યો. મુસલમાન લોકોએ શુક્રવારને અઠવાડીઆનો છેલ્લો દિવસ રાખેલો છે. અંગ્રજ લોકોના વારનાં નામ સેક્સન લોકોના દેવતા પરથી પડેલાં છે, અને સેક્સન લોકોએ ત્રીસ દેશના દેવતાનાં નામ હતાં તેને બદલી પોતાના દેવતાનાં નામ દાખલ કર્યાં.

પાર્લમેન્ટના કાયદાની સાથે લેટિન ભાષામાં અઠવાડીઆનાં જે નામ રાખવામાં આવેલાં છે તેજ હજી રાખવામાં આવે છે. ઇંગ્લાંડમાં ક્વેકર નામના એક વર્ગના લોક છે (ધર્મ સંબંધી પંથ છે) એ લોકો રવિવાર, સોમવાર કહેતા નથી, પણ રવિવારને પહેલો દિવસ, સોમવારને ખીજો દિવસ, મંગળવારને ત્રીજો દિવસ એમ કહે છે. ફારસી ભાષામાં પણ વારનાં જુદાં જુદાં નામ નથી, પણ ચક્ર શંખેહ, દો શંખેહ, સેહ શંખેહ વગેરે છે. મુસલમાની લોકો શુક્રવારને ધર્મનો દિવસ માને છે; કારણ કે તે દિવસ કયામતનો છે. ચાલુદી લોકો શનિવારને અને ખ્રિસ્તી લોકો રવિવારને માને છે. ખ્રિસ્તી લોકોએ રવિવાર રાખ્યો છે, તેનું કારણ એ છે કે એ દિવસે જીસસ ક્રીસ્ટનું પુનર્જીવન થયું હતું. આપણા હિંદુ લોકોએ મહિનાના બે ભાગ કરેલા છે, અને તે દરેકની અંદર ૧૫ તિથિ છે, તિથિનાં નામ પડવો, ખીજ વગેરે છે. પહેલી ૧૫ તિથિને સુદ કહે છે અને પાછલી પંદર તિથિને વદ કહે છે, અને વદની તિથિ પૂનેમથી શરૂ થાય છે. છેલ્લી તિથિ અમાવાસ્યા કહેવાય છે.

ફ્રાન્સ દેશના લોકોએ ૧૭૮૩ ના બળવા પછી મહિનાના ત્રીસ દિવસ રાખ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તે ત્રીસ દિવસના ત્રણ દસ દસ દિવસના ભાગ કીધા, અને તેનાં નામ હિંદુ લોકોનાં પડવા ખીજ જેવાં રાખ્યાં. અઠવાડીઆનો રીવાજ તદ્દનજ કાઢી નાંખ્યો, ને રવિવાર જે ધર્મનો દિવસ ગણાતો તેને બદલે દર ૧૦ મો દિવસ ધર્મના દિવસ તરીકે પાળવો

એવો હુકમ કીધો. એ રિવાજ પણ થોડે વર્ષે નીકળી ગયો, ને યુરોપ ખંડના ખીજા દેશોમાં જેમ અઠવાડીલું ગણાય છે. તેમ અઠવાડીલું ગણવા લાગ્યા અને રવિવાર ધર્મના દિવસ તરીકે પાછો પાળવા લાગ્યા.

રોમન લોકોનું વર્ષ:—અંગ્રેજ વર્ષ આવી પૂર્ણ સ્થિતિએ કેવી રીતે પહોંચ્યું, તથા એ માસોનાં નામ કેવી રીતે પડ્યાં તે વિષે વિચાર કરીએ. રોમ શહેરના સ્થાપનાર રોમ્યુલસે (ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૩-૭૧૬) વર્ષના ૩૦૪ દિવસ નક્કી કર્યા અને તેના ૧૦ મહિનામાં ભાગ કર્યા. પણ એ વર્ષ વ્યવહારમાં ગડબડ-બરેલું લાગ્યું; તેથી રોમના ખીજા રાજા જ્યુલિયસ (ઇ. સ. પૂ. ૭૧૬-૬૭૩) પોતપોતીઅસના વખતમાં એ નવા મહિના ફેબ્રુઆરી અને જાન્યુઆરી ઉમેરવામાં આવ્યા. જાન્યુઆરીને વર્ષની શરૂઆતમાં, તથા ફેબ્રુઆરીને વર્ષની આખર મૂકવામાં આવ્યો. પણ પાછળથી આ ગોઠવણ ફેરવી નાંખી ફેબ્રુઆરીને જાન્યુઆરી પછી મુકવામાં આવ્યો; તેથી સપ્ટેમ્બર, ઑક્ટોબર, નવેમ્બર, ડીસેમ્બર જે સાતમો, આઠમો, નવમો ને દશમો ગણાતા હતા, તે નવમો, દશમો, અગીઆરમો ને બારમો ગણાવા લાગ્યા. જુમાનો પહેલો વિચાર તો ૩૦૪ દિવસમાં ખીજા ૫૦ દિવસ ઉમેરવાનો હતો, પણ એકી આંકડો અશુભ ગણી એકી આંકડો થાય માટે વર્ષના ૩૫૫ દિવસ રાખ્યા અને નીચે પ્રમાણે દરેક મહિનામાં દિવસની ગોઠવણ રાખી:—

જાન્યુઆરી ૨૯	એપ્રિલ ૨૯	જુલાઈ ૩૧	ઑક્ટોબર ૩૧
ફેબ્રુઆરી ૨૮	મે ૩૧	જાગ્રટ ૨૯	નવેમ્બર ૨૯
માર્ચ ૩૧	જુન ૨૯	સપ્ટેમ્બર ૨૯	ડીસેમ્બર ૨૯

માસનાં નામ શા ઉપરથી પડ્યાં છે તે ગયા વર્ષના શાળાપત્રના એપ્રિલ માસમાં આપેલું છે હવે એ ૩૫૫ દિવસનું વર્ષ પણ દસ દિવસ ટુંકું નીવડ્યું, કારણ કે વર્ષ તો દિવસ ૩૬૫ જેનું છે, તેથી જુમાએ હુકમ કર્યો કે દર ખીજે વર્ષે એક અધિક માસ ઉમેરવો; તથા ચાર વર્ષમાં એક અધિક માસ ૨૨ દિવસનો, તે જાંએ અધિક માસ ૨૩ દિવસનો એવી ગોઠવણ કરવી; પણ એમાં વળી એક મુશ્કેલી આવી. ચાર વર્ષના ૧૪૬૫ દિવસ થયા, એટલે એક વર્ષની સરાસરી લંબાઈ ૩૬૬ ૧/૪ દિવસની થઈ. આથી વર્ષ એક દિવસનું લાંબું થયું.

આ રીતે ૨૪ વર્ષમા ૨૪ દિવસ વધી જાય, તેથી જુમાએ હુકમ કર્યો કે ૨૪ વર્ષમા ૧૬ વર્ષ સુધી આ ગોઠવણુ રહે, ને છો'લા આઠ વર્ષમા ચાર અધિક માસ આવે, તેને બદલે ત્રણ ગણવા. તથા તે દરેક અધિક મહિનાની લગાઈ ૨૨ દિવસની રાખવી, એટલે ૨૪ વર્ષ પરથી સરાસરી કહાડતા વર્ષના ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિવસ થશે. અધિકમાસ ક્યારે ગણવા એ સમઘી કામ ધર્મગુરુઓ કરે આથી ધર્મગુરુઓ આ સત્તાનો દુરુપયોગ કરવા લાગ્યા કાઈ મેજસ્ટ્રેટની મુદત નધારવા વચ્ચે અધિક મહિનો ઉમેરતા અને કાઈ વખતે ચુપ્પી જલદી થાય માટે અધિક મહિનો આવતો હોય તો એ ઉમેરતા નહિ આથી પંચાગમા ગડબડ વધી ગઈ આ ગડબડ એટલી તો વધી ગઈ કે જે તહેવારો શિયાળામા આવતા હતા, તે હતાળામા આવના લાગ્યા જુલીઅસ સીઝરે સૂર્ય પરથી વર્ષની બાધણી કરાનો ઇરાદો કરી ગિસર દેશના સોસા જીનીસ નામના ખગોળશાસ્ત્રીને બોલાવ્યો એણે હુકમ કર્યો કે વર્ષના દિવસ ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ રાખવા, અને મહિનાના દિવસની ગોઠવણુ હાલ છે તે કરતા વધારે સરળ રાખવી પહેલો ત્રીજો, પાચમો, સાતમો, નવમો ને અગીઆમો એ મહિનાના ૩૧ દિવસ, ફેબ્રુઆરી સિવાયના દરેક બેઝી મહિનાના ૩૦ દિવસ તથા ફેબ્રુઆરીના ૨૮ દિવસ, આવી રીતે વર્ષના ૩૬૫ દિવસ ઠગવ્યા, અને હુકમ કર્યો કે દર એથે વર્ષે ફેબ્રુઆરીના ૩૦ દિવસ ગણવા, આથી વર્ષની સત્તાસરી લગાઈ ૩૬૫ $\frac{1}{4}$ દિવસની થઈ

ઑગસ્ટસ નામના શહેનશાહે વિચાર કર્યો કે જુલીઅસ સીઝર નામ પરથી પડેલો જે જુલાઈ મહિનો તેના ૩૧ દિવસ ગણ્યા તો મારા નામ પરથી પડેલો ઑગસ્ટ મહિનો તેના ૩૧ દિવસ શા માટે નહિ તેથી તેણે ફેબ્રુઆરીમાંથી એક દિવસ કમી કરી ઑગસ્ટ માસમા એક દિવસ ઉમેર્યો, પરંતુ જુલાઈ, ઑગસ્ટ સપ્ટેમ્બર આ ત્રણ માસ ૩૧ દિવસના પાસે આવે ને સારું નહિ તથા જુલાઈ ને ઑગસ્ટ માસમા ફેરફાર થાય નહિ તેથી સપ્ટેમ્બર ૩૦, ઑક્ટો ૩૧, નવેમ્બર ૩૦ ને ડીસેમ્બરના ૩૧ દિવસ રાખી વર્ષના ૩૬૫ દિવસ કરવામા આવ્યા જો જુલીઅસ સીઝરની ગોઠવણી કામમ રહી હોત તો હાલમા છોકરાઓને જે અંગ્રેજી માસના દિવસ ગોળી રાખવા પડે છે, તેની જરૂર પડત નહિ, પણ

સારી રીતે યાદ રહેત; કારણ કે ઐકી માસના ૩૧ દિવસ, અને બેકી માસના ૩૦ દિવસ કાયમ રહેત.

હુંકામાં એણે ૩૬૫૬ દિવસનું વર્ષ ગણ્યું; પરંતુ ખરું જોતાં સૌર્ય વર્ષ ૩૬૫-૫-૪૮૬ ગિનિનું છે. તેથી દર વર્ષ ૧૧૬ ગિનિટનો તફાવત પડે છે. ઇ. સ. ૧૫૮૨ માં પોપ ગ્રેગરીના વખતમાં એ બુલ વધીને ૧૦ દિવસની થઈ, અને મેપ ગિન્ડુ પર સૂર્ય ૨૧ મી માર્ચે આપવો જોઈએ તેને બદલે ૧૧ મી માર્ચે આવ્યો; પરંતુ તહેવાર ૧૦ દિવસ પછી પાળવામાં આવતો હતો; આથી ૧૦ માં પોપ ગ્રેગરીએ હુકમ કર્યો કે સૈકાનાં વર્ષ સિવાયના જે વર્ષને ચાર વડે ભાગી શકાય, તે વર્ષમાં ફેબ્રુઆરીના ૨૯ દિવસ, તેમજ સૈકાના જે વર્ષને ૪૦૦ વડે ભાગી શકાય, તે સૈકાના વર્ષમાં પણ તેના ૨૯, તથા બીજાં વર્ષોમાં એના ૨૮ દિવસ રાખવા. અને ઇ. સ. ૧૫૮૨ ના ઑક્ટોબરની ૪ થી તારીખને બીજે દિવસે પાંચમી તારીખ નહિ ગણતાં ૧૫ મી તારીખ ગણવી. પોપની સત્તા નીચેનાં રાજ્યોએ આ સુધારો દાખલ કર્યો, પણ સત્તાની બદલનાં રાજ્યોએ દાખલ કર્યો નહિ. ઇંગ્લેન્ડમાં આ સુધારો ઇ. સ. ૧૭૫૨ માં દાખલ કરવામાં આવ્યો, ગ્રેગરીના સુધારા પછી ૧૭૦ વર્ષ થઈ ગયાં હતાં, તેથી ઇંગ્લેન્ડમાં ૧૧ દિવસ કાઢી નાંખવા પડ્યા. પાર્લમેન્ટે હુકમ કરાવ્યો કે સપ્ટેમ્બર બીજી પછી સપ્ટેમ્બર ત્રીજી નહિ, પણ સપ્ટેમ્બર ૧૪ મી હોવી. વળી માર્ચની ૨૫ મીએ વર્ષની શરૂઆત ગણવામાં આવતી, તે બદલી નાંખીને નવ-યુઆરીના પહેલીથી વર્ષ બદલતું. હજી જૂના રિવાજને માન આપી ઑશ્ટ્રિયામાં નવું વર્ષ એપ્રિલથી ગણાય છે. જે દેશમાં પોપની સત્તા નથી, ત્યાં જૂના અને નવા રિવાજ પ્રમાણે તારીખ ગણવામાં આવે છે હાલ તે બે દિવસોમાં ૧૩ દિવસનો ફેર છે. તેથી રશિયામાં બંને તારીખો માંડવામાં આવે છે.

ઇંગ્લેન્ડમાં આ ફેરફાર દાખલ કરતી વખતે ગરીબ લોકોએ બંડો કર્યો ને પંચાંગ સુધારનાર સભાસદોને મારવાની પણ જોઈણ કરી હતી. બેન્ડલી નામના ખગોળશાસ્ત્રીએ ફેરફાર કરવાને સરકારને મદદ કરી હતી. તે માંદો પડ્યો તથા મરી ગયો. સારે લોકોએ કહ્યું કે ઈશ્વરેજ એના ફૂલને માટે એને સજા કરી છે.

આટલું કરતાં છતાં પણ ભૂલ રહી જાય છે. ૧૦,૦૦૦ ગ્રેગરી વર્ષમાં ૩૬,૫૨,૪૨૫ દિવસ થાય છે. એટલે ગ્રેગરી વર્ષની લંબાઈ ૩૬૫.૨૪૨૫ દિવસ થાય છે. પણ સૌર વર્ષની લંબાઈ ૩૬૫.૨૪૨૨દિવસની છે એટલે દશહજાર વર્ષની અંદર ૨૬ દિવસની અથવા ૨ દિવસ, ૧૪ કલાક, ૨૪ મિનિટની, અથવા ૩,૮૪૬ વર્ષમાં એક દિવસની ભૂલ આવે છે. અથવા એક વર્ષે ૨૨ સેકન્ડની ભૂલ આવે છે. તેથી જે વર્ષને ૪,૦૦૦ વડે ભાગી શકાય તેવા વર્ષમાં ફેબ્રુઆરીના ૨૮ દિવસ રાખવાથી જે ભૂલ રહે છે તે માત્ર એક લાખ ગ્રેગરી વર્ષમાં એક દિવસની આવે છે; તે વર્ષ કોણુ જુએ છે, ને કોણુ નહિ.

ગ્રીસ દેશના લોકોએ ચંદ્ર પરથી માસની અને વર્ષની ગોઠવણ રાખી હતી. સોલને બાર માસના ૨૯ અને ૩૦ એમ વારા ફરતી મુસલમાન લોકોની માફક દિવસ રાખ્યા હતા. સૂર્ય ને ચાંદ્રવર્ષ એક સરખું કરવાને દર બીજે વર્ષે ૩૦ દિવસનો અધિક માસ ઉમેરવાનો હુકમ કરવામાં આવ્યો હતો. આથી બે વર્ષમાં ૩૫૪×૨+૩૦=૭૩૮ દિવસ થયા અને બે સૌર વર્ષમાં તો ૭૩૦½ દિવસ થાય; આથી ૭½ દિવસનો ફેર પડ્યો; તેથી દર આઠમે વર્ષે અધિક મહિનો ઉમેરવો એવો હુકમ કરવામાં આવ્યો. બે વર્ષે ૭½ દિવસ એટલે આઠ વર્ષે ૩૦ દિવસની ભૂલ આવે અને બે એ ૩૦ દિવસ ગણવામાં ન આવે, તો ભૂલ જતી રહે, એટલે દર આઠ વર્ષની અંદર ત્રણ અધિક માસ ઉમેરવા, એવો હુકમ કર્યો. પણ આ પ્રમાણે આઠ વર્ષના ૨,૯૨૨ દિવસ થયા, અને ખરેખરા ૯૯ ચાંદ્રમાસના ૨૯૨૩-૫૨૮ દિવસ થાય છે, એટલે વળી આઠ વર્ષે ૧.૫૨૮ દિવસની ભૂલ આવે છે; સોળ વર્ષે ૩ દિવસની-૧૬૦ વર્ષે ૩૦ દિવસની ભૂલ આવે; તેથી એવો હુકમ કર્યો કે ૧૬૦ વર્ષે એક અધિક માસ છોડી દેવો. પણ જો બરાબર સંભાળ ન રાખવામાં આવે તો આમાં ગડબડ થવાનો સંભવ રહેલો છે ને કેટલીક વખતે જન્યું પણ તેમજ, મીટન નામના આદમીએ તેમાં સુધારો કર્યો. બરાબર ૧૯ સૌર વર્ષમાં ૨૩૫ ચાંદ્રમાસ આવે છે; તેથી એણે કહ્યું કે ૧૯ સૌર વર્ષમાં ૧૨ વર્ષ ૧૨ ચાંદ્રમાસ રાખવા, અને સાત વર્ષ ૧૩ ચાંદ્રમાસનાં રાખવાં, તથા ત્રીજું, પાંચમું, આઠમું, અગીઆરમું, તેરમું, સોળમું, ને ઓગણીસમું વર્ષ અધિક

મહિનાનું રાખનું. આપણા હિંદુ અધિક માસની ગોઠવણ આ પ્રમાણે છે. પૂરા ચાંદ્રમાસની લંગાઈ ૨૯½ દિવસ કરતાં પણ વધારે છે, તેથી માસની લંગાઈ કેટલી રાખવી, તે સવાલ જાઓ થયો. એણે ૨૩૫ માસના ૩૦ દિવસ લેખે ૭,૦૫૦ દિવસ રાખ્યા; એટલે ખરા દિવસ કરતાં ૧૧૦ દિવસ વધારે રાખ્યા. એણે કહ્યું કે દરેક માસ ૪૦ દિવસનો રાખવો, પણ દર ૬૪ મે દિવસે એક તારીખ ઓછી ગણવી, એટલે તે મહિનામાં ૨૯ દિવસ ગણવા, આપણા ચાંદ્રમાસમાં કોઈ મહિનો ૨૯ દિવસનો, ને કોઈ મહિનો ૩૦ દિવસનો થાય છે. ૧૯ વર્ષનું સાધકલ શરૂ થયા પછી ૬૪ મો દિવસ જે મહિનામાં આવે, તે મહિનાના ૨૯ દિવસ રાખવા.

લૌરા પ્રિન્સેન.

અર્ચાપત્રનો જવાબ.

(રા. હીરાચંદ હુંગરશી શાહ, નાગનેશ કંપોઝીટ સ્કૂલના ગુ. નિ. ના મહેતાજીના પત્રના જવાબમાં)

લૌરા પ્રિન્સેનના જીવનવૃત્તાન્તથી જરા વિશેષ માહિતગાર થવાથી એ મૂગી, બહેરી અને આંધળી સ્ત્રી ઉપર કુદરત અને શિક્ષણની આવી અસાધારણ અસર થવાનાં કારણોનો સહજ ખુલાસો મળે છે. તેથી હુંકામાં તેની હઠીકત આપીએ છીએ.

એ છોડી ઇ. સ. ૧૮૨૯ ના ડીસેમ્બરની ૨૧ મીએ જર્મેનિના હાનોવર શહેરમાં જન્મી હતી. તે બચપણમાં કુદરતથીજ અકલવાળી અને ચંચળ છોકરી હતી. બે વર્ષ તેને બહુ સખ્ત તાવ આવ્યો, અને તેથી તેણે પોતાની જોવાની અને સાંભળવાની શક્તિ ખોઈ. થોડા વખત સુધી તો તેનું શરીર સિગિલ થઈ ગયું અને મટવાની આશાનાં હંધ પણ ગિર્જા બચાવ્યાં નહિ પરંતુ તરત તે મુઠરવા માંડી. અને ઘરમાં અને પડોશમાં રસતા ખોળીન કરતાં શીખી, એટલુંજ નહિ પરંતુ થોડું ધણું સીવતાં અને ગુંથતાં પણ શીખી. અનુકરણ કરવાની તેની વૃત્તિ અને શક્તિ અસાધારણ રીતે ખીટ્યાં.

૧૮૩૯ માં ડૉક્ટર હાઉએ મગા અને બહેરાંની નિશાળમાં તેને સંખી. પહેલાં તો તેણે વિચાર દર્શાવવાને માટે ગમે તેમ થોજી કાઢેલી નિ-

શાનીઓ શિખવવા માંડી. આથી તે પોતાના વિચાર અને ધ્યેયો પીળને નિશાનીઓથી દર્શાવી શકતી. પછી વસ્તુઓ સાથે ઉપસેલા શબ્દો વળગાડીને વસ્તુ અને શબ્દો સાથેના સંબંધ શિખવવામાં આવ્યો. નેડણી ખરી કરે તો તેને માટે શાળાશીની પીઠ ઠોકવામાં આવતી. આટલા વખત સુધી તો તેની માત્ર અનુકરણશક્તિ અને સ્મૃતિ કેળવવામાં આવી. પરંતુ આવા અભ્યાસથી તેનું મન એકદમ ખૂલી ગયું અને તે જાણવા લાગી કે આ બધી યુક્તિઓ પોતાના મનમાં શું થાય છે તે પીળને જોને સમજાવવા માટે છે. આથી તેની આખી છાંદગી ફરી ગઈ.

પછી તે આંગળી ફેરવીને વાચે એટલા માટે લાકડાના ફક્કમાં ચોરસ ખાના પાડીને તેમાં એક બાણુઓથી ઉપસેલાં ધાતુનાં પીળાં ગોઠવીને તેને આપવામાં આવ્યાં. છ માસમાં તે જુદી જુદી વસ્તુઓના શબ્દો ગોઠવવા લાગી અને જે વર્ષમાં તો તેના શરીર અને મનમાં મોટા સુધારો થયો, તે સુખી દેખાવા લાગી; પીળની માફક તેને રમતાં ગમત પડતી, અને એકલી હોય સારે પણ જાણે પીળઓની સાથે વાત કરતી હોય તેમ નિશાનીઓથી વિચાર જણાવવાનો અને પીળના કહેલા વિચારો જાણવાનો અભ્યાસ કરતી. વળી જૂના અને નવા શબ્દોની નેડણી પણ ગોઠવતી. જમણે હાથ ખરી નેડણી કરે તો ડાબે હાથે શાળાશીની ટાપી મારતી. તેની સ્પર્શદ્રિષ્ટ પણ અસાધારણ રીતે ખીલી. માત્ર સ્પર્શથીજ પીળજોને જોખખવાનો તેણે અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. આ પછી એક જે વર્ષમાં તેને ભૂગોળ, ગણિત, અને ઇતિહાસના પાઠ આપવામાં આવ્યા. તેના ઉપર દુનિયાના ધણા ભાગમાંથી કાગળો આવતા અને તેમાં નગરોએલી રહીને હમેશાં સુખી રહેતી. આંધળાંઓનું મગજ સાધારણ રીતે પીળજો કરતાં વિશેષ પ્રવૃત્તિમાં તો હોય છે, તોપણ આનું મગજ તો અસાધારણ રીતે પ્રવૃત્તિમાં રહેતું. નિરંતર તે પોતાના મન સાથે વાતો કરતી જણાતી એટલુંજ નહિ પરંતુ તે સ્વપ્નામાં પણ તેમજ કરતી. તેને સારા મોટા અને વંચાપ તેવા અક્ષરો લખતાં અને ઝડપથી વાંચતાં શિખવવામાં આવ્યું અને દરેક જાતની પ્રવૃત્તિમાં તે ઉડી વિ-

નંતે વગર ઉપસેલા કાગળ જાતેજ વાંચતી એમ સમજવાનું કંઈ સાધન નથી. તેને કાગળો ઉપસેલાં ટાઈપની મદદથી વંચાવવામાં આવતા, એમ અનુમાન કરવું યોગ્ય લાગે છે.

ચાર કરીને દલીલો કરતાં શીખી. આખરે તેણે બહેરાં મૂર્ખાની શાળામાં એક શિક્ષક તરીકે કામ કર્યું અને આજથી બેચાર વર્ષ ઉપરજ તે મૃત્યુવશ થઈ. લૌરા ધિજમૅનની છ'દગીના ચિતારનું મનન કરતાં આ સ્ત્રીની અસાધારણ ખિલવણીનાં ત્રણ ચાર કારણો આપી શકાય.

૧. પહેલું તો એ કે તે જન્મી સારથીજ તેનામાં સ્વાભાવિક શક્તિ અસાધારણ હતી, અને તે છેવટ સુધી કાયમ રહી. તેનું મગજ આદિથી તે અંત સુધી જોટલું ચંચળ હતું કે કોઈ પણ વખત સુસ્ત કે નવરૂં પડેલું જણાતું નહિ. કંઈ કંઈ નવીન પ્રવૃત્તિમાં જીવ પરોવવાનીજ તેને કુદરતી પ્રેરણા થતી.
૨. બીજું અને ખાસ અગત્યનું એ છે કે તે બે વર્ષની થઈ ત્યાર પછી તેણે ઈંદ્રિયોનો ઉપયોગ ખોયો. ગાનસ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરનારાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે બાલકને પહેલાં બે વર્ષમાં જે જ્ઞાન મળે છે તેટલું પછી આખી છ'દગી સુધી મળતું નથી. આ અસાધારણ ચંચળ મનવાળી બાળકીને બે વર્ષ સુધી કુદરતની વસ્તુઓ જ્ઞેવાનો, તેને મારે યોજેલા શબ્દો સાથે તેનું ઐક્ય સાંભળવાનો, અને સમજવાનો, વાતોમાં વાક્યરચના સાંભળવાનો, અને હુંકામાં કહીએ તો મનુષ્યજાતિનાં તમામ કૃત્યોનું જ્ઞાન મળવાનો અવકાશ મળ્યો હતો. પાત્ર ઉત્તમ, તેથી આ સંસ્કારોને આગળ ઉપર જરા પણ રોકા કે મડ્યના થતાંજ-જેમ બાલકમાંથી જન્મી હોય તેમ-તેને અગાઉ થયેલા સંસ્કારોનું સામંતું દર્શન થાય અને તેથી મન એકદમ ખીલી નીકળે એ બનતું અસંભવિત નથી.
૩. ડૉક્ટર હાઉએ મૂર્ખાં અને બહેરાં બાલકોની કેળવણીને માટે તેવાં બાળકોના સ્વભાવ અને શક્તિના પરીક્ષક તરીકે, અને તેને અનુસરીને યોગ્ય અધિકારીને યોગ્ય શિક્ષણ આપવામાં નિપુણ તરીકે પ્રખ્યાત છે, જોટલે આ છોકરીને શિક્ષણનું પણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધન હતું એમ કહીએ તો ચાલે. આ કેસમાં તો શિક્ષક અને શિષ્ય બન્નેનો પ્રભાસ એક બીજાની હરીફાઈ કરે એવો હતો એટલે ધ્રુવ ઉત્તમ થાય એ યોગ્યજ છે.
૪. અમુક ઈંદ્રિયોનો ઉપયોગ જવાથી બીજી ઈંદ્રિયો સતેજ થાય છે, એ વાત સામાન્ય રીતે સર્વને લાગુ પડે છે; પરંતુ આ કેસમાં શિષ્ય ચંચળ અને પ્રુદ્ધિરાળી; વળી ઈંદ્રિયોનો મોટો

ભાગ તેનો અનુભવ કર્યો પછી ખોયસો, એટલે સાધારણ મા-
ગદશંકની મદદથી પણ તેના પોતાનાજ અતિપ્રવાસથી જા-
હી રહેલી અસાધારણ રીતે ઇદ્રિયો ખીલે એ જનવા જેવું છે.
એ.

ગયા માસમાં સાક્ષરથી વિદ્વદ્ય રા. રા. ગોવર્ધનરામ માધ-
વરામ ત્રિપાઠીના દેવલોક પામ્યાની નોંધ લેતાં અમને અલગત ખેદ
ઊપજે છે. સુપ્રસિદ્ધ 'સરસ્વતીચન્દ્ર' ના કર્તા તરીકે એમની કો-
ર્તિ ગુર્જરભૂમિમાં ઘેરે ઘેર ગવાય છે. 'લીલાવતીની જીવનકલા',
'સ્નેહસુદા', 'ગુર્જર કવિરત્નો' ઇત્યાદિ એમના રચેલા અન્યે
સર્વ ગુર્જર ભાષાના વાચકોને જાણીતા છે મનુષ્યજીવનની વિવિધ ભિ-
ન્ન રિચિતિનું આભેદુળ નિરૂપણ કરવાની એમની અલૌકિક શક્તિ
અને જ્ઞાપાની પ્રાઠતા સર્વ વાચકવર્ગના મન પર મોઢક અસર કર્યા
વિના રહેતી નથી એમનું સાધુ અને પવિત્ર જીવન અને સરસ્વતી-
ની નિરંતર ઉપાસના ખરેખરા અનુકરણીય છે. ગુર્જર ભાષા અનેક
નાગર લેખકોથી ભૂષિત થઈ છે, તેમાં આ નડીઆદના નાગરનરો-
ત્તમ અને ગુર્જરસાહિત્યના શૃંગારનો લોપ થવાથી જે ખોટ ગઈ છે
તે હાલ તરત પુરાવી સુસ્કેલ છે. ઇશ્વર એમના પવિત્ર આત્માને
શાન્તિ આપો ! તથાસ્તુ.

વળી એજ માસમાં ખીજ સુપ્રસિદ્ધ નરરત પ્રોફેસર આગાજી
વિષ્ણુ કાયવટેના દેવલોક પામ્યાની પણ નોંધ લેતાં અમને એટલો-
જ ખેદ થાય છે એઓ ગુજરાત કૉલેજ, ડેકન કૉલેજ અને એ-
લ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં સરકૃતના પ્રોફેસર હતા. એઓ કોઈ ટ્રેનિંગ
કૉલેજમાં કેળવણી શિક્ષણપદ્ધતિ લાંચી શીખ્યા નહોતા; પણ એ-
મની શિક્ષણપદ્ધતિ અમદાવાદ હાઈસ્કૂલમાં તેમજ કૉલેજોમાં ધણી-
જ અસરકારક હતી જાણીતા પરથી અજ્ઞાપ્યા પર લઈ જવાનું શિ-
ક્ષણશાસ્ત્રનું સૂત્ર એ વિદ્વદ્ય આચાર્યના જેવું યોગ્ય નિયમમાં મૂ-
કી શકે છે. યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા લેતી વખતે પણ તેઓ એજ સૂ-
ત્રને આદરીને પ્રવર્તતા. ગુજરાતના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડનારા
ફીર્તિકૌમુદી અન્યની એમની આશુતિ ગીર્વાણમયપાત્રિજોગમાં સુપ્ર-
સિદ્ધ છે. એમના જનાથી દેવભાષાના ગ્રંથકોમાં મોટી ખોટ ગઈ
છે. ઇશ્વર એમને શાન્તિ આપો ! તથાસ્તુ. એ.

“અનુભવિ વૈદક ગ્રંથ અથવા સત્તા વૈદક” નામનું પુસ્તક રેવરડ જેન ગગારામના સોળ વરસના ખાસ અવુભવથી લખાએલું છે. જેની મહેર ખખર આપ્યા વગર પરપ નક્કો ખપી ગયું છે અને એકે અવાજે તેની પ્રસંસા થાય છે. માટે આ ઠેકાણે તેના વખાણની કાંઈ પણ જરૂર નથી. આ પુસ્તક નિદાન, ચિકિત્સા, વનસ્પતિ વીવેચન અને ધાતુ ગારણની આખતમા તથા દેશી, ચુનાની, અને અંગ્રેજી વૈદકના અનુભવથી, તેમજ ગામડીઆ અને જગલી લોકોની જડી બુટ્ટીનો શોધ કરી લખવામા આવ્યું છે. શહેર તથા ગામડાના વૈદો, મહેતાજી સાહેબો તથા વૈદકના શોખીનોને આ ખર સાધન છે. આવા ઉપયોગી પુસ્તકનો હર કોઈ લાભ લઈ શકે માટે દેશ હિતાયે તેની મૂળ કિંમત રૂ. ૧૫૫ ધરાડીને રૂ. ૧૧ રાખી છે. વી. પી. ચી. મંગાવનારને ૦.૫૦ વધુ પડશે.

જેકબ એસ. કંથારીઆ, કલાર્ક, મિશન હાઇ સ્કૂલ, અમદાવાદ.

ભારે વખણાયેલી, ખચીત શ્રેષ્ઠ અને સસ્તી.

આદરજી કાવસજી મારુતરની

દસ્કત શિક્ષક કોપીયુકે.

“કુમીશનમાં વધારો” આઠ ભાગમાં “કુમીશનમાં વધારો.”

કેળવણીખાતાના હાલના તથા આગલા ઇન્સ્પેક્ટરો તથા ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરો, દેશની કેળવણીમા આગેવાન બાણીતા ગૃહસ્થો, પ્રોફેસરો, પ્રિન્સિપલો, હેડમાન્સરો અને શિક્ષકો, મુખ્યધ તથા ગુજરાતના સર્વે મહેર છાપા તરફથી એકે અવાજે તારીફ કરતા અતિ મન્તોપકારક ખાત્રીપત્રકો.

મહેરખાન ડિરેક્ટર સાહેબે તથા ઉત્તર વિભાગના મહે-
ગ્ગાન માજી ઇન્સ્પેક્ટ ધર. ભાઈલસ સાહેબે દસ્કત શિક્ષક
કોપીયુકેને જ સઘળી મંજૂર કરેલી કોપીયુકેમા શ્રેષ્ઠ ગણી
છે, અને લખે છે કે સારી સ્કૂલો આવી સરસ કોપીયુકજ
વાપરવાને મગરૂરી ધરાવશે.

શહેરની જોઈએ સ્કૂલ કમિટિના અનુભવી સદસ્યોએ પેણ સમજી કોપીયુકો સાથે સરખાવ્યા પછી દસ્કત શિક્ષક કોપી-યુકોને જ સર્વ કોપીયુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને તેમના તા-બાની સર્વ સ્કૂલોમાં એ જ કોપીયુકો ચલાવવાનો હુકમ કર્યો છે.

આ કોપીયુકો માટે જે જે સદસ્યો તરફથી સર્ટિફિકેટો મળેલા છે તેમના નામ અગારી દરેક કોપી વાચવાથી ખાતરી થશે.

દસ્કત શિક્ષક કોપીયુકો નીચલી સરતોથી મળશે.

૧. રાકડે રૂપીએ દેશાવધી માય મગાવનાર માસ્તરો તથા બા-પોરીઓ જેઓ ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નોકલ ખરીદશે તેઓને સેંકડે ૩૦ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવશે, પેકિંગ અને રે-લ્વેનો ખર્ચ આપવામાં આવશે.

૨. ૨૦૦ થી ઓછી ૨૫ નકલ સૂધી મગાવનારને સેંકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ મળશે, પણ રેલ્વે, પેકિંગ, પોસ્ટેજ વગેરેનો ખર્ચ ખરીદનારને માથે.

૩. માલ મોકલાયા પછી તે સ્થાનમાં જતા કોઈ રીતે ખરાબ થાય તથા તે ગાલને નુકસાન પૂરે તેના જોખમદાર માલ મંગાવનાર છે.

૪. જ્યાં રેલ્વે ન હોય ત્યાં માલ કયે રસ્તે અને ક્યાં મોકલવો તેનો પૂરતો ખુલાસો માલ મગાવનારે લખી જણાવવો રેલ્વે સ્ટેશનથી મગાવેલ માલ લઈ જાતો ખર્ચ માલ મગાવનારને શિર સમજવો.

૫. હુડી મોકલાવનારે ખરાબર ઠેકાણું લખવું.

૬. ગુજરાત તથા કાઠીઆનાડના સર્વે માસ્તરોને તથા બુકમેયુરને વિનંતિ પૂરેક જણાવનાર કે દસ્કત શિક્ષક કોપીયુકોની સાથે અગોએ ખીજ કોઈ પણ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી બુકો સેંકડે ૧ એક ટકાના કમીશનથી મોકલી આપવાની ગોઠવણી કરી છે એક વખત કાગ પાડી જોવાથી

ખ.ત્રી યશે પેકિંગમાં ઓછા ખર્ચે યાગ તેમ કરીશું. જેઓની મરજી હોય તેઓએ નીચે સરનામે લખવું. નોટપેટ કાગળ લીધામાં આવશે નહિ.

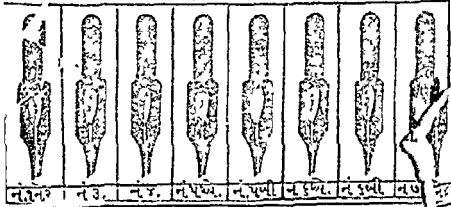
દરકત શિક્ષક કોપીખુડોના જ દરેક જાગના જુદા જુદા કદના અક્ષરોને જ ખમ્બે ખેસતી સ્ટીલપેનો ખાસ ઇંગ્લાન્ડથી મોકલે ખર્ચે ખતારી મગાવી છે. એ સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને ધણો સગવડ ભરેલી છે. દરેક ખોકસના ડઝન-૬. કિંમત રૂ. ૦૫, ઓછામાં ઓછા ૮ ખોકસ મંગાવનારને ૧૧ ટકા કમીશન મળશે. ને ૨૫ થા તેથી વધુ ખોકસ લેનારને ૧૨૫ ટકા મળશે. વેલ્યુએજબલ થા ૬ થી ૬ ખોકસ મંગાવનારને ખર્ચના ૦૮ વધારે લાગશે. ભૂલી જતા નહી, અને પૈસા પહેલાથી ખોકલાવનારને ૧-૬ ખોકસના ખર્ચના બે આના લાગશે.

નમુના

આદરજી કાવસજી માસ્તરજી

દરકત શિક્ષક કોપીખુડોની
સ્ટીલપેનોના

આદરજી કાવસજી માસ્તરજી, દરકત શિક્ષક કોપીખુડો તથા

સ્ટીલપેનોના પ્રગટ કર્તા અને કમિશન એજન્ટ. ધોળી તળાવ મુમ્બઈ.

સૂચના.

આ પત્રસંબંધી સર્વે લખાણુ એડિટર તરફ મોકલવું. નોંટપેઠ કાગળ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન આપાશે નહિ.

છાપના મોકલેલું લખાણુ એખ્ખે અક્ષરે કાગળની એકજ જાગુએ લખવું. તે અમુક ગારોમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલ ન જવાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના તેમજ ઈગલ શુદ્ધસ્થો કેળવણી તથા નિ-શાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશે તો તે પણ ચો-ખ્ય આવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓર્ડર મોકલનારે કૃપા ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને સી બાબતના પૈસા છે તે એખ્ખે અક્ષરે લખવું. તે વિના જૂલ યવાનો સંભવ છે. પોસ્ટ-ની ટિકેટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય બીજી ટિકેટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વરસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટેજ માફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે આટી આના; પદરના ખર્ચે લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના પગારવાળા શિક્ષકો તથા રકોમરોને ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું. નિષય પસંદ પડશે તો તેની અગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છપેલે પાને રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. અર્ચાપત્રને એમાં સમાસ થશે નહિ.

જનહરખખરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જનહરખખરો છાપવાના લાવ.

૩.	લીટી	તો પ્રથમ પૂરો ચાર્જ અને તે પછી-
૧...	...	ના અગીઆગ માસ સગી દર મામે
...	...	ફે ગણો ચાર્જ પડશે. છ માસ માટે
...	...	પહેલે ગદિને પૂરો ચાર્જ, અને પછી
...	...	દરેક મામે ફે ચાર્જ લેવાશે.

શાળાપત્રની સાથે કોઈ પણ હુદબિલ વહેંચવામાં આવશે નહિ.

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

માર્ચ ૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

પિપ્પ

૧૪.

ભાસી.....	૧૫-૭૬
મુખર્ષી ઇલાકાના કેળવણીખાતાનો રિપોર્ટ (૧૯૦૫-૦૬)	૧૫-૭
સુવતાન મુઝફ્ફરસાદ.....	૭૬-૮૨
બ્રિટિશ દિંદના રાજકીય વિભાગ	૮૩-૮૭
મહીપતરામ-અનાથાશ્રમનો રિપોર્ટ	૮૮-૯૫
કેળવણીખાતાની ખગરો	૯૬
ગુજરાતી નવી છઠી શ્રેણી	૯

(કેળવણીખાતાનો હુકમથી.)

આમદાવાદ.

“મુનાઈર” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(તર્જ દરે રૂપાબીન રાખ્યા છે.)

તૈયાર છે. , , ,

ડૉક્ટર ભાંડારકર કૃત સંસ્કૃત સેકન્ડ બુકનું
ગુજરાતીભાષાંતર.

(ગુજરાતીમા ભાષાંતર કરનાર)

રા. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.

અમદાવાદ પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્ર ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

નિશાળના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી પુસ્તક.

પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.

CLASSIFICATION OF ANIMALS

દરેક પ્રાણીની હુદી સમજાવતીની બુક નકશા સાથે.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦

K. V. MEHTA'S USEFUL BOOKS

THE MITRALABHA.

(HITOPADESH).

With copious explanatory notes, profuse
translations, solutions of Companies, &c

Price Annas 6

Aids to the Sanskrit Course, Sl. V

Price Annas 5

ગુજરાતી શબ્દાર્થસિધ્ધિ

રચનાર

વિહુલ રાજરામ દલાલ.

કિંમત. રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલકાદેવીરાહ. મુબાઇ.

“ પ્રજાબંધુ ” ના લવાજમમાં ઘટાડો.

“ પ્રજાબંધુ ” નું દેશાવરના આહકોનું લવાજમ જે સને ૧૯૦૬ ની આખર સુધી રૂ. ૩-૮-૦ હતું તે આવતી સાલથી ઘટાડી રૂ. ૩-૦-૦ સખત્રામાં આવ્યું છે જેથી ૨૮ પાનાનું દસદાર અને સઘળી જાતની માહતીથી ભરપૂર અઠવાડિક પત્ર ફક્ત રૂ. ૩ માં મળશે. નમુનાની નકલ મેળાવેથી મફત મોકલવામાં આવશે.

સ્થાનિક આહકોના લવાજમના પણ રૂ. ૨-૮-૦ ના રૂ. ૨-૦-૦ કર્યા છે.

ખાડીયા
અમદાવાદ. }

ઠાકોરલાલ પરમોદરાય ઠાકોર.
માલીક.

ટેકસ્ટબુક તરીકે સરકારે મંજૂર કરેલ સરળદેશીનામાની પદ્ધતિ, ૧૮ મી આવૃત્તિ, ટા. આના. વ્યાકરણ શિક્ષણ માળા અંક ૧ લેા, (પ્રમી આવૃત્તિ.) ૧ આતો. ધો. ૩ માટે; અંક બીજો (૫ મી આવૃત્તિ) ૨ા આના. ધો. ૪ માટે, નવું ગુજરાતી બાળ વ્યાકરણ (૮મી આવૃત્તિ) ૪ા આના. ધો. ૫, ૬, ૭ માટે, લાખેરી બુક તરીકે મંજૂર છે. પોસ્ટેજ ને વી. પી. ખર્ચ લેનારને શિર. કામશન ૫-૧૦-૧૫-૨૦ નંગથી અનુક્રમે ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫ ટકા. પ્રેમચંદ્ર કરમચંદ્ર શાહ, ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર. મુ. ગોંડલ.

આત્મારામ અને દલાલાઈની કંપનીની

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બાળજોષ છ નમ્બરમાં.

કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે સુખ્યઈ ઈલાકાની ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળવણી ખાતાના ધણા અનુભવી અગ્રસદારોના મત લઈ ગુજરાતી અક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણ જોષી કાઢી, તથા ધોરણોને અનુકૂળ અમુકના કદ તથા લખાણ ઢબની ગોઠવણ કરીને, હાલ ચાલતી એક કોપીબુકો કરતાં ચઢીઆતી થયાની ખાત્રી થયા પછી છપાવી બહાર પાડી છે.

૧ કોપીબુકોની સફાઈ અને સુંદરતા જાળવવા માટે ત્રાંખાના પત્રા (કાપરપ્લેટ) કાતરાવેલાં છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેજ એક જ બાજુએ સુંદર રંગની ચાલીથી છપાય છે, કાગળ અને કવર ઉંચાં ટકાઉ વાપડેલા છે, જે એક વખત જોવાથી ખાત્રી થશે.

૨૦૦ અને તે ઉપરાંત કોપી ખરીદનારને મેંકડે ૩૩ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે; પેકીંગ અને રેલવે ખર્ચ પણ આપવામાં આવશે પણ પોસ્ટ મારફતનું કે રેગનથી આગળનું ખર્ચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાંચે બીજાં પુસ્તકો મંગાવનારને સેક્રેટરી અધો'ટકા લેકસાઈસ ધર્મ મોકલી આપવા જોઈવલ્ય રાખી છે. મળવાનું ઠેકાણું-આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની, લેખનકળા કોપીયુકની આશીસ, -કાળકાદેવી રોડ નંબર-૨૩૨ મુંબઈ.

પદાર્થપાઠ, કિન્ડરગાર્ટન અને હોઈંગ.

હોઈંગ સહીત પદાર્થપાઠ-ખાળવર્ગ ૩૧. ૦-૧-૦, ધોરણ પહેલું ૦-૧-૬, બીજું ૦-૨-૦, ત્રીજું ૦-૨-૬, ચોથું ૦-૩-૦ અને પાંચમું ૦-૪-૦ નવા ધોરણો અને શાળાપત્રની ચોજના અનુસાર પસંદ કરેલા હોવાથી શિક્ષક અને શિષ્યોને અતિ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે. સાદું હોઈંગ ૦-૨-૦ છઠ્ઠા, સાતમા અને પ્રવેશક માટે. સદરહુ પુસ્તકો કમ્પે અને કાદિ-એજન્સી ખાતે મંજૂર છે. કિન્ડરગાર્ટન-સચિત્ર કિન્ડરગાર્ટન, ડીક પદ્ધતિ ભા. ૧ ભા. ૩. ૦-૮-૦ મુંબઈ ઇલાકાના મહેરબાન સાહેબ-નં ૧૦૮૮૮ તા-૧૪-૨-૦૬ થી સ્કુલ લાયસેન્સ માટે મંજૂર કરી છે.

હોઈંગ-મેમરી હોઈંગ ફર્સ્ટ ગ્રેડ ૩૧ ૦-૪-૦ અને સેકન્ડ ગ્રેડ ૩૧ ૦-૬-૦ ફર્સ્ટ અને સેકન્ડ ગ્રેડના વિદ્યાર્થીઓ અને મહેતાઈઓ માટે ૨૪ થી-વર્ષોરે નકલ મંગાવનારને સેક્રેટરી ૨૫ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે.

કર્તા-ઉચ્ચાન ખચલ અને મહોબતસિંહ મોતીલાઈ, કાદિયાવાડ મેલ ટ્રેનીંગ કોલેજ, રાજકોટ.

સચિત્રગુજરાતી નવી પહેલી ચોપડી, આ. જી. કિ. દોઢ આંતો. આ ચોપડી મુંબઈ ઇલાકાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબબહાદુરે ટેક-સ્ટ બુક તરીકે મંજૂર કરી છે. આ ચોપડી જુનાગઢમાં કત્તા પાસેથી તથા વંદવાણ સહેરના બુકસેલર જેયંદ તલકશી પાસેથી, જુનાગઢ નંબર ૨ ની નિશાળના ઇ. આ. મહેતાઈ બવાન જગજીવન કામદાર તથા બુકસેલર નાયા બવાન કામદાર પાસેથી, સુરતમાં બુકસેલર કરસનદાસ નારણદાસ પાસેથી, બાવનગરમાં બુકસેલર અબ્દુલહુમેન આદમજી પાસેથી, મુંબઈમાં એન. એ. મ. ત્રિપાઠી અને કંપની (કાલ્યાંદેવીરોડ) પાસેથી, મળશે. કમીશન સેક્રેટરી ટકા વીસ, રસતા ખર્ચ મંગાવનારને સિર છે, પેકિંગ ખર્ચ લેવામાં આવશે નહિ. જે બુકસેલરો સદરહુ ચોપડી વેચવાની મરજી પત્રથી જણાવશે તે તે બદોબસ કરીશું.

ફોર્મ મૂળ, ચોઠા પ્રાથમિક શાળા પર્વસુધકર, મું. જુનાગઢ.

જાહેર ખબર.

સૌથી જૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ બંનવાંવેલી

સોદાગર સ્ટાન્ડર્ડ કોપી બુકો.

દરેકની કીંમત રૂ ૦-૧-૬

આ કોપી બુકોનીચલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી એટલે ૨૫ નકલ સુધી મગાવનારને સેંકડે ૪૦ ટકા કમિશન મળશે. પણ રેલ્વેનું તુર, પેડીંગ તથા પોસ્ટેજ વગેરેનો સ્વેચ્છા ભરીદનારને માથે

(૨) રોકડે રૂપીએ દેશાવરથી મગાવનારા માસ્તરો તથા બુકસેલરો જેઓ ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદ કરશે તેઓને માત્ર સેંકડે ૩૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે.

જથાબંધ સામગ્રી રકમની એકા વળતે ખરીદ કરનારે કમિશન માટે પત્ર વ્યવહારથી નીચે સહી કરનારને લખી બુકાસો મેળવવો.

આ કોપી બુક મહાન મુંઝવણ ધાપાથી તાલ નવી રીત મુજબ છાપવામાં આવી છે, અને તે બધા કરતા જેમ સારી તેમજ સગી છે, મેંચાવી જોવાથી ખાત્રી થશે. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

ઉમેદરામ નગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાના માલિકે સુરત.

વૈદ્યકુટુંબતરુ.

દરેક ઘરમાં આરો દરેક ગામડાંમાં દોષાય કરવા લાયક વૈદક મામિક.

મહેતાજી સાટેમેને ખાસ નિગાપતા કરવાની કે છેલા ખાર વર્ષ સુધી વૈદક જ્ઞાનનો પ્રગતિમાં પ્રસાર કરનાર અને લોકપ્રિય ધર્મ પટેલ આ મામિકદ્વારા દરેક મહેતાજીએ ગામડાંના અજ્ઞાન લોકોને ઉપયોગી ધર્મ પડવાની તક જવા દેવી નહિ જાહેર લેખકો, વિદ્વાનો અને વાચકોનો હિતમ અભિરામ મેળવના ઉપનતના ગાયકરાડ સરકારના કેળવણી ખાતા નું ખાસ ઉમેજન મેળવ્યું છે, આ " મિત્રમંડળ પુસ્તકાલય " નેર્વા લોકપ્રિય ખાતાએ સેવકો ગામડાંઓની લાયકેગીઓ એ માટે મળુર દરેક છે જાનેસાનીથી ૧૨ મુ પુસ્તક ચર થશે વાર્ષિક લવાજમ રૂ ૧૧ અગાઉથીજ. નમુનો મહત મગાવી ખાત્રી કરો.

તાંત્રી વૈદ્ય. જડાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી-અંમદાવાદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ મું.

માર્ચ, ૧૯૦૭.

અંક ૩.

માસ.

સને ૧૯૦૫-૦૬ ના મુખર્ષી ધલાકાની કેળવણીના મહેરબાન હિરે-
કર આર્ વ પબ્લિક મન્ટ્રકશને કરેલા રિપોર્ટમાં જણાવા લાયક હકીકત
નીચે પ્રમાણે છે:—

સંસ્થાના વર્ગ.	સંસ્થાની સંખ્યા.		શિષ્યવર્ગની સંખ્યા.	
	૧૯૦૪-૦૫	૧૯૦૫-૦૬	૧૯૦૪-૦૫	૧૯૦૫-૦૬
સરકારી સંસ્થાઓ.				
વિશ્વવિદ્યાલય (યુનિવર્સિ- ટી) ની કેળવણી—				
મહાવિદ્યાલયો				
(આર્ટ્સ કૉલેજો).	૧૦	૧૦	૨,૩૪૨	૨,૪૩૦
હુતરી વિદ્યાલયો				
(પ્રોફેશનલ કૉલેજો).	૫	૫	૧,૪૨૬	૧,૪૨૮
સામાન્ય શાળાની કેળવણી—				
માધ્યમિક (સેકન્ડરી)				
શાળાઓ.	૫૦૪	૫૧૪	૫૨,૮૪૩	૫૬,૮૧૭
પ્રાથમિક (પ્રાઇમરી)				
શાળાઓ.	૯,૬૧૪	૧૦,૩૪૯	૫,૩૩,૨૮૨	૫,૮૪,૯૮૮
વિશિષ્ટ શાળાની કેળવણી—				
શિક્ષકશિક્ષણાલયો (ટ્રે- નિંગ સ્કૂલો).	૧૮	૨૦	૧,૦૮૩	૧,૩૪૪
બીજી શાળાઓ.	૪૩	૪૧	૩,૨૫૫	૩,૩૧૬
કુલ સરકારી સંસ્થાઓ.	૧૦,૧૮૪	૧૦,૯૩૯	૫,૮૩,૪૩૧	૬,૬૦,૩૨૩

ખાનગી સંસ્થાઓ.	૯૪.	૯૨.	૩,૮૨૧.	૩,૨૩૫
જાયા પ્રકારની.	૨,૬૮૮	૨,૮૩૪	૬૮,૮૫૧	૭૨.૬૫૧
પ્રાથમિકાદિ.				
કુલ ખાનગી સંસ્થાઓ.	૨,૭૮૨	૨,૯૨૬	૭૨,૬૭૨	૭૫,૮૮૬
એકંદર કુલ.	૧૨,૯૭૬	૧૩,૮૬૫	૬,૬૬,૧૦૩	૭,૩૬,૨૦૯

ઉપલા કોહા ઉપરથી માલમ પડશે કે સરકારી સંસ્થાની સંખ્યામાં ૭૪૫ નો ને ખાનગી સંસ્થાની સંખ્યામાં ૨૨૪ નો વધારો થયો છે. એ વધારાનો મોટો ભાગ પ્રાથમિક શાળાઓનો છે ને તે ડિસ્ટ્રિક્ટ સોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપલ બોર્ડોને, સરકાર તરફથી વિશેષ રકમ મળવાથી તેમણે પ્રાથમિક શાળાની સંખ્યા વધારવાથી થયો છે સંસ્થાના વધારા સાથે શિષ્યની સંખ્યામાં પણ ૭૦,૧૦૬ નો વધારો થયો છે. શિષ્યની સંખ્યા વસ્તીના સંકેતે ૨૦૬ થી વધીને ૨૦૯ થઈ છે. જે કે આ રીતે સદન વધારો થયો છે, તોપણ વસ્તીના પ્રમાણમાં હજી કેળવણી લેનારની સંખ્યા બહુજ થોડી છે.

સરકારી સંસ્થાઓમાં જાતિ પ્રમાણે શિષ્યવર્ગણી નીચેના કોહામાં આપી છે:—

	૧૯૦૪-૦૫	૧૯૦૫-૦૬
યુરોપીયનો અને યુરેઝિયનો.	૪,૧૬૧	૪,૧૮૮
દેશી પ્રિસ્તિઓ.	૧૭,૨૫૪	૧૭,૧૬૨
હિંદુઓ. { બ્રાહ્મણો.	૯૪,૯૦૭	૧,૦૫,૬૧૯
{ અન્ય જાતિના.	૩,૫૫,૮૦૮	૪,૦૬,૧૪૦
મુસલમાન.	૧,૦૨,૩૯૪	૧,૦૮,૧૦૭
બુદ્ધધર્મી.	૭૨૬	૮૮૬
પારસીઓ.	૧૬,૦૦૭	૧૬,૦૮૬
ખ્રીસ્તીઓ.	૨,૧૭૪	૨,૧૩૫
કુલ.	૫,૯૩,૪૩૧	૬,૬૦,૩૨૩

આ ઉપરથી જણાશે કે ગત વર્ષમાં દેશી ખિસ્તિઓ અને પરચુ-રણુ જાતો (ખીજાઓ) સિવાય સર્વ કોમની સંખ્યામાં વધારો થયો છે.

મુઝઈ ઇલાકામાં ખ્રિષ્ટીય પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ આશરે સવા લાખ ચો-રસ માઈલ છે, તેમાં છવીસ હજાર વસ્તીવાળાં શહેરો ને ગામો છે, વ-સ્તી આશરે એ કરોડ છે, સરકારી સંસ્થા આશરે સવા આઠ હજાર ને શિષ્યની સંખ્યા આશરે પાંચ લાખ છે. દેશી રાજ્યોમાં પ્રદેશનું ક્ષેત્રફળ આશરે પાંસેઠ હજાર ચોરસ માઈલ છે, તેમાં આશરે પદર હજાર વસ્તી-વાળાં શહેરો ને ગામો છે, વસ્તી આશરે અગણોતર લાખ છે, સંસ્થા અઢી હજાર છે અને શિષ્યની સંખ્યા દોઢ લાખને આશરે છે. ખ્રિષ્ટીય પ્રદેશમાં વસ્તીને સેંકડે શિષ્યની સંખ્યા આશરે ૩ છે ને દેશી રાજ્યમાં સેંકડે ૨૦૬ છે.

કેળવણીખાતાનો એકંદર ખર્ચ સરકારને ઇ. સ. ૧૯૦૪-૦૫ માં આશરે ૯૩ લાખ રૂપીઆ ને ઇ. સ. ૧૯૦૫-૦૬ માં આશરે ૧ કરોડ રૂપીઆ હતો.

મહાવિદ્યાલયની કેળવણી—મહાવિદ્યાલયો અને હુનરી વિદ્યા-લયોની સંખ્યા ૧૫ ને શિષ્યની સંખ્યા ૩,૮૫૮ હતી, ખર્ચ રૂ. ૭,૧૦,૬૧૬ હતો. દરેક શિષ્યે ખર્ચ રૂ. ૧૮૭ ને આશરે ને તેમાં સરકારને ફીની ઉપજ પગેરે બાદ કરતાં દરેક શિષ્યે ખર્ચ રૂ. ૬૮ હતો.

ડેકન કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. એફ. જી. સેલિંગ કહે છે કે જોમ અને તેમ શિષ્ય અને શિક્ષક સાથે રહેવા જોઈએ. જોમ થાય ત્યારેજ ઉત્સાહ, વ્યવસ્થા અને નિયમિતપણાના વિષયમાં શિક્ષકોની શિષ્ય પર જોવી આસર થવી જોઈએ તેવી થાય. અનુકરણ એ મનુષ્યની પ્રકૃતિ છે અને જોમ સમાગમ વધારે નિકટ થાય તેમ શિષ્યનાં મન પર શિક્ષકોના સહ-શુભોતો સરકાર વધારે જોડો થાય એ ખુલ્લું છે. આજ કારણથી સરકારનો ઉદ્દેશ જોમ અને તેમ દરેક સંસ્થા સાથે બોર્ડિંગ જોડવાનો છે; અને એવી બોર્ડિંગમાં જોમ વ્યવસ્થા અને નિયમિતપણા પર વિશેષ લક્ષ આપાય તેમ સરકારનો ઉદ્દેશ વિશેષ દ્રષ્ટાન્મૂલ થાય.

પ્રાથમિક કેળવણી—

ધ. સ. ૧૯૦૪-૦૫ માં હાઈ સ્કૂલોની સંખ્યા ૧૩૩ હતી તે ધ. સ. ૧૯૦૫-૬ માં ૧૩૫ થઈ. શિષ્યવર્ગની સંખ્યા ૩૧,૦૫૩ થી વધીને ૩૩,૮૬૦ થઈ. એમાંની ૨૨ હાઈ સ્કૂલો કન્યાઓ માટે હતી અને તેમાં ૨,૬૪૫ સ્ત્રીશિષ્યો હતી.

મિડલ સ્કૂલોની સંખ્યા ૩૭૧ થી ૩૭૯ થઈ અને શિષ્યની સંખ્યા ૨૦,૯૯૦ થી ૨૨,૯૫૭ થઈ.

પ્રાથમિક કેળવણી—

પ્રાથમિક શાળાની હકીકત વિભાગ પ્રમાણે નીચે આપી છે:—

વિભાગ	શાળાની સંખ્યા.	છોકરા.	છોકરી.	કુલ.
મધ્ય વિભાગ	૨,૭૬૫	૧,૩૯,૧૧૯	૨૨,૯૬૦	૧,૬૨,૦૭૯
ઉત્તર વિભાગ	૨,૩૦૮	૧,૨૩,૮૯૧	૨૬,૪૩૩	૧,૫૦,૩૨૪
કાઠિયાવાડ	૮૬૦	૫૭,૦૭૭	૧૦,૯૧૬	૬૭,૯૯૩
દક્ષિણ વિભાગ	૨,૭૮૮	૧,૨૫,૭૮૪	૧૯,૬૪૯	૧,૪૫,૪૩૩
સિંધ	૧,૪૯૪	૫૭,૭૮૦	૧૦,૦૨૨	૬૭,૮૦૨
એડન	૩૪	૧,૨૧૨	૧૪૫	૧,૩૫૭
કુલ	૧૦,૩૪૯	૫,૦૪,૮૬૩	૯૦,૧૨૫	૫,૯૪,૯૮૮

ઉપરના કોષ પરથી જણાશે કે ઉત્તર વિભાગ અને કાઠિયાવાડ મળીને શાળાની સંખ્યા, અર્થાત્, સુજરાતી શાળાની સંખ્યા ૩,૨૬૮ હતી. એ સંખ્યા મધ્ય વિભાગ તેમજ દક્ષિણ વિભાગથી પણ વધારે છે. એજ પ્રમાણે ઉત્તર વિભાગ અને કાઠિયાવાડ એકઠાં ગણતાં શિષ્યવર્ગની સંખ્યા પણ બીજા વિભાગો કરતાં વધારે થાય છે. એકલા ઉત્તર વિભાગમાં પણ છોકરીઓની સંખ્યા બીજા વિભાગો કરતાં ઘણી વધારે છે.

મધ્ય વિભાગમાં શાળાની સંખ્યામાં ૨૨૯ નો વધારો થયો. વધારો બધા જિલ્લામાં થયો, પણ ખાનદેશ અને અહમદનગરમાં સૌથી વધારે થયો. ખાનદેશમાં ૭૧ અને અહમદનગરમાં ૫૮ નવી સ્કૂલો ઉઘાડવામાં આવી. એ વિભાગના મન્સ્પેક્ટર સાહેબ કહે છે કે જ્યારે હિંદી સરકાર

૨ની પાંચ લાખની આપેલી ૨૩મ પૂરેપૂરી હસ્તગત થશે ત્યારે શાળાની સંખ્યામાં એથી પણ વધારો થશે; કેમકે નવી શાળા માટે માગણી ચાલતીજ છે. નવી સ્કૂલો ઉઘાડી છે તેનીજ સાથે જૂની સ્કૂલોનાં સાહિત્ય અને ઉપકરણમાં પણ વધારો કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ શિક્ષિત (ટ્રેન્ડ) શિક્ષકોની ખટુ જોડ છે. કાલક્રમે શાળાની સંખ્યા નિયમિત થશે અને ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિષ્યોને રહેવાનાં મકાનોમાં વધારો થવાથી તેમની સંખ્યા વધશે એટલે કેટલેક અંશે શિક્ષિત શિક્ષકોની જોડ ઓછી થશે.

ઉત્તર વિભાગમાં ૭૮ નવી નિશાળો ઉઘાડાઈ. મુન્સ્પેક્ટર સાહેબ કહે છે કે મરઝીને લીધે ઘણી હરકત પડી, નહિતો એથી વિશેષ વૃદ્ધિ થાત વધારો બધા જીલ્લામાં થયો. અમદાવાદમાં ૧૦, જેડમાં ૧૬, ભરૂચમાં ૩, સુરતમાં ૧૯, પચમહાલમાં ૧૯ અને યાલુમાં ૧૧ નવી નિશાળો બિઘડી. યાલુ જીલ્લામાં પણ મરઝી હતી, તેમજ શિક્ષકો તરીકે યોગ્ય માણુઓ મેળવવાની ખટુ મુશ્કેલી હતી. પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટની પરીક્ષામાં પાસ થયેલાને રા. ૭ ને બદલે રા. ૮ માસિક પગાર આપી લલચાવવાથી પણ શિક્ષકો મળતા નથી.

દક્ષિણ વિભાગમાં ૨૦૨ નવી સ્કૂલો ઉઘાડવામાં આવી. તેમાં રત્નાગિરિમાં ૫૧ ને બીજાપુરમાં ૫૦ નો વધારો થયો. મરઝીનો ઘટાડો થયો હતો; પણ ધારવાડ, બેલગામ, બીજાપુર, કોવાળા તેમજ રત્નાગિરિ અને કનારાના કેટલાક ભાગમાં પાણીની ઘણી તંગી હતી અને વિપૂચિકા (કાલેરા) નો રોગ ચાલતો હતો. કહે છે કે કેટલાંક ગામોમાં શિષ્ય અને શિક્ષકોને ૩ કે ૪ માર્દનથી પાણી લાવવામાં ધણે વખત ગાળવો પડતો હતો. આ પ્રભાણે સ્થિતિ પ્રતિકૂળ હતી તે વિચારતા કેળવણીની વૃદ્ધિ ઘણી સારી થઈ કહેવાય.

સિંધમાં ૮૩ નવી શાળાઓ બિઘડી. સિંધની સ્થિતિ વિચારતાં આ વધારો, જે ત્યાંના બધા જીલ્લામાં થયો છે, તે ઘણાજ સારો ગણી શકાય. ત્યાંના લોકો બીજી સ્કૂલો કરતાં કુરાનતું શિક્ષણ મળે એવી ધર્મની ધાળાઓ વધારે પસંદ કરે છે, તેથી ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડોને થોડાં વર્ષ અગાઉ કેળવણી પાછળ પૈસા શી રીતે વાપરવા તે સમજાતું નહોતું. પણ હવે તો સારા શિક્ષિત (ટ્રેન્ડ) શિક્ષકના હાથ નીચેની લોકલ બોર્ડ સ્કૂલ

લોકપ્રિય થતી જાય છે; અને સરકાર તરફની પાંચ લાખની પૂરી મદદ મળશે ત્યારે શાળાની સંખ્યામાં એથી પણ વધારો થશે એમ ઇન્સ્પેક્ટર ધારે છે. હાલ પણ જે ૮૩ શાળાનો વધારો થયો છે તે ધણો સારો થયો છે. વળા જૂની શાળાનાં સાહિત્યોમાં પણ બનતો વધારો કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રાથમિક શાળાઓ વિષે મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબ કેટલીક સામાન્ય ટીકા કરે છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. ગયે વર્ષે મેં સાહિત્ય અને શિક્ષણની શક્તિમાં કેવો વધારો થયો તે દર્શાવ્યું હતું. આ વર્ષે શાળાની સંખ્યામાં કેવો વધારો થયો છે ને શિક્ષિત શિક્ષકો મેળવવાની કેવી મુશ્કેલી છે તે તરફ સામાન્ય ટીકા સ્વાભાવિક રીતે વળે છે. મધ્ય વિભાગના સંબંધમાં ઉપર દર્શાવ્યું છે કે કાલક્રમે શિક્ષિત શિક્ષકોની યોગ્ય સંખ્યા મળી શકશે. એ સંખ્યા જલદી પધતી જાય છે અને ખાતામાં તેમને આગળ જતાં સારા પગાર મળવાના સંભવથી પૂરતી સંખ્યા ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં આવવા લલચાય છે. પણ અશિક્ષિત આસિસ્ટન્ટ કે નાની ગામડાની નિશાળના હેડ માસ્ટરના સંબંધમાં જુદીજ સ્થિતિ છે. અહિં જે ૭ રૂ. થી ૧૦ રૂ. સુધી પગાર મળી શકે છે તેથી ૧૦ કે ૧૫ વરસ ઉપર લોકો લલચાઈ નોકરીમાં જોડાતા હતા તેમ હવે લલચાતા નથી; અને અશિક્ષિત આસિસ્ટન્ટનો પગાર આપણે ૭ રૂ. થી ૮ રૂ. કે ૯ રૂ. પણ કરવો પડશે. આથી શિક્ષણશક્તિમાં સુધારો થયા વિના ખરચતો ધણો વધારો થશે, અને તેને માટે ખીછ રીતે કંઈ પણ ખરચમાં ઘટાડો કરવો પડશે. કદાચ સારાં વરસ આવવાથી થોડો વખત સુધી પગારમાં વધારો કરવાની જરૂર નહિ પડે અને આશા છે કે ૧૯૦૬-૦૭ નું વર્ષ જેલું મુશ્કેલીથી પાકમાં આવ્યાદ થયું છે તેવાંજ ત્યાર પછીનાં વર્ષે આવશે. સસ્તો ખોરાક મળશે તો માણસો સાધારણ પગાર અને મુસાસથી સંતુષ્ટ રહેશે; પણ તંગીનો સમય આવ્યો કે રૂ. ૭ નો જે ઓછામાં ઓછો પગાર છે તેમાં વધારો કર્યા વિના ચાલશે નહિ એમ લાગે છે. ગામડાંમાં પ્રાથમિક કેળવણીના વધારાનો આધાર હમેશ લોકલ બોર્ડની રફૂલો ઉપાડવાની અને નિબાવ-

વાની શક્તિ પર રહેલો છે. જવિધ્યમાં વધારે વધારે સરકારની મદદની જરૂર પડશે અને હિંદી સરકારે જે રકમ આપી છે તેને માટે તેનો ઉપકાર માનતાં મારે કહેવું જોઈએ કે ભરૂચ સિવાય દરેક જિલ્લામાં સંખ્યાબંધ ગામોમાં જ્યાંસુધી પ્રાથમિક શાળા ઉઘાડવાનાં સાધનો નથી ત્યાંસુધી સરકારની મદદ પૂરતી થઈ છે એમ કહી શકાશે નહિ.

શિક્ષકશિક્ષણમહાલયો (ટ્રેનિંગ કૉલેજો)—

માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકો માટે સરકારે ૧૯૦૬ ના જાન્યુઆરિમાં એક ટ્રેનિંગ કૉલેજ ઉઘાડી છે, તેમાં બી. એ. અને એમ. એ. ને દાખલ કરવામાં આવે છે. ૧૭ એવા નવીન ઍડ્યુએટો અને ૧૨ સરકારી હાઇસ્કૂલોના જૂના શિક્ષકોને પ્રતિવર્ષ શિક્ષણશાસ્ત્રનું શાસ્ત્રીય અને વ્યાવહારિક ગ્વાન આપવામાં આવે છે.

નીચેના કોઠા ઉપરથી શિક્ષકશિક્ષણમહાલયો તેમજ પુરુષશિક્ષકો અને સ્ત્રીશિક્ષકોને લગતી લક્ષીકત સમજાશે—

સંસ્થાનું નામ.	૩૧મી માર્ચ ૧૯૦૬ ને દિવસે શિષ્યની સંખ્યા.	કુલ ખર્ચ.	દરેક શિષ્યે પડતો ખર્ચ.	દરેક શિષ્યે સરકારને પડતો વાપક ખર્ચ.
પુરુષશિક્ષકો માટે ટ્રેનિંગ કૉલેજો.				
સરકારી.				
મુંબઈની સેકન્ડરિ ટ્રેનિંગ કૉલેજ.	૨૮	૯,૦૨૦	૩૪૬-૧૪-૯	૩૪૬-૧૪-૯
પુના ટ્રેનિંગ કૉલેજ.	૨૨૧	૩૩,૧૮૩	૧૬૧-૧૩-૧૧	૧૦૯-૧૨-૧૧
ધુળીઆ ટ્રેનિંગ કૉલેજ.	૯૭	૧૪,૬૦૬	૧૫૫-૬-૨	૭૧-૧-૪
બ્રેમચંદ રાયચંદ મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ, અમદાવાદ.	૧૪૧	૨૬,૦૪૧	૨૧૫-૩-૫	૧૩૫-૪-૪
ધારવાડ ટ્રેનિંગ કૉલેજ.	૨૩૫	૨૪,૨૪૮	૧૧૮-૪-૬	૬૪-૧૨-૦
દેવરાણાદ ટ્રેનિંગ કૉલેજ.	૧૪૦	૨૧,૮૪૬	૧૫૫-૭-૪	૧૦૦-૨-૧૬

દેશી રાજ્યો.
રાજકોટ ટ્રેનિંગ કોલેજ.
આશ્રિત.
(સરકારની મદદથી ચા-
લતી).
અહમદનગરની નોર્મલ
સ્કૂલ.

૭૦

૯,૮૨૫

૧૪૬-૧૦-૩

.....

૬૮

૭,૮૭૩

૧૨૪-૧૫-૬

૩૯-૧૦-૧૧

એકંદર

૧,૦૦૦

૧,૪૬,૬૪૨

૧૫૯-૧૧-૧૦

૯૬-૦-૧૦

શ્રીશિક્ષકો માટે
ટ્રેનિંગ કોલેજો.
સરકારી.
પુના શીમેલ ટ્રેનિંગ કો-
લેજ.
મહાલક્ષ્મી શીમેલ ટ્રેનિ-
ંગ કોલેજ, અમદાવાદ.
ધારવાડ શીમેલ ટ્રેનિંગ
સ્કૂલ.
લોકલ જોડ.

૮૪

૧૨,૯૨૩

૧૮૪-૧૦-૧

૧૨૪-૨-૯

૧૨૩

૧૩,૬૯૩

૧૧૯-૧-૧

૮૪-૧૪-૩

૨૬

૨,૪૦૩

૧૦૪-૭-૮

૫૩-૧૦-૫

હૈદરાબાદ ટ્રેનિંગ કોલેજ.
મ્યુનિસિપલ.
કરાંચી નોર્મલ ક્લાસ.
દેશી રાજ્યોની.
બાર્દેન શીમેલ ટ્રેનિંગ કો-
લેજ, રાજકોટ.
આશ્રિત.

૮

૫,૩૩૨

૮૯૮-૧૦-૮

.....

૧૨

૧,૫૩૭

૧૩૯-૧૧-૮

૪૬-૧૧-૮

૨૬

૭,૬૫૯

૩૩૩-૦-૦

.. ..

કોન્વેન્ટ નોર્મલ સ્કૂલ,
ભાયખાલા, મુંબઈ.
ગિરગામ નોર્મલ ક્લાસ,
મુંબઈ.
સેન્ટ મેરીઝ નોર્મલ ક્લા-
સ, પુના.
સેન્ટ હિલ્ડાઝ નોર્મલ ક્લા-
સ, પંચ હાઉડઝ
કરાંચી કોન્વેન્ટ નોર્મલ
ક્લાસ.

..

૭૦૦

.....

.....

૬

૨,૩૧૯

૪૬૩-૧૨-૧૦

૩૨૧-૦-૦

૧૨

૧,૧૬૬

૧૪૫-૧૨-૦

૫૦-૦-૦

૯

૧,૭૯૫

૨૫૩-૬-૧૦

૫૭-૨-૩

૯

૫,૩૭૯

૫૩૭-૧૪-૫

૧૭૬-૧૧-૨

અનામિત. નૈમિત્તિક કક્ષાસ, સિવિલ સાર્વજનિક, પુના. હૈદરાબાદ પ્રીમેલ નૌમલ કક્ષાસ.	૨૪	૧,૬૮૭	૧૨૧—૩—૫	.....
	૫	૨૬૦	૬૫—૦—૦	.....
કુલ.	૩૪૪	૫૬,૮૬૩	૧૮૨—૧—૮	૮૫—૬—૩

પ્રેમચંદ રામચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિષ્યની સંખ્યા ૧૪૧૦૪ આપી છે, તેમાં ફરી કેળવણી લેવા આવેલા ૫૪ શિક્ષકો ગણવામાં આવ્યા નથી. બીજી ટ્રેનિંગ કોલેજોના શિષ્યોમાં એવા શિક્ષકોની ગણતરી કરી છે, તે પ્રમાણે એમાં પણ લેતાં શિષ્યની કુલ સંખ્યા ૧૮૪ થાય છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં મુખર્ષ હલાકાના દરેક વિભાગમાં લોકલ બોર્ડ, મ્યુનિસિપલ અને દેશી રાજ્યોની પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકોની સંખ્યા તથા તેમાં કેટલા શિક્ષિત અને કેટલાક અશિક્ષિત છે તે હકીકત આપી છે.—

વિભાગ.	શિક્ષકો.	શિક્ષિત હેડ મા- સ્તરોની સંખ્યા.	અશિક્ષિત હેડ માસ્ત- રોની સં- ખ્યા.	શિક્ષિત માસ્તરો- ની સંખ્યા.	પબ્લિક સ- ર્વિસ પરી- ક્ષામાં પા- સ થયેલા અશિક્ષિત માસ્તરો.	પબ્લિક સાવસ પ- રીક્ષામાં પાસ ન થ- યેલા અ- શિક્ષિત માસ્તરો.
મધ્ય વિભાગ.	પુરુષશિ- ક્ષકો. લોકલ બોર્ડ મ્યુનિસિપલ. મુખર્ષ. મ્યુનિસિપલ જીલ્લાના. દેશી રાજ્યો.	૬૮૬ ૪૨ ૧૬૧ ૯	૮૮૬ ૨૩ ૭૦ ૧૧૬	૨૮૮ ૫૫ ૨૪૪ ૭	૫૪૭ ૧૧૮ ૩૬૬ ૩૫	૫૭૧ ૬૨ ૨૦૦ ૪૦

ઉત્તર વિભાગ.	{	લોકલખોડ.	૭૩૨	૫૩૬	૧૨૬	૧,૦૩૦	૩૪૯
		મ્યુનિસિપલ	૧૫૮	૬૧	૨૦૦	૫૦૫	૨૨૩
		દેશીરાજ્યો.	૧૯૭	૨૯૭	૨૯	૨૦૭	૨૮૪
		એન્જિનિસ.	૧૯૫	૨૭	૩૮	...	૩૭૩
કાઠિયા- વાડ.	{	ખાનગી.	૧	૧૧	...	...	૧
		રેટ.	૪૧૮	૨૦૫	૧૦૦	...	૧,૩૦૦
દક્ષિણ વિભાગ.	{	લોકલખોડ.	૮૭૭	૫૯૬	૨૬૬	૭૫૭	૨૪૮
		મ્યુનિસિપલ.	૧૧૮	૬૦	૧૪૫	૨૨૧	૧૫૩
		દેશીરાજ્યો.	૧૩૨	૪૨૫	૬૫	૨૬૮	૩૨૦
		લોકલખોડ	૨૭૯	૨૭૫	૧૧૫	૩૦૬	૮૫
સિંધ.	{	મ્યુનિસિપલ.	૪૯	૩	૯૦	૧૦૬	૪૨
		દેશીરાજ્યો	૬	૫૪	૧	૩	૩૭
		કુલ	૪,૦૬૦	૩,૭૫૫	૧,૭૬૯	૪,૪૭૦	૪,૨૮૮
મધ્ય વિભાગ	{	શ્રીશિ- ક્ષેત્રો.					
		લોકલખોડ	૧૦	૧	૧	...	૫
		મ્યુનિસિપલ,	૧૫	૬	૧૦	૧	૫૩
		મુખર્જી.					
		મ્યુનિસિપલ	૨૬	૭	૩	...	૪૪
		જીલ્લાના.					
		દેશીરાજ્યો	...	૨	...	...	૧
		લોકલખોડ	૫૮	૩૦	૫	૩	૧૬
		મ્યુનિસિપલ.	૫૯	૫	૩૩	૫	૭૧
		દેશીરાજ્યો.	૨૨	૧૪	૨	૧	૪૭
કાઠિયા વાડ.	{	એન્જિનિસ.	૨૨		૯	..	૧૬
		ખાનગી.	...	૨	...	...	...
		રેટ.	૫૧	૧	૨૬	...	૮૮
		લોકલખોડ	૧૦	૪	...	...	૩૧
દક્ષિણ- વિભાગ.	{	મ્યુનિસિપલ	૧૯	૨	૩	...	૬૦
		દેશીરાજ્યો	૭	૨૦	૩	૪	૨૫
		લોકલખોડ	૫	૭	.	...	૬
		મ્યુનિસિપલ	૨૧	૨	૨૪	..	૧૨
સિંધ.	{	દેશીરાજ્યો.	...	૭	...	...	૧
		કુલ	૩૨૫	૧૧૦	૧૧૯	૧૪	૪૭૬

ઉપલા કોઠા ઉપરથી માલમ પડશે કે ટ્રેન્ડ હેડ માસ્તરોની સંખ્યા દક્ષિણ વિભાગમાં ૧,૧૨૭, ઉત્તર વિભાગમાં ૧,૦૮૭, મધ્ય વિભાગમાં ૮૯૮, કાઠિયાવાડમાં ૬૧૪ ને સિંધમાં ૩૩૪ છે. કાઠિયાવાડ અને ઉત્તર વિભાગ એકઠાં કરતાં ઉત્તર વિભાગમાં ટ્રેન્ડ હેડ માસ્તરોની સંખ્યા ખીજા બધા વિભાગો કરતાં વધારે છે. અન્ડ્રેન્ડ હેડ માસ્તરોની સંખ્યા મધ્ય વિભાગમાં ખીજા વિભાગો કરતાં વધારે છે ને ઉત્તર વિભાગમાં મધ્ય અને દક્ષિણ વિભાગ કરતાં ઓછી છે. કાઠિયાવાડને સાથે ગણતાં ઉત્તર વિભાગમાં દક્ષિણ વિભાગ કરતાં અન્ડ્રેન્ડ હેડ માસ્તરો વધારે છે. પબ્લિક સેવિસમાં પાસ થયેલા આસિસ્ટન્ટોમાંની મોટામાં મોટી સંખ્યા ઉત્તર વિભાગમાં છે ને પાસ ન થયેલાની મોટામાં મોટી સંખ્યા કાઠિયાવાડ સ્ટેટમાં છે. શિક્ષિત માસ્તરો અને હેડ માસ્તરોની એકંદર સંખ્યા દક્ષિણ વિભાગમાં ૧,૬૦૩, મધ્ય વિભાગમાં ૧,૪૯૨, ઉત્તર વિભાગમાં ૧,૪૪૨ અને કાઠિયાવાડમાં ઉપર છે. ઉત્તર વિભાગમાં ખીજા વિભાગો કરતાં શિક્ષિત શિક્ષકોની સંખ્યા ઓછી લાગે છે; પરંતુ મુંબઈની ગુજરાતી સ્કૂલોના શિક્ષકોની ગણતરી મધ્ય વિભાગમાં થાય છે, અને કાઠિયાવાડના શિક્ષકો જેઓ ત્રીજા વર્ષમાં પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શીખી ગયા તેમની ગણતરી કાઠિયાવાડમાં થાય છે એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજમાંથી શિક્ષિત થઈ નીકળેલાની સંખ્યા ઇ. સ. ૧૯૦૫-૦૬ સુધીમાં ૧,૭૪૯+૩૭=૧,૭૮૬ છે.

એ ઉપરથી જણાશે કે એ કોલેજે બીજી કોલેજને કરતાં અસાર-સુધીમાં વધારે શિક્ષકો કેળવ્યા છે. તેમજ કાઠિયાવાડ અને ઉત્તર વિભાગને એકઠાં ગણતાં ગુજરાતી ટ્રેન્ડ શિક્ષકોની સંખ્યા ૨,૧૯૪ થાય છે, તે ખીજા વિભાગના ટ્રેન્ડ શિક્ષકો, મરાઠી, કનેરીઝ અને સિંધી કરતાં ઘણી વધારે છે.

ડિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડમાં પ્રાથમિક શાળાના ટ્રેન્ડ હેડ માસ્તરો પગાર સરાસરી આશરે રૂ. ૨૦ છે અને મ્યુનિસિપલ બોર્ડમાં રૂ. ૨૮ ને આશરે છે. મુંબઈમાં શહેરમાં વિશેષ પગાર આપવામાં આવે છે તેથી મ્યુનિસિપલ બોર્ડમાં પગારની સરાસરી રૂ. ૮ વધારે આવે છે. દેશી રાજ્યોમાં સરાસરી પગાર રૂ. ૧૯ ને આશરે છે. ટ્રેન્ડ મિટ્રેસોનો સરાસરી પગાર લોકલ બોર્ડમાં આશરે ૧૯, મ્યુનિસિપલ બોર્ડમાં ૨૩ ને દેશી

રાજ્યોમાં ૨૦ છે. અન્ડ્રેન્ડ હેઠ ભારતરોનો સરાસરી પગાર લોકલખોડમાં ૧૦, મ્યુનિસિપલ ખોડમાં ૧૩ ને દેશી રાજ્યોમાં ૧૧ છે. અન્ડ્રેન્ડ મિરટ્રે-સોનો સરાસરી પગાર લોકલ ખોડમાં આશરે રા. ૯, મ્યુનિસિપલ ખોડમાં રા. ૧૮ અને દેશી રાજ્યોમાં રા. ૧૩ છે.

મહેરજાન ઇ. જાઇલ્સ સાહેબ ડિરેક્ટર જનરલ ઓફ એડ્યુકેશન તરીકે મિ. ઓરેન્જને ઠેકાણે અંકિટંગ નીમાવાથી આ તેમનો રિપોર્ટ છેલ્લો છે. તેમની દસ વરસની કારકીર્દિમાં કેળવણીખાતાની દરેક શાખામાં મરફી વગેરે પ્રતિફળ સ્થિતિ છતાં પણ ઘણી વૃદ્ધિ થઈ છે અને તેમણે કેળવણીખાતાનું તન્ત્ર અત્યુત્તમ રીતે ચલાવ્યું છે તેથી સરકાર મહાસંતોષ જાહેર કરે છે.

ગુજરાતની સલ્તનતનો સ્થાપનાર ઝક્રખાન ઉર્ફે મુઝફ્ફરશાહ પહેલો.

સ્થાનેશ્વરના એક ગામડામાં સાધુ અને સહારન નામના બે શ્રીમંત જગીરદાર બાઈઓ રહેતા હતા. તે ગામડામાં તેઓનો મોભો મોટો હતો એટલુંજ નહિ પણ તે ગામનો કારબાર પણ તેમનાજ હાથમાં હતો, અને હજારો ઘોડેસ્વાર અને પાયદળ એકી વખતે એકઠાં કરી શકે એવી હાલતમાં તેઓ હતા. તેઓ જાતે સ્ટ્રાંક રજપુત હતા. એ જાને બાઈના બાપનું નામ હરચંદ હતું અને શ્રીરામચંદ્રજી તેમના મૂળ પુરુષ હતા એમ પોતાની વંશાવળીમાં તેઓ જતાવે છે.

દિલ્લીના રાજા મહમદ તખલખ (૧૩૨૫—૧૩૫૧) ના કાકાનો છોકરો દિરોઝશાહ શિકારનો ઘણો શોખીન હતો. એ એવો ખેલાડી હતો કે હાલ પણ શિકારીઓ શિકાર કરવા જતાં વખતે એનું નામ દર્ધને નીકળે છે, અને શિકારના ઇષ્ટ દેવ તરીકે એને માને છે. એ ગાદીએ બેઠો તે અગાઉ એક દિવસ શિકાર કરવા એ ગયો ત્યારે જંગલમાં હરણની પછાડી દોડતાં સિપાઈઓ છૂટા પડી ગયો અને તેનું બાન એને રહ્યું

* જે રજપુતોને માટે ન્યાતજદાર કરવામાં આવ્યા હતા તેઓ સ્ટ્રાંક (સાગી) નામે ઓળખાતા હતા.

નહિ. સાંઝ પડતી વખતે કયે માર્ગે જવું તે એને ન સહવાથી એ જંગલમાં જૂલો પડ્યો. ત્યાં તે ઘણું બટક્યો. પણ માર્ગે જડ્યો નહિ અને ઉલટો સાથીઓથી દૂર અને દૂર જતો ગયો. એવામાં એણે દૂરથી દીવાલું તેજ જોઈ તે બાજુ પોતાનો ઘોડો એવી આશાથી ફેરવ્યો કે રાતની રાત ત્યાં ગમે તે ઝુંપડામાં પડી રહીશું અને સવારે કોઈ પણ આપણને ખરો માર્ગ બતાવશે.

જે ગામમાં દિરોઝશાહ ગયો તે ગામ ઉપર લખેલા સાધુ અને સહારન બે બાઈબુ હતું. ત્યાં ફેટલાક બેડુતો એકઠા મળી એક જગા પર વાતચીત કરતા બેઠા હતા. એટલામાં દિરોઝશાહ આવી ત્યાં ઘોડાપરથી ઉતર્યો અને પેલા બેઠેલા આદમીઓમાંના એકને પોતાનાં લાંબાં શિકારી બૂટ ખેંચવાનું કહ્યું. આ આદમી પેલા બે બાઈબાંનો એક હતો અને તે નજીબી હતો. દિરોઝશાહના પગના તળાખા પર પદ્મ જોઈને પોતાની જોડે બેઠેલા આદમીઓને કહ્યું “ કાં તો આ પોતે રાજા છે અથવા તો ઘોડા વખતમાં એ રાજા થશે. ”

બન્ને બાઈઓએ નમન કરી દિરોઝશાહને કહ્યું, “ મહેરબાની કરી આજે અમારે ત્યાં રહી અમારૂં ઘર પાવન કરો. ” દિરોઝશાહ ખાસ રહેવાને મુદ્દે આવ્યો હતો અને તેથી તરતજ તેણે એ વાત કબૂલ કરી. બન્ને બાઈઓએ પરાણાચાકરી કરવામાં કંઈ ન્યૂનતા રાખી નહિ. એના ઘરમાં સાધુની બાયડી ઘણી ચતુર અને ખબરદાર હતી. એણે કહ્યું, “ સુખમુદ્રા ઉપરથી આ અતિથિ રાજવંશી હોય એમ લાગે છે, પણ એકદમ એનામાં બરોસો મૂકવો હું વાજખી ધારતી નથી. દારૂ માણસનો પરીક્ષક છે, કારણ કે દારૂની ધુનમાં માણસ હમેશાં જે સાચુ હોય છે તેજ બોલી દે છે, અને જાયા ખવાસનો છે કે નીચા ખવાસનો છે તે તરત જણાઈ આવે છે; માટે એને દારૂ પીવડાવી એના સ્વભાવની પરીક્ષા કરવી.” સાધુને એક સુશીલ ખૂબસુરત અને બહુલી એન હતી, તેણે દારૂ પીવડાવવાનું કામ માથે લીધું. શાહજાદાને તેણે એક પછી એક એમ ત્રણ ચાર દારૂના પ્યાલા ભરીને આપ્યા અને તે લઈને પી ગયો. જેમ જેમ દારૂની અસર થતી ગઈ તેમ તેમ તે અત્યાપણું છા-હતો ગયો અને મીઠનસારપણે વાતચીત કરવી તેણે શરૂ કરી. સાધુની

અતિશય તીવ્ર બુદ્ધિવાળી અને દુનિઆનાં રીત રિવાજથી વાકેફગાર હતી. તેણે પોતાના ધણીને કહ્યું, “ તમારી ઉમ્મર લગભગ પચાસ વર્ષની થઈ છે. જે કદાચ રાજ્ય મળે તો તે કેટલાં વર્ષ ભોગવશો ? માટે મારો તો વિચાર એવો કે તમે પાછા હઝરત મખ્દુમશી પાસે જાઓ અને તેમને કહો, “ એ રાજ્ય પેઢીધરપેઢી તમારા કુટુંબમાં રહે”. આજે એ તમારા ઉપર ખુશ થઈ ગયા છે અને મારી ખાતરી છે કે આજ ને કંઈ તમે માગશો તે તમને આપ્યા વગર રહેશે નહિ. “ઝફરખાન એક ખૂમચામાં બિટ મેવા સુવાસિત ફૂલો, ઊંચી અગરબત્તી, ચાતરો અને ઊંચા પાનો મૂકી હઝરત મખ્દુમશી પાસે ગયો અને તેની આગળ તે ખૂમચો ધર્મો. હઝરતે ખૂમચામાંથી એક મુઠો ખારેક ભરી ઝફરખાનને આપી અને કહ્યું, “ આ મુઠામાં જોટલી ખારેક છે તેટલા તારા વશના આદમીઓ ગુજરાત પર રાજ્ય કરશે.” કેટલાક કહે છે કે તે ખારેક ખાર હતી; કેટલાક તેર કહે છે અને કેટલાક વળી અગિયાર પણ કહે છે; પણ ખરી સંખ્યા શી હતી તે કોઈ ખાતરીપૂર્વક કહી શકતું નથી.* (અડ જુઓ.)

સુલતાન મહમદ તઘલખ ૧૪૫૧ માં ઠૂઠા આગળ મરી ગયો અને બાર દિવસ પછી ફિરોઝશાહ ગાદીએ બેઠો. ફિરોઝશાહે શમશીરખાન અને ઝફરખાન-કાકાભત્રીજ-ને ફુશરાબદર (શાકી) નો હોદ્દો પોતાના દરબારમાં આપ્યો. આટલા ઉપરથી આ સલ્તનતના સ્થાપનાઓને કદા-

*જો ઝફરખાન અને મીરાન મહમદ ફરખી (એ છોકરીના વંશનો હતો) એ બે સુલતાનોને બાદ કરીએ તો ગુજરાતની ગાદી પર ઝફરખાનના વંશના તેર સુલતાનો થયા છે. અહમદશાહ બીજા અને મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાના કુળ વિષે કેટલાકને શક રહે છે, અને તે લોકો કહે છે કે ગુજરાતની સલ્તનત પર ઝફરખાનના વંશના ૧૧ સુલતાનો હતા. ફરિશતા તાતાર ખાન ઉર્ફે મહમદશાહ પહેલાને ગુજરાતનો સુલતાન ગણતા નથી, કારણ કે તે વખતે એનો બાપ ઝફરખાન જીવતો હતો તેથી ફરિશતાના હિસાબ પ્રમાણે ઝફરખાનના વંશના બાર સુલતાનોએ ગુજરાત પર રાજ્ય કર્યું.

ફુઆ હોદ્દો ખરા ભરોસાવાળાનેજ આપી શકાય છે, કારણ કે સુલતાનની જીંદગીનો આધાર એના પર રહેલો છે.

લાન (દારૂ બનાવનારા અને વેચનારા) કહેવું વાળખી નથી, પણ એટલું તો ખરૂં છે કે એક વર્ષ દ્રાક્ષનો પુષ્કળ પાક થયો હતો અને સુલતાનને લોકોએ ધણી દ્રાક્ષ મોકલી હતી; તે બધી દ્રાક્ષ બગડી જતી હતી તે ઉપરથી સુલતાને આ એને તેનો દારૂ બનાવવાનો હુકમ આપ્યો હતો. તે ઉપરથી મશ્કરાઓએ મળકમાં એનું નામ કલાલાન પાડેલું હોવું જોઈએ.

ફિરોઝશાહ ૯૦ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૩૮૮ (હિ. ૭૯૦) માં મરી ગયો. એના મરણનું વર્ષ “ વફાતે-ફિરોઝ ” એ ઉપરથી નીકળે છે. એની પછી આસુદીન ખીલ્જી (૧૩૮૮ માં) ગાદીએ બેઠો. પણ તે મોજશોખમાં પડ્યો તે ઉપરથી એના ખાસ સિપાઈઓ જે “ બંદગાન ” નામે ઓળખાતા હતા તેઓએ એને મારી નાંખ્યો, અને મુઝફ્ફરશાહને તેનું માથું દરબારમાં લટકાવ્યું હતું. ઇ. સ. ૧૩૮૯ (હિ. ૭૯૧) માં એની પછી અબુબકર ફિરોઝશાહનો પૌત્ર ગાદીએ બેઠો, પણ ફિરોઝશાહના છોકરા મહમદશાહે લસ્કર પોતાના પક્ષમાં લઈ અબુબકરને પકડી બંદીખાનામાં નાંખ્યો; ત્યાં તે થોડા વખતમાં મરી ગયો, અને મહમદશાહ ના સિર-ઉદ-દીન નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો.

ફિરોઝશાહ તખલખના વખતથી ગુજરાતમાં નિઝામ મુઝફ્ફરશાહને રાસ્ટીખાનને નામે ઓળખાતો હતો તે સુખા તરીકે રાજ્ય કરતો હતો. ઇ. સ. ૧૩૮૮માં એની વર્તણૂકથી નારાજ થઈને ફિરોઝશાહે સિકંદર નામે એક નવો સુબો ગુજરાત મોકલ્યો હતો પણ રાસ્ટીખાને તેને હરાવી મારી નાંખ્યો હતો. એટલામાં ફિરોઝશાહનું મરણ થયું એટલે નવા સુલતાને એને કાયમજ રાખ્યો હતો. આસુદીન અને અબુબકર એ બન્ને સુલતાનના હુક અમલમાં રાસ્ટીખાનને બદલવા ઠાંઈ મહેનત કરવામાં આવી નહોતી.

(અપૂર્ણ)

* તુર્કસ્તાનના જનેસરીને મળતા આવે છે.

મુઝમ્મદશાહનું નામ છે.

‡ ફરિશ્તા એનું નામ ફરહત-ઉલ-મુલક આપે છે.

૨-અદરખાન ઉદ્દે મુખર્જીર ચાહ પહિલો (૧૪૦૭-૧૪૧૧)

૧ તાતારખાન ઉદ્દે મહમદશાહ પહિલો (૧૪૦૩-૧૪૦૪)

સતીક

૩ અહમદશાહ પહિલો (૧૪૧૧-૧૪૪૧)

૪ મહમદશાહ બીજો (૧૪૪૧-૧૪૫૨) ૬ દાઉદ (૧૪૫૯-૧૪૫૯)

૫ કુલખશાહ (૧૪૫૨-૧૪૫૯)

૭ મહમુદ પહિલો (બેગરો) (૧૪૫૯-૧૫૧૩)

હસનખાન ફરખી = હાકરી

૮ મુખર્જીરશાહ બીજો (૧૫૧૩-૧૫૨૬)

અલીખખાન = હાકરી ૯ સીકંદર (૧૫૨૬-૧૫૨૬)

૧૦ મહમુદ બીજો (૧૫૨૬-૧૫૨૬)

૧૧ બહાદુરશાહ (૧૫૨૭-૧૫૩૬)

= સતીક

૧૨ મીરાનમહમદશાહ ત્રીજો (ફરખી) (૧૫૩૬-૧૫૩૬)

* ૧૫ મુખર્જીરશાહ ત્રીજો (૧૫૬૧-૧૫૭૨)

૧૩ મહમુદ ત્રીજો (૧૫૩૬-૧૫૫૪)

* ૧૪ અહમદશાહ બીજો (૧૫૫૪-૧૫૬૧)

* (સાક પડતા કુટુંબના)

બ્રિટિશ હિંદના રાજકીય ભાગ.

(લખનાર-ભગવાનદાસ બુખણદાસ-સરભોણું.)

બ્રિટિશ હિંદના રાજકીય ભાગ એ ઉપલા ધોરણના વિધાર્થીઓના શિક્ષણનો વિષય છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં એ ભાગોમાં ફરફાર થયેલો છે, માટે તે શિક્ષકોના ઉપયોગને સાર અગત્યની હકીકત સાથે અત્રે આપવામાં આવે છે. બ્રિટિશ હિંદમાં હિંદના વાઇસરોયની સત્તામાં રહેલા સમજા મુલકનો સમાવેશ થાય છે. બ્રિટિશ હિંદનો ખાલસા મુલક, તે પાળ ને ભુતાનનાં સ્વતંત્ર દેશી રાજ્યો, ફ્રેંચ ને પોર્તુગીઝનાં પરદેશી સંસ્થાનો, અને એ મુલક બાદ જતાં હિંદના બાકીના મુલકમાં વડી સરકારના આશ્રયમાં રહીને દેશી રાજ્યો રાજ્ય કરે છે અને, જે મુલકને હિંદનાં દેશી રાજ્યોમાં ગણવામાં આવે છે, તે સર્વ મળીને બ્રિટિશ હિંદ થાય છે.

ખાલસા મુલક.

પ્રાન્તનું નામ.	મુખ્ય શહેર,	રાજ્યવહિવટ, ચલાવનાર હકિમ.
૧ મુંબઈ ઇલાકો	મુંબઈ	ગવર્નર.
૨ મદ્રાસ ઇલાકો	મદ્રાસ	"
૩ બંગાળા પ્રાન્ત	કલકત્તા	સેક્રેટરી ગવર્નર.
૪ પૂર્વ બંગાલ તથા આસામ }	હાકા.	"
૫ આસામ તથા અયોધ્યાનાં સંયુક્ત પ્રાંતો }	અલાહાબાદ	"
૬ પંજાબ પ્રાન્ત	લાહોર	"
૭ પાંચમ્ય તરફની સરહદનો પ્રાન્ત }	પેશાવર	ચીફ કમિશનર.
૮ મધ્ય પ્રાન્તો	નાગપુર	ચીફ કમિશનર.
૯ અજમેર ને મેરવાડા	અજમેર	" આ હકિમ ને જુલુસથાનનો પો. એજન્ટ છે.)

૧૦ વરાહ (આ પ્રાંત વાસ્તવિક રીતે બ્રિટિશ સરકારનો ખાલસા નથી, પરંતુ હાલ ખાલસા જેવો રાજ્યવહિવટ ચાલે છે.) અકોલા ચીફ કમિશનર (એ હેદાબાદના દેશી રાજનો રેસિડેન્ટ છે.)

૧૧ કૂર્ગ મર્કેરા „ (એ મહેસૂરના રાજનો એજન્ટ છે.)

વાસ્તવિક રીતે જે હિંદના પ્રાંતો નથી, પણ હિંદના વાઘસરોયની સત્તા નીચે મૂકવાથી તેનો બ્રિટિશ હિંદમાં સમાવેશ થાય છે તેવા પ્રાંતો:—

૧૨ ખલ્લદેશ રચુન. લે. ગવર્નર.

૧૩ બ્રિટિશ બલુચિસ્તાન. ક્વેટા. ચીફ કમિશનર.
(એમાં ક્વેટાના મુલક ઉપરાંત બેરો ખીણ ને જોખ પ્રાંત છે.)

૧૪ આન્દામાન બેટા. (એમાં પોર્ટ્સેર. „
ચાર મુખ્ય ને બીજા નાના બેટા આવેલા છે.)

એ સિવાય એડન, લક્ષદ્વીપ, માલદીવ, પીનાંગ વગેરે છૂટક રચણો છે. તેમાં એડન મુખ્ય સરકારની હકુમતમાં છે; તેમ બીજાં રચણ, પાસેની પ્રાન્તિક સરકારની સત્તામાં મુકાયલાં છે.

સિંહલદ્વીપ ભરતખંડની ચડમાં છે, પરંતુ તેનો રાજ્યવહિવટ હિંદના વાઘસરોયની સત્તા નીચે નહિ હોવાથી, તેનો બ્રિટિશ હિંદમાં સમાવેશ થતો નથી.

ઉપરના ચૌદ ભાગ પૈકી જે સાત ભાગની હકુમત ગવર્નર અને લેન્ડ ગવર્નર ચલાવે છે, તે પ્રાંતોમાં ધારાસભા એટલે કાયદા બાંધનારી સભા છે; અને બાકીના સાત પ્રાંતોમાં એવી ધારાસભા નથી. ગવર્નરોને ઇંગ્લંડથી પસંદ કરી મોકલવામાં આવે છે. તેમને વડી સરકારની પેટ્રે એક રાજ્યકાર્યમાં મદદ આપનારી અને બીજી કાયદા બાંધનારી એવી બે સભા હોય છે. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરોની પસંદગી વડી સરકાર તરફથી થાય છે, ને તેમને માત્ર એક ધારાસભા હોય છે. ચીફ કમિશનરોને ધારાસભા

હોતી નથી, એવા પ્રાંતોને માટે વડી સરકાર તરફથી કાયદા બાંધી આપવામાં આવે છે.

હિંદનાં દેશી રાજ્યો.

બ્રિટિશ હિંદના રાજ્યવિભાગ તથા તેને લગતી ટુંક હકીકત જાણવા પછી, હિંદમાં આવેલાં દેશી રાજ્યો તથા તેના સંબંધની અગત્યની હકીકત જાણવાથી, આખા હિંદ દેશના વિસ્તાર તથા રાજ્યવ્યવસ્થાનો અસર ખ્યાલ આવી શકે એવા હેતુથી, હિંદનાં દેશી રાજ્યો વિષે અત્રે ટુંક હકીકત આપવામાં આવે છે.

બ્રિટિશ હિંદના પ્રાન્તો, જીઝ યુરોપી (ફ્રેંચ પોર્તુગીઝનાં) નાનાં સંસ્થાનો, તથા નેપાળ ને બુતાન વગેરે સ્વતંત્ર દેશી રાજ્યો એ ત્રણ જાતનો મુલક બાદ થતાં હિંદદેશના બાકીના પ્રદેશમાં બ્રિટિશ સરકારના રક્ષણ હેઠળનાં દેશી રાજ્યો આવેલાં છે.

આખા હિંદ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૧૫,૮૩,૨૭૬ ચો. મૈલ છે, તે પૈકી ૫,૬૫,૧૬૭ ચો. મૈલનો પ્રદેશ દેશી રાજ્યોની હકુમતમાં છે. એ પ્રદેશમાં નાનાં મોટાં ગણી લગભગ ૮૦૦ સુધી દેશી રાજ્યો છે. એ સઘળાં દેશી રાજ્યો કૈસરેહિંદનાં આશ્રિત છે. એમાંનાં ઘણાં નાનાં રાજ્યો તો માત્ર દરબારીયા નાનાં ગામડાંનાં બનેલાં છે. મોટામાં મોટું દેશી રાજ્ય હૈદરાબાદનું છે, તેમાં ૮૨,૬,૯૮ ચો. મૈલ જમીન છે. કૈસરેહિંદ તરફથી ૧૫૪ દેશી રાજ્યોને સનદ આપવામાં આવેલી છે.

આ દેશી રાજ્યોના મુખ્ય બે વર્ગ થઈ શકે. પહેલા વર્ગમાં વડી સરકારની સીધી હકુમતમાં રહેલાં છે તેવાં રાજ્યો, અને જીઝમાં પ્રાન્તિક સરકારની મુક્ત નીચે મુકાયેલાં છે તેવાં રાજ્યો. ગણી શકાય. આ ૬૨૬ વર્ગમાં વગી બે પ્રકારનાં રાજ્યો છે. (૧) પાસે પાસે આવેલાં દેશી રાજ્યોનો સમુદાય એટલે એન્જનિસ; અને (૨) છૂટાં છૂટાં આવેલાં નોંખાં રાજ્યો.

વડી સરકારના તાબામાં રજપૂતાના, મધ્યહિંદ, ને બહુચિસ્તાન, એ ત્રણ એન્જનિસઓ; તથા હૈદરાબાદ, વડેદરા, ને મલેસર, એ ત્રણ અગત્યનાં મોટાં સંસ્થાનો છે. એ ૭ માંના દરેકમાં વડી સરકાર તરફથી એજંદ રહે છે.

પહેલી એજન્સિમાં ૨૦ રાજ્યો છે; તેમાં ઉદેપુર, જયપુર, જોધપુર, ને બરતપુર મુખ્ય છે. અહીંના એજન્ટ આખુ ઉપર રહે છે. ત્રીજી એજન્સિમાં જુદા જુદા દરજ્જાનાં ૭૧ રાજ્યો છે; તેમાં ગ્વાલિયર, ઇંદોર, બોપાળ, રેવા, ને રતલામ વધારે જાણીતાં છે. પો. એજન્ટ ઇંદોરમાં રહે છે. ત્રીજી એજન્સિ હિંદદેશના પશ્ચિમ સિમાડા ઉપર સિંધુ નદીનાં મેદાનોની પેલીંગમ છે. એમાં ખિલાતના ખાનનો તથા હુમયેઝાનાં જામનો મુલક આવેલો છે; તે રાજ્યો વડી સરકારના આશ્રય તળે હોવાથી તેની એક એજન્સિ બનાવી તેને અલુચિસ્તાન એજન્સિ નામ આપ્યું છે. ત્યાંનો પો. એજન્ટ કચેટામાં રહે છે. એ હિંદના વાઇસરોયની સત્તા નીચે હોવાથી એને હિંદના દેશી રાજ્યમાં ગણવામાં આવે છે.

પ્રાન્તિક સરકારની સત્તામાં મુખ્ય એજન્સિ કે સંસ્થાનો નીચે પ્રમાણે છે:—

પંજાબમાં—૩૬ દેશી રાજ્યો છે; તેમાં કાશ્મીર, બાવલપુર, પતીઆળા, ઝોડ, નબા, કપરથલા, ફરીદકોટ, કલશીયા, ને સીમલા પાસેનાં હુંગરી સંસ્થાનો મુખ્ય છે.

સંયુક્ત પ્રાંતોમાં—કાશીની જાગીર, તથા રામપુર ને તેહરીનાં રાજ્યો.

મુંબઈમાં—કાઠિયાવાડ, પાલણપુર, મહીકાંઠા, વગેરે એજન્સિ તથા ચેરપુર, કચ્છ, કોલાપુર, ને સાવંતવાડીનાં રાજ્યો મુખ્ય છે.

મધ્ય પ્રાંતોમાં—૧૫ કાકોરનાં રાજ્ય છે; તેમાં જસ્ટરનું રાજ્ય મુખ્ય છે. મદ્રાસમાં—ત્રાવણકોર, કોચીન, ને પુડુકોટા.

બંગાળમાં—સીક્રીમ, કૃષ્ણાદિત્ય, છોટા નાગપુર ને ઓરીસા માંહેનાં રાજ્યો.

પૂર્વબંગાળમાં—પૂર્વ તરફની સરહદે આવેલાં પહાડી રાજ્યો.

દરેક પ્રાન્તિક સરકાર તરફથી પોતાના તાખાનાં દેશી રાજ્યો ઉપર દબરેખ રાખવાને એજન્ટ ઠરાવેલા હોય છે. એજન્સિ કે સંસ્થાન નાતું હોય છે, સારે તે ઉપર પાસેના જીલ્લાના કલેક્ટરને એજન્ટ ઠરાવવામાં આવે છે; જેમ મુંબઈ ખલાકામાં રેવાકાંઠા ને પચમહાલ, સુરત, ખાનદેશ, ને સતારા જાગીર એ એજન્સિમાં અનુક્રમે પચમહાલ, સુરત, ખાનદેશ, ને સતારા જીલ્લાનાં કલેક્ટરને એજન્ટ ઠરાવેલા છે; તેમજ ખલાત, જવાર, જંજીરા, પેંઠ, અકલકોટ, સાવનુર એ સંસ્થાનોમાં અનુક્રમે ખેડ, ચાણા, કોલાખા, નાથક, સોલાપુર, ને ધારવાડના કલેક્ટર એજન્ટ છે.

હિંદના દેશી રાજાઓની પદવી, તેમના આગમનપ્રસંગે તેમને શ્રિ-
દિશ સરકાર તરફથી મળતા તોપોના માનથી સમજાય છે. એ રીતે તો-
પોનું માન ૧૦૬ દેશી રાજાઓને મળે છે, માટે તેટલા દેશી રાજાઓ આ-
મળ પડતા મણુાય છે. વધારેમાં વધારે ૨૧ તોપોનું માન અને ઝોઝામાં
ઝોઝું ૯ તોપોનું માન ઠરાવેલું છે. પહેલી તથા બીજી પાંચરીના એટલે
૨૧ તથા ૧૯ તોપોના માનવાળા દેશી રાજાઓ, હિંદમાં મુખ્ય હોવાથી
તે નીચે જણાવ્યા છે.

૨૧ તોપના માનવાળા દેશી રાજાઓ—હૈદરાબાદ, વડોદરા, ને મહેસૂર એ
ત્રણ છે.

૧૯ તોપના માનવાળાં—કાશ્મીર, બોપાળ, ગ્વાલિયર, ઇંદોર, ખેલાત,
કોલ્હાપુર, મેવાડ, ને ત્રાવણકોર એ આઠ રાજાઓ છે. સત્તર અને તેથી
ઝોઝી તોપના માનવાળાં રાજાઓ વધારે હોવાથી, તે પૈકી માત્ર આપણા મું-
બઈ ઇલાકાનાં રાજાઓની ટીપ આપીને આ વિષય બંધ કરવામાં આવે છે.

સત્તર તોપમાં કચ્છના રાય તથા ખૈરપુરના મીર છે.

પદર તોપમાં મુબઈ ઇલાકામાં માત્ર ઇંદરના મહારાજ છે.

૧૧ તોપના માનવાળા—જુનાગઢના નવાબ, ભાવનગરના રાયજી,
નવાનગરના જામ, ધ્રાંગધ્રાના રાજ, ગોંડલના ઠાકોર, મોરબીના ઠાકોર,
રાજપીપળાના રાજા, ખંભાતના નવાબ, રાધણપુરના નવાબ, પાલણપુરના
દીવાન, ને પોરબંદરના રાજા છે.

૯ તોપના માનવાળા—જંજીરના નવાબ, દેવગઢ બારીયાના રાયજી,
પાલીતાણાના ઠાકોર, સાવત્રવાડીના દેશાઈ, રાજકોટના ઠાકોર, ધરમપુરના
રાજા, વઢવાણના ઠાકોર, વાંસદના રાયજી, છોટા ઉદેપુરના રાયજી, લો-
બડીના ઠાકોર, વાંકાનેરના રાજ, લુણાવાડાના રાજા, સચીનના નવાબ,
ધોલના ઠાકોર, મુંચના રાજા ને વાડસીનોરના નવાબ છે.

* ખૈરપુરના મીર તથા મધ્યહિંદ એન્જિનિયરિંગ કોલેજના મહારાજ
એ દરેકને ૧૫ તોપનું માન હતું, તે આજ નવા વર્ષના પ્રસંગથી બે બે
વધારીને દરેકને ૧૭ તોપનું માન ઠરાવ્યું છે.

મહીપતરામઅનાથાશ્રમનો રિપોર્ટ (સાર).

સ્વર્ગવાસી મહીપતરામ રૂપરાગ સી. આઇ. ઈ. ના સ્મારક તરીકે આ આશ્રમ તા. ૧૭ ડીસેમ્બર સન ૧૯૯૨ ને રોજ સ્થાપવામાં આવ્યો.

નીચે બતાવ્યા પ્રમાણેનાં મનુષ્યોને આશ્રયસ્થાન આપવું, તેમનું પાલન પોષણ કરવું, તેમને કંઈ ઉપયોગી શિક્ષણ આપવું, અને સ્વતંત્ર રીતે તથા સુનીતિથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાને તેમને શક્તિમાન કરવાં, એ આ આશ્રમનો હેતુ છે.

(અ) નિરાધાર, આંધળાં, લૂણાં અને અપંગને.

(બ) માળાપ વગરનાં નિરાધાર છોકરાંને તે ઉમ્મર લાયક થતાં સુધી.

(ક) ફાઉન્ડેશન એટલે ગુપ્ત રીતે જન્મેલાં અને છોડી દીધેલાં બાળકને તે ઉમ્મર લાયક થાય ત્યાં સુધી.

(ડ) વૈધવ્ય સ્થિતિમાં રહી નીતિપૂર્વક સદુદ્યમથી ગુજરાન ચલાવવાની ઇચ્છા રાખનાર અનાથ અને નિરાધાર વિધવાઓને તે સુનીતિયુક્ત સદુદ્યોગથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાને શક્તિમાન થાય ત્યાં સુધી.

વ્યવસ્થાપક કમિટીમાં રા. ચીતુભાઈ માધવલાલ, રા. ચીમનભાઈ નગીનદાસ, રા. લલ્લુભાઈ રામચંદ, રા. મોતીલાલ પાનાચંદ અને રા. સુનીલાલ આશારામ વગેરે સંભાવિત ગૃહસ્થો છે.

મકાન—શરૂઆતમાં રા. લલ્લુભાઈ કરશનદાસે પોતાની ધર્મશાળાનો કંઈ ભાગ આશ્રમના કામ સારૂ વાપરવા આપ્યો હતો. તે ભાગ પૂરતો અને સગવડભરેલો ન હોવાથી આશ્રમનું પોતાનું નિરાળું મકાન બાંધવાની જરૂર કમિટીને જણાઈ. મકાન સારૂ મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબે શ્રવણ દરવાજા બહારની સરકારી તથા તેને લગતા મ્યુનિસિપલિટીની જગા લીધી અને જગા સોંપવાર મળવાથી તે ઉપર નવું મકાન બાંધવાનો પાયો નાખ્યો. પ્રથમ ૧૫૦ માણસોનો સમાવેશ થાય એવી રીતે એક મોટું મકાન અને ઓરડા બાંધવામાં આવ્યા, પણ પાછળથી ઘણા સંધારો કરવામાં આવ્યો. મકાનો પાછળ એકંદરે ૩ ૧૯૯૪-૧૫-૭ ખર્ચ થયું છે.

આ અનાયાશ્રમની અનાથ વિધવાઓ માટેની શાખા જુદી પાડવાનો ઠરાવ વ્યવસ્થાપક કમિટીએ કર્યો છે. આ ઠરાવ અમલમાં લાવવા સાર જુદું મકાન બાંધવાને કેટલીક જગા સ્ત્રીઓ માટે બાંધેલા ભોળાનાથ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ પાસે ખરીદ કરવામાં આવી છે. ત્યાં મહીપતરામ-વિધવા-આશ્રમ બાંધી અનાથ વિધવાઓની જુદી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

ફ્રંડ—સન ૧૮૯૭ ની શરૂઆતમાં સિલીક ૩ ૫૦૭-૧૫-૬ હતી, અને કુલ ગિલકત ૩ ૨૧૨૭૬-૭-૯ ની હતી. સન ૧૯૦૩ આખર અને ૧૯૦૫ આખરનો હિસાબ આ સાથે જોડેલા સરવૈયા ઉપરથી જોઈ લેવાશે.

લેડી નોર્થકોટ, કલકત્તા બ્રહ્મસમાજ, અને મુંબઈ તથા બીજાં સ્થળોથી આ આશ્રમને મદદ મળી છે એટલુંજ નહિ પણ ઇંગ્લંડમાં ઇન્વેસ્ટર રીવ્યુના વ્યવસ્થાપકોએ ઊભા કરેલા ફંડમાંથી મી. દીનશા એ-લ્લથ વાચ્છા મારફત ૩ ૪૧૦૦, સ્વિત્ઝર્લંડમાં ઊભા થયેલા ફંડમાંથી મી. લેમ્બર્ટ મારફત ૩ ૨૩૦૦, અમેરિકામાં ઊભા થયેલા ફંડમાંથી ૩ ૩૦૦૦ તથા અમદાવાદ સિટિ રિલીફ ફંડમાંથી મે. કલેક્ટર સાહેબ મારફત વારંવાર મદદ મળી છે.

વળા નીચે પ્રમાણે ખાસ ફંડ આશ્રમને મળેલાં છે.

૧ સન. ૧૮૯૬ માં સ્વર્ગપાસી રા. દયપતરામ રાયજી તરફથી આશ્રમને મળેલા ૩ ૨૪૦૦.

૨ અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજ તરફથી આવા આશ્રમના હેતુને માટે એકલા કરવામાં આવેલા ૩ ૧૦૦૦૦).

૩ શુભ રીતે જન્મેલાં તથા તથ દીધેલા બાળક (શઉન્ડલિંગ) માટે મુંબઈમાં થયેલા ફંડનો અડધો હિસ્સો, ૩ ૧૧૦૦૦.

૪ સન ૧૯૦૩ માં સ્વર્ગવારની ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખના વારસો તરફથી જમીન તથા મકાન મળી ૩ ૨૨૦૦ ની કિંમતમાં બક્ષીસ મળી છે.

૫ ઉપરની જમીનને લગતી જમીન રા. લક્ષુભાઈ રાયચર ૩. ૧૦૦૦ માટે ખરીદ કરી બક્ષીસ આપી છે.

૬ સન ૧૯૦૫ માં રોક મોતીલાલ પાનાચંદ તથા મેઠ જૂહાભાઈ હર-
ખચંદે રૂ. ૧૦૦૦૦ ની પ્રેમીસરી નોટા આશ્રમને બક્ષીસ કરી છે.

ધી અમદાવાદ ન્યુ રિપર્નિંગના કમિશનમાર્થી અડધો આનો ભાગ રા.
લક્ષ્મીભાઈ રાખચંદ તરફથી આશ્રમને બક્ષીસ મળેલો તે મિલમાંનું તેમનું
કમિશન જતું રહેવાથી બંધ થયો છે. તે મિલ તરફથી આશ્રમને બજ-
તળણ પુર પાડવામા આવે છે

વેપારઉત્તેજક મીલના કમીશનમાં એક આની હિસ્સો જાન્યુ હમેશને
માટે આશ્રમને મળ્યો છે.

આશ્રમને લગતાં એ ફેટલ ડેમ્પ રાખવામાં આવેલાં તેનાં દોર દુકાળ
પછી આશ્રમના ઉપયોગ પુરતા રાખી બાકીનાં બધાં વેચી દેવામાં આવ્યા.
તેની ઉપજ સરવાલામા આ સાથે છે.

સન ૧૯૦૪ અને સન ૧૯૦૫ નું સરવાલુ આપવામાં આવ્યું છે
તે ઉપરથી જણાશે કે આશ્રમનું દેવું રૂ. ૧૧૩૪૨-૭-૦ છે, તે તથા
ફંડના નાંણાં રૂ. ૨૩૪૦૦ મળી રૂ. ૩૪૭૪૨-૭-૦ જતા આશ્રમની
થાપણ રૂ. ૭૦૧૦૬-૩-૦ ની રહે છે.

આ આશ્રમના ઉપયોગ માટે મળેલા જુદાં જુદાં ફંડ રૂ. ૨૬૬૦૦
ના છે તે સરવાલામા જુદા બતાવવામા આવ્યા છે.

ભોજન, વસ્ત્ર, કેળવણી, દવા અને નોકરો વગેરે ખર્ચની વિગત સર-
વાલામા આપવામા આવી છે તે ઉપગત કેટલાક ગૃહસ્થો તરફથી અન્ન,
વસ્ત્ર વગેરે વાપગવાજેગ વસ્તુઓની બક્ષીસ મળી છે.

આશ્રમમાં આશ્રય લેનારની વ્યવસ્થા તથા સારવાર માટે રાખેલા
નોકરોમા સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, કોઠારી, ૨ રમોઈઆ, ૨ છોકરાઓને બણાવનારા
માસ્તર, ૨ છોકરીઓને બણાવનાર માસ્તર, ૧ હજમ, ૧ ઘોષી, ૨ ભગી
અને વગર પગારે બાઈને કામ કરનાર ગાની નોકરો ૪, એ પ્રમાણે છે.

સન ૧૯૦૫ આખરુ આ આશ્રમમા જુજરાત તથા કાઠીઆવાડના જુ-
દા જુદા ભાગોમાથી આવેલા અર્પણ તથા માખાપ દિનાનાં છોકરાં વગેરે
મળીને કુળ ૨૦૬ આશ્રય લેતા હતા.

આશ્રય લેનારને માટે રહેવાની જોડવણુ આશ્રમના પોતાના મકાનમાં છે. આ આશ્રમમાં રહેતાં છોકરાં પૈકી છોડીઓ, છોકરા, અપંગ, રોગી વગેરેને રહેવાની જગા તેમજ ખાવા પીવાની વ્યવસ્થા જુદી જુદી કરવામાં આવી છે. બ્રાહ્મણ રસોઈશા સખવામાં આવ્યા છે અને જમવા ખાવાની વ્યવસ્થા હિંદુરિવાજ પ્રમાણે નાતજાતનો તફાવત રાખીને કરવામાં આવી છે. સાંધારણુ રીતે વર્ષમાં બે વખત નવાં વસ્ત્ર આપવામાં આવે છે. શિશુઓને માટે બિનનાં અથવા બહી ખાદ્યનાં વસ્ત્ર કરવામાં આવે છે. જોડવા પાથરવા માટે બિનના કામળા તથા આદરે આપવામાં આવે છે. માંદાઓને રહેવા સારૂ આશ્રમનો એક ભાગ જુદો રાખેલો છે. આશ્રમમાં જે માંદાં પડે છે તેમને તે ભાગમાં ગંખી સારવાર કરવામાં આવે છે. તેમને ઔષધ ઉપચાર કરવા સારૂ આશ્રમમાંજ એક દવાખાતું રાખેલું છે અને દવા આપવાને સારૂ વખતે વખત પગારદાર અથવા આનરરી ડૉક્ટરની યોજના કરવામાં આવે છે.

આશ્રમમાં આવેલાં લગભગ બધાં છોકરા અલણુ હોવાથી તેમને વાંચવા લખવાનું શિક્ષણ આપવા સારૂ આશ્રમમાંજ બે શાળાઓ—એક છોકરાઓ માટે અને એક છોકરીઓ માટે—સ્થાપવામાં આવી છે. બે શાળાઓ ગ્રાંટ ધન જોડને માટે ગામડી શાળાઓ તરીકે રજિસ્ટર થયેલી છે. તેમને મળેલું ગ્રાંટ સરવાલામાં જતાવવામાં આવ્યું છે. મિલમાં જનારા છોકરાઓને હાલ રાત્રે લખવા વાંચવાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. હાલ આશ્રમમાં છોકરાઓની શાળામાં ૩૯ છોકરા, છોકરીઓની શાળામાં ૫૫ છોકરીઓ તથા રાતના શિક્ષણમાં ૧૮ છોકરાઓ બહુ છે.

લાંની શાળા ઉપરાંત બીજા ૪૩ છોકરા બહારની નિશાળામાં ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી બહુ છે. એક છોકરો સ્મરૂત શાળામાં જાય છે. આશ્રમમાંથી એક છોકરો મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થઈ ધર્મે લાગેલો છે, અને બે છોકરા થર્ડગ્રેડની પરીક્ષામાં બેઠેલા તેમાંથી એક પાસ થયો છે, અને આ સાથે બે બેસવાના છે.

સામાન્ય ધર્મ અને નીતિનું શિક્ષણ પણ આશ્રમમાં આપવામાં આવે છે. લાયક છોકરા છોકરીઓ દર ગિવારે પ્રાર્થનાસમાજમાં પ્રાર્થના કરવા જાય છે.

ધંધા શિક્ષણને માટે નેતર કામ, સુતારી કામ, શેતરંજીઓ વણુવાનું કામ, વગેરે અનેક કારણોને લીધે નિષ્કુળ નીવડ્યાથી મિલનું કામ તથા છાપખાનાનું કામ શિખવવાનો આરંભ કર્યો. આ યતન સફળ નિવડ્યો છે. તાં. ૧ લી જાનેવારી સન ૧૯૦૬ ને રોજ ૩૬ છોકરાઓ મિલોમાં કામ કરતા હતા. છોકરાં પાસે ખેતીનું કામ કરાવવામાં આવે છે. છોકરીઓને તે ઉપરાંત તેમને આશ્રમમાં રસોઈ કરવાનું તથા ઘરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ શિખવવામાં આવે છે. આશ્રમમાં માંદાની આવજત કરવા ઉપરાંત આઠ લાયક છોકરીઓને અત્રેની સ્ત્રીઓની હોસ્પિટલમાં નર્સનું તથા સારવાર કરવાનું કામ પદ્ધતિસર શિખવા સાર મોકલવામાં આવી છે, અને તેમાંની બે સાર કામ શીખેલી છે, તેમને લાં શી પણ મળે છે.

છોકરાઓ મીલમાં તથા છાપખાનામાં કામ શીખ્યા પછી ઉદ્યોગે લાગે છે એટલે તેમને કંઈ રકમ મળે છે. તેમજ હોસ્પિટલમાં જતી છોકરીઓને પણ કંઈ રકમ મળે છે. આવી રીતે જેને જેટલી રકમ મળે તે તેના નામ ઉપર જુદી રાખવામાં આવે છે.

આ આશ્રમમાંથી ગયલાં છોકરાંને તેમના નામ ઉપર જમા રકમમાંથી તેમને સસાર માંડવાને આપતાં જે બાકી રહે તે વગર નામે છોકરાંની કમાઈ તરીકે રાખવામાં આવે છે. આશ્રમમાં વગર પગારે કામ કરનાર તથા છોકરીઓ જેમને જુદી કમાઈ થતી નથી તે બહાર પડે સારે તેમને આ વગર નામે જમા રહેલી રકમમાંથી મદદ કરવામાં આવે છે.

આશ્રમમાં દાખલ થયલા છોકરા અને છોકરીઓ જેમ જેમ મોટી ઉમ્મરે આવતાં જાય છે તેમ તેમ તેમના લગ્ન તેમની પસંદગી પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. સન ૧૯૦૫ ની આખર સુધીમાં કુલ ૩૦ છોકરીઓનાં તથા ૧૮ છોકરાઓનાં લગ્ન થયાં. લગ્ન થયેલી ૩૦ છોકરીઓ પૈકી ૧૮ જણે આશ્રમના છોકરાઓ સાથે લગ્ન કર્યા છે અને બાકીની છોકરીઓએ બહારના પુરુષો સાથે લગ્ન કર્યા છે.

હિંદુઓની કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં વિધવાવિવાહનો પ્રતિબંધ હોવાથી વિધવાઓ આડે માર્ગે જઈ લોકલાજ અને જ્ઞાતિની બીકને લીધે ગર્ભ-પાત ને બાળહત્યા કરે તે અટકાવવા માટે આવાં શુભ રીતે જન્મેલાં

બાળકોનું પોપણ કરવાની વ્યવસ્થા આશ્રમમાં કરેલી છે. જે કોઈ ધાવતું બાળક આશ્રમમાં મૂકી જાય તેને વિશેષ તપાસ ન કરતાં રાખવામા આવે છે. શુભ રીતે જન્મ આપી બાળકને આશ્રમમાં મોકલવાનું કામ જોખમ ભરેલું સમજીને ઘણી વિધવાઓ જન્મ આપતા પહેલાં સુરક્ષિતપણાને માટે આશ્રમના આશ્રય નીચે આવીને રહે છે. આવી વિધવાઓને વિગતવાર દાખલો ન રાખતા જરૂર પુરતો આશ્રય આપવામા આવે છે, અને બાળકનો જન્મ આપ્યા પછી તે બાળકને આશ્રમમાં છોડી પોતે પોતાને ઘેર જાય છે. આવી રીતે આશ્રમમાં આવેલાં છોકરાંનું પાલનપોપણ કરવું ઘણુંજ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ રીપોર્ટની મુદતમા આશ્રમમાં ૪૮ છોકરાં અને ૫૮ છોકરીઓ મળી ૧૦૬ બાળક આવ્યાં. તેમાંથી લગભગ ૮૦ બાળકને વિધવાઓએ આશ્રમના આશ્રય નીચે રહીને જન્મ આપ્યો છે. ૧૦૬ બાળકો પૈકી ૨૪ બાળક બીજાને સોંપવામાં આવ્યાં છે, ૯ બાળક આશ્રમમાં છે અને ૭૩ બાળક શુદ્ધરી ગયાં છે.

“ જેને પુનર્વિવાહ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તેવી અનાથ વિધવાઓને માટે પણ આ આશ્રમ તરફથી જુદી સગવડ કરવામાં આવી છે ” એ પ્રમાણે જાહેર ખગર ૧૮૯૩ માં વર્તમાનપત્રોમા છપાવી હતી પણ તે પ્રમાણે કોઈ ખાઈ આશ્રય લેવા આવી નથી અને તેથી આ બાબતમાં નિરાણી તજવીજ કરવામાં આવી નથી. આ કામને માટે જુદી ઇમારત થયા પછી આ શાખાની વૃદ્ધિને માટે ખામ ઇલાજો લેવામાં આવશે.

મહીપતરામ રૂપરામ અનાથાશ્રમનું સરવાળું.

જ

૧ સન ૧૯૦૪ ની શરૂઆતમાં મિલકત હતી તે:-	
અ. સિલક.	૧૨૩-૩-૫
વ. સ્થાવર મિલકત	૨૦૨૯૧-૧૫-૭
ક. જંગમ મિલકત	૮૨-૪-૪
દ. આશ્રમને મળેલા ફંડનું નાણું.	૧૩૪૦૦-૦-૦
ફ. આશ્રમનું કુલનાણું રૂ. ૮૪૬૮૧.૧૫-૩૮૯-૫૦ થી દેવુ રૂ. ૭૯૦૨-૬ ૯ તથા સંદરહુ ફંડનું નાણું રૂ. ૧૩૪૦૦ જતા આશ્રમનું નાણું રહ્યું તે	૬૩૩૭૯-૮-૬ ૯૭૨૭૬-૧૫-૧૦
૨ સન ૧૯૦૪ તથા ૧૯૦૫ ની આવક.	
અ. જલ્દિસ.	૩૧૫૯-૧-૭
વ. બ્યાજ તથા ડીવીડન્ડ	૧૪૪૭૦-૩-૧૧
કે. સ્થાવર મિલકતની ઉપજ	૫૫૧-૪-૭
દ. કમીશન મીલનું	૨૮૩૪-૮-૫
ફ. નિશાળનું આટ	૧૮૯-૧૦-૦
ગ. ક્વાટલ કેમ્પ	૨૪૧-૯-૦
કુલ આવક.	૨૧૪૫૧-૫-૬
૩ નવા ખાસ ફંડ મળ્યા તે.	
મોતીલાલ પાનાંચંદ તથા જૂનાવાડી હરખચંદ વચ્ચે કંડ	૧૦૦૦૦-૦-૦
૪ વટાવ ખાતે.	૨૮૫૦-૭-૯
૫ દેવુ ૧૯૦૫ આખર	
રા રામચંદ્ર મનસુખરામ મૂળજી	૭૧૪૬-૧-૬
ધી વેપાર ઉત્તેજક મીલને ચાલુ ખાતે.	૧૮૧૩-૧૪-૭
છાકરાની કમાઈ ખાતે.	૨૩૮૨-૬-૧૧
કુલ દેવું.	૧૧૩૪૨-૭-૦ ૧૪૨૯૨૧-૪-૧

સન ૧૯૦૪ તથા ૧૯૦૫ ડીસેમ્બર આખરનું.

૩

૧ ખર્ચ ૧૯૦૪ તથા ૧૯૦૫માં.

અ. ભોજન.	૮૫૦૯—૬—૦
વ. વસ્ત્ર.	૧૨૫૨—૫—૨
ક. કેળવણી, દવા વગેરે.	૬૩૨—૧૪—૫૧૧
ઠ. નોકર.	૪૯૬—૬—૩
ઈ. મિલકત મરામત, ટા- કસ વગેરે,	૩૨૯—૦—૭

કુલ ખર્ચ. ૧૧૨૨૯—૦—૫૧૧

૨ સન ૧૯૦૫ આખર મિલકત

સ્થાવર. ૨૬૮૪૩—૯—૧૧

જંગમ. ૮—૧૪—૧૦

— ૨૬૮૫૨—૮—૯

૩ ૧૯૦૫ આખર નાણું રા-
કલું તથા લેહેણું રહ્યું તે

* અ. વેચાણ એવા લેખમા. ૩૨૦૦૦—૦—૦

‡ વ. વ્યાજ લેહેણું ૭૧૦૫૧—૭—૩

ક. વગર વ્યાજ લેહેણું. ૭૯૫—૧૧—૫

— ૧૦૩૮૪૭—૨—૮

સિલક ૧૯૦૫ ડીસે- ૧૦૦૧—૮—૨૧૧

મ્બર આખરે.

૧૪૨૯૨૧—૪—૧

* પ્રોમિસરી નોટ. ૧૮૫૦૦

વેપાર ઉત્તેજક મિલના

ડિવિડન્ડ..... ૧૦૫૦૦

શર (મિલોના)..... ૩૦૦૦

૩૨૦૦૦

‡ સાણુંદ હાકોર

ન્યુ રિપનિંગ મિલ ૪૩૫૮૨—૦—૩

પરચુરણ ૨૫૩૬૯—૭—૦

૨૧૦૦—૦—૦

૭૧૦૫૧—૭—૩

૩૬

મહેર ખંખર.

ખાતી થશે. પેકિંગમાં જોડા ખર્ચ થાય તેમ કરીશું. જેઓની ગરજ હોય તેઓએ નીચલે સરનામે લખવું. જોટપેડ કાગળ લીધામાં આવશે નહિ.

દરેક શિક્ષક કોપીખુકોનાં જ દરેક ભાગનાં જુદાં જુદાં કેનાં એક્સરોને જ બંધ બેસતી સ્ટીલપેનો ખાસ ઇચ્છા કરી મેહોટે ખર્ચ બનાવી મંગાવી છે. એ સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને કાશ્મી લખવાને યોગી સંગવંદ ભરેલી છે. દરેક બોક્સમાં ૭૫-૬. કિમ્તો રૂ. ૦૧, જોડામાં જોડા ૮ બોક્સ મંગાવનારને ૬૧ રૂ. ૬૦ કરી શકે મળશે. ને ૨૫ થા તેથી વધુ બોક્સ લેનારને ૧૨૧ રૂ. ૬૦ મળશે. વેદ્યુપેએબલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મંગાવનારને ખર્ચના ૦૮૦ વધારે લીમશે. ભૂલી જતા નહીં, અને પૈસાં પહેલાંથી એક્સાવનારને ૧-૬ બોક્સના ખર્ચના જે આના લીમશે.

નમુના

આદરજી કોવસજી માસ્તરજી

દરેક શિક્ષક કોપી ખુકોની

સ્ટીલ પેનોના

							
નં. ૧ નં. ૨.	નં. ૩.	નં. ૪.	નં. ૫ થી.	નં. ૫ થી	નં. ૬ થી.	નં. ૬ થી	નં. ૭ થી.

આદરજી કોવસજી માસ્તરજી દરેક શિક્ષક કોપીખુકો તથા

સ્ટીલપેનોના પ્રગટ કરતાં અને કમિશન એજન્ટ. ધોળી તળાવ મુમ્બઈ.

ખાત્રી થશે. પેઢિમમાં ઝોઠો ખર્ચ ગાય તેમ કરીશું. જેઓની ગરજ હોય તેઓએ તીચતે મગનામે લખાડુ નોટપેઠ કાગળ લીધામા આવશે નહિ.

દરકત શિક્ષક કોપીખુડોના બે દરેક ભાગના બુદ્ધા બુદ્ધા કદના અડધાને બે બન્ધ બેસતી ગ્રીયપેનો ખાસ છેનાંડથી ગ્રોટે ખર્ચે બનાવી નમાવીઠે એ સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને કારપી લખવાને ઘણી સગવડ લાગેલી છે. દરેક બોક્ષમા ડખન-૬. કિમ્બ ૩ ગા, ઝોઠામાં ઝોઠા ૮ બોક્ષ મગાવનાગને ૬૫ ટકા કમીશન મળશે. ને ૨૫ યા તેથી વધુ બોક્ષ લેનાગને ૧૦૫ ટકા મળશે. વેલ્યુપેએજલથી ૧ થી ૬ બોક્ષ મગાવનાગને ખર્ચના બન્ધ વધારે લોગશે ભૂલી જતા નહી, અને પૈસા પહેલાથી બોક્ષાવનારને ૧-૬ બોક્ષના ખર્ચના બે આના લાગશે

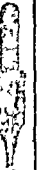
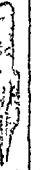

નમુના

આદરજી કાવસજી માસ્તરજી

દરકત શિક્ષક કોપી ખુડોની

સ્ટીલપેનોના

							
નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫	નં. ૬	નં. ૭	નં. ૮

આદરજી કાવસજી માસ્તર. તમને શિક્ષક કોપીખુડો તમારો સ્ટીલપેનોના પ્રગટ કરતાં અને કમિશન મેળવે. યોગી તમામ મુખ્યજી,

તૈયાર છે.

ડૉક્ટર, ભાંડારકર કૃત સંસ્કૃત સેકન્ડ બુકનું
ગુજરાતીભાષાંતર.

(ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર)

રા. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.

અમદાવાદ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

નિશાળના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી પુસ્તક.

પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.

CLASSIFICATION OF ANIMALS

દરેક પ્રાણીની ટુંકી ગમલુતીની બુક નકશા સાથે.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦

K. V. MENTA'S USEFUL BOOKS.

THE MITRALABHA.

(HITOPADESH).

With copious explanatory notes, profuse
translations, solutions of Companies, &c

Price *Annas 6.*

Aids to the Sanskrit Course, St. V.

Price *Annas 6.*

ગુજરાતી શબ્દાર્થસિંધુ

રચનાર

વિહુલ રામરામ દલાલ.

કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલકાન્દેવીરોડ. મુંબાઈ.

ટેકન્ટબુક તરીકે સરકારે મંજૂર કરેલ સરળદેશીનામાની પદ્ધતિ,
૧૮ મી આવૃત્તિ, ૩૩ આના વ્યાકરણ શિક્ષણ માળા અંક ૧ લો, (૫મી
આવૃત્તિ) ૧ આનો ધો. ૩ માટે; અંક બીજો (૫ મી આવૃત્તિ) ૨૩ આના ધો.
૪ માટે, નવું ગુજરાતી બાળ વ્યાકરણ (૮મી આવૃત્તિ) ૨૩ આના ધો.
૫, ૬, ૭ માટે, લાઇબ્રેરી બુક તરીકે મંજૂર છે, પોસ્ટેજ ને વી. પી. અર્થ લેના-
રને શિર કામચત ૫-૧૦-૧૫-૨૦ નગથી અતુલ્ય ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫
ટકા પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ, ૩ એ. ઇન્ડપેક્ટર ગું ગોંડલ.

આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પનીની

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બાળબોધ છ નમ્બરમાં.

કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર માટે જે મુખ્યમંત્રી દલાલાની
ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળવણી ખાતાના ધણા અતુલ્ય અમલદારોના મત લઈ ગુજરાતી
અક્ષરોના શુદ્ધ વ્રણ શોધી કાઢી, તથા ધોરણોને અતુલ્ય અક્ષરોના કદ
તથા લખાણ દબની ગોઠવણ કરીને, હાલ ચાલતી સર્વે કોપીબુકો
કરતાં ચટીઆતી ધયાની ખાત્રી થયા પછી છપાવી બહાર પાડી છે.

૧ કોપીબુકની સદાચ અને સુન્દરતા જાળવવા માટે ત્રાખાના પત્રો
(કોપરપેટ) મેતગવેલા છે, જે ઉપગ્રી માત્ર દરેક પેજ એક જ બાજુએ
સુન્દર ગગની શાદીથી છપાય છે કાગળ અને કવર ઉંચાં ટકાઉ વા-
પરેલા છે, જે એક વખત જોવાથી ખાત્રી થશે.

૨૦૦ અને તે ઉપરાંત કોપી ખરીદનારને મેંકડે ૩૩ ટકા
કુમીરાન આપવામાં આવશે; પેકીંગ અને ડેલિવે ખર્ચ પણ
આપવામાં આવશે પણ પોસ્ટ મારફતે કે રેલવેથી આમળાં ખ-
રચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે જાન પુસ્તક મંગાવનારને મેંકડે અર્ધો ટકા દકસાઈ લઈ
મોકલી આપવા જોઈએ નથી છે મળવાનું ઠેકાણું-આત્મારામ અને
દલાલાઈની કમ્પની, લેખનકળા કોપીબુકની ઓફીસ, કાળકાદેવી રોડ
નંબર-૨૩૨ મુખર્ષ.

સચિવગુજરાતી નવી પહેલી ચોપડી, આ. છડી. કિ. દોઢ આનો. આ ચોપડી મુખ્ય મંત્રીશ્રીના મે. ડિરેક્ટર સાહેબજીના હસ્તાક્ષરે. દેક-સ્ટે બુક તરીકે મળુર કરી છે. આ ચોપડી જુનાગઢમાં કસ્ટા પાસેથી તથા પદવાણ ચહેરના બુકસેલર જેમંદ તલકશી પાસેથી, જુનાગઢ નંબર ૨ ની નિશાળના ઇ. આ. મહેતાજી ભવાન જગજીવન કામદાર તથા બુકસેલર નાથા ભવાન કામદાર પાસેથી, સુરતમાં બુકસેલર કરસનદાસ નારણદાસ પાસેથી, ભાવનગરમાં બુકસેલર અમલદાસેન આદર્શ પાસેથી, મુંબઈમાં જોન. એ. મ. ત્રિપાઠી અને કંપની (કલ્યાણદેવીરોડ) પાસેથી, મળશે. કમીશન મેકેડે દેકા વીથ, રસ્તા ખર્ચ મંગાવનારને શિર છે, એકિંગ ખર્ચ લેવામાં આવશે નહિ. જે બુકસેલરો સહુ ચોપડી વેચવાની મંરજી પત્રથી જણાવશે તે નો બદલોસ્ત કરીશું.

સુદરજી મૂળ. ચોઠજી પ્રાથમિક શાળા પર્વમુખર્જર. સુ. જુનાગઢ.

વૈદ્યકુટુંબતરુ.

દરેક ઘરમાં અને દરેક ગામડામાં હાખલ કરવા લાયક વૈદક

માસિક.

હા. મહેતાજી સાહેબોને ખાસ વિદ્યાપતા કરવાની કે છેલ્લાં બાર વર્ષ થયાં વૈદક જ્ઞાનનો પ્રબળ પ્રસાર કરનાર અને લોકપ્રિય થઈ પડેલ આ માસિકદાર દરેક મહેતાજીએ ગામડાના અજ્ઞાન લોકોને ઉપયોગી થઈ પડવાની તક જવા દેવી નહિ. નહેર લેખકો, વિદ્વાનો અને વચિકોનો હેતુ આ વિષયે એકત્રિત થઈ સેતના અર્થકલાક સરકારના કળલણી ખાતા-તું ખાસ લક્ષે ન મેળવું છે, અને "નિવમંડળ પુરતકલય" જેવાં લોકપ્રયોગી ખાતાઓ સેકેડે. ગામડાઓની લાયબેરીઓએ માટે મળુર કરેલ છે. જનવાસીથી ૧૨ મું પુસ્તક શરૂ થશે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૧ આગળથી નમુનો પ્રકૃત. મંગાવી આવી કરો.

તંત્રી વૈદ્ય. જડાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી-અમદાવાદ.

સૌથી જૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ બનવાવેલી

સોદાગર સ્ટાન્ડર્ડ કોપી બુકો.

દરેકની કીંમત રૂ ૦-૧-૬

આ કોપી બુકો નીચલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી એટલે ૨૫ નકલ સહી મંગાવનારને સેક્ટોર ૩૦ ટકા કમિશન મળશે. પણ રેલવેનું નુર, પેઈંગ તથા પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વ અર્થ ખરીદનારને માથે.

(૨) સેક્ટોર ૨૫એ દેશવરથી મંગાવનારા માસ્તરો, તથા બુકસેલરો જેઓ ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદ કરશે, તેઓને માત્ર સેક્ટોર ૩૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે.

જો પાંચ સામગ્રી રકમની ઓછી વખતે ખરીદ કરનારે કમિશન માટે પત્ર લેવહાઈથી નીચે સહી કરનારને સખી ખુલાસો મેળવશે.

આ કોપી બુકો બહુજ સુંદર છાપાથી તદ્દન નવી રીત મુજબ છાપવામાં આવી છે, અને તે બધા કરતાં જેમ સારી તેમજ સસ્તી છે. મંગાવી જોવાથી ખાત્રી થશે. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

ઉમેદરામ તાગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાના માલિક, સુરત.

ઓરીએન્ટલ પ્રેસિંગ બુક. નંબર ૧-૪ (કોરી)

પ્રાથમિકી સ્કુલ પ્રેસિંગ બુકસ. નંબર ૧-૮ પીકચરવાળા.

નમુના અડધી કીંમતે

ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુકડીપો અમદાવાદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ અંક

એપ્રિલ, ૧૯૦૭.

અંક ૪.

માસ.

જર્મનિમાં શિક્ષણ—જર્મનિમાં અંગ્રેજ ભાષા કેવી રીતે શિક્ષવાય છે એ વિષે પ્રિન્સિપલ ફ્રેઝર લખેલા રિપોર્ટમાંથી જર્મનિના શિક્ષ, શિક્ષક અને શાળાઓ સંબંધી થોડીક જાણવા લાયક હકીકત અત્ર આપી છે.

જર્મન લોકોને અંગ્રેજ ભાષાનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. દુનીઆમાં રથળે રથળે તેઓ અંગ્રેજ લોકોના સંબંધમાં આવે છે. જેમ વસ્તીમાં વધારો થાય છે તેમ તેઓ દૂરના પ્રદેશોમાં સંસ્થાનો સ્થાપે છે અને ત્યાં તેમને અંગ્રેજ લોકો જોડે વ્યવહાર થાય છે. વ્યાપારને અર્થે પણ તેમને અંગ્રેજ ભાષા શીખવાની જરૂર પડે છે. વળી કેટલાક ભાષાના વિજ્ઞાન અને સંશોધનને અર્થે પણ અંગ્રેજ ભાષા શીખે છે. આ પ્રમાણે જર્મન લોકો ધણે અંશે અંગ્રેજ ભાષા વ્યવહારમાં ઉપયોગી હોવાને લીધે શીખે છે. આથી અંગ્રેજ ભાષા સારી રીતે બોલવાની શક્તિ તેમને જરૂરની છે. પણ આજથી વીસ વરસ ઉપર જર્મન શાળામાં જે પદ્ધતિએ અંગ્રેજ શીખવાતું તે પદ્ધતિએ અંગ્રેજ ભાષાનું જરૂરનું જ્ઞાન તેઓ મેળવી શકતા નહોતા. જર્મન શાળાઓમાં અંગ્રેજ શીખ્યા પછી તેઓ અંગ્રેજ ભાષા સારી રીતે બોલી શકતા કે લખી શકતા નહોતા; તેમજ અંગ્રેજ ભાષાના શબ્દોના શુદ્ધ ઉચ્ચારો પણ કરી શકતા નહોતા. આ ખામી દૂર કરવા જર્મન શિક્ષકોએ નવીન પદ્ધતિની યોજના કરી ને તે ધણી ફતેહ મેદ નીવડી છે. એ નવીન પદ્ધતિ પ્રથમ પ્રોફેસર વીટરે ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં શોધી કાઢી. તે હાલ માર્બર્ગ યુનિવર્સિટિમાં અધ્યાપક છે; પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં લિવરપૂલ યુનિવર્સિટિ કૉલેજમાં હતા, તેમણે ‘ભાષા શિક્ષણમાં ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા’ વિષે એક પુસ્તક રચ્યું તેમાં

એ નવીન પદ્ધતિ પ્રતિપાદન કરી. તેમનું મત એવું છે કે ભાષા વિચાર દર્શાવવાનું સાધન છે, ને જેમ બાળક સ્વભાષા વિચાર દર્શાવવા માટે શીખે છે તેમ એજ ઉદ્દેશથી પરભાષા પણ શિખવવી જોઈએ. નામ, સર્વનામ, વગેરે પદવિભાગો તેમજ વ્યાકરણના નિયમો શિખવા અને તે શીખી વાંચે. રચવાં ને બાપાનું જ્ઞાન મેળવવું મનને રુચિકર થતું નથી. ભાષા બોલવાને માટે શીખવી છે તો તે આરબથીજ બોલવી. પર બાપાનું જ્ઞાન શિખ્યે તે ભાષા બોલવાનો આવરો કરી પ્રાપ્ત કરવું. શબ્દોનું જ્ઞાન મેળવવાથી કે બાપાનુવાદ કરવાથી, તેમાં પણ મુખ્યત્વે લિખિત બાપાનુવાદ કરવાથી પર બાપાનું જ્ઞાન સુગમ થતું નથી. આ પ્રમાણે પરભાષા બોલવાના આવરથી શીખવી-એ પદ્ધતિની ઝાંઝિસર વીટરે ચેજના કરી. એ પદ્ધતિને પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ (ડિરેક્ટ મેથડ) કહે છે, જેના વિચારો જર્મનના વિદ્વાનોએ ગાંધ્ય કર્યા. ઇ. સ. ૧૮૮૬ પછી જર્મનિમાં એ પદ્ધતિ પ્રમાણે શિખવી શકે એવા ઘણા લાયક વિદ્વાનો થયા છે, હજી સ્ત્રીઓએ પદ્ધતિ સર્વમાન્ય થઈ નથી કે પરિપૂર્ણ અનવધ દશાએ પહોંચી નથી. ત્યાં પણ હજી જૂની પદ્ધતિવાળા એના ધિરુદ્ધ છે; તેમજ એ નવીન પદ્ધતિ અમલમાં મૂકી શકે એવાં માણુમો દેશમાં દરેક ભાગમાં જોવામાં આવતાં નથી. તોપણ કેટલીક શાળામાં એ પદ્ધતિ બહુ સફળ થયલી જોવામાં આવે છે.

જર્મેન શાળાઓ ત્રણ પ્રકારની છે:—

- ૧ નિમ્નેશિયમ.
- ૨ રીઅલ નિમ્નેશિયમ.
- ૩ ઓબરરીઅલ સ્કૂલ.

પ્રથમ પ્રકારની શાળામાં ગ્રીક અને લૅટિન ભાષાના શિક્ષણને પ્રધાન પદ આપવામાં આવે છે. વ્યવહારોપયોગ કરતા માનસિક શક્તિની કેળવણી તરફ ને પ્રાચીન ભાષા તરફ વિશેષ લક્ષ આપાય છે. ત્રીજા પ્રકારની શાળામાં જોને ઇંગ્લેન્ડમાં અર્વાચીન કેળવણી કહે છે તેવી કેળવણી આપાય છે. તેમાં ‘રીઅલીન’—ઇતિહાસ, પ્રાકૃતિકપદ્ધતિ વિજ્ઞાનો અને એવા વ્યવહારોપયોગી વિષયોનું શિક્ષણ મુખ્ય છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારોપયોગિતા એ શાળાના શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, ત્યાં

દરેક ઉપયોગી વિષયનું શિષ્યને માર્ગ આપવામાં આવે છે. ખીજા પ્રકારની શાળામાં બંને પદ્ધતિને મિશ્ર કરવામાં આવે છે. સૌ લૅટિન ભાષા સાથે અર્વાચીન વિષયોનું પણ જ્ઞાન અપાય છે. આ પ્રમાણે જિમ્નેશિયમમાં લૅટિન અને ગ્રીક ભાષા અને સાહિત્ય પર વિશેષ લક્ષ અપાય છે અને જોખરરીઅંત્ર રક્ષકમાં ગણિત, પ્રાકૃતિકપદાર્થવિજ્ઞાન અને અર્વાચીન ભાષાઓ પર અપાય છે. બંને પક્ષના સમર્થન કરનારા વિદ્વાનો છે. પ્રાચીન ભાષાની કળવણથી બુદ્ધિ બહુ સારી રીતે ખીલે છે, કારણ કે એ ભાષાઓમાં સાહિત્ય ઘણા ઊંચા પ્રકારનું છે, એમ પ્રથમ પક્ષવાળા કહે છે. ખીજા પક્ષવાળા કહે છે કે હાલના સમયમાં એ શિક્ષણ ઉપયોગી નથી. રીઅલ જિમ્નેશિયમમાં બંને પ્રકારના શિક્ષણનું મિશ્રણ કરવામાં આવે છે ને તે બે રીતે થાય છે. એક રીત, જે જૂની છે, તે રીત પ્રમાણે લૅટિન ને ફ્રેન્ચ સર્વથી નીચલા વર્ગમાં શરૂ કરવામાં આવે છે. બીજી રીત, જે નવીન છે, તે પ્રમાણે લૅટિનનું શિક્ષણ મોટું અપાય છે. એ નવીન રીતના પ્રાયદા એ છે કે ૧૧ વરસની નાની ઉંમરે બે ભાષા શીખવી પ્રગતી નથી, તેમજ ૧૩ વરસની ઉંમર થયા પછી લૅટિન શીખવું કે નહિ તે છોકરો નક્કી કરી શકે છે.

જર્મન શિષ્ય—જર્મન શિષ્ય નિશાળે જાય છે સારે ચોપડીઓનું જોસ્તાન પીઠ પર લે છે. આપણે સૌ છોકરાઓ હાથમાં લટકતું લઈ જાય છે તેથી તેઓ નીચા વળી જાય છે ને તેમના શરીરને હાનિ થાય છે તેમ સૌ થતું નથી. પ્રાતઃકાળે પોણા આઠ વાગતાને મુમારે જર્મન શાળાના દારે આગળ જોમા રહેવાથી જર્મન શિષ્ય વિષે માહીતી મળે છે. રમવાની જગ્યામાં શિષ્યો એકલા થાય છે ને આઠ વાગે પોતપોતાના વર્ગમાં જાય છે. નિશાળે સાથે જોડિંગો નથી. બધા શિષ્યો ઘેર રહે છે ને લાંબી નિશાળે આવે છે. તેમને શાળામાં પાચ કલાક લાગલગટ કામ કરવાનું છે ને વચ્ચે વચ્ચે દસ દસ મિનિટનો વિરામ મળે છે. દરેક છોકરો એ આરામના વખતમાં ઘેરથી ખાવાનું લાવ્યો હોય છે તે ખાય છે. એક કે એ વાગ્યા પછી તે ઘેર જાય છે અને બાકીનો વખત છૂટે છે. માત્ર ઘેર કેરવાના પાઠજ તેને જોઈ જવાના હોય છે. પાછલે પહોરે અગ્રેજી શિષ્યની પેઠે તે કોઈ જાતની રમત રમતો નથી. જર્મનમાં રમતોનો

પ્રચાર નહિ જવો છે. એને બદલે નિશાળમાં અઠવાડીઆમાં, ત્રણ કલાક કસરત કરાવવામાં આવે છે.

નિશાળમાં જર્મન શિષ્ય તરફ શિક્ષકો માયાળુપણાથી વર્તે છે. વ્યવસ્થા નિયમિત હોવાથી સખત લાગતી નથી. શિષ્યને આરંભથીજ ઉદ્યોગની ટેવ પાડવામાં આવે છે. એ માટે કંઈ લાલચ બતાવવામાં આવતી નથી; કેમકે માર્કો આપવાનો બહુ પ્રચાર નથી, તેમજ ધનામ પણ કંચિતજ આપવામાં આવે છે. શિક્ષકોની વ્યવસ્થા જળવવાની ઉત્તમ પ્રકારની શક્તિ શાળાવિજયી નીવડવાનું કારણ છે. વળી લોક-મતથી પણ શિષ્યવર્ગ પર અસર થાય છે અને એ લોકમત જર્મનિમાં કેળવણીની બહુ હિમાયતી કરનાર છે. છોકરાઓના વર્ગો મોટા હોવાને લીધે શિક્ષકનું કામ અઘરું થઈ પડે છે; તેમાં પણ પ્રત્યક્ષ રીતે પરબાધા શિખવવી એ તો ઘણુંજ અઘરું પડે છે. શિક્ષકો વખતનો લગાર પણ ગેર ઉપયોગ થવા દેતા નથી; અને શિષ્યો તેમનાં કામમાં બને તેટલી મદદ કરે છે. બેંક જોઈ સાફ કરી મૂકે છે; પ્રશ્નના ઉત્તર આપવામાં તેમજ રયાન કે સ્થિતિ બદલવી હોય તો તેમાં તેઓ ઘણા ચાલાક છે. શિક્ષક છોકરાને બેંક જોઈ પર કંઈ લખવાનું કહે છે ત્યારે તે બેંક જોઈ પાસે ધીમે ધીમે ચાલતો જતો નથી, પણ અતિવ્રતાથી તે બહુજ શાન્ત પગલે જાય છે. ઘણાખરા સવાલો સામાન્ય રીતે એટલે આખા વર્ગને પૂછવામાં આવે છે. સવાલ પુછાય છે કે જે શિષ્યને ઉત્તર આવડતો હોય તે હાય જાયો કરે છે. કેટલીક શાળાઓમાં જે શિષ્યને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે તેના તરફથી શિક્ષક માત્ર નજરજ કરે છે. શિક્ષકની આંખની પ્રસારતથીજ શિષ્ય મમજી જાય છે કે મને પ્રશ્ન પૂછ્યો છે.

જર્મન શિક્ષકો—બધા જર્મન શિક્ષકો જર્મન યુનિવર્સિટિના 'ગ્રેડ્યુ-એટ' હોય છે, એટલે જર્મન યુનિવર્સિટિનાં બાપણો તેઓએ એટલો લાંબો વખત સાંભળ્યાં હોય છે કે જર્મન કેળવણીખાતામાં દાખલ થવાની પરીક્ષામાં તેઓથી બેસી શકાય. એ પરીક્ષામાં ઉમેદવારને એક બે નક્કી કરેલા વિષયોમાં પરીક્ષા આપવી પડે છે, અને અર્વાચીન બાષાના સંબંધમાં અગ્રેજ કે ફ્રેન્ચ શિખવવાની શક્તિ તેનામાં છે એમ તેણે સિદ્ધ કરવું બોધ્યું. ઉત્તીર્ણ થાય તો તેને અજમાયસ તરીકે ઉમેદવારની જગા

મળે છે. પછી તેને એક વરસ સુધી શિક્ષણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો પડે છે અને પછી કોઈક હાઇસ્કૂલમાં માસ્ટરોની દેખરેખ નીચે એક વરસ સુધી શિખવવું પડે છે. એ દરમિયાનમાં તેને કંઈ પગાર મળતો નથી; પણ એ મુદત પૂરી થયે જો હેડ માસ્ટરનું લખાણ તેને માટે સંતોષકારક હોય તો એને કૃણવણીખાતામાં જગો મળે છે. એ જગા માટે પણ ખાલી થાય ત્યાં સુધી તેને વાટ જોવી પડે છે. જગા ખાલી પડે સારે તેને પ્રશિયામાં ૨,૭૦૦ માર્ક (આસરે ૨,૦૨૫ રૂ.) નો વાર્ષિક પગાર મળે છે અને ત્રીસ વરસની નોકરી અને પેન્શનનો સંભવ હોય છે. મધ્ય વયે તેની સ્થિતિ પ્રતિષ્ઠાવાળી અને સાધારણ રીતે સુખકારક છે; પણ એ અદવી મેળવવી સહેલી નથી. જર્મન શિક્ષકો અર્વાચીન શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનું તત્ત્વ બરોબર સમજે છે. પોતાનું કામ રસિક કરવા અને શિષ્યને ચપજ અને ઉત્સાહી બનાવવા તેઓ ધણા આતુર હોય છે. તેઓ પાઠ ઘેર કરવાના આપી શિષ્યની તેમાં પરીક્ષા લેતા નથી, પણ બોમીઆ અને મિત્ર તરીકે તેમની બુદ્ધિને દોરવે છે. આ તેમનો નિશ્ચિત ઉદ્દેશ હોય છે અને એને અનુસરી લાંબાં કે અધરાં મનોમત્તો ઘેરથી કરી લાવવા માટે શિષ્યને આપવામાં આવતાં નથી અને કવચિત્ અપાય છે તો તે સર્વથી ઊંચા વર્ગોનાંજ. શિક્ષણપદ્ધતિ પર ટીકા કરવી હોય તો એટલીજ કરી શકાય કે સાધારણ કે છેક છેલ્લી પંક્તિના શિષ્યો તરફ તેઓ જોઈએ તેથી પણ વિશેષ લક્ષ આપે છે. ખરેખર, એવા શિષ્યો જર્મનિમાં જન્મ્યા એ તેમનું મહાભાગ્ય સમજવું; કેમકે અન્ય દેશોમાં તેમના પર એવું લક્ષ અપાત નહિ. એ પદ્ધતિનું સાફ પરિણામ એ થાય છે કે અન્ય દેશોની પદ્ધતિમાં એવીજ યોગ્યતાવાળા શિષ્યો કરતાં એ શિષ્યો વિશેષ બહુશ્રુત અને ચપજ થાય છે. વળી જર્મન શિક્ષકો પોતાના પાઠ તૈયાર કરવામાં પરિશ્રમ લેવામાં કંઈ બાકી રાખતા નથી. સારા શિક્ષક થવા માટે હમેશાં અભ્યાસક હોવું જોઈએ એ તેઓ સારી પેઠે સમજે છે અને તેથી વખતે વખતે સ્વતંત્ર લેખ લખતા રહે છે અને તે શાળાના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં પ્રગટ થાય છે.

જર્મનિમાં જુદી જુદી શાળાઓમાં ઉલટી પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે. એક શાળામાં ચિત્રોનો ધણો ઉપયોગ થતો દેખાય છે, તો બીજામાં

ચિત્રો તરફ તિરસ્કાર દર્શાવાય છે; એકમાં ઉચ્ચારણશાસ્ત્ર પર આસ્થા તો ખીણમાં અનાદર ખતાવાય છે; એકમાં પર ભાષા શિખવવામાં ભાષા-નતરનો ઉપયોગ થાય છે તો અન્યમાં તેનો ખીલકુલ ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી.

પરભાષા શીખવાની પ્રત્યક્ષ પદ્ધતિ—શિક્ષક પોતાની તરફ નિશાન કરી છોકરાઓને પોતાને માટે શબ્દ શીખવે છે. પોતે ચોપડી જી-ચડી લે છે, બ્લેક બોર્ડ તરફ જાય છે, અને એવાં કૃત્યોને માટે એટલા કરે છે, તેને માટે વાક્ય બોલે છે ને છોકરાઓ પાસે તે બોલાવે છે. તે વર્ગ-માંની વસ્તુનાં નામ દે છે ને તેને વિષે સાહું વર્ણન કરે છે ને શિષ્ય પાસે તે પ્રમાણે કહેવડાવે છે. પોતે સાધારણ એટલા કરી તેનું વર્ણન કરી છોકરાઓ પાસે વર્ણન કરાવે છે. વર્ગ પરથી તેઓ નિશાળના વર્ણન તરફ વળે છે. નિશાળના વર્ણન પરથી ઘરના, તેના પડોશના અને શહેરના વર્ણન તરફ શિષ્યને લઈ જાય છે. એ વિષે તેમની પાસે સંખ્યાબંધ સવાલો પુછાવે છે ને તેના જવાબ દેવડાવે છે. આથી જોઈએ તેટલા વાર્તાના વિષય ન મળે તો ચિત્રોનો ઉપયોગ કરે છે. જર્મનિમાં ગૃહજીવનનું નિરૂપણ કરનારાં ચિત્રો જોઈએ તેટલાં મળે છે; અને તેના વિષય ઉપર અનેક પ્રશ્નો ખનાવી શકાય છે. એ પદ્ધતિમાં ભાષા-નતરનો ઉપયોગ નહિ જોવોજ કરવામાં આવે છે. કવચિત્ શબ્દનો અર્થ નિશ્ચિત કરવા તેમજ છોકરાઓ ખરોખર સમજ્યા છે કે નહિ તે નક્કી કરવા તેનો પ્રયોગ કરાય છે. પણ ભાષા શીખવાના સાધન તરીકે તેનો નિયમિત રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી.

પરીક્ષા—ઇંગ્લેન્ડની અને ફ્રાન્સની શિક્ષણપદ્ધતિમાં પરીક્ષાને પ્રધાનપદ આપવામાં આવે છે; પણ જર્મનિમાં તે અભણ્યા જેવી છે. છોકરાઓને પરીક્ષા લીધા વિના શિક્ષકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક વર્ગ-માંથી ખીજા વર્ગમાં અડાવવામાં આવે છે. માત્ર ઓખર-પ્રાઈમામાંજ વર્ષને અંતે પરીક્ષા લેવાય છે; પણ તે પણ ઇંગ્લેન્ડમાં પરીક્ષા જે અર્થ-માં સમજાય છે તેવી થતી નથી. શિક્ષકની મદદથી ઇન્સ્પેક્ટર એ પરીક્ષા લે છે. તે થોડે ભાગે મોંની ને થોડે ભાગે લિખિત હોય છે; પણ પ્રશ્ન-પત્રો ઊપવામાં આવતાં નથી. લિખિત પરીક્ષા માટે ઇન્સ્પેક્ટર જાતે પ્રશ્નો

કાઠે કે હેડ માસ્તરે પ્રશ્નો આપ્યા હોય તેમાંથી પસંદ કરે. છોકરાના લિખિત ઉત્તરથી તેમજ માસ્તરે તેના અભ્યાસ વિષે આપેલી હકીકતથી ઇન્સ્પેક્ટર સંતુષ્ટ થાય તો તેની મેંની પરીક્ષા લેવામાં આવતી નથી. બંને પરીક્ષાનો એકત્ર વિચાર કરતાં તેનું કામ શિક્ષકને હમેશના જેવું લાગે નહિ તો તેના કક્ષાસના વરસના કામ પર પણ લક્ષ આપાય છે. પરીક્ષાને સમયે શિક્ષકના વિચાર પ્રમાણે જે શિષ્યો બરાબર તૈયાર ન હોય તેનાં નામ ઇન્સ્પેક્ટરને આપવામાં આવે છે, ને મરજીમાં આવે તો ઇન્સ્પેક્ટર તેમની પરીક્ષા ન પણ લે. આ ઉપરથી જણાશે કે શિષ્યનું શિક્ષણ સફળ થયું છે કે નહિ તેની ક્યોટી જર્મનીમાં શિક્ષકનો પોતાનોજ અભિપ્રાય છે, પરીક્ષા નથી.

જર્મનીમાં એક ખીજી પદ્ધતિ ચાલે છે તે ગોઈર્ન પદ્ધતિ કહેવાય છે. એ બહુ પ્રચલિત નથી; તોપણ ફેટલીક શાળાઓમાં તે ચાલે છે. હમ્બર્ગમાં એક પ્રાયગિક શાળામાં કારીગર વર્ગના શિષ્યો છે તેમાં ફેર-ડીરેક્ટોરહોફ્ટ નામનો આચાર્ય એ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે. એ પદ્ધતિનો શોધક ફ્રાન્સકોઈસ ગોઈર્ન છે. એ ઇ. સ. ૧૮૩૧ માં જન્મ્યો હતો અને ઇ. સ. ૧૮૭૦ માં એણે પોતાની પદ્ધતિ વિષે ગ્રંથ રચ્યો. તેનું અંગ્રેજીમાં બાપાન્તર થયું છે. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે જલ્લેક બોર્ડ ઉપર લખવા જતાં જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તે બધીને પ્રથમ જર્મન ભાષામાં સમજાવે છે. જેમકે—

- ‘હું મારી જગા ઉપરથી બિડું છું,’
- ‘હું જલ્લેક બોર્ડ તરફ જાઉં છું,’
- ‘હું મારો હાથ લંબાવું છું,’
- ‘હું ચાકનો કકડો લઉં છું,’
- ‘હું જલ્લેક બોર્ડ પર લખું છું,’
- ‘હું લખેલું વાંચું છું,’
- ‘હું લખેલું બૂસી નાંખું છું,’
- ‘હું જલ્લેક બોર્ડ માફ કરું છું,’
- ‘હું મારી જગાએ પાછો જાઉં છું.’

આવી કૃતિઓ પ્રથમ જર્મન (સ્વભાષા) માં કહે છે અને શિષ્ય-

ને કહે છે કે તમે એ બધી કૃતિઓ માદ રાખજો પછી તે જર્મન ભાષા છોડી દે છે ને દરેક ક્રિયા અગ્રેજી (પરભાષા) ના કહે છે શિક્ષક બોલે છે તેની પાછળ શિષ્યો દરેક વાક્ય બોલે છે અને પછી દરેક વાક્ય બ્લેક બોર્ડ પર લખે છે

જમૈકા—તા ૧૫ મી જાન્યુઆરી ૧૮૦૭ માં અહિં મોટો ધરતીકંપ થયો હતો એ ટાપુ ૪ સ ૧૪૮૨ માં કોલમ્બસે શોધી કાઢ્યો હતો એને તેણે સેન્ટ જોગો એવું નામ આપ્યું હતું જમૈકા એ નામ જૂના નામ 'કસયમેકા' પરથી પડ્યું છે એનો અર્થ 'ઝાડ અને પાણીની ભૂમિ' એવો થાય છે. એ નામ યોગ્ય છે, કારણ કે એ ટાપુમાં ઘણા નાના વૃક્ષો છે અને ઝાડ પણ ઘણા છે, ટાપુની સપાટી ઘણે ભાગે પહાડી છે એના મધ્ય ભાગમાં પૂર્વપશ્ચિમ 'બ્લૂ માઉન્ટન્સ' ('બ્લૂ' નામના પર્વતો) આવેલા છે તેનું ઊંચાઈ જાન્યુ શિખર ૭,૦૦૦ ફીટ છે ઉપર કટિબદ્ધમાં એ દ્વીપ આવેલો છે, છતાં તેની હવા સાધારણ ગરમ છે લા એક 'સિટક-કોટન' નામનું ધાતું જાન્યુ ઝાડ થાય છે તે કોઈ વાર ૧૦૦ ફીટ જાન્યુ ઊંચે છે તે પણ તેને ઝાળી ફૂટતી નથી એ ઝાડના બીમાથી રસા નીકળે છે તે રસા જેવા મજબૂત નથી ને કાતી શકાતા નથી, તે પણ ઓસીકા વગેરે ભરવાના કામમાં આવે છે ખાડ, તંબાકુ, આદુ, જૂન, ચોખ્ખા, અને 'ઓલિવ રિપાઇસ' કે 'પીમેન્ટા' એ એ ટાપુની પેદાશ છે વળી નિકાસનો અર્થ ભાગ દ્રવ્ય છે તે આગબોટને માર્ગે યુનાઇટેડ કિંગડમમાં જાય છે

એ ટાપુ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના હાથમાં ઓલિવર ક્રોમવેલના સમયમાં આવ્યો એનો નિયાર ઇંગ્લેન્ડ ને દરીઆઈ બળમાં ઉત્તમ પ્રજા બનાવવાનો હતો એણે પેન અને વનેગ સનામના સ દારોને દક્ષિણ અમેરિકામાં એનના સરથાનો હતવા મોકલ્યા હતા તેઓ તેમાં ફ્રાન્સા નહિ, પણ છેક નિષ્ક્રિય પાથુ ફ્રેન્ચ દીવ ન લાન્યુ તેથી તેઓએ પાઠ કરતા જમૈકાનો ટાપુ જીતી લીધો એ બનાવ ૪ સ ૧૬૫૫માં બન્યો ૪ સ ૧૮૩૩માં

* તજ, લવેગ અને જાયફળ એ ત્રણ તેજનાની સુગન્ધ એમાં એકત્ર થયલી હોવાથી 'ઓલ રિપાઇસ' કહેવાય છે

ન્યારે સુલ્તામોને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવી ત્યારે ટાપુમાંના પાક, સુલ્તામોની મહેનતથી થતા હતા તેને ઘણું નુકસાન પહોંચ્યું. ઇ. સ. ૧૮૬૫માં હબસીઓએ ખંડ કર્યું. તે આપર નાગના ગવર્નરે સંપૂર્ણ ઉપાયોથી શાન્ત કર્યું. ત્યાર પછી ટાપુમાં શાન્તિ પ્રસરી અને હાલ તે ઇંગ્લેન્ડનાં તાબાના વેસ્ટ ઇન્ડિયન સંસ્થાનામાં ઘણું સુધરેલું સંસ્થાન ગણાય છે. ઇ. સ. ૧૮૮૪માં ત્યાં સ્વરાજ્ય આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં એક ધારાસભા છે. તેમાં નવ સુટાપલાને ૭ બીજા સભાસદો છે. હાલનો ટાપુનો ગવર્નર સર જી. એ. સ્વેટ્ન્હામ છે (પગાર પૈ. ૫,૦૦૦).

ગુજરાતની સલ્તનતનો સ્થાપનાર ઝફરખાન ઉર્ફે મુઝફ્ફરશાહ પહેલો.

(સાંધણ ૫૪ ૮૨ થી ચાલુ).

રાસ્તીખાન દિલ્હીથી ધણે દૂર રહેતો હતો એટલે એને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર થયો. જોકે એ જાતે મુસલમાન હતો તે છતાં હિંદુઓને પોતાના પક્ષમાં લેવાને માટે હિંદુ ધર્મને ઉત્તેજન આપવા લાગ્યો અને પોતે પણ તેની શ્રીતિઓ પૂજવા શરૂ કર્યું. આ ઉપરથી (દિ. ૭૯૩) ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં જૂના વિચારના મુસલમાનો અને મુલ્કોઓએ સુલતાનને અરજ કરી કે રાસ્તીખાનના વિચારો આવા છે અને એની તરફથી મુસલમાની ધર્મને ધોષે પહોંચશે માટે જોમ અને તેમ જલદીથી એને ગુજરાતમાંથી ખસેડવો. તે ઉપરથી દિલ્હીના સુલતાન નાસિર-ઉદ-દીને વજીહ-ઉલ-મુલ્કનો હોકરો ઝફરખાન જે એક મોટો ઉમરાવ હતો તેને સુખો નીમી ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં ગુજરાત મોકલ્યો.

ઝફરખાને દિલ્હીથી નીકળી શહેર બહાર મહોઝેખાસ આગળ પોતા-

ઝફરિશ્તા લખે છે કે આ વખતે એને મુઝફ્ફરખાનનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો અને સુલતાનો વાપરે એવો લાલ તંબુ અને સફેદ છત્ર આપવામાં આવ્યાં હતાં. મિગને અહમદીનો કર્તો લખે છે કે આ વખતે એને આઝીમ દુમાયુનો ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો.

* એ નામનું ગામડું હજી દિલ્હીના અમિ ખૂશામાં હયાત છે.

ની ઊવણી કરી. ત્રીજે દિવસે સુલતાન એને ઊવણીમાં આવી મળ્યા ગયો અને એના છોકરા તાતારખાનને પોતાની પાસે રાખ્યો. એજ અરસામાં બે ચાર દિવસ પછી તાતારખાનની સ્ત્રીને એક છોકરો અવતર્યો અને તેનું નામ અહમદખાન રાખવામાં આવ્યું.

ઝફરખાન #નાગોર આવ્યો. સારે ખંભાતના લોકોએ આવી રાસ્તી-ખાનના જીલમની ફરીઆદ કરી. એણે તે લોકોને દિલાસો આપી ખંભાત પાછા મોકલ્યા અને પોતે પાટણ આવ્યો. પાટણથી રાસ્તીખાનને કાગળ લખ્યો કે સુલતાનની સામે ચવામાં તમે કંઈ ફાયદો કાઢવાના નથી. વફાદાર નોકરની ફરજ છે કે પોતાના શેઠને તેના દરેક કાર્યમાં બનતી મદદ કરવી. હું પોતે વચ્ચે પડી સુલતાન પાસે તમારો ગુનો માફ કરાવીશ. રાસ્તીખાન ઝફરખાનના કાગળને કચરાપટ્ટીની ટોપલીમાં રેંછી દઈ પોતે લડવા સાર પાટણ આવ્યો. પાટણની પશ્ચિમે વીસ માઈલ પર કંબોઈ આવેલું છે, ત્યાં બંનેના લશ્કરની વચ્ચે બારે લડાઈ થઈ, તેમાં ઝફરખાનની જીત થઈ અને રાસ્તીખાન મરી ગયો (સફરની ૭ મી તારીખ હિ. ૭૯૪, ૪થી જાન્યુઆરી ૧૩૯૨). જે જગ્યા ઉપર લડાઈ થઈ હતી તે જગ્યા પર ગામડું વસાવી તેનું નામ ઝફરખાને જીતપુર રાખ્યું.

ઇ. સ. ૧૩૯૪ માં ઈડરના રાજાએ ખંડણી આપવાના કહી તે ઉપરથી ઝફરખાને ઈડર પર ચઢાઈ કરી. આજીઆજીનો સુલક વેરાન કરી લોકોને દુઃખી કરવાના ઇરાદાથી ઈડરની આજીઆજીના સુલકમાં લશ્કર મોકલ્યું અને પોતે ઈડરના કિલ્લાને ઘેરા લાલ્યો. રાજાથી લોકોનું દુઃખ સહન થઈ શક્યું નહિ તેથી પોતે તાબે થઈ ખંડણી આપવા કચ્છલ કર્યું. ફરિસ્તા લખે છે કે ઈડરનો ઘેરા લાંબા વખત સુધી ચાલ્યો અને લોકોને ન્યારે ખાવાનું ખૂટ્યું. સારે તેઓએ કુતરાં અને બીલાડાંનો બક્ષ કરવા માંડ્યો હતો.

એજ વર્ષની અદર ઝફરખાને સોમનાથ પર ચઢાઈ કરી ત્યાંનું મોટું દેડું તોડી શહેર બાહ્ય બ્રહ્મ અને મસીદો બંધાવી. વળી સુલતાનની ધર્મ દેલાવવા એણે મુઝફ્ફરશાહ પા.

*મંદુનો હિંદુરાજ મુસલમાનોના ઉપર જુલમ ચુનરતો હતો તે પરથી ઝરખાને પોતાના મંત્રીઓને બોલાવી તેમની સલાહ પૂછી. એણે કહ્યું “ આપણા જાતી બાઈઓ પર દુઃખ પડતું હોય તો આપણી ફરજ છે કે આપણે તેમને દુઃખમાંથી છોડવવા જોઈએ, પણ જ્યારે હિંદુઓ એમના પર જુલમ કરતા હોય તો આપણી બેવડી ફરજ છે. જો આ વખતે આપણે મંદુના મુસલમાનોને મદદ કરીશું નહિં તો ક્યામતને દિવસે આપણે શો જવાજ દઈશું ? મારો વિચાર તો એ લોકોને સજા કરવાનો છે. ” અમીરોએ પણ એવોજ વિચાર જાહેર કર્યો અને ખાતે લશ્કરને કૂચ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

રાજાને ખાતરી હતી કે કિસ્સો જીતી શકશે નહિ તેથી લશ્કર લઈ કિલામાં બસાવ્યો. એક વર્ષ ઉપરાંત ઘેરો રહ્યો પણ કિસ્સો લઈ શકાયો નહિ અને પછી રાજા જોડે સલાહ કરી ઝરખાન પાછો ફર્યો. રાજાએ ખંડણી આપવા તથા મુસલમાનોને હેરાન નહિ કરવા કબૂલ કર્યું. ઝરખાન અજમેર નજદીક હતો તેથી ખાજોહ મોઈ—ઈન—ઉદ—દીન ચીઓલીની દરગાહના દર્શન કરવા અજમેર ચાલતો ગયો. (૧૩૮૫).

(અપૂર્ણ)

વાચન.

(લખનાર—માણેકલાલ કાલિદાસ બટ; ત્રીજા વર્ષનો સેક્સર ૧૯૦૬)

વાચન શબ્દ ઘચ્છ ધાતુ (કહેવું) + અન્ ક્રિયાવાચક પ્રત્યયથી સાધિત ચયલો છે. વાચન એટલે કહેવાની—વાંચવાની ક્રિયા કરવી તે. મનુષ્ય જીવન ધારણ કરે છે સારથી તે મરણપર્યંત તે પોતાના જ્ઞાનમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કર્યા કરે છે.

જ્ઞાનમાં જે રીતે વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. એક પ્રસક્ત અનુભવથી—નિરીક્ષા કર્યાથી અને બીજી પુસ્તકો વાંચવાથી.

* હિંદુસ્તાનના પ્રસિદ્ધ કિલામાંનો એક. એ માળવાના પટ્ટાણ મુલતાનોની રાજ્યધાની હતી. (૧૪૦૪—૧૫૬૧)

આ એ રીતે પૈકી આપણને પ્રથમ રીત વિષે વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે પ્રસક્ત અનુભવ યા અવલોકનથી આપણે ધણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ, કારણ કે મનુષ્યનું આયુષ્ય અલ્પ અને જ્ઞાન મેળવવાનું ધણું જ. જે મોટા મોટા ખગોળશાસ્ત્રીઓ, રસાયણશાસ્ત્રીઓ, ભૂસ્તરવેત્તાઓ, પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ અઘાપિ સુધીમાં આ સદિમાં યદ્યપિ ગયા છે, તેમણે જે મહાન શોધો કરી છે, તે શોધો કંઈ શરૂઆતથીજ પૂર્યેક વિષયોનો અભ્યાસ કરીને કરેલી નથી. જે કોઈ પણ મનુષ્ય શરૂઆતથીજ કોઈ પણ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ પ્રસક્ત અવલોકનથી કરવા ધારે, તો તેની આગળ યદ્યપિ ગયલા એ વિષયના શોધકો એ વિષયમાં જેટલા આગળ વધ્યા હશે તેટલે સુધી પણ કદાચિત્ તે આગળ વધી શકશે નહિ; કારણ કે પોતાનો અમર આત્મા આ જ્ઞાની દુનીઆ છોડી ક્યારે ચાલ્યો જશે તેની કોઈ પણ મનુષ્યને ખબર હોતી નથી. જે કોઈ માણસ પ્રથમથીજ પ્રસક્ત અવલોકન કરીને, ખગોળશાસ્ત્રી થવા ધારે તો તે કદાપિ તેવો યદ્યપિ શક્યજ નહિ. આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે પ્રસક્ત અવલોકનથી મનુષ્યના જ્ઞાનમાં ધણી વૃદ્ધિ યદ્યપિ શકતી નથી.

જ્ઞાનમાં ધણી વૃદ્ધિ તો બીજી રીતથી એટલે પુસ્તકો વાંચવાથીજ થાય છે. પુસ્તકો વાંચવાથી જે જ્ઞાન થાય છે તે પણ એક પ્રકારનું આનુભવિક જ્ઞાનજ છે, કારણ કે જે લેખકોએ એ પુસ્તકો લખ્યાં હશે તેમણે જાત અનુભવ કરીનેજ લખ્યાં હશે; અથવા તેમણે બીજાં પુસ્તકો વાંચીને લખ્યાં હશે તોપણ તે બીજાં પુસ્તકો બનાવનારે પણ જાતિ અનુભવ કર્યો હશે. આ પ્રમાણે પુસ્તકજ્ઞાન એ આનુભવિક જ્ઞાનજ છે. ધણા જમાનાનાં ધણાં મનુષ્યોએ મેળવેલું જ્ઞાન પુસ્તકોમાં હોય છે. એથીજ પછીના જમાનામાં યતાં મનુષ્યોને પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવાનું સુગમ પડે છે, કારણ કે તેઓ પુસ્તકો વાંચે છે તેથી તેમને ધણા લાંબા નખતનું આનુભવિક જ્ઞાન થોડા સમયમાં થાય છે. ધારો કે કોઈ મનુષ્ય ખગોળશાસ્ત્રી થવા ધારે તો પ્રથમ તો તેણે એ વિષય ઉપર અત્યાર સુધીમાં લખાયેલાં તમામ પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ. પુસ્તકો વાંચવાથી તેને એ વિષયસંબંધી ધણું જ્ઞાન થોડા વખતમાં યદ્યપિ જશે. આ પ્રમાણે પ્રસક્ત અનુભવથી જે જ્ઞાન મેળવવા મનુષ્ય આખી જીંદગીમાં પણ ભાગ્યશાળી થાય નહિ તે જ્ઞાન માસ છમાસ અથવા વર્ષ પર્યંતમાં તો ધણી સારી રીતે યદ્યપિ શક્ય

શે. એટલું જ્ઞાન થયા પછી તે માણસ નવીન શોધો કરી શકશે. આ પ્રમાણે દરેક શાસ્ત્રનું સમજવું. આ ઉપરથી પુસ્તકનું જ્ઞાન કેટલું બધું આવશ્યક છે તે સદજ સમજશે.

ઉપર પ્રમાણે પુસ્તકજ્ઞાન ધણું જરૂરનું છે અને તે પુસ્તકો વાંચવાથી થાય છે; માટે માણસે સારી જીંદગી ગુજારવા માટે ધણાં ધણાં પુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ. ઉપર વાચનના જે ફાયદા ગણાવ્યા તે કપરાંત પુસ્તકો વાંચવાથી કુદરતની કળા અને સૌન્દર્યનો આપણા મનમાં ચિતાર આવે છે, મુશીબતમાં આપણને મદદ મળે છે, દિલગિરી અને દુઃખમાં દિલાસો મળે છે, ગ્તાનિના કલાકો આનંદમાં વ્યતીત થાય છે, મન કસાય છે, તર્કશક્તિ ખીલે છે, અને સાફ સુખ ઉત્પન્ન થાય, એવા શિષ્ટ વિચારોથી મનુષ્ય પરિપૂર્ણ થઈ જાયા પ્રકારનું જીવન ગાળી શકે છે. વાસ્તવિક જોતાં પુસ્તકો મનુષ્યના એક નિકટના સ્નેહી (મિત્ર) ની ગરજ સારે છે. ફ્લેચર નામનો એક અંગ્રેજ નાટકીય કવિ કહે છે કે " મારા શ્રેષ્ઠ સોજતી-મારાં પુસ્તકો જે રચેલે રહે છે, તે રચણ મારી કીર્તિ વાળી કચેરી છે. એ નિરંતર આનંદપ્રદ રચણથી જીવે પડી હું કશુંક સુખના મોહમાં પડેશ નહિ. દોલતનાં ગંજ વધારવાને તમે બસે હાથહાથ કરો. મારી સમાજ તો મારા સોજતીઓ પાસેથી-મિત્રો પાસેથી હમેશાં જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવામાંજ રહેશે. " એક સંસ્કૃત લેખક પણ કહે છે કે ॥ यस्यास्ति सद्गुण्यविमर्शभाग्यं किं तस्य शुष्कैश्चपलाचिनोदैः ॥ (જેના ભાગ્યમાં સારા સારા ગ્રંથો વિચારવા મળે છે તેને ચપળ લક્ષ્મીના શુષ્ક ચિનોદ શા કામના છે?) આ પ્રમાણે પુસ્તકોને વારંવાર વિદ્વાનો મનુષ્યોના સન્નિમત્તો ગણે છે, અને ચપળ લક્ષ્મીના કરતાં પુસ્તકોને અર્થાત્ વિદ્યાને તેઓ પ્રાધાન્ય આપે છે. કારણ કે સદ્વિદ્યાથી સર્વ સુખસાધનો પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. ભટ્ટકરિએ પણ કહેલું છે કે ' किं किं न साधयति फल्पलतेव विद्या.' કલ્પલતા જેવી વિદ્યાથી શું શું સાધ્ય નથી થતું ? અર્થાત્, સર્વ સાધ્ય થાય છે. આ પ્રમાણે પુસ્તકો એ મનુષ્યનું મોટાગા મોટું ધન છે, જે ધન વડે ખીનું ગમે તે જીતતું ધન ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. ઐહિક લોકમાં જેમને સર્વ પ્રકારનું સુખ હતું એવાં મનુષ્યોએ પણ આપણને કહેલું છે કે તેમનું સધળું સુખ પુસ્તકોને લીધેજ હતું. 'ધ રૂક્ષ મારતર' નામના પુસ્તકમાં એસ્કમ, મેડી જેમન એ સાથે પોતાની છેલ્લી મુલાકાત થઈ તે વખતે બનેલા એક

અસરકારક વાત કહે છે કે—“પ્લેટા વિરચિત સોફ્ટિસના મૃત્યુની અસર-
કારક વાત વાંચતી તે ઉધાનના વિહારભુવનમાં બેઠી હતી. તેનાં માત
પિતા બગીચામાં શિકાર રમતાં હતાં તેમની સાથે તે સામેલ થઈ ન-
હોતી. આથી મેં આશ્ચર્યથી તેને પૂછ્યું કે તું શામાટે તેમની સાથે ગઈ
નથી ? ત્યારે તેણેએ જવાબ આપ્યો કે ‘બગીચામાં શિકાર કરવાથી
મારાં માતપિતાને જે આનંદ મળે છે તે પ્લેટાના આ પુસ્તકમાં મને મ-
ળતા આનંદનો જૂજ અંશ પણ નથી’ એમ હું જાણું છું. ” મેંકોલે ના-
મનો એક મોટો ઇતિહાસકાર થઈ ગયો છે. દોહત, કીર્તિ, પદવી અને સત્તા
સર્વ તેને હતાં, છતાં પણ તે પોતે લખે છે કે “મારી હંદગીના સૌથી સુખી ક-
લાકોને મારેહું મારાં પુસ્તકોને મોટો ઝણી છું.” વળી તેણે એક બાળા ઉપર
પત્ર લખતી વખતે લખ્યું છે કે “ મને જે કંઈ મહેલો, વાડીઓ, સુંદર
ભોજન, નાના પ્રકારનાં મધો, સુશોભિત પોશાક અને સંકડો સેવકો વાળો-
આજ સુધીમાં હરકોઈ થઈ ગયો હોય તેનાથી પણ સારો રાજા પુ-
સ્તકો નહિ વાંચવાની શરતે બનાવે તો હું કદાપિ તેવો રાજા થઈશ
નહિ. પણ મારાં પુસ્તકો વાંચતો લિખારીજ રહીશ. ” આ
પ્રમાણે બીજા ધણા વિદ્વાનો પુસ્તકો વાંચવા માટે એવાજ અભિપ્રાયો દ-
ર્શાવી ગયા છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પુસ્તકો વાંચવાં એ જીવન
સુખમય અને પરિપૂર્ણ કરવાનું એક ઉત્તમ સાધન છે, માટે દરેક મનુષ્યે
પોતાની હંદગીમાં પોતાથી બની શકે તેટલાં પુસ્તકો અવશ્ય વાંચવાંજ
જોઈએ.

મહીપતરામઅનાથાશ્રમનો રિપોર્ટ (સાર).

(સાધણ પૃષ્ઠ ૯૫ થી ચાલુ)

મહીપતરામ રૂપરામ અનાથાશ્રમના કેટલાક ધારા.

૧. નીચે બતાવ્યા પ્રમાણેના મનુષ્યોને આશ્રયસ્થાન આપવું, તે-
નપુસ્તકો વાચકરવું, તેમને કાંઈક ઉપયોગી કેળવણી આપવી, અને

અ. નિરાધાર, આંધળાં, લૂણાં અને ખીજાં અપંગ.

વ. ગાળાપ વગરનાં નિરાધાર છોકરાં તે લાયક ઉમરનાં થતાં સુધી.

ક. દ્વાર્લિંગ એટલે ગુપ્ત રીતે જન્મેલાં અને છોડી દીધેલાં બાળકો લાયક ઉમરનાં થતાં સુધી.

જ. વૈધવ્ય સ્થિતિમાં રહી નીતિપૂર્વક સહુધમથી જીવનાર ચલાવવાની ઇચ્છા રાખનાર અનાથ અને નિરાધાર વિધવાઓ.

૨. આ આશ્રમ ચલાવવાની જોખમદારી અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજે ખેતાને માથે રાખી છે અને એ સમાજ એ આશ્રમ ખેતાની નીમેલી એક કમિટિની મારફત ચલાવશે.

૩. આશ્રમકમિટિમાં દશથી પંદર ગૃહસ્થો નીમવામાં આવશે; અને તેમાં ઝોછામાં ઝોછા આડધા ગૃહસ્થો સમાજના મેંજરમાંથી નીમવામાં આવશે.

૪. સમાજના પ્રેસિડેન્ટ અને સેક્રેટરી જે હશે તેજ આશ્રમ કમિટિના પ્રેસિડેન્ટ અને સેક્રેટરી ગણાશે. સેક્રેટરીને મદદ કરવાને કમિટિમાંથી એક જોઇન્ટ સેક્રેટરી નીમવામાં આવશે.

૫. સેક્રેટરીઓ આશ્રમના કામ સંબંધી તમામ પત્રવ્યવહાર કરશે, હિસાબ રાખશે, નોકરોની જહાલીબરતરફી કરશે, અને અંદરની સર્વ વ્યવસ્થા પર દેખરેખ રાખશે.

૬. આશ્રમના કોઈ ખાસ હેતુને માટે કોઈ ગૃહસ્થ આસુક શરતોથી આશ્રમને ફંડ આપશે તો તે સ્વીકારવામાં આવશે; અને તે ફંડનો હિસાબ જુદો રાખી તેની શરતો પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

૭. આ આશ્રમમાં કોઈ જાક્સિસ આપશે તે ઉપકાર સાથે સ્વીકારવામાં આવશે, તેની લેખી પહોંચ આપવામાં આવશે, અને વખતે વખતે વક્ત-માનપત્રમાં છાપવામાં આવશે; તથા આશ્રમના રિપોર્ટમાં નોંધ લેવામાં આવશે.

૮. આ આશ્રમમાં રહેનાર ઇસિમોને હિંદુઓને ખપતો વનસ્પતિ-ખોરાક આપવામાં આવશે.

૯. કોઈ પંથને બાધ ન આવે એવી રીતનું સામાન્ય ધર્મનું અને નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવશે.

૧૦. છોકરાંઓને તેમની શક્તિ પ્રમાણે બણાવવાની તથા સુની-
તિથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવાને લાયક થાય એવી રીતે કોઈ અનુકૂળ
ધંધાનું શિક્ષણ આપવાની યોજના કરવામાં આવશે.

૧૧. આશ્રમમાં દાખલ થયેલા કોઈ સપ્તસ આધારા વિરુદ્ધ અ-
થવા સખકમિટિએ કરેલા પેટા નિયમોની વિરુદ્ધ વર્તન કરશે, અથવા
આશ્રમમાં રહેનારા ખીજ સપ્તસોને અગવડકર્તા માલમ પડશે, અથવા
ખીજ રીતે નાલાયક જણાશે તો તેને સેક્રેટરી અને પ્રેસિડેન્ટ આશ્રમમાંથી
દૂર કરશે.

૧૨. આશ્રમ છોડી ગયલા અથવા આશ્રમમાંથી કાઢી મૂકેલા
સપ્તસને, સંતોષકારક અને ખાસ કારણ સિવાય ફરી દાખલ કરવામાં
આવશે નહિ.

૧૩. આજરોને સાધારણ રોગ માટે આશ્રમમાંજ ઔષધોપચારની
ગોઠવણ કરવામાં આવશે. પરંતુ ઊડતા કે એપી રોગને માટે તથા મોટા
રોગને માટે દરદીને લાયક સ્થળે મોકલી ઔષધોપચાર કરાવવામાં આવશે.

૧૪. કોઈ ગૃહસ્થ આશ્રમની વ્યવસ્થા કરવામાં પોતાની મહેનત
અથવા ખીજ કોઈ રીતની મદદ કરવાની ઇચ્છા જણાવશે, અને સખકમિ-
ટિને તે મદદ સ્વીકારવાનું યોગ્ય લાગશે તો તેવી મદદ તે સ્વીકારી શકશે.

૧૫. છોકરાં લાયક ઉમરનાં થયા પછી તેમની સંગતિ લઈ સેક્રે-
ટરીને યોગ્ય લાગે તેવી રીતે બંદોબસ્ત કરી લગ્ન કરવામાં આવશે. લગ્ન
થયા પછી અથવા છોકરાની ૧૮ વર્ષની ઉમ્મર પૂરી થયા પછી ખાસ કા-
રણ વગર આશ્રમમાં રાખવામાં આવશે નહિ; પરંતુ કેળવણી લેનાર છોકરાં
પૈકી જાત્યા પ્રકારની કેળવણી લઈ શકે તેવી શક્તિવાળા કોઈ છોકરો અથવા
છોડી હશે તો તેને સેક્રેટરી અને પ્રેસિડેન્ટની બલામણુથી સખકમિટિ એ
ઉમ્મર ઉપરાંત આશ્રમમાં રાખી શકશે.

૧૬. હાઉન્ડલિંગ અથવા તજ દીધેલાં બાળક જે કોઈ આશ્રમમાં
મૂકશે અથવા લાયક કે મોકલશે તેમને કંઈ તપાસ કર્યા સિવાય દાખલ
કરવામાં આવશે.

૧૭. કોઈ બાળક ગુપ્ત રીતે પ્રસૂત થવાની ઇચ્છા હોય તે સેક્રેટ-
રીને અગર પ્રેસિડેન્ટને તે પોતે અગર તેના તરફથી કોઈ જણાવશે તો

તે બાઈને પોતાની આડઅણુ દૂર થતાં સુધી સુરક્ષિત રાખી જરૂર પ્રમાણે તજવીજ કરવામાં આવશે. આશ્રમના આશ્રય નીચે રહેલી ઉપર પ્રમાણેની કોઈ બાઈ વિશે કોઈ પણ હકીકત જાહેરમાં મુકવામાં કે કોઈને જણાવવામાં કે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે નહિ. તેમ તે બાઈની મરજી વિરુદ્ધ તેને પૂછ-પરછ કરવામાં આવશે નહિ.

૧૮. કોઈ માણસ આશ્રમમાં મૂકેલા બાળકને કંઈ ખાસ નામ આપવાનું અથવા નિશાની રાખવાનું જણાવશે અથવા તેને માટે કોઈ નાણાંની રકમ મૂકશે તો તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

૧૯. ઉપર પ્રમાણે આ આશ્રમમાં આવેલાં બાળકો, કોઈ માણસને પોતાના બાળક તરીકે પાલણુપોષણ કરવાની અને પોતાના સંતાન તરીકે રાખવાની ઇચ્છા હશે અને સેક્રેટરી અગર પ્રેસિડેન્ટને તેમ કરવામાં કોઈ હરકત નહિ જણાય તો તે માણસ પાસેથી લેખ કરાવી તે બાળક તેના સંતાન તરીકે રાખવા તેને આપવામાં આવશે.

૨૦. પુનર્લેખ કરવાની ઇચ્છા ન ધરાવતી હોય તેવી વિધવા સ્ત્રીને વિધવાશ્રમમાં દાખલ કરવામાં આવશે.

૨૧. વિધવાશ્રમમાં ઉપરી તરીકે કોઈ સંભાવિત બાઈ નીમવામાં આવશે; અને આશ્રમમાં રહેનારી બાઈઓએ તેના હુકમમાં રહેવું પડશે.

૨૨. ખાસ પરવાનગી સિવાય કોઈ પુરુષને વિધવાશ્રમમાં જવા દેવામાં આવશે નહિ.

કેલવણીખાતાની સ્વરો.

જાહેર ખબર.

દેળવણીખાતું.

મુંબઈ, તા. ૨૦ મી ડીસેમ્બર ૧૯૦૬.

નં. ૨૩૮૨ અ.—મિડલ (માધ્યમિક) અને રેપ્રેસિયલ (વિસિટ) સ્કૂલોમાં આપવાની સરકારી રજીસ્ટરશિપોના ધારા સમ્બન્ધી નં. ૮૮૬ તા. ૧૨-૫-૦૪ ની સરકારી જાહેર ખબર ૨૬ ફરી આ ઉપરથી નીચેના સુ-

ધારણા ધારા સપગા લોકોને જાણવા માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે:-

મિલલ અને રૂપેશિપલ રૂઢીઓમાં આપવાની

રૂઢીલરશિપોના ધારા.

નામદાર ગવર્નર દ'ન કાઉન્સિલ નિલા લોકલ ફન્ડમાંથી દરેક નિલા માટે બીજી ખબર આપના સુધી નીચેની રૂઢીલરશિપો મંજૂર કરે છે:-

દર વર્ષે આપવાની

નિલસો.

રૂઢીલરશિપોની

સંખ્યા.

ફુલુખર્જ	...	...	...	...	૪
પુના	...	...	...	...	૬
શાલાપુર	...	...	...	...	૬
સતારા	...	...	...	...	૬
ખાનદેશ	...	...	...	...	૬
અદમદનગર	...	...	...	...	૬
નાશિક	...	...	...	...	૬
થાણા	...	...	...	...	૬
સુરત	...	...	...	...	૬
મહમ્મદ	...	...	...	...	૬
બેડા	...	...	...	...	૬
મહમદાવાદ	...	...	...	...	૬
પંચમદાસ	...	...	...	...	૬
રત્નાગિરિ	...	...	...	...	૬
કોલાબા	...	...	...	...	૬
ધારવાડ	...	...	...	...	૬
બેલગામ	...	...	...	...	૬
વિજાપુર	...	...	...	...	૬
ઉત્તર કાનડા	...	...	...	...	૬
કરોન્ગી	...	...	...	...	૨
દેહરાબાદ	...	...	...	...	૪

૬ ઓક્ટોબર સાથે. ૧ વડોદરા કેમ્પ સાથે. ૨ ડીસા કેમ્પ સાથે.

ચર અને પારકર...	...	...	...	૨
સિકારપુર	...	...	...	૪
સિન્ધનો ઉપતો સરહદનો મુલક	...	...	...	૨
લાડખાણા	...	...	...	૨
				<hr/>
				૧૨૮

૨. દરેક જિલ્લામાં પહેલી બે સ્કૉલરશિપો માટે સઘળી કોમના લોકો સ્પર્ધા કરી શકશે, પણ બાકીની બે અથવા ચાર સ્કૉલરશિપો જે કોમો ઇંગ્રેજ કેળવણીમાં પછાત છે તે કોમના ઉમેદવારો માટે રાખી છે. જ્યાં પછાત કોમો માટે ચાર સ્કૉલરશિપો છે, ત્યાં પહેલી બે મુસલમાનો માટે અને બાકીની બે મુસલમાન સિવાયની પછાત કોમો માટે રાખી છે. જ્યાં જિલ્લામાં બધી મળીને ચાર સ્કૉલરશિપો છે ત્યાં બે સ્કૉલરશિપો માટે બધી કોમના ઉમેદવારો સ્પર્ધા કરી શકશે, અને બાકીની બે પછાત કોમો માટે રાખી છે; અને જ્યાં જિલ્લામાં ફક્ત બે સ્કૉલરશિપો છે ત્યાં એક બધી કોમના ઉમેદવારો માટે અને બીજી પછાત કોમના ઉમેદવારો માટે રાખી છે.

૩. જે સ્કૉલરશિપો જે જિલ્લા માટે રાખવામાં આવી છે તે સ્કૉલરશિપો વાસ્તે તે જિલ્લાની કોઈ પણ સરકારે સ્વીકારેલી શાળાના ઉમેદવારો, સ્પર્ધા કરી શકશે; પણ જે ઉમેદવારે પરીક્ષા પહેલાના ઝોણામાં ઝોણા બાર મહિના અથવા તે નિશાળનું પૂરું એક વર્ષ તે નિશાળમાં ખરેખર અભ્યાસ નહિ કર્યો હોય તેને સ્પર્ધા કરવા દેવામાં આવશે નહિ.

છોકરાના બાપ અથવા વાલીની જિલ્લાના એક ભાગમાંથી બીજામાં ખરેખર બદલી થઈ હશે તો ઉપરની શરતમાં એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર પોતાની નજરમાં આવે તો છૂટ મૂકી શકશે.

૪. સ્કૉલરશિપો આપવાની પરીક્ષા દર વર્ષે સપ્ટેમ્બર મહિનામાં થશે. જે ઉમેદવારની ઉંમર ૧લી સપ્ટેમ્બરે ૧૨ વર્ષની ઉપર હશે તે સામાન્ય (બધી કોમ માટે રાખેલી) સ્કૉલરશિપ માટે સ્પર્ધા કરવાને યોગ્ય ગણાશે નહિ; અને જે ઉમેદવારની ઉંમર ૧લી સપ્ટેમ્બરે ૧૩ વર્ષ કરતાં વધારે હશે તે પછાત કોમની સ્કૉલરશિપો માટે સ્પર્ધા કરી શકશે નહિ.

૫. મધ્ય સ્થળોએ લીધેલી પરીક્ષાનાં પરિણામ ઉપરથી દરેક જિલ્લામાં એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સ્કૉલરશિપો આપશે. મધ્ય સ્થળોનાં નામ મુ-

ગઈ સરકારી ગેઝેટમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે. વળી ફતેહમંદ ઉમેદવારોનાં નામ જે નિશાળમાં તેઓ અભ્યાસ કરી તૈયાર થયા હશે તેનાં નામ સાથે દર વર્ષે મુગઈ સરકારી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

જે ફતેહમંદ ઉમેદવારો સ્કૉલરશિપનું લવાજમ લેવા ખુશી નહિ હોય તેમને, ' ઑનરરિ સ્કૉલરો ' ગણવામાં આવશે અને તેમનાં નામ મુગઈ સરકારી ગેઝેટમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

૬. પરીક્ષામાં સ્પર્ધા કરવાની પરવાનગી માગવાની અરજીઓ આ લગત આપેલા નમુના (જુઓ પરિશિષ્ટ અ) ના છાપેલા ફોર્મમાં કરવી. તે અરજી તારીખ ૧૫ મી ઑગસ્ટે અગર તે પહેલાં પહોંચવી જોઈએ. ઇન્સ્પેક્ટરને અરજ કરેથી નમુનાનું ફોર્મ મળશે. દરેક ઉમેદવાર પાસેથી પરીક્ષાની ફીનો એક રૂપીઓ લેવામાં આવશે.

૭. સ્કૉલરશિપોની પરીક્ષા પરિશિષ્ટ બ માં જણાવેલા વિષયોમાં લેવામાં આવશે.

૮. પ્રત્યેક સ્કૉલરશિપ દર માસ રૂ. ૩)ની રાખવામાં આવશે, અને પરીક્ષા પછીના જાન્યુઆરી માસની ૧ લી તારીખથી ત્રણ વર્ષ સુધી તે મળશે; પરંતુ જે વિદ્યાર્થીને સ્કૉલરશિપ મળતી હશે તેણે સરકારે ઠરાવેલા અભ્યાસક્રમ શિખવનાર તરીકે ડિપાર્ટમેન્ટે સ્વીકારેલી ઇલાકાની કોઈ પણ માધ્યમિક શાળામાં નિયમિત હાજરી, સારી આલમલગત, અને સન્તોષકારક અભ્યાસ બતાવવો જોઈશે. જે વિદ્યાર્થીને સ્કૉલરશિપ મળતી હશે તેની સ્કૉલરશિપ તેની ગેરવર્તણૂકને લીધે અથવા બીજા કઈ કારણસર ડિરેક્ટરની મંજૂરી સિવાય લેઈ લેવામાં આવશે નહિ. આ મંજૂરી એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની મારફત મેળવવી જોઈએ. જે નિશાળોમાં સ્કૉલરો જતા હોય તે નિશાળોની વાર્ષિક તપાસણી વખતે બધા સ્કૉલરોને તપાસણી અમલદાર રજા હાજર કરવા.

૯. જે વિદ્યાર્થીને સ્કૉલરશિપ મળતી હશે તેની હર કોઈ વેળા ઇન્સ્પેક્ટર અથવા તેમનો ડેપુટી પરીક્ષા લઈ શકશે, અને તેનો અભ્યાસ સન્તોષકારક નથી એવી ખાતરી થશે તો તેની સ્કૉલરશિપ લઈ લેવામાં આવશે.

૧૦. સ્કૉલરશિપની ચઢેલી રકમ ત્રણ ત્રણ મહિને આપલા નમુના મુજબ છાપેલા ફોર્મમાં બિલ કરી લેવી (બિલનો નમુનો પરિશિષ્ટ ક-માં

આપેલો છે). આ બિલમાં રકૉલરે પોતાની સહી કરવી અને તેની સામે નિશાળના મુખ્ય મહેતાજીએ સહી કરવી અને તે બિલ એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર પાસે મંજૂર કરાવવું. કાઈ પણ રકૉલર એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરની મંજૂરી સિવાય નિશાળ બદલી શકશે નહિ.

તથા મહિના પૂરા થયા પછી એક માસની અંદર બિલ કરવામાં આવશે નહિ તો તે ના મંજૂર કરી શકશે.

૧૧. સરકારી નિશાળમાં જનાર રકૉલરો પૈકી જેમને તે વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે ગરીમાઈતું સર્ટિફિકેટ આપ્યું હશે તેમને તે નિશાળમાં સેવાતી થી આપવી પડશે નહિ.

ટીપ—આ નિયમો છોકરાને તેમજ છોકરીઓને લાગુ પડે છે.

પરિશિષ્ટ અ.

(આ નમુનો જિલ્લામાં ચાલતો દેશી બાપામાં છાપવામાં આવશે.)

ના મહેરબાન એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ.

વિનંતિ કે _____ મુકામે થવાની આવતી રકૉલરશિપની પરીક્ષામાં સ્પર્ધા કરવાની મને પરવાનગી આપવાની મહેરબાની કરશો.

હી. આપનો તાબેદાર સેવક.

(પોતાનું નામ તથા પોતાના બાપનું નામ અને અટક)

(જાત અથવા ધર્મ અને નાત) _____

(જન્મતારીખ અને આવતી જન્મતારીખે પૂરી ઉંમર) _____

(હાલની નિશાળનું નામ) _____

(શિક્ષક) _____

(અરજીની તારીખ અને સાલ) _____

અરજદારની નિસાળના મુખ્ય મહેતાજીએ આપવાનું સર્ટિફિકેટ.

હું ખાતરીપત્ર લખી આપું છું કે _____ ગયાં

_____ થી મારી નિસાળનો વાસ્તવિક વિધાર્થી છે અને ઉપર
તેની ઉમ્મર લખી છે તે મારા જાણુવા તથા માનવા પ્રમાણે ખરી છે.

તારીખ _____ ૧૯૦

નો મુખ્ય મહેતાજી.

પરિશિષ્ટ વ.

પરીક્ષાના વિષયો.

(નિલ્લામાં ચાલતો દેશી બાપાની મારફત પરીક્ષા લેવામાં આવશે.)

૧. અંગ્રગણિત—પંચરાશી, સાદું વ્યાજ અને વ્યાવહારિક અપૂર્ણાંક, ઇંગ્રેજી કોણિકો, લેખાં મુધી.

૨. કેળવણીખાતાની ચોથી (મેંગુજરાર્તી પાંચમી) ચોપડીના જેટલીજ મુશ્કેલીની હરમેઈ ચોપડીનું વાચન સમજાવતી સાથે. એના પ્રમાણમાં વ્યાકરણ. કવિતાની ૧૫૦ લીટીનો મુખપાઠ. (ઉમેદવારો કવિતાને ખંદલે હોલંરોઘડકૃત ઉર્દુ ચોથી ચોપડીના જેટલીજ મુશ્કેલીની ચોપડી તૈયાર કરી શકશે). સારે અક્ષરે લખેલા કાગળ વાંચવા.

૩. નહિ વાંચેલા સાદા ગદ્યના ફકરામાંથી ૮ લીટીનું ડિક્ટેશન. (જે નિલ્લામાં મરાઠી બાપા ચાલતી હોય ત્યાં ફકરો બાળબોધમાં લખવો અને મોડી લિપિમાં તેની નકલ કરવી.)

૪. પ્રાન્તનો ઇતિહાસ અને હિન્દની સામાન્ય ભૂગોળ, મુખર્ષી ઇલાકાના વિશેષ જ્ઞાન સાથે.

મંદુર પરકારી ઝંજોટમાં કૈસ અને તેમાંના શબ્દો છાપેલા છે, પણ અમારા _____ પ્રમાણે તે ન જોઈએ. આ બાબતનો ખુલાસો થવા લખાણ કરવામાં નિ. જે ને ખુલાસો થશે તે હવે પછીના કોઈ અંકમાં છાપવામાં આવશે.

પ્રત્યેક સ્કૉલર નિયમસર હાજર હતો, તેણે ખંત રાખીને અભ્યાસ કર્યો હતો, તથા તેની ગ્રાહ સારી હતી.

તારીખ _____ ૧૯૦

મુખ્ય મહેતાજી _____ રૂઢ.

રૂપીઆને માટે મંજૂર કર્યું છે.

તારીખ _____ ૧૯૦

એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર,

વિભાગ.

ન. ૨૩૮૨ ખ.—હાઇ અને સ્પેશિયલ સ્કૂલોમાં આપવાની સરકારી સ્કૉલરશિપોના ધારા સંબન્ધી નં. ૮૮૫ તા. ૧૨-૫-૧૯૦૪ ની સરકારી જાહેરખબર રદ કરી આ ઉપરથી નીચેના સુધારેલા ધારા સહળા લોકોને જાણવા માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે:—

હાઇ અને સ્પેશિયલ સ્કૂલોમાં આપવાની સરકારી
સ્કૉલરશિપોના ધારા.

નામદાર ગવર્નર ઇન કાઉન્સિલ પ્રોવિન્શિયલ ફન્ડમાંથી દરેક જિલ્લા માટે ખીજી ખબર આપતા સુધી નીચેની સ્કૉલરશિપો મંજૂર કરે છે:—

જિલ્લો.	દર વર્ષે આપવાની સ્કૉલરશિપોની સંખ્યા.				
કુમુંબઈ	...	...	..	...	૨
પૂના	...	...	...	...	૩
શેલાપુર	...	...	...	...	૩
સતારા	...	...	...	...	૩

કુ એડન સાથે.

ખાનદેશ ...	...	...	...	...	૩
અહમદનગર...	...	...	...	...	૩
નાશિક ...	...	...	...	...	૩
થાણા ...	...	...	...	...	૩
સુરત ...	...	...	...	...	૩
અમર ...	...	...	...	...	૩
ખેડા ...	...	...	...	...	૩
અમદાવાદ...	...	...	...	...	૩
પંચમહાલ ...	...	...	...	...	૩
રતનાગિરિ ...	...	...	...	...	૩
કોલાખા ...	...	...	...	...	૩
ધારવાડ ...	...	...	...	...	૩
ખેલગામ ...	...	...	...	...	૩
વિજયપુર ...	...	...	...	...	૩
ઉત્તર કાનડા...	...	...	...	...	૩
કરાંચી ...	...	...	...	...	૨
હૈદરાબાદ ...	...	...	...	...	૨
થર અને પારકર ...	...	...	...	...	૨
શિકારપુર ...	...	...	...	...	૨
સિન્ધનો ઉપરો સરદારનો મુલક...	...	...	...	...	૨
લાડખાણા ...	...	...	...	...	૨

૬૮

૨. દરેક જિલ્લામાં પહેલી એક સ્કૉલરશિપ માટે સઘળા કામના લોકો સ્પર્ધા કરી શકશે, પણ બાકીની બીજી અને ત્રીજી સ્કૉલરશિપો ને કામો ઇંગ્રેજ કેળવણીમાં પછાત છે તે કામના ઉમેદવારો માટે રાખી છે. જ્યાં પછાત કામો માટે બે સ્કૉલરશિપો છે, ત્યાં એક મુસલમાનો માટે અને બીજી મુસલમાન સિવાયની પછાત કામો માટે રાખી છે.

૩. જે સ્કૉલરશિપો ને જિલ્લા માટે રાખવામાં આવી છે તે સ્કૉલરશિપો પાસે તે જિલ્લાની કોઈ પણ સરકારે સ્વીકારેલી શાળાના ઉમેદવારો સ્પર્ધા કરી શકશે; પણ જે ઉમેદવારે પરીક્ષા પહેલાંના ઓછામાં ઓછા બાર

પરિશિષ્ટ અ.

_____ નો મહેરબાન એડયુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ.

વિનંતિ કે _____ યુકામે યવાની આવતી સ્કૉલરશિપની પ-
રીક્ષામાં સ્પર્ધા કરવાની મને પરવાનગી આપવાની મહેરબાની કરશો.
હી. આપનો તાબેદાર સેવક.

(પોતાનું નામ તથા પોતાના પાપનું નામ અને અટક).

(જાત અથવા ધર્મ અને નાત) _____

(જન્મતારીખ અને આવતી જન્મતારીખે પૂરી હમ્મર) _____

(હાલની નિશાળનું નામ) _____

(શિક્ષક) _____

(અરજીની તારીખ અને સાલ લખવી) _____

અરજદારની નિશાળના મુખ્ય મહેતાશએ આપવાનું સર્ટિફિકેટ.

હું ખાતરીપત્ર લખી આપું છું કે _____ છે.

હા _____ થી મારી નિશાળનો વાસ્તવિક વિદ્યાર્થી છે અને ઉપર તેની
હમ્મર લખી છે તે મારા જાણુવા તથા માનવા પ્રમાણે ખરી છે.

તારીખ _____ ૧૯૦

નો મુખ્ય મહેતાશ.

પરિશિષ્ટ વ.

પરીક્ષાના વિષયો.

(જીલ્લામાં ચાલતી દેશી બાપાની મારફત પરીક્ષા લેવામાં આવશે.)

૧. અંગ્રજીત—વ્યાવહારિક અને દશાંશ અપૂર્ણાક, (પુનરાવૃત્ત દશાંશ સિવાય) ત્રિરાશિ અને બહુરાશિ, સાદું વ્યાજ, અને નફાતોટા તથા મેટ્રિક સિસ્ટમના સહેલા દિસાઓ.

૨. દેશી બાપા—મરાઠી, ગુજરાતી, કાનડી, અને સિંધી.

સરકારી કેળવણીખાતાની વાચનમાળામાંની જગ્યામાં જગી ચોપડીના જેવી મુશ્કેલીની ચોપડીમાંથી નહિ જોએલા ફકરાનું વાચન, સમજીતી સાથે, અને તેના પ્રમાણમાં વ્યાકરણ.

સાધારણ મુશ્કેલીવાળા કવિતાની ૨૦૦ લીટીઓનો મુખપાઠ, સમજીતી સાથે. (જોએવારો કવિતાને જદસે ઉર્દુમાં લેખન તથા વાચનની અથવા આરખી કે પારસી બાપાના સાધારણ ગાનની પરીક્ષા આપી શકશે.)

સાધારણ મુશ્કેલીવાળા, નહિ જોએલા ફકરામાંથી ૧૦ લીટીનું ચાલતા અક્ષરથી ડિક્ટેશન. (જે નિયામમાં મરાઠી બાપા ચાલતી હોય ત્યાં ફકરો બાળબોધમાં લખવો અને મોડી લીપીમાં તેની નકલ કરવી.)

સહેલા ઇંગ્લેજ ગદ્યની પાંચ લીટીઓનો લખેલો તરજીમો.

૩. હિન્દનો ઇતિહાસ તથા ભૂગોળ. (સવાલપત્ર આપવાનું.)

૪. ઇંગ્લેજ સહેલા ગદ્યના નહિ જોએલા ફકરામાંથી ઇંગ્લેજ વાચન, તેની દેશી બાપામાં સમજીતી, સાદા ઇંગ્લેજ પદ્ધતિ સાથે.

પાંચ ટુંકાં સહેલાં વાક્યોનું ઇંગ્લેજમાં ડિક્ટેશન.

ટુંકાં સહેલાં પાંચ દેશી બાપાનાં વાક્યોનો ઇંગ્લેજમાં લખેલો તરજીમો.

परिशिष्ट कं.

પ્રાવિન્શિયલ ૬૬ ખાતે ઉધારવાનું

હાઈસ્કૂલ સ્કૉલરશિપના બિલના નમુના.

નામદાર શહેનશાહની મુખર્ચ સરકાર

૧૯૦ ને દિવસે પૂરા થતા ત્રણ માસની રકમ-
લશ્ચિમોત્તર જિલ્લ.

રફોલરનું પૂઠ માખ.	
રફોલરશિષ્ય ચાર થયાની તારીખ	
રફોલર તરીકે ચૂંટી કાઢવાની જાહેરાત મને જે સરકારી ઝંડેદ મા આપી હોય તે ઝંડેદ ની તારીખ આપનાવું	
રફોલરશિષ્યનો માસિક દર	
અધ્યાપવાની રકમ.	
રફોલરની સહી.	

એકદર આપવાના રૂપીઆ અક્ષરોથી.

† આ ખાનામાં ત્રણ માસ માટે આપવાની રકમ આંકડાથી લખવી.

હું ખાતરીપત્ર લખી આપું છું કે જે ત્રણ માસની હમણાં માગેલી સ્કૉલરશિપો દેવી થઈ છે, તે ત્રણ માસમાં ઉપર જણાવેલા સ્કૉલરશિપોના પ્રત્યેક સ્કૉલર નિયમસર હાજર હતો, તેણે ખત રાખીને અભ્યાસ કર્યો હતો, તથા તેની ચાલ સારી હતી.

૧૯૦

મુખ્ય મહેતાશ રૂલ.

રૂપીઆને માટે મંજૂર કર્યું છે

૧૯૦

એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર.

વિભાગ

નામદાર ગવર્નર ધન કાઉન્સિલના હુકમથી,

(સહી) R. E Enthoven.

એક્ટિંગ મેકેટરી, નિસખત સરકાર

નિશાળોનાં ધનામનો મેળાવડો-આંકલાવ, તાલુકે બોરસદ.

આંકલાવની તથા નજીકના ગામોની નિશાળોની પરીક્ષા થઈ ગયા પાદ વાર્ષિક ધનામ વહેંચવાને દિવસે રૂલ કમિટિના મેમ્બરો તથા સહ-ગ્રુહસ્થોની એક સભા ભરવામાં આવી હતી રૂલર્નું મકાન અને કમ્પાઉન્ડ તોરણ અને ધનપત્રાકાથી શણગારવામાં આવ્યું હતું પ્રમુખસ્થાન મહેરબાન મિ વ્રજરાય સતોકરાય દેસાઈ (ડે. એ. ધ.) એ લીધું, એ-કલે નિશાળના વિદ્યાર્થીઓએ ઈશ્વરસ્તુતિ તથા રાજ્યાભિષેકના ગીત ગાયાં, અને તેમની પાસે કિન્ડર્ગાર્ટન, બાળઉદ્યોગ, ઝાંઝગર્ત કામ, અને કાગળના ચિત્રનું કામ કરાવી બતાવવામાં આવ્યું. પાદ રૂલના હેઠ માસ્તરે રૂલની શરૂઆતથી હાલ સુધીની હકીકત તથા કેળવણીનો ઇતિહાસ વાચી સભાગ્યો, અને પ્રમુખે નવો ધોરણ પ્રમાણે શિક્ષણ બાબત વિવેચન કરી

શિક્ષકોને તથા પ્રજા વર્ગને કેળવણીની વધતી જતી ખુખી, અને તેથી થતા લાભ દર્શાવ્યા. ઉદાર અને પરાપક્ષારી આઈ નેદકોર તરફથી આશરે રૂ. ૩૫૦૦) ની સ્થાવર મિલકતની બક્ષીસ સ્કૂલના છોકરાઓને ઉત્તેજન આપવા માટે કરવામાં આવી હતી. ત્યાર બાદ મેન્મર ડાહ્યાભાઈ નરેન્દ્ર મદાસ તથા શાહ સુનીલાલ ઘેલાભાઈ તરફથી વિદ્યાર્થીઓને આશરે રૂ. ૨૨)નું ધનામ વહેંચવામાં આવ્યું હતું. છેવટ વિદ્યાર્થીઓએ આશીર્વચનનાં ગીત ગાયાં, બાદ મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો.

જાહેરખબર.

પાર્વતીકુંવરસ્મારક સ્ત્રીકામનું પ્રદર્શન.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી હસ્તકના પાર્વતીકુંવર સ્મારક ફંડ તરફથી સ્ત્રીઓના હાથનાં કરેલાં નીચે બતાવેલાં કામનું પ્રદર્શન અમદાવાદમાં આ વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસમાં બરવાની યોજના ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ કરી છે:—

(૧) સીવણકામ.	(૪) ચિત્રકામ.
(૨) ભરતકામ.	(૫) રેખાકામ.
(૩) ગુંથણકામ.	(૬) ફોટોગ્રાફી વગેરે કારીગરીનું કામ.

૨. આ પ્રદર્શનમાં મુખ્યત્વે ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રીઓ તથા (કાઠી-આવડ કચ્છ વગેરે સાથે) ગુજરાતની સર્વ ધર્મની દેશી સ્ત્રીઓને હાથે તૈયાર થયેલા કામના નમુના રજુ થઈ શકશે. નમુના રજુ કરવા બદલ રજા (માંડવા) ફી બીલકુલ લેવામાં આવશે નહિ.

૩. ઉત્તમ નમુના બદલ ધનામો અને પ્રમાણપત્રો આપવામાં આવશે.

૪. તા. ૧૫ મી ઑગસ્ટ સને ૧૯૦૭ સુધીમાં નમુના લેવામાં આવશે. વધુ માહિતી માટે નીચે સહી કરનારને લખીને પુછાવવું.

અમદાવાદ, તા. ૧ ફેબ્રુવારી ૧૯૦૭. } કૃષ્ણરામ ભોળાનાથ દીવેદીઆ.
૬. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની } રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
    ઓફીસ. } પ્રદર્શન સભા-કમિટીના સેક્રેટરીઓ.

ખાત્રી થશે. પેકિંગમાં જોઈએ અર્થે ચાલ તેમ કરીશું. જેઓની મરજી હોય તેઓએ નીચલે સરનામે લખવું. નોટપેઠ કાગળ લીધામાં આવશે નહિ.

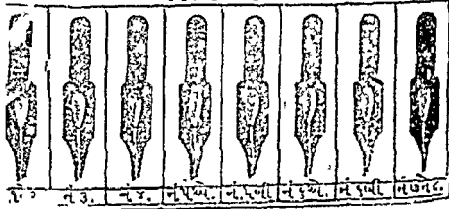
દરેક શિક્ષક કોપીખુકોના જ દરેક ભાગના બુદ્ધ બુદ્ધ, કદના અક્ષરોને જ બંધ બેસતી સ્ટીલપેનો ખાસ ઇચ્છાન્કથી મોટે અર્થે બનાવી મંગાવી છે. એ સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને ઘણી સંગવડ ભરેલી છે. દરેક બોક્સમાં ૩૫-૬, કિંમત રૂ. ૦૧, જોડામાં જોડા ૮ બોક્સ મંગાવનારને ૬૧ ટકા કમીશન મળશે. ને ૨૫ થા તેથી વધુ બોક્સ લેનારને ૧૨૧૧ ટકા મળશે. વેદ્યુપેએબલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મંગાવનારને અર્થના બાજુ વધારે લાગશે. ભૂલી જતા નહી, અને પૈસા પહેલાંથી મોકલાવનારને ૧-૬ બોક્સના અર્થના બે આના લાગશે.

નમુના

આદરજી કોવસજી માસ્તરજી

દરેક શિક્ષક કોપીખુકોની સ્ટીલપેનોના

આદરજી કોવસજી માસ્તર, દરેક શિક્ષક કોપીખુકો તથા સ્ટીલપેનોના પ્રગટ કરતા અને કમિશન એન્ટ. ધોળી તથા વ મુખ્યર્થ.

સુચના.

આ પત્રસંબંધી સર્વે લખાણુ ઓકિટર તરફ મોકલવું નોટપેઠ કામજ લેવામા નહિ આવે. સહી વગરના લખાણુ ઉપર ધ્યાન આપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની ઓકળ બાબુએ લખવું તે અમુક ગાસગા છાપવા અથવા નાપસદ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મગાવી લેવું.

શાળાખાતાના તેમજ ણીજી શુદ્ધસ્થો કેળવણી તથા નિ-શાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશ્ય તો તેમણે પો-ખ્ય અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓર્ડર મોકલનારે રૂપન ઉપર પાતાનું ઠેકાણું, અને શી બાબતના પૈસા છે તે ચોખ્ખે અક્ષર લખવું તથા ધૂન થનાના સલામ છ પોસ્ટ ની ટિકેટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધો આના વધાર મોકલવા, પોસ્ટ સલામ બીજી ટિકેટો લવામા આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત આગાઉથીજ વરસા એકનો રૂ ૧-૦-૦ રાખી છે, પોસ્ટેજ માફ છુટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અઢી આના, પદરના ખર્ચે સાર દસ રૂપીઆ સુધી તથા મારવાગા સિદ્ધકો તથા રક્ષાકરોને ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ રમણ લખવું વિષય પસંદ પડશે તો તેની અમલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલ પાને રૂ. ૧ સુધી આપવામા આવશે અર્થાપનો એમા સમાસ યશેબાદિ.

જાહેરખબરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેરખબરો છાપવાના લાવ.

રૂ.	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરો આર્જ અને તે પછી-
૧...	...	ના અગીઆર માસ લગી દર માસે
૨...	...	ફેરફારો આર્જ પડશે છ ગાસ માટે
૩...	...	પડેલે ગદિને પૂરો આર્જ, અને પછી
૪...	...	દરેક ગામે ફેરફારો લેવાશે.

શાળાપત્રની સાથે કોઈ પણ હુદખિલ વર્ણવવામાં

આવશે નહિ.

The Gujarati School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

મે ૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ખાસ.....	૧૨૯-૧૪૦
શિક્ષક તેમજ શિષ્ય બંનેએ કેળવવા યોગ્ય ટેવો.....	૧૨૮-૧૪૦
વરચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશ , ...	૧૪૦-૧૫૨
સુવત્તાન સુઝદુરશાદ.....	૧૫૨-૧૫૫
કેળવણીનો ખોટા દમ.....	૧૫૬-૧૫૮
કેળવણીખાતાની ખબરો , ...	૧૫૯
વર્ગાધ્યક્ષર કાષ્ઠનલ પરીક્ષાની ઉમ્મર , ...	૧૫૯
ગિડલં સ્કૂલ રકૉલરશિયોના નિયમમા સુધારો.....	૧૫૯
વડોદરાની શિક્ષકમંડાસમાજ.....	૧૬૦

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ મુનાઈટ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

તૈયાર છે.

ડૉક્ટર ભાંડારકર કૃત સંસ્કૃત સેકન્ડ બુકનું
ગુજરાતીભાષાંતર.

(ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર)

રા. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.

અમદાવાદ પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્ર ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

નિશાળના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી પુસ્તક.

પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.

CLASSIFICATION OF ANIMALS

ફરેક પ્રાણીની કુંડી સમજૂતીની બુક નકશા સાથે.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦

K. V. MENTA'S USEFUL BOOKS.

THE MITRALABHA.

(HITOPADESH).

With copious explanatory notes, profuse
translations, solutions of Companies, &c.

Price Annas 6.

Aids to the Sanskrit Course, St. V.

Price Annas 5.

ગુજરાતી શબ્દાર્થસિંધુ

રચનાર

વિકૃલ રાજરામ દલાલ.

કિંમત. રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલકાટેવીરોડ. મુંબાઇ.

૧. ટેકન્ટ્યુક તરીકે સરકારે મંજૂર કરેલા સરખાવેથી તામાની પદ્ધતિ,
૨. ટી. આઈ.સી. ૩૩ આતા. વ્યાકરણ, શિક્ષણ, માળા. આંક ૧. લો, (પ્રતી
આઈ.સી.) ૧. આનો. પો. ૩ ગોટે, આંક બીજો (પ્રતી આઈ.સી.) ૨. આનો. પો.
૪ માટે, નવું ગુજરાતી બાળ વ્યાકરણ (ટી. આઈ.સી.) ૪. આનો. પો.
૫, ૬, ૭ માટે, લાઇબ્રેરી શુક તરીકે મંજૂર છે. પોસ્ટેજ ને વી. પી. ખર્ચ લેના
રને શિર. કામગીર ૫-૧૦-૧૫-૨૦ નંગથી અનુક્રમે ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫
ટકા. પ્રેમચંદ કુશલચંદ શાહ, ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર, ગુ. ગોવિંદ.

આ. ભારામ અને હાલસાઈની કંપનીની

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બાળજોષ છે નમ્બરમાં.

કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે અમુક મુદ્દાની
ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળવણી ખાતાના ઘણા અનુભવી અમલકારોના મત લઈ ગુજરાતી
અક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણ શોધી કાઢી, તથા ધોરણોને અનુકૂળ અક્ષરોનાં કંઠ
માં લખાણ દ્વારા ગોઠવણ કરીને, હાલ ચાલતી સર્વે કોપીબુકો
પરતાં મૂઢીઆતા થયાની ખાતરી થયા પછી છપાવી બહાર પાડી છે.

૧ કોપીબુકોની સફાઈ અને સુન્દરતા બળવવા માટે ત્રાંખાનાં પત્રાં
(કોપરશીટ) કોતરવાલાં છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેન્સ એક જ બાજુએ
સુન્દર રંગની સાદીથી છપાય છે, કાગળ અને કવર ઉંચાં ટકાઉ વા-
પરેલા છે, જે એક વખત લેવાથી ખાતરી થશે.

૨૦૦ અને તે ઉપરાંત કોપી ખરીદનારને સેકંડ હાન્ડ ટકા
કરીશન આપવામાં આવશે; પેકીંગ અને રેલવે ખર્ચ પણ
આપવામાં આવશે પણ પોસ્ટ મારફતે કે રેલવેથી આગળ ખર્ચ
આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બીજાં પુસ્તકો મંગાવનારને સેકંડ હાન્ડ ટકા હકસાધ લઈ
મોકલી આપવા ગોઠવણ રાખી છે. મળવાનું ટેકાણું—આ. ભારામ અને
હાલસાઈની કંપની, લેખનકળા કોપીબુકની ઓફીસ, કાળકાદિવી રોડ
૧૫૨-૨૩૨ મુબઈ.

સરસ્વતી પુસ્તકાલય તથા ધી ગુજરાત
સ્ટેશનરી એન્ડ મિસેલેનિયસ કંપની
લિમિટેડ-માંલીક તથા એજન્ટ-
મહાશંકર રવિશંકર ત્રિવેદી.
ચીચીરાડ-અમદાવાદ;

નીચે ની મુખ્ય ઇલાકાની સર્વ પ્રાથમિક શાળાઓમાં વપરાતી અને મૂલ્ય
જામેલી, સરકારે મંજૂર કરેલી, ટેકસ્ટ બુકો તથા શિક્ષકોને ખાસ ઉપયોગ
માટે, તેમજ લાયબ્રેરી ઇનામ વગેરે માટે મંજૂર થયેલી-તથા ખીજી શા-
ળાપયોગી ચોપડીઓના અમે સોલ એજન્ટ છીએ જેથી અમે સૌથી
શ્રેષ્ઠ કિંમતે આપી શકીશ.

લઘુવ્યાકરણ (ખા ૧ થી ૩) અમીધર { આખાં પુસ્તક જમાન સહિત
લેખા (ખા ૧ થી ૫) કૃત. તથા છુટા ભાગ.

અંકગણિત, રા. બા. હાલશંકર કૃત.

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ-રા. ગ. વિઠ્ઠલદાસ કૃત.

ગુજરાતનો વાર્તાકથ ઇતિહાસ-(ગિ-ખારોડ તથા શાહ કૃત.)

મૂર્તિજ્ઞ-રા. બા. હરગોવિંદદાસ કૃત; સંખ્યા પ્રવેશ-અમીધર કૃત

ખાલ સ્વભાવ-મિ. વેણુવ કૃત મંજુર.

પદાર્થપાઠ {ખાળવર્ગ તથા પહેલું ધો. ૦-૩-૬}

ગિ. ગં. મ. વેણુવ, (ખી. ખીલું તથા ત્રીલું ૦-૪-૦

એ. ખી. એસ. સી. ટ્રેનિંગ ચોથું તથા પાંચમું ૦-૪-૦

કોલેજના પદાર્થપાઠના અઠતા ઉત્તરતા ધોરણવારે ૦-૩-૦

શિક્ષક) કૃત. આખું પુસ્તક ૦-૧૨-૦

જ્ઞાન-મંદીપ-તવીન પદાર્થપાઠ તૈયાર કરવામાં તરફથી મંજુર

ઉપયોગી હકીકતનો સંગ્રહ. ૦-૧૨-૦

સંચિત્ર

૫, કે. ખાતા

એ ઉપરાંત શાળાપયોગી તમામ પુસ્તકો દરેક જાતના કામગીરી
સિન્નો, ડ્રાઇઇંગબુકો, વગેરે તમામ સામાન અમે ધણું સારા કિંમતે
આપીશું. એક વાર કામ પડી જુઓ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ મું.

મે, ૧૯૦૭.

અંક ૫.

માસ.

શિક્ષક તેમજ શિષ્ય બંનેએ કેળવવાયોગ્ય કેટલીક દેવ—
કોઈપણ કામ વારંવાર કરવાથી મનની જે સ્થિતિ થાય છે તેને આપણે
દેવ કહીએ છીએ. દેવ એ મનુષ્યનું લક્ષણજ છે. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી
તેનું નિરૂપણ માનસવિજ્ઞાનમાં યોગ્ય સ્થળે કરવામાં આવશે. અત્ર બ્યવ-
હારદૃષ્ટિથીજ નિરૂપણ થાય છે. દેવ એ એવી બળવાન છે કે તે મનુ-
ષ્યનું પ્રધાન લક્ષણ કહેવાય છે. અર્થાત્, જે ગુણ કે દોષથી એક મનુષ્ય
ખીખથી જુદો પડી આવે છે તે તેની દેવજ છે. માનસિક સ્થિતિ દેવના
સમુદાયરૂપજ છે. સારી કરતાં નકારી દેવ જલદી પડે છે. જમીનમાં
અનાજ કે ખીજો ઉપયોગી પાક વાવીએ તોજ ઊગે છે તે તેને માટે
જમીન ખેડવા કરવાનો પરિશ્રમ કરવો પડે છે, પરંતુ ધાસ, કોટા વગેરે
નજીવી ચીજો એની મેલે ઊગે છે. તેવીજ રીતે સારી દેવ કેળવવા માટે
પરિશ્રમની અપેક્ષા છે; પણ નકારી દેવ તો સહજ પડી જાય છે. વળી
એ પણ યાદ રાખવાનું છે કે દેવ એવી બળવાન છે કે મનુષ્યને ખગર પણ
પડતી નથી તે પહેલાં તો તેના સ્વામિત્વ નીચે શુભામ જેવો બની ગયલો
હોય છે. એકવાર દેવના અંકુશ તલે મનુષ્ય સપડાયો કે પછી તેને સ્વા-
તન્ત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવું ઘણુંજ કઠણ ચર્ધ પડે છે. લાભો વખત કેદખાનામાં
રહ્યા પછી કેદીને સ્વતન્ત્ર હવા કેદખાનાની હવા જેરી રેચિકર ચર્ધ પડતી
નથી. આ દારણોથી દેવ બધાતા પહેલાં મનુષ્યે બહુ સાવધ રહેવાની
જરૂર છે. બાલ્યાવસ્થાથીજ સારી દેવો ખાડવી જોઈએ. જેને બાળપણથી
સારી દેવ પડી હોય છે તેની હંદગી ઘણી સુખી થાય છે. આથી શિક્ષ-

ઉદ્યોગ વગર પ્રાપ્ત કરી શકાય. ઉદ્યોગ કર્યા વગર મનુષ્યે પ્રારંભ પર આધાર રાખવો એ ખરેખરી મૂર્ખાઈ છે. જને તેટલો ઉદ્યોગ કરી ફળ માટે ઈશ્વર પર આધાર રાખવો એજ આપણું કર્તવ્ય છે. ફળની અપેક્ષા વગર કર્મ કર્યા કરવું એજ આપણો ધર્મ છે. નિષ્કામ ભક્તિ જેમ સર્વ ભક્તિમાં શ્રેષ્ઠ છે તેમ નિષ્કામ ઉદ્યોગ એ સર્વ કર્મોમાં શ્રેષ્ઠ છે. ઉદ્યોગી પુરુષ સર્વ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તેને લક્ષ્મી શોધવી પડતી નથી, લક્ષ્મી તેને શોધતી આવે છે, દૈવજ બળવાન છે એમ કહેનારા માત્ર કાપુરુષોજ છે. ગમે તેટલાં વિધ્નો આવે તોંપણ તેનાથી હારી ગયા વગર કાર્યોનો નિર્વાહ કરવો એ ઉત્તમ પુરુષત્વ લક્ષણ છે ને તે ઉદ્યોગી પુરુષજ કરી શકે છે. એ ખરી વાત છે કે કેટલીક વાર ઉદ્યોગ કર્યા છતાં પણ ઇષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થતું નથી. એવે સમયે દૈવ, પ્રારંભ કે આસપાસના સંજોગ ઉદ્યોગથી બળવત્તર થયા એમ કહેવું પડે છે. પરંતુ આપણું કર્તવ્ય તો ઉદ્યોગ કરવાનુંજ છે. ઉદ્યોગ કરી સર્વ ઈશ્વરાર્પણ કરવું ને ફળની અપેક્ષા પણ ન રાખવી એજ ઉત્તમ નીતિ છે અને એજ આપણે ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

ઉદ્યોગમાંજ આરોગ્ય અને ધર્મ રહેલાં છે. જેવું આરોગ્ય ઉદ્યોગી પુરુષ ભોગવે છે તેવું નિરુદ્યોગી ભોગવતો નથી. ઉદ્યોગથી કદી પણ હાનિ થતી નથી. આજસથી શરીરમાં ને મનમાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિ અને આધિ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણું મન ક્ષેત્ર જેવું છે. જો તેમાં ઉદ્યોગથી સારા વિચારોનાં બી રોપીશું તો સારાં ફળ થશે. પણ જો આજસથી ગમે તેવા કુવિચારો ઉત્પન્ન થવા દઈશું તો ફળ પણ તેવાંજ થશે એ સ્પષ્ટ છે. શરીર આજસુ રહી શકે છે, પણ મન કદાપિ આજસુ રહી શકતુંજ નથી એ હમેશ યાદ રાખવું. મન ધણુંજ ચંચળ એટલે અસ્થિર છે, વિદ્યુદ્ભેગથી પણ તેની ગતિ ઘણી વિશેષ છે. એક પળમાં મનમાં દ્રુરફરના, આ દુનિઆના ને પેલી દુનીઆના વિચારો આવે છે. મનને વશ કરવું આજ કારણથી બહુ કઠણ છે. અભ્યાસથીજ-ઉદ્યોગથીજ મન વશ થઈ શકે છે. દુર્વાસનાનો નાશ કરી સારા, ધાર્મિક વિચારો ઉદ્યોગથીજ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. ઉદ્યોગી પુરુષ જેવી ધર્મનીતિ સાચવે છે અને ઈશ્વરપ્રિય કર્મો કરે છે તેવાં બીજાથી યતાં નથી. આટલાજ માટે ઉદ્યોગમાંજ ધર્મ સમાયસો છે એમ કહ્યું છે.

બુદ્ધિમાન પુરુષ બુદ્ધિબળ પર વિશ્વાસ રાખી ઓછો ઉદ્યોગ કરે કે ઉદ્યોગનો તિરસ્કાર કરે તો અન્તે તેને માલમ પડશે કે સાધારણ બુદ્ધિવાળા પણ ઉદ્યોગી પુરુષથી તેનો પરાબલ થાય છે. બુદ્ધિમાન પુરુષ એમ સમજે કે બુદ્ધિના પ્રભાવથીજ તેને સર્વ પ્રાપ્ત થશે તો તેમાં તેની મોટી ભૂલ છે એમ તેને જણાયા વિના રહેશે નહિ. ઉદ્યોગ વગર કંઈ પણ પ્રાપ્ત થવાનું નથી એમ તેણે સમજવું જોઈએ. નાનાં કામમાં ઉદ્યોગ કરવાથી પુરુષ મોટાં કામ કરવા સમર્થ થાય છે. ઉદ્યોગથી શું શું સાધ્ય થાય છે તે જોઈ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતું નથી. પ્રાચીન ગ્રંથકારો જે મોટા મોટા ગ્રંથો લખી ગયા છે તે જોઈ આપણે વિસ્મય પામીએ છીએ. પણ એ સર્વનું રહસ્ય ઉદ્યોગમાંજ રહેલું છે. દરરોજ માત્ર ત્રણ ત્રણ કલાક મુસાફરી કરવાથી સાત વરસમાં પૃથ્વીની પરિક્રમણા થઈ શકે છે. વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગ આમ મુમહત્ કાર્યો કરવાને પણ મનુષ્યને શક્તિમાન કરી શકે છે.

વિદ્યાર્થીને આજસ જેવું બીજું કંઈ હાનિકારક નથી. પરંતુ આજસ સહજ આવી જાય છે. એજ કારણથી વિદ્વાનોએ આજસને શરીરસ્થ મહારિપુ તરીકે વર્ણવ્યું છે. ઉદ્યોગની ટેવ કેળવવી મુશ્કેલ છે. આજસની ટેવ જલદી પડી જાય છે અને તેને જતાં ઘણો વખત લાગે છે. આ કામ ધણું અઘરું છે, એમાં ઘણી બુદ્ધિનું કામ છે, મારી શક્તિ સાં પહોંચી શકે એમ નથી, એ એક મોટા દુર્ગ જેવું છે. જેમ દુર્ગ વશ કરવો મુશ્કેલ તેવું એ કામ કરવું મુશ્કેલ છે, જેમ પર્વત પર ચડવામાં વાધ વરનો ભય રહ્યો છે તેમ એમાં અનેક સંકટો છે—આવાં આવાં બહાનાં કાઢી આજસ પુરુષ પોતાના મનનું સમાધાન કરે છે. પરંતુ એ સમાધાન બીલકુલ ખોટું છે. ઉદ્યોગી—વ્યવસ્થિત—ઉદ્યોગી પુરુષને એવું કંઈ લાગતું નથી. આ માત્ર આજસ પુરુષનાંજ બહાનાં છે.

વળી એ પણ યાદ રાખવું કે વ્યવસ્થા વગરનો ઉદ્યોગ તે ઉદ્યોગજ નથી. માત્ર ગમે તે કંઈ કરવામાં મનને રોકાયેલું રાખવાથી કંઈ લાભ નથી. આજસનાં દુષ્ટ પરિણામોમાંથી બચવાને માટે અને પોતે ઉદ્યોગી છે એમ મનને આશ્વાસન આપવા માટે કંઈ પણ યોજના કે ઉદ્દેશ વગર જે તરફ

મન દોડે તે કામ કરવામાં તેને ઉદ્ધુક્ત રાખવું એ વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગ નથી ને એથી કંઈ લાભ નથી. માત્ર ઓળસથી ચતી હાનિમાંથી બચે છે એટલેજ લાભ છે, વિશેષ નથી. માટે પ્રયોજનને ઉદ્દેશીને વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉદ્યોગ કરવો એજ આપણું કર્તવ્ય છે.

જે ઘણો ઉદ્યોગી છે તેને હરકોઈ કામ કરવા માટે અવકાશ મળે છે. તે વ્યવસ્થાપૂર્વક કામ કરે છે તેથી પોતાના વખતના વિભાગો કરે છે અને તેમાં જે કંઈ કરવું હોય છે તેની ગોઠવણ કરે છે. આથી તે ધારેલું કામ કરી શકે છે ને વળી અવકાશ પણ મેળવે છે. સત્પુરુષોનો વખત કામ્યવિનોદમાં અને શાસ્ત્રવિનોદમાં જાય છે અને મૂર્ખોનો વ્યસનમાં, નિદ્રામાં અને કલહમાં જાય છે—આ વચ્ચેન યથાર્થજ છે. સેનેકા પોતાના મિત્રને પત્રમાં ખાતરી કરી આપે છે કે એવો એક પણ દિવસ ગયો નથી કે જેમાં એણે કંઈ પણ લખ્યું ન હોય કે કોઈ સારા અન્યકારનો અન્ય વાંચી તેનો સાર ન કાઢ્યો હોય. ઉદ્યમથીજ ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે એવો અભિપ્રાય એટલો બધો વ્યાપક છે કે આજસુઓને મૂર્ખની યોગ્ય સંજ્ઞા સર્વત્ર આપવામાં આવે છે. ઉદ્યોગી પુરુષને આ પ્રમાણે વ્યવસ્થાપૂર્વક કામ કરવાથી અવકાશને માટે ફરિયાદ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી. લ્યૂથરને ધર્મસુધારાના ઉપદેશ માટે ઘણી મુસાફરી કરવી પડી હતી અને અતિશય મથન કરવું પડ્યું હતું. તેમ છતાં પણ વ્યવસ્થાપૂર્વક ઉદ્યોગની ટેવને લીધે તેને ‘જ્ઞાઈબલ’ નું બાપાન્તર કરવાનો વખત મળ્યો ને તે કામ તેણે ઘણું સંપૂર્ણતાથી કર્યું. આ કામ તેણે આટલા બધા વ્યવસાયમાં પણ શી રીતે કર્યું તે તેના પોતાનાજ પત્ર ઉપરથી સહજ સમજાય છે. ‘એક પણ દિવસ એક કવિતાનું બાપાન્તર કર્યા વિના જતો નહિ.’ આ રીતે તેણે સમગ્ર અન્યતું બાપાન્તર કર્યું. ડીમોસ્થનીસ નામના ગ્રીક વક્તાએ યુસિડાઇડીસના ઇતિહાસની પોતાને હાથે આઠ વાર નકલ કરી હતી તેનું કારણ તે ઇતિહાસકર્તાની બાપાચૈલીનો સંપૂર્ણ પરિચય મેળવવો એજ હતું.

તુર્ક અને સ્પેનિયર્ડ સોડોમાં દહેવત છે તેમાં ઘણું સત્ય છે. તે આ પ્રમાણે છે—‘ઉદ્યોગી પુરુષને માત્ર એક સેતાન હેરાન કરે છે; પણ આજસુને હજાર સેતાનો હેરાન કરે છે.’ ‘માણસોને સાધારણ રીતે સેતાન

લક્ષ્યાવે છે; પણ આજસુ સેતાનને લક્ષ્યાવે છે એ નિશ્ચિત છે.' દરેક જ ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ કેળવવાથી દુર્વાસના, દુષ્કર્મ કરવાની લાલચો અને દુષ્ટ વિચારોથી મન દૂર રહે છે.' આજ કારણથી કહ્યું છે કે ઉદ્યોગમાં ધર્મ સમાવશે છે.

૩ આગ્રહથી કામ કરવાની ટેવ પાડો—કોઈપણ કામ માથે સેતા પહેલાં તે યદ્દિ શકશે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ છે; અને તે માથે સીધું એટલે ગમે તેટલાં વિધો આવે તોપણ તેનાથી કંટાળ્યા વિના તેનો નિર્વાહ કરવો એ બુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે. જે પુરુષને નિશ્ચય કર્યા વિના કાર્ય આરંભવાની ટેવ છે તે પુરુષ કંઈપણ મોટું કામ કરી શકશે નહિ. વળી નિશ્ચયને વારંવાર બદલ્યા કરવાથી પણ ઘણી હાનિ થાય છે. જે માણસ નિશ્ચય કરે છે, પરંતુ તે નિશ્ચયને મિત્રના કહેવાથી કે પુસ્તકમાં વાંચ્યાથી તરત બદલી નાંખે છે, એક અભિપ્રાય પરથી બીજા અભિપ્રાય પર દોડે છે અને એક યોજના પરથી બીજી પર બદલે છે, આ પ્રમાણે જે મનુષ્ય પવનચક્ષીની પેઠે પ્રતિદાણે યોજનાઓ અને અભિપ્રાયો બદલ્યા કરે છે તે કદી પણ કોઈ મોટું કે ઉપયોગી કામ કરી શકશે નહિ. તેટલા માટે અમુક અભિપ્રાય બાંધતા પહેલાં કે યોજના તૈયાર કરતા પહેલાં ઊંડો વિચાર કરો અને તે સ્વીકાર્યા પછી તેમાં ગમે તેવા પ્રસવાયો નડે તોપણ તેનો નિર્વાહજ કરો. કોઈપણ બાબત ન આવડે તો તેથી હિંમત હારી ન જવું, પણ તે આવડે ત્યાંસુધી વારંવાર પ્રયત્ન કરવો એવી શિષ્યને ટેવ પાડવી. કોઈપણ કામમાં આગ્રહથી મન્યા રહેવાથી છેવટે વિજય મળ્યા વિના રહેશે નહિ. આરમ્ભે આર્દ્ર મુસાફરી કરવામાં એવો આગ્રહી હતો કે ઘણીખરી વાર લાગલાગટ ચોવીસ કલાક ઘોડા પર સવાર થતો. એ રીતે તે પોતાના રાજ્યના ઘણા ભાગમાં ફરી વળ્યો. તેના અમલદારો થાકી જતા અને ઘણીવાર તે એકલોજ ફરતો. એક વખતે એવી રીતે સવારી કરતાં તેનો ઘોડો ચક્કર ખાઈ જમીન પર પડી ગયો ને મરણશરણ થયો; પરંતુ રાજાએ આગ્રહ છોડ્યો નહિ. લગભગ અને જીન પોતાની પીઠે મૂકીને તે આગળ ચાલતો થયો. રસ્તામાં જે પહેલું મુસાફરખાનું આવ્યું ત્યાં તેણે એક ઘોડો પસંદ કરી ને પર સવાર થઈ ચાલતો થયો. તેનો માલીક તેની સામે લઠવા આવ્યો અને

રાખ્યે કહ્યું કે જીન ને લગામ ઊંચકતાં હું થાકી ગયો તેથી તારો ઘોડો લઈ ને ચાલવા માંડ્યુ. આથી બંનેને કહ્યો થયો ને રાખને કાંઈએ ઓળખ્યો ન હોત તો લોહીલોઆણુ થયા વિના રહેત નહિ. ‘અશક્ય’ શબ્દ મારા શબ્દકોષમાં છેજ નહિ એમ નેપોલીઅન બોનાપાર્ટ કહેતો, તે આગ્રહથી કાર્યનિર્વાહ કરવાની ટેવથીજ. છોકરાઓ આવા પ્રકારનો આગ્રહ રાખવાની ટેવ પાડે તો ગમે તેવું બારે કામ પાર ઊતર્યો વિના રહે નહિ.

૪ વખતસર કામ કરવાની ટેવ પાડો—આ ટેવ બહુ ઉપ-યોગી છે; પરંતુ બહુ યોગ્ય પ્રસૂયોમાં એ ટેવ હોય છે. જે કામને માટે જે વખત નીમ્યો હોય તેજ વખતે તે કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. દરેકજ નિશાળે નિર્મિત સમયે આવવું, નિર્મિત સમયે નિર્મિત વિષય શીખવો, એવી ટેવ સામાન્ય રીતે નિશાળમાં પાડવામાં આવે છે. પરંતુ જેમ બીજી ટેવની જાળતમાં છે તેમજ આમાં પણ જો શિક્ષક વખતસર કામ ન કરતો હોય તો તેનો ઉપદેશ વ્યર્થજ નજી; કારણ કે ઉપદેશ કરતાં દાખલો ધણો બળવાન છે. ધણીવાર સભાનું કામ નિર્મિત વખતે ચાલતું નથી. કેટલાક એમ મનજે છે કે નીમેલા વખતથી સહજ મોડા આવવામાં મોટાઈ છે, પણ એમાં તેમની ભૂલ છે તેમને પોતાને પોતાના વખતની કિંમત નથી તેવીજ રીતે બીજાને પણ કિંમત નથી એમ ધારી લઈ તેમને રોકી રાખે છે તે ધણું અઘટતુંજ છે. વ્યવસ્થાપકો અને પ્રમુખ તથા બાવણકર્તા પણ ધણીવાર વખતસર આવતા નથી એ વિશેષ નિન્દવા લાયક છે. વળી ધણા માણસો કોઈને ઘેર મળવા જાય છે તો સાં ખેસીજ રહે છે કામ થયું એટલે રીતસર બીજી ચાલતા થવાની તેમને ટેવજ નથી હતી. એ બધાં આળસનાંજ પરિણામ છે. જેમને વખતની કિંમત છે અને કુલોગની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેઓ કદી પણ એવી રીતે વર્તતા નથી.

૫ નિયમિત રીતે કામ કરવાની ટેવ પાડો—આ ટેવ ધણીજ અગત્યની છે. અમુક મુદતમાં અમુક કામ કરવાનું હોય છે સારે આરબમાં ધણા માણસો તે પર લક્ષ આપતા નથી. જ્યારે વખત પૂરો થવા આવે છે સારે તેમની આંખ ઊધડે છે; ને પછી ધણી મહેનત કરવી પડે છે, તેમ છતાં પણ કામ પૂરું થતું નથી કે થાય છે તો જોઈએ

તેનું સારું થતું નથી. પરીક્ષાનો સમય આવે છે ત્યારે વિદ્યાર્થી વધારે ભગે છે ને જોઈએ તેથી વિશેષ પરિશ્રમ લે છે. આરંભમાં તેઓ બેદર-કાર રહે છે. આતું પરિણામ એવું પણ આવે કે પરીક્ષાને દિવસેજ માંદા થાય. આ પ્રમાણે અનિયમિત ઉદ્યોગ શરીરને હાનિકર્તા થાય છે. વળી યોગ્ય વખતમાં વિચાર કર્યા વગરનું અપરિપક્વ જ્ઞાન મનમાં એકદું ક્યું તે પણ શા કામનું ? આ રીતે પરિપૂર્ણ મનન કરી વિષયનું સંશોધન થતું જોઈએ તેમ થતું નથી. પરિણામ એ થાય છે કે આતું મહામહેનતે પરીક્ષાના દિવસેજ માટે એકદું કરેલું જ્ઞાન તે દિવસ જાય છે કે તરત જતું રહે છે. જેનો સંસ્કાર જાડો થયો નથી તેનો સંગ્રહ સ્મરણસ્થા-નમાં ક્યાંથી થાય ? પાઠ આપવામાં શિક્ષક આવીજ અનિયમિત રીતે ધણી વાર વર્તે છે. જે વખત નિર્મિત કરેલો હોય છે તેના આરંભમાં મન્દ રહે છે કે નકામા પ્રશ્નો પૂછે છે; પછી વખત થઈ રહેવા આવે છે ત્યારે કંઈક સ્ફૂર્તિ દર્શાવે છે. પરંતુ તે કામ આવતી નથી; કેમકે ધારેલું કામ થઈ શકતું નથી. જેઓને વ્યવસ્થાથી ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ પડી હોય છે તેઓ નિયમિત રીતેજ કામ કરે છે. જે કામ કરવાનું હોય તેના બહુધા વ્યવસ્થાપૂર્વક વિભાગ કરવાથી તેને નિયમિત રીતે કરવાની વૃત્તિ સહજ થાય છે. નિયમિત રીતે કરવાથી પરિશ્રમ ઓછો પડે છે, શ-રીરને હાનિ થતી નથી, જ્ઞાન પરિપક્વ દશામાં મનમાં દાખલ થાય છે ને લાંબો વખત સુધી તે મનમાંથી જતું નથી.

૬ વહેલા જીઠવાની ટેવ પાડો—જેઓને વહેલા જીઠવાની ટેવ નથી તેઓમાં બહુજ યોગ્ય મોટી ઉંમર સુધી જીવે છે અને તેથી પણ યોગ્ય પ્રતિષ્ઠા પામે છે. અર્થાત્, વહેલા જીઠવાથી આરોગ્ય સચવાઈ આ-યુષ્યમર્યાદા વધે છે. વળી કોઈ પણ ધધામાં મોટાઈ મેળવનારાઓ વ-હેલા જીઠનારાજ હોય છે. ક્રાન્કલિન કહે છે કે ‘ જે મોડા જીઠે છે તેને આખો દિવસ દોડા દોડ કરવી પડે છે ને તેમ છતાં પણ રાત્રે પણ પો-તાના કામને પકડી પાડતા નથી, અર્થાત્, પૂરું કરી શકતા નથી. ’ સ્વિકૃષ્ટ પણ કહે છે કે ‘ સવારે પથારીમાં પડ્યો રહેતો હોય એવો કોઈ પણ માણસ પ્રતિષ્ઠા પામ્યો કે જોયો કે જાણ્યો નથી. ’ બધને પોતાના

રાખએ કહ્યું કે જીન ને લગામ લાગ્યકતાં હું યાકી ગયો તેથી તારો ઘોડો લઈ મેં ચાલવા માંડ્યું. આથી બંનેને કહ્યો યયો ને રાખને કોઈએ ઓળખ્યો ન હોત તો લોહીલોઆણુ થયા વિના રહેત નહિ. 'અશક્ય' શબ્દ મારા શબ્દકોષમાં છેજ નહિ એમ નેપોલીયન બોનાપાર્ટ કહેતો, તે આગ્રહથી કાર્યનિર્વાહ કરવાની ટેવથીજ. છોકરાઓ આવા પ્રકારનો આગ્રહ રાખવાની ટેવ પાડે તો ગમે તેવું ભારે કામ પાર બિતર્યા વિના રહે નહિ.

૪ વખતસર કામ કરવાની ટેવ પાડો—આ ટેવ બહુ ઉપ-યોગી છે; પરંતુ બહુ થોડા પ્રરુપોમાં એ ટેવ હોય છે. જે કામને માટે જે વખત નીમ્યો હોય તેજ વખતે તે કરવાની ટેવ પાડવી જોઈએ. દરરોજ નિશાળે નિર્મિત સમયે આવવું, નિર્મિત સમયે નિર્મિત વિષય શીખવો, એવી ટેવ સામાન્ય રીતે નિશાળમાં પાડવામાં આવે છે. પરંતુ જેમ બીજી ટેવની જાળતમાં છે તેમજ આમાં પણ જો શિક્ષક વખતસર કામ ન કરતો હોય તો તેનો ઉપદેશ વ્યર્થજ જશે; કારણ કે ઉપદેશ કરતાં દાખલો ઘણો બળવાન છે. ધણીવાર સભાનું કામ નિર્મિત વખતે ચાલતું નથી. કેટલાક એમ સમજે છે કે નીમેલા વખતથી સહજ મોઝા આવવામાં મોટાઈ છે, પણ એમાં તેમની ભૂલ છે તેમને પોતાને પોતાના વખતની કિંમત નથી તેવીજ રીતે બીજાને પણ કિંમત નથી એમ ધારી લઈ તેમને રોકી રાખે છે તે ઘણું અઘટતુંજ છે. વ્યવસ્થાપકો અને પ્રમુખ તથા બાધકર્તા પણ ધણીવાર વખતસર આવતા નથી એ વિશેષ નિન્દવા લાયક છે. વળી ઘણા માણસો કોઈને ઘેર મળવા જાય છે તો ત્યાં બેસીજ રહે છે. કામ થયું એટલે રીતસર બીડી ચાલતા થવાની તેમને ટેવજ નથી હતી. એ બધાં આજસનાંજ પરિણામ છે. જેમને વખતની કિંમત છે અને ઉદ્યોગની ટેવ પડી ગઈ હોય છે તેઓ કદી પણ એવી રીતે વર્તતા નથી.

૫ નિયમિત રીતે કામ કરવાની ટેવ પાડો—આ ટેવ બહુજ અગત્યની છે. અમુક સુદતમાં અમુક કામ કરવાનું હોય છે સારે આરંભમાં ઘણા માણસો તે પર લક્ષ આપતા નથી. જ્યારે વખત પૂરો થવા આવે છે સારે તેમની આંખ બિલકે છે; ને પછી ઘણી મહેનત કરવી પડે છે, તેમ જતાં પણ કામ પૂરું થતું નથી કે માય છે તો જોઈએ

વાગતે ઊઠવાથી દરરોજ બપોળે કલાક વધારે મેળવીએ છીએ અને એ પ્રમાણે ચાળીસ વરસમાં પરિણામ એવું આવે છે કે આપણે દસ વરસ વધારે જીવ્યા હોઈએ તેટલો વખત આપણને કામ કરવાનો મળે છે.’

વહેલા ઊઠવા માટે વહેલું સૂવું આવશ્યક છે. એથી આંખને તેમજ આરોગ્યને ફાયદો થાય છે. ડૉ. ડવાર્પટ પોતાના શિષ્યને કહેતો કે મધ્ય-રાત્રી પહેલાંની એક કલાક જાંઘ પછીની બે કલાક જાંઘની બરોબર છે. સામાન્ય રીતે દસ કે અગીઆર વાગે સૂઈ પાંચેક વાગતે ઊઠવાનો નિયમ કર્યો હોય તો જોઈએ તેટલી નિદ્રા પણ મળશે અને વહેલાં પણ ઊઠાશે.

પ્રાચીનકાળમાં આર્ય વિદ્યાર્થીઓ હમેશા ચાર વાગતાને સુમારે ઊઠી અધ્યયન કરતા એ ધણાઓને જાણીતું છે. પાણિનિએ પ્લુત સ્વરના લક્ષણ માટે આ સૂત્ર આપ્યું છે—‘ऊकालोऽज्ज्ञस्वदीर्घप्लुतः’ એનો અર્થ એવો છે કે કુકડો જે ‘કુકડે કૂઝિક’ એવો શબ્દ કાઢે છે તેમાં ઉકાર ત્રણ પ્રકારનો બોલાય છે, પ્રથમ કુકો, પછી લાભો ને છેવટે તેથી પણ લાંબો. એવો સ્વર જે બોલાય તે અત્યંત ધ્રુવ, દીર્ઘ અને પ્લુત સમક થાય છે. શિષ્યવર્ગ પ્રાતઃકાળમાં કૂકડાને બોલતો સાંભળી ગિહ્તા ને અધ્ય-યન શરૂ કરતા. કૂકડાનો શબ્દ આ પ્રમાણે તેમને પરિચિત હતો, તેથી પાણિનિએ પણ આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્રીનું જાણીતા પરથી અનુભવા પર લઈ જવાનું સૂત્ર ધ્યાનમાં રાખીને આ સૂત્ર કહ્યું હોય એમ જણાય છે. કૂકડો બોલે કે પથારીમાંથી ઊઠી અધ્યયન કરવાની ટેવ પ્રાચીન આર્ય-શિષ્યોમાં હતી તેવી હવે પણ પડવી જ જોઈએ આ વિશે જોટલો બોધ આપીએ તેટલો થોડો છે; કેમકે મોડા ઊઠવાની ધણાને ટેવ પડી ગયલી જોવામાં આવે છે. હાલ આજસતું આપણા દેશ પર સામ્રાજ્ય છે, એટલે વહેલા ઊઠવાના લાભ થોડા જ સમજે છે. પરંતુ એથી તનદુરસ્તી સુધરે છે, કામ વહેલું આટોપી લેવાય છે અને આખો દિવસ આનન્દમાં જાય છે. આરંભમાં સહજ અથડાઈ લાગે છે. પરંતુ બે ચાર દિવસ મુશ્કેલી વેઠી, નિશ્ચય કરી વહેલા ઊઠવાથી પાછળથી બહુ સહેલું થઈ જાય છે. પછી ધડીઆળમાં એકાદમ મૂકવાની કે કોઈને વહેલા ઉઠાડવાનું કામ સોંપવાની જરૂર રહેતી નથી. એની મેળેજ આંખ તે સમયે જાંઘડી જાય છે.

ઉપર પ્રમાણે મુખ્ય ટેવોનું વિવેચન કર્યું તે પર શિષ્ય અને શિક્ષકે

લક્ષ આપવું. પણ આ સિવાય બીજી પણ ધણી અગત્યની ટેવ છે તે તરફ શિક્ષકે તેટલુંજ લક્ષ આપવું આવશ્યક છે. પોતે સ્વચ્છ રહી છોકરાં-ઓને સ્વચ્છ રહેતાં શિખવવું, પોતે શિષ્ટ આચાર અને શિષ્ટ બાપણુ રાખી છોકરાઓને પણ તેવો આચાર રાખવાની અને તેવું બાપણુ કરવાની ટેવ પાડવી એ પણ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. તેણે સારી પેઠે યાદ રાખવું કે દાખલા વગરનો બોધ કદી પણ અસરકારક થતો નથી. પોતે સ્વચ્છ રહેશે, નિયમિત અને વ્યવસ્થિત ઉદ્યોગ કરશે, વખતસર કામ કરશે, શિષ્ટ આચાર રાખશે અને વિવેકથી બાપણુ કરશે તો છોકરાઓ તેના અગ્રણ્યતાં પણ તેના જેવા થશેજ. આ કારણથી શિક્ષકનું વર્તન સર્વથા ઉત્તમપ્રતિવું અને અનુકરણીય હોવું જોઈએ. આની સાથે પુ. ૪૪ના પ્રથમ અંકમાં શિક્ષકવર્ગને જે ઉપદેશપત્રક કહેા છે તે તરફ અમે શિક્ષકનું લક્ષ ખેંચીએ છીએ.

વરરુચિકૃતપ્રાકૃતપ્રકાશ.

(પુ. ૪૫ મુ ૫૦ ૩૭૦ થી જારી).

अथ पष्ठः परिच्छेदः ॥

सर्वादेर्जस एत्वम् ॥ १ ॥

सर्वादेरुत्तरस्य जस एत्वं भवति ॥

सव्वे । जे । ते । के । कदरे ॥ सर्वे । ये । ते । के । कतरे ॥

સર્વ અને જીજ એવા શબ્દો (સર્વનામો) ની પછીના જન્મ (પ્ર૦ બ૦ વ૦ નો પ્રલય) નો આ થાય છે.

सर्वे ने स्थाने सव्वे; ये (जे) ने स्थाने जै; ते (ते) ने स्थाने ते; के (केषु) ने स्थाने कै ने कतरे (जेमांथा कथा) ने स्थाने कदरे थाय છે.

સંસ્કૃતમાં પણ અકારાન્ત સર્વનામોમાં જન્મ સ્થાને શી (ડ) યદ્ય સંધિ યદ્ય એકારાન્ત રૂપ થાય છે યદ્, તદ્ વગેરે ને ય, ત એવાં

અકારાન્ત ગણી રૂપો બનાવવાનાં છે; એટલે સંસ્કૃત ને પ્રાકૃતનાં આ રૂપો સરખાં છે.

હેઃ સિંસમ્મિત્થાઃ ॥ ૨ ॥

હેઃ સપ્તમ્યેકવચનસ્ય સર્વાદિપરસ્થિતસ્ય સ્થાને સિંસમ્મિ
ત્થ ઇત્યેત. આદેશા ભવન્તિ ॥

સવ્વસિંસ । સવ્વમિં । સવ્વત્થ ॥ હઅરસિંસ । હઅરામ્મિ ।
હઅરત્થ ॥ સર્વસ્મિન્ । હતરસ્મિન્ ॥

સર્વાદિ થા પર સપ્તમીના એક વચન હિં પ્રત્યયને સ્થાને સિંસ,
મ્મિ અને ત્થ એવા આદેશા થાય છે.

સર્વસ્મિન્ (સર્વમાં) ને બદલે સવ્વસિંસ, સવ્વમિ ને સવ્વ-
ત્થ થાય છે ને હતરસ્મિન્ (બીજામાં) ને બદલે હઅરમ્મિ, ને હ-
અરમ્મિ ને હઅરત્થ થાય છે.

હદમેતત્કિંયત્તઙ્ગપ્પા ઇણા વા ॥ ૩ ॥

હદમ્ એતદ્ કિમ્ યદ્ તદ્ ઇત્યેતેભ્યઃ ટા ઇસસ્ય ઇણા-
દેશો ભવતિ વા ॥

હમિણા । એદિણા । કિણા । જિણા । તિણા ॥ પક્ષે હમેણ
એદેણ । કેણ । જેણ । તેણ ॥ અનેન । એતેન । કેન । યેન । તેન ॥

હદમ્, એતદ્, કિમ્, યદ્, તદ્ એ શબ્દો પછી ટા (તુ
એ. વ.) ને બદલે ઇણા આદેશ થાય છે.

અનેન ને બદલે હમિણા; એતેન ને બદલે એદિણા; કેન ને
બદલે કિણા, યેન ને બદલે જિણા ને તેન ને બદલે તિણા થાય છે.

આમ એસિમ્ ॥ ૪ ॥

હદમાદિભ્ય ઉત્તરસ્ય આમ એસિં^૧ ઇત્યયમાદેશો વા ભવતિ ॥

૧ એસિમ્ ઙ. ૨ ઙ. માં ઉત્તરસ્ય નથી. ૩ સ્વાદ્વા ॥ ઙ.

‘इमेसि । इमाण ॥ ‘एदेसि । एदाण ॥ ‘केसि । काण ॥
‘जेसि । जाण ॥ ‘तेसि । ताण ॥

इदम् અને એવાં બીજાં સર્વનામે પછી આમ્ (૫૦ ૫૦ ૫૦)
ને બદલે ઈસિ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

एषाम् (इदम्-आ तु ५० ५० ५० पु०) ને સ્થાને इमेसि
ને इमाण થાય છે; एतेषाम् ને સ્થાને एदेसि ને एदाण થાય છે;
केषाम् ને સ્થાને केसि ને काण; येषां ને સ્થાને जेसि ને जाण
ને, तेषाम् ને સ્થાને तेसि ને ताण થાય છે.

‘कियत्तद्वयो ङस् आसः ॥ ५ ॥

‘किम्, यद्, तद्, एभ्य ‘उत्तरस्य ङस् आस इत्यय-
मादेशो भवति वा ॥

कास । कस्स ॥ जास । जस्स ॥ तास । तस्स ॥

किम्, यद्, ને તદ્ એથી ૫૨ ઙમ્ (૫૦ એ ૫૦) ને
સ્થાને આસ્ એ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

कस्य ને સ્થાને कास ને कस्स થાય છે; यस्य ને સ્થાને जास
ને जस्स અને तस्य ને સ્થાને तास ને तस्स થાય છે.

‘इन्द्रयः स्ता से ॥ ६ ॥

‘इकारान्तेभ्यः किमादिभ्य उत्तरस्य ङस् स्ता से इत्ये-
तावादेशौ भवतः ॥

किस्मा । ‘कीसे । कीआ । कीए । कीअ । कीइ ॥ जि-

૧ इमेशि । ङ. २ एदेशि । ङ. ३ केशि । ङ. ४
जेशि । ङ. ५ तेशि । ङ. ६ किं, यत्, तत् એટલું હાં
નથી. ૭ उत्तरस्य એ હાં નથી. ૮ इतः सस्से । ङ. ९
एभ्य इकारान्तेभ्यश्च ङस् सास्से इत्येतौ वा भवतः ॥ ङ.
१० कीस्से ङ.

સ્સા । જીસે । જીઆ । જીણ । જીઅ । જીઈ ॥ તિસ્સા । તીસે ।
તીઆ । તીણ । તીઅ । તીઈ ॥

કિમ્ વગેરે સર્વનામેા ઈકારાન્ત હોય (સ્ત્રીલિંગમાં) તેા તેથી પર
હમ્ (૫૦ એ૦ ૧૦) ના સ્સા તે સે એવા આદેશો થાય છે.

કસ્યાઃ ને સ્થાને કિસ્સા, કીસે, કીઆ, કીણ, કીઅ
ને કીઈ થાય છે, યસ્યાઃ ને સ્થાને જિસ્સા, જીસે, જીઆ, જીણ,
જીઅ ને જીઈ થાય છે ને તસ્યાઃ ને સ્થાને તિસ્સા, તીસે, તીઆ,
તીણ, તીઅ ને તીઈ થાય છે.

સ્ત્રીલિંગમાં ટા, હમ્ ને હિ ને સ્થાને ઇત્, ઇત્, અત્ અને
આત્ આદેશ થાય છે (જુઓ ૫ અ૦ ૨૨ સુ.).

હેહિં ॥ ૭ ॥

કિમાદિભ્ય ઉત્તરસ્ય હેઃ હિં ઇત્યયમાદેશો ભવતિ વા ॥

કહિં । કહિંસિ । કહિમ્મિ । કત્થ ॥ જહિં । જહિંસિ । જહિમ્મિ ।
જત્થ ॥ તહિં । તહિંસિ । તહિમ્મિ ॥ તત્થ ॥

કિમ્ વગેરેથી પર હિ (સ૦ એ૦ ૧૦) ને સ્થાને હિં એવા
આદેશ વિઠ્ઠલે થાય છે

કસિન્ ને સ્થાને કહિં, કહિંસિ, કહિમ્મિ ને કત્થ થાય છે;
યસિન્ ને સ્થાને જહિં, જહિંસિ, જહિમ્મિ ને જત્થ થાય છે; ને
તસિન્ ને સ્થાને તહિં, તહિંસિ, તહિમ્મિ ને ત્થ થાય છે.

૨ સુત્ર પ્રમાણે સિંસ, મિમ્મિ ને ત્થ એ પ્રત્યયો પણ થાય છે.

આહે ઇઆ કાલે ॥ ૮ ॥

કિંયત્તદ્વયો હેઃ કાલે આહે ઇઆ ઇત્યાદેશો વા ભવતઃ ॥

‘કાહે । જાહે । તાહે ॥ કડઆ । જડઆ । તડઆ ।
કર્હિં ઇત્યાદયોઽપિ ॥ કદા । યદા । તદા ॥

કિમ્, યદ્ ને તદ્ થી પર હિં (સં એં વં) ને સ્થાને
કાળના અર્થમાં આહે ને ઇઆ એ આદેશો વિકલ્પે થાય છે. કદા
(ક્યારે, ક્યે કાળે) ને સ્થાને કાહે ને કડઆ; યદા (જ્યારે) ને
સ્થાને જાહે ને જડઆ ને તદા (ત્યારે) ને સ્થાને તાહે ને તડઆ
થાય છે. કર્હિં, કર્સિમ્, કમ્મિ ને કત્થ તેમ જર્હિં આદિ ને તર્હિં
આદિ પશ્ય થાય છે.

તો દો હસેઃ ॥ ૯ ॥

કિંચત્તજ્ઞો હસેઃ તો દો ‘ઇત્યેતાવાદેશો ભવતઃ ॥

કત્તો । કદો । જત્તો । જદો તત્તો । તદો ॥

કિમ્, યદ્ ને તદ્ ની પર હસિ (પં એં વં) ને સ્થાને
તો ને દો એવા આદેશો થાય છે.

કસ્માત્ ને સ્થાને કત્તો ને કદો, યસ્માત્ ને સ્થાને જત્તો
ને જદો ને તસ્માત્ ને સ્થાને તત્તો ને તદો થાય છે.

તદ ઓશ્ચ ॥ ૧૦ ॥

તદ ઉત્તરસ્ય હસે‘રોકારાદેશો ભવતિ ॥

તદ્થી પર હમિ (પં એં વં) ને સ્થાને ઓકાર આદેશ વિ-
કલ્પે થાય છે. તસ્માત્ ને સ્થાને પૂર્વ સૂત્ર પ્રમાણે તત્તો, તદો રૂપે
કલાં છે તે ઉપરાંત તો પશ્ય થાય છે.

હસા સે ॥ ૧૧ ॥

૧ એની પહેલાં હ મા હેઃ સ્થાને । કાસ્મિન્ કાલે છે. ૨
‘ઇત્યેતૌ ભવંતઃ ॥ હ. ૩ ‘રો ચ સ્યાત્ । હં.

વેતિ વર્તતે । તદો હસા સહ સે હત્યયમાદેશો ભવતિ । પક્ષે
'યથાપ્રાપ્તમ્ ॥

સે । તાસ । તસ્સ ॥

વાની અનુવૃત્તિ છે. તદ્ નું હસ્ (૫૦ એ ૦ ૫૦) પ્રત્યયસહિત
સે એવો આદેશ થાય છે. પક્ષે યથાપ્રાપ્ત (૬ સૂત્ર પ્રમાણે ને પ્રાપ્ત
થયું છે તે) થાય છે.

તસ્ય નું સે, તાસ ને તસ્સ થાય છે.

આમા સિં ॥ ૧૨ ॥

તદ આમા સંહ સિં 'હત્યયમાદેશો વા ભવતિ ॥

સિં । તાણ ॥ તેપામ્ । તાસામ્ ॥

તદ્ નું આમ્ (૫૦ બ ૦ ૫૦) ની સાથે સિં એવો આદેશ વિકલ્પે
થાય છે. તેપામ્ ને તાસામ્ (તદ્ નાં ૫૦ બ ૦ ૫૦ પુ ૦ ને સ્ત્રી ૦)
ને બદલે સિં ને તાણ થાય છે. ૫ળી ૪ સૂ ૦ પ્રમાણે તેસિં પણ
થાય છે.

કિમઃ કઃ ॥ ૧૩ ॥

કિંશબ્દસ્ય સુપિ પરત ક હત્યયમાદેશો ભવતિ ॥

કો । કે । કેણ । કેહિં ॥

કિમ્ શબ્દનું સુપ્ (વિભક્તિ પ્રત્યયો) પર છતાં ક એવો આ-
દેશ થાય છે. કિમ્ નું પ્ર ૦ એ ૦ ૫૦ કો, પ્ર ૦ બ ૦ ૫૦ કે, તુ ૦ એ
૫૦ કેણ અને તુ ૦ બ ૦ ૫૦ કેહિં થાય છે.

ઇદમ ઇમઃ ॥ ૧૪ ॥

સુપિ પરત ઇદમ ઇમ 'હત્યયમાદેશો ભવતિ ॥

૧ યથાપ્રાપ્તં ચ ॥ ૬. ૨ ઇતિ સ્યાત્ । ૬. ૩ સ્યાત્ । ૬.

इमो । इमे । इमं । इमेण । इमेहिं ॥

सुप् (विभक्ति प्रत्ययो) पर छतां इदम् ने स्थाने इम ओवे आदेश थाय छे.

इदम् तु प्र० ओ० व० इमो, प्र० ण० व० इमे, द्वि० ओ० व० इमं, तृ० ओ० व० इमेण अते तृ० ण० व० इमेहिं थाय छे.

स्तस्तिमोरद्वा ॥ १५ ॥

स्तस्तिमोः परत इदमोऽदादेशो वा भवति ॥

अस्स । इमस्स । अस्ति । इमस्ति ॥

स्त (प्र० ओ० व० णुओ ५।८) अते स्ति (स० ओ० व० णुओ ६। २) पर छतां इदम् ने अकार आदेश विकल्पे थाय छे.

इदम् तु प्र० ओ० व० अस्स ने इमस्स, ने स० ओ० व० अस्ति ने इमस्ति थाय छे.

हेर्देन हः ॥ १६ ॥

इदमो दकारेण सह हेःस्थाने 'हकारादेशो वा भवति ॥

इह ॥ पक्षे । अस्ति । इमस्ति । इमस्मि ॥

इदम्ના દકારની સાથે હિં ને સ્થાને હકાર આદેશ વિકલ્પે થાય છે. इदम्तु स० ओ० व० इह थाय छे. पक्षे अस्ति, इमस्ति ने इमस्मि पक्ष थाय छे. (पाक्षिकश्चो आटे णुओ स० १५ ने २).

न त्थः ॥ १७ ॥

इदमः परस्य हेः त्थ इत्ययमादेशो न भवति ॥ हेः स्तिः स्मिन्था इति प्राप्ते प्रतिपिध्यते ॥

इह । अस्ति । इमस्ति । इमस्મિ ॥

૧ હઃ સ્પાદ્વા । ક.

‘ઇદમ્’થી પર ણિ (સં એં વં) નો ત્ય એવો આદેશ થતો નથી. ‘હ્રેઃ સિંસમ્મિત્યાઃ’ [૨ ચં] થી ત્ય આદેશ પ્રાપ્ત થયો તેનો આ સૂત્રથી પ્રતિષેધ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે સં એં વં નાં ઇહ, અર્સિંસ, ઇમાર્સિંસ ને ઇમર્મિંસ રૂપો થાય છે.

નપુંસકે સ્વમોરિદમિણમિણમો ॥ ૧૮ ॥

‘નપુંસકલિङ્ગે ઇદમઃ સ્વમો પરતઃ સવિભક્તિકસ્ય ઇદં ઇણં ઇણમો ઇત્યેતે ત્રય આદેશા ભવન્તિ ॥’

ઇદં । ઇણં । ઇણમો ધર્ણં ॥

નપુંસક લિંગમાં ઇદમ્ને સુ (પ્રં એં વં) ને અમ્ (દિં એં વં) પર છતાં વિભક્તિસહિત ઇદં, ઇણં ને ઇણમો એ ત્રણુ આદેશો થાય છે. ઇદમ્ નું પ્રં ને દિં એં વં ઇદં, ઇણં ને ઇણમો થાય છે. ઇણમો ધર્ણં આ ધન.

एतद् सावोत्वं वा ॥ १९ ॥

एतच्छब्दस्य सौ परत ओत्वं वा भवति । नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते ॥

एस । एसो । एषः ॥

एतद् શબ્દને સુ (પ્રં એં વં) પર છતાં ઓકાર વિકલ્પે થાય છે. પ. ૧ પ્રમાણે ઓકાર નિત્ય પ્રાપ્ત થયો તેનો વિકલ્પ થયો છે. એષઃ ને બદલે એસ ને એસો થાય છે.

૧. નપુંસકલિङ્ગે ઇદમઃ સ્વમોઃ પરતઃ એટલું જ માં નથી. ૨. ભવન્તિ પણ જ માં ઇદમો નપુંસકે સ્વમોઃ પરતઃ છે. ૩. સ્યાત્ । જ. ૪. વિકલ્પઃ । જ.

ત્તો ડસેઃ ॥ ૨૦ ॥

एतदः परस्य ङसेः त्तो इत्ययमादेशो भवति ॥

एत्तो । एदादो । एदादु । एदाहि ॥ एतस्मात् ॥

एतद् + ५२ ङसि (५० ओ० ५०) ना त्तो એવો આદેશ
થાય છે. एतस्मात् ને ઠેકાણે અત્તો, एदादो, एदादु ને एदाहि
થાય છે. एतद् + ङसि = एतद् + त्तो = एत + त्तो (૪. ૬ પ્રમાણે અન્સ હલ
[દ્ર] ના લોપ થઈ) = ए + त्तो (તના ૨૧ પ્રમાણે લોપ થઈ) = एत्तो
થાય છે.

त्तोत्थयोस्तलोपः ॥ ૨૧ ॥

एतदस्तकारस्य त्तोत्थयोः परतो लोपो भवति ॥

एत्तो । एत्थ ॥

एतद् ना त्कारना त्तो अने त्થ પર છતા લોપ થાય છે.

एतद् + त्तो (५० ओ० ५० ना ङसि ना आदेश) = एत +
त्तो (૪. ૬ પ્રમાણે) = ए + त्तो = एत्तो.

एतद् + त्थ (૫૦ ओ० ૫૦ ના ઙિ નો આદેશ સ્. ૨ પ્રમાણે)
= एत + त्थ (૪. ૬ પ્રમાણે) = एत्थ.

तदेतदोः सः सावनपुंसके ॥ ૨૨ ॥

तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य यस्तकारस्तस्य सकारादेशो भव-
ति अनपुंसके सौ परतः ॥

सो पुरिसो । सा महिला । एस । एसो । एसा । साविति
किम् । एदे । ते । एदं । तं ॥ अनपुंसक इति किम् । तं एदं
घर्णं ॥

૧૦ સ્તસ્ય લોપઃ ॥ ૬. ૨ ત્તોત્થ ઇત્યેતયોઃ પરતઃ एतदस्त-
कारस्य ङ.

તદ્ શબ્દ અને એતદ્ શબ્દનો જે તંકાર છે તેનો અનપુંસક સુ (પ્ર૦ એ૦ વ૦) પ્રલય પર છતાં સંકારાદિ આદેશ થાય છે.

તદ્+સુ=(ધ. ૬ પ્રમાણે અન્સ હલ્ { દ્ } નો લોપ થઈ) તં+સુ=તં+સુ (આ સૂત્ર પ્રમાણે)=સં+ઓ (૫. ૧ પ્રમાણે)=સો (અન્સ અ નો લોપ થઈ) સો પુરિમો=તે પુરુષ, સા મહિલા=તે સ્ત્રી. એતદ્ નું પ્ર૦ એ૦ વ૦ એસ (સૂ૦ ૧૯ પ્રમાણે); કેમકે એતદ્+સુ=એસદ્+સુ (આ સૂત્ર પ્રમાણે)=એસદ્+સ્ (સુ નો ૫. ૧ પ્રમાણે ઓ ન થાય સારે અન્સ અલ્ { વર્ણુ } લોપાય છે, અલોઽન્ત્યસ્ય પ્રમાણે)=એસદ્ (સ્ લોપાઈ)=એસ (વ્ લોપાઈ) થાય છે. બીજું ૩૫ એસો થાય છે. સ્ત્રીલિંગ પ્ર૦ એ૦ વ૦ એસા થાય છે સૌ એમ સૂત્રમાં કેમ કહ્યું છે? બીજા વિભક્તિપ્રલયોમાં સંકાર થતો નથી માટે; જેમકે ઘદે (પ્ર૦ બ૦ વ૦), તે (પ્ર૦ બ૦ વ૦); ઘદં (દ્વિ૦ એ૦ વ૦), તં (દ્વિ૦ બ૦ વ૦). અનપુંસકે એમ કેમ કહ્યું છે? નપુંસકમાં સંકાર થતો નથી માટે તં એદં (ન૦ પ્ર૦ એ૦ વ૦) ધર્ણં =તે આ ધન.

અદસો દો સુઃ ॥ ૨૩ ॥

અદસો દકારસ્ય સુપિ પરતો સુ હત્યયમાદેશો ભવતિ ॥

અમૂ પુરિસો । અમૂ મહિલા । અમૂઓ પુરિસા । અજૂઓ મહિલાઓ । અમું વર્ણં । અમૂં વર્ણાં ॥

અદસ્ ના દેહારનો સુપ્ (વિભક્તિપ્રલયો પર છતાં) સુ એવો આદેશ થાય છે.

અમૂ પુરિસો (આ પુરુષ). અન્સ સ્ નો ૪. ૬ પ્રમાણે લોપ થાય છે ને અમુ શબ્દ થઈ ઉકારાન્ત પ્રમાણે રૂપો થાય છે.

અમૂ મહિલા=આ સ્ત્રી; અમૂઓ પુરિસા=આ પુરુષો; અજૂઓ મહિલાઓ=આ સ્ત્રીઓ; અમું વર્ણં=આ વન; અમૂં વર્ણાં=આ વનો.

હશ્ચ સૌ ॥ ૨૪ ॥

અદસો દકારસ્ય સૌ પરતો હકારાદેશો ભવતિ ॥

અહ પુરિસો । અહ મહિલા । અહ વર્ણ ॥

હાદેશોઽયમોત્વાત્વવિન્દૂન્ ત્રિષ્વપિ લિઙ્ગેષુ પરત્વાદ્વાયતે ॥

અદસ્ના દંકારનો સુ (પ્ર૦ એ૦ ૧૦) પર છતાં હંકાર આદેશ થાય છે એ હંકાર આદેશ ઓંકાર (પુલ્લિંગમા ૫ । ૧ પ્રમાણે સુને સ્થાને ઓં થાય છે તે), જાંકાર (સ્ત્રીલિંગમા ૯ । ૭ પ્રમાણે) અને વિન્દુ= અનુસ્વાર (૫ । ૩૦ પ્રમાણે નપુસકમા સુનો બિંદુ થાય છે તે) એનો, ત્રણે લિંગોમા ૫૨ (છઠ્ઠા અધ્યયનું ૨૪ સુ સૂત્ર, ૫ ને ૯ અધ્યાયોના સૂત્રોથી ૫૨) હોવાથી, બાધ કરે છે

અહ પુરિસો (આ પુરુષ), અહ મહિલા (આ સ્ત્રી), ન અહ વર્ણ (આ વન)

સર્વાદિ સર્વનામોના જે રૂપો ખાસ છે તેને માટે ઉપલા સૂત્રો છે બાકીના રૂપો સામાન્ય નિયમ પ્રમાણે અંકારાન્ત નામના જેવા છે .

	સવ્વ પુ.	સવ્વા સ્ત્રી. મારા પ્રમાણે
	૧૦ વ૦	૧૦ વ૦
પ્ર૦	સવ્વો	સવ્વે
દ્વિ૦	સવ્વં	સવ્વે, સવ્વા
તૃ૦	સવ્વેણ	સવ્વેહિં
પં૦	સવ્વા, સવ્વાદો, સવ્વાદુ, સવ્વાદિ	સવ્વાર્હિતો, સવ્વેર્હિતો, સવ્વામુંતો, સવ્વેમુંતો
પ૦	સવ્વસ્સ	સવ્વાણ, મવ્વાણં
સ૦	સવ્વસ્મિ, સવ્વ- સ્મિ, સવ્વત્થ	સવ્વેસુ

यद् पु०

तद् पु०

ए० व०	य० व०	ए० व०	य० व०
प्र० जो	जे	सो	ते
द्वि० जं	जे, जा	तं	ते, ता
तृ० जेण, जिणा	जेहिं	तेण, तिणा,	तेहिं
पं० जत्तो, जदो	जाहिंतो, जा- मुंतो, जेहिंतो, जेमुंतो	तत्तो, तदो, तो	ताहिंतो तेहिंतो, तामुंतो, तेमुंतो
प० जास, जस्स	जेसिं, जाण, जाणं	तास, तस्स, से	तेसिं, ता- ण, तासिणं,
स० जहिं, जस्सि, ज- म्मि, जत्थ	जेसु	तहिं, तस्सि, तम्मि, तत्थ	तेसु

एतद् पु.

इदम् पु.

ए० व०	य० व०	ए० व०	य० व०
प्र० एस, एसो	एदे	इमो	इमे
द्वि० एदं	एदे	इमं	इमे, इमा
तृ० एदेण, एदिणा	एदेहिं	इमेण, इमिणा	इमेहिं
पं० एत्तो, एदादो, एदाहु, एदाहि	एदेहिंतो, एदा- हिंतो, एदेमुंतो, एदामुंतो		
प० एदस्स	एदेसिं, एदाण, एदाणं	अस्स, इमस्स	इमेसिं, इमा ण, इमाणं
स० एत्थ, एदस्सि, एदम्मि	एदेसु	अस्सि, इम- स्सि, इमम्मि, इह	एसु

અદસ્ પુ૦

કિમ્ પુ૦

પ૦ વ૦	વ૦ વ૦	પ૦ વ૦	વ૦ વ૦
પ૦ અમૂ, અહ	અમૂઓ	કો	કે
દ્વિ૦ અમું	અમુળો	કં	કે, કા
તૃ૦ અમુળા	અમૂહિં	કેળ, કિળા	કોહિં
પં૦ અમૂદો-દુ-હિ	અમૂહિંતો, અમૂસુંતો	કત્તો, કદો- તો	કેહિંતો, કોહિં- તો, કેસુતો, કાસુતો
પ૦ અમુળો, અમુ- સ્સ	અમૂળં, અમૂળ	કાસ, કસ્સ	કેસિં, કાળ, કાળં
સ૦ અમુમ્મિ, અમુ- સ્સિં, અમુત્ય	અમૂમ્મ	કહિં, કસ્સિં, કેસુ કમ્મિ, કત્ય	

(અપૂર્ણ)

ગુજરાતની સલ્તનતનો સ્થાપનાર ઝફરખાન

ઉર્દૂ મુઝફ્ફરશાહ પહેલો.

(સાધણ પૃષ્ઠ ૧૦૭ થી આણુ).

નાસિર-ઉદ-દીન મહમદના (૧૩૯૨ માં) મરણ પછી દિલ્હીમાં ધ-
ણીજ અંધાધુધી ચાલી. એનો છોકરો સિકંદર ગાદીએ બેઠો, પણ ને ૪૫
દિવસ રાજ કરી મરી ગયો. સિકંદર પછી તેનો નાનો ભાઈ મહમુદ ગા-
દીએ બેઠો અને તેના વજર ઇકબાલખાને દિલ્હીને આપ્યો કારનાર હા-
થમાં લીધો. ઝફરખાનનો છોકરો તાતારખાન સ્થાનેશ્વર પોતાના કબજામાં
લઈ બેઠો. ઇકબાલખાને તાતારખાનને સ્થાનેશ્વરમાંથી હાંકી કાઢવાના ઇરા-
દાથી તે પર ચડાઈ કરી; પણ તાતારખાને પોતાનો સરસામાન તથા
જવાહીર પાણીપતના કિલ્લામાં મૂકી પોતે ઉત્તરી દિલ્હી પર ચડાઈ કરી
ઇકબાલખાને પાણીપતનો કિલ્લો સર કીધો, તાતારખાનનો સામાન લૂટી
લીધો અને સૈન્યને બંદીવાન કીધું. તે ઉપરથી તાતારખાન ગુજરાતમાં
નવું લશ્કર જીલું કરવાના ઇરાદાથી નાસી આવ્યો. ઝફરખાને એને સારો
આવકાર આપ્યો અને લશ્કરની મદદની હા કહી. (૧૩૯૬). ફરીયાત

સખે છે કે એજ વર્ષમાં અફરખાને દિલ્હીના સુલતાનનું સ્વામિત્વ છોડી પોતે રાજ્યપદ ધારણ કર્યું.* પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા અને પોતે મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કર્યું.

અમીર તૈમુરના પૌત્ર મીરઝા મહમદે ઇકબાલખાનના માર્ગ સારંગખાનની જગીર સુલતાનને ઘેરો ધાલ્યો હતો. આવા વખતમાં ઇકબાલખાનના ઉપર ચઢાઈ કરવી એ વાજબી લાગ્યું નહિ તેથી દિલ્હીની ચઢાઈનો વિચાર તાતારખાને તુરતાતુરત માંડી વાળ્યો.

૧૩૯૮ માં અફરખાને ઇરના સુલક પર લાંના હિંદુઓને સજા કરવા પાછો ચઢાઈ કરી. એણે દિલ્હીને ઘેરો ધાલી આજુબાજુનો સુલક લૂટી વેરાન કરી મૂક્યો. ઇર આખું તાણે કર્યા પછીજ લાંથી નીકળ્યું એવો અફરખાનનો વિચાર હતો, પણ એટલામાં એણે સાંભળ્યું કે તૈમુર દિલ્હી કબજે કરી લીધું છે તે પરથી પોતાની રાજ્યધાનીથી દૂર રહેવું બયબરેલું સમજી ઇરના રાજા જોડે સલાહ કરી પાટણ પાછો આવ્યો.

દિલ્હીનો સુલતાન મહમુદશાહ જંગલોમાં તૈમુરના ત્રાસથી બટકતો હતો, તે શુજરાત નાસી આવ્યો. અફરખાન તેને મળવા ગયો અને પૂણા દમામથી પાટણ લાવ્યો; પણ જ્યારે તેણે મદદ માગી ત્યારે અફરખાને ના કહી. પછી માળવાના સુલતાનની તેણે મદદ માગી ત્યારે તેણે પણ ના કહી તેથી સુલતાન ક્રોધાળુ નહીં રહ્યો.

દિલ્હીના આવા અધાધુધીના વખતનો લાભ લઈ હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગમાં જે સુખા હતા તે બધા સ્વતંત્ર થયા જ તાતારખાને પોતાના

* અમદાવાદના સુલતાનના કુતરો ‘ખાન’ને નામે ઓળખાતા. માત્ર જે સુલતાન યતા તેજ ‘ખાન’ બદલ ‘શાહ’ લખતા. બહાદુરશાહ જ્યાંસુધી સુલતાન થયો નહોતો ત્યાંસુધી બહાદુરખાન નામે ઓળખાતો.

જ ધાર (માળવા)	દીલાવરખાન,
સુલતાન	ખીઝરખાન.
મહોલા, કાલ્પી	મહમુદખાન.
કનોજ, અયોધ્યા,	ખાનેહનદાન.
બહાર, જુવાનપુર	
વગેરે વગેરે.	

આપને આ તકનો લાભ લેવાને બહુ સમજાવ્યું, પણ આપે ના કહી અને માન્યું નહિ. મિરાતે સિકંદરીનો કર્તા લખે છે કે ઇ. સ. ૧૪૦૩ માં ઝફરખાને પોતાના છોકરા તાતારખાનને નાસીર-ઉદ-દીન મહમદશાહનો ખિતાબ આપી, હાથી, ઘોડા, લશ્કર, ત્રીજેરી વગેરે સોંપ્યાં અને પોતે અસારવામાં એકાંતમાં જીંદગી ગુજારવા ગયા. મહમદશાહે પાટણ બંદી અસારવા પોતાની રાજધાની કરી.

૧૪૦૪ માં મહમદશાહે દિલ્હી પર ચઢાઈ કરવાના ઇરાદાથી તે તરફ કુચ કરી, પણ રસ્તામાં મરી ગયો. દીલ્હીમાં તે વખતે બધો કારભાર ઇકબાલખાનનાજ હાથમાં હતો અને પોતાનું જૂનું વેર લેવાને ઇરાદે મહમદશાહે ચઢાઈ કરેલી હોવી એઈએ.

તાતારખાન ઉર્દૂ મહમદશાહના ગાદીએ બેસવા તથા મરણ વિષે જુદી જુદી દંતકથા છે.

ફરીશતા લખે છે કે ઝફરખાને પોતાના છોકરાને નાસીર-ઉદ-દીન-ઓ-દુનીયા મહમદશાહનો ખિતાબ આપી દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડવાનો વિચાર કર્યો હતો અને તે મતલબથી એણે દિલ્હી તરફ કુચ કરી હતી. રસ્તામાં સંતપુર આગળ કુદરતી રીતે તાતારખાનનું મરણ નીપજ્યું. વળી ફરીશતા પોતાના ગ્રંથમાં લખે છે કે સોડોમાં એવી રીતની વાત ચાલતી હતી કે તાતારખાને પોતાના બાપના ઘડપણનો લાભ લઈ તેને પકડી અસારવામાં કેદ કર્યો, પોતે ‘મહમદશાહ ગુજરાતી’ નામ ધારણ કરી ગુજરાતની ગાદીએ એકો પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા, અને હિંદુસ્તાનનો રાજા કહેવડાવવાના ઇરાદાથી પોતે દિલ્હી પર ચઢાઈ કરી. ઝફરખાને પોતાના બાઈ શમ્શખાનને તાતારખાનની નિર્દયતા તથા કૃતવ્રતા વિષે લખી તાતારખાનને મારી નાંખવાને લખ્યું હતું. તેથી શમ્શખાને જે રાતે કાગળ આવ્યો તેજ રાતે પોતાના ભત્રીજાને જમણમાં ઝેર મેળવી સંતપુર આગળ મારી નાંખ્યો.

મુન્તખબ-ઉત-તવારીખમાં લખ્યું છે કે મુઝફ્ફરખાને ગાદીનો લાગ કરી પોતાના છોકરા તાતારખાનને આપી. પણ પાછળથી પસ્તાઈ એણે પોતાના છોકરાને મારી નાંખાવ્યો.

તવારીખે અલ્હીમાં લખ્યું છે કે તાતારખાને પોતાના બાપના હાથ-માંથી સત્તા લઈ તેને બરચમાં કેદ કર્યો.

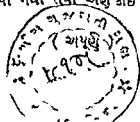
તખ્તકાતે મુબારકશાહીમાં લખ્યું છે કે તાતારખાને પોતાના બાપને પકડી અસારવામાં કેદ કર્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો.

તખ્તકાતે અબૂફરીમાં લખ્યું છે કે મહમદશાહે જેને પોતાનો વજીર નીમ્યો હતો તે શમ્શખાને મહમદશાહને ઝેર દઈ મારી નાંખ્યો.

મિરાતે સિકંદરીમાં ઉપર જે વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરાંત બીજું આપેલું છે અને તે નીચે પ્રમાણે છે:—તાતારખાન દુષ્ટ મિત્રોની સલાહ મानी પોતાના બાપને કેદ કરી ગાદીએ બેઠો અને રાજ્યપદ ધારણ કર્યું. ઝફરખાનના મિત્રોએ ઝફરખાન તરફની લાગણીને લીધે તેને ઝેર દઈ મારી નાંખ્યો.

ઝફરખાને તાતારખાનની દિલ્લી પર ચઢાઈ કરવાની સલાહ મानी નહિ, તેમજ તેણે પોતાના બાપને કહ્યું કે બીજા સુબા સ્વતંત્ર થયા છે, માટે તમારે સ્વતંત્ર થઈ રાજ્યપદ ધારણ કરવું જોઈએ, એ પણ એણે માન્યું નહિ, સારે ગુરસે થઈ એણે પોતાના બાપને કેદ કરી ગાદીએ બેઠો (Dr. Taylor).

આ બધા લખાણ ઉપરથી એટલું તો સાબીત થાય છે કે તાતારખાનનું મરણ કુદરતી રીતે નીપજ્યું નથી. તાતારખાનના મરણ પછી તાતારખાન ખુદાયે ગાને શહીદ કહેવાય છે એ બતાવી આપે છે કે એનું મૃત્યુ અકાળ થયું જોઈએ. વળી મિરાતે સિકંદરીનો કર્તા લખે છે કે તાતારખાનના મરણ પછી ઝફરખાનની આંખમાંથી હમેશા અથુ વહેતાં, અને ઝફરખાન ગાદી પોતાના નાના ભાઈને આપવા ઇચ્છતો પણ શમ-શખાન ના કહેતો તેથીજ એ સુલતાન થયો હતો. તાતારખાનનો છોકરો અહમદશાહ પહેલો પોતાના દાદાને મારી નાંખે છે તેવું કારણ બાપનું વેરજ હોયું જોઈએ. અહમદશાહે પોતાના દાદાને મારી નાખેલો હોવો જોઈએ; કારણ કે એને વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે ગાદીએ બેઠા પછી કોઈપણ દિવસ એ હસ્તો માલમ પડ્યો નથી તથા એણે કોઈ પણ દિવસ દારૂ પીધો નથી.

“કેળવણીનો ખોટો દંભ.”

(અપૂર્ણ કેળવણીથી ઉપજતાં માઠાં ફળ, અને સુશિક્ષણની જરૂર.)

(લખનાર—અંબાપ્રસાદ હરગોવિંદ શુક્લ.)

આ કાવ્યની દરેક ચરણના પેહેલા અક્ષરથી નીચે મુજબ વંચાય છે:—

“ લખનાર અંબાપ્રસાદ હરગોવિંદ શુક્લ મોને છે કે નીતિ, સદા-ચાર અને વિવેક વિના જ્ઞાન નકામું છે. ”

મનહરછંદ—અંતર્લાપિકા.

લખનારે લાંબા લેખો લખીને તૈયાર કર્યા,
નીતિનાં લખાણો લાખો હજી તો લખાય છે;

ખરેખર શુદ્ધ આચરણ નથી, ખ્યાલ થતાં,

ખચિત સન્નજન ઉર ખેદે ઉભરાય છે;

નામ શુદ્ધ કેળવણી કેરું અદ્ય જ્ઞાન થકી,

નાદાન નરોની નાદાનીથી નષ્ટ થાય છે;

રસનાએ જ્ઞાનીપણું દંભથકી દાખવીને,

અધુદ્દેશમાં જ્ઞાની થઈ ફરતા જણાય છે. ૧

અંખર અનીતિ તાણું પરિધાન કરી પોતે,

નીતિ ડોળે અંજનવવા આશ પ્રગટાય છે;

ખાળને દર્શાવે રૂપ બેશક પડે છે થઈ,

અનુકરણથી બાળ કુચાલે ફસાય છે;

પ્રસિદ્ધ આ વાત છે ન સંશય લગાર તેમાં,

અપરોક્ષ જ્ઞાનથી આ સિદ્ધ તો મનાય છે;

સારી કેળવણી બાળ પામે તાત માત થકી,

રહાય ભૂત શિક્ષક તો વિશેષ ગણાય છે. ૨

દ્વા નીતિ શિક્ષણથી દરદ અજ્ઞાન દૂર,

વળી કદી શિક્ષક જો ખેડુત અનુસરે;

હુંજ રૂપ નીતિ થકી ક્ષેત્ર રૂપ બાળ મન,

તન મન ધન સાથે ખેડવાને આદરે;

રમત ગમત સાથ નીતિ સહ શુદ્ધ જ્ઞાન—

—રૂપી બીજ વાવવાને ધ્યાન જો કદી ધરે;

જોયાં શિક્ષક ન ખાય, લણે છે જરૂર ફળ,
 'બાળ શ્રેય' અમૂલ્ય જે બાળને સુખી કરે. ૩
 વિંટી કુંદનની જેમ ચળકાવે સુની રૂડી,
 નીતિ માન થકી બાળ તન તો સોહાય છે;
 દશા આજ ઊછરતા અલ્પ માની જીવાનોની,
 અનીતિ, અપૂર્ણ માને હલકી જણાય છે;
 શુભ શિક્ષણનો લાભ શિક્ષકથી પામ્યા વિના,
 માગ્ય હીન થઈને કુચાલે લપટાય છે,
 કદી કો જીવાસુ જન આગર થઈને ધમ્મે,
 જાણવાને કુચાલ પ્રકાર જે કે'વાય છે. ૪
 લવલેશ શંકાશીલ નવ કદી કોઈ ચામે,
 વ્યવહારી કે'વતને સસ રૂપ માનીને;
 માને છે જે અલ્પ માની અધુરો જ છલકાય,
 માન પુર્ણ છલકાય નહિજ પ્રમાણીને;
 નેણથી નિહાળી નીચે ચિતાર જે ચીતરેલો,
 આબેહુગ અનુભવ સિદ્ધ લેશે જાણીને;
 છે જે મામે અલ્પ મતિ અનુસાર કહું છું હું,
 'સસ' કે 'અસસ' તે તો મુઠ લેશે નાણીને. ૫
 કેટલાક ઊછરતા બાળ બહુ આજ કાલ,
 જેવામાં આવે છે અતી અનીતિ આચરતા;
 નીતિ તજી લુચ્ચાઈ દગાઈ કરી પેટ ભરે,
 તોર પેટે આમ તેમ રખડતા ફરતા;
 તિખા શબ્દ સાથે વાત સખ્યતાને કોરે મુઠી,
 નિજ માન તથું ડોળ કારોઠાર કરતા;
 સદા ચકચૂર દીને ભાંગ બીડી અશીષ્યમાં,
 ગાંજો, દારૂ વળી કદી દૂર નવ ધરતા. ૬
 દામ વિના છેલ બની ચોટ મારે ચટ દેઈ,
 ચિત્ત પર હરવાને લાગ નેઈ કાવતા;
 ચાલે લટકતી ચાલ, બની લાલ માલ વિના,
 કરમાં રમાલ જાલી મુખ મલકાવતા;

રખે રાફ ઝોછો થાય, સિટક વિના આસે નહિ,
 છાતી કાઢી ચાલી નિજ જોખન જણાવતા;
 અધિક અધિક ઠાઠ કરે જીક દૂર કરી,
 ખુટને રટોકિંગ સાથે ચસમાં ચઢાવતા. ૭
 નેણ નીચાં કરી જૂમી બણી બાળવાની બાધા,
 ચચળ ચક્ષુઓ ચંપી જવાંને ચઢાવતા;
 વિના ઘડીઆળ ઘડી મૂર્ખને તો આસે નહિ,
 કોટ મહો કોટ મે'રી 'અછોડો' ઝુલાવતા;
 વેશ નિજ ખેશ કરી, કેશ મેશ 'જેવા' દોળી,
 અત્તર લગાવી મુખે પાન ખૂન ચાગતા;
 કઠી કોઈ વખત પૂછે તો તાલ દેઈ મૂંઝ,
 વદી જેમ તેમ નિજ આખર શુભાવતા. ૮
 વિના આપ ત્રિભુવન વિષે નથી ફક્કડ દો,
 'વદન ને બદનમાં' નિશ્ચે એમ કરતા;
 નાહક છત્તર શીર, વીર બની ધીર વિના,
 ધરાથી અદ્ધર પગ રાખીને વિચરતા;
 ગાતિ માંહિ સપ તણ કુસપમાં મઝા માણે,
 'જપ ન કુસંધે' એવું નવ ઉર ધરતા;
 નહિ માને વાત ગાત તાત તણી, કમ જાત,
 સાત ખરેખાત મારી હદય શું ઠરતા. ૯
 નફટ નહોર બની કામ અતી કુડાં કરી,
 તાત અને કુળ તણુ નામ તો હુખાવતા,
 કાન, સાન, માન, અપમાન ગાન, નથી બાન,
 ધિક્કા ઝાઝુ વદીએ શું જનની લગ્નવતા;
 મુળ પાયો નીતિ, સદાચાર ને વિવેક તણો,
 તાત, માત, શિક્ષક જે સદદ ઠસાવતા;
 છેવટનું પરિણામ સુખદાર્ઢિ બાળને છે,
 ક્ષિતકારક જે નિજ કરજ બાળવતા. ૧૦

દોહરો.

સૌ જન સદ્ગુણ સેવવા, ત્યાંને કુરુણ દર;
 પ્રસાદ પ્રાપ્તિ ઇંછી, સાચ કૃતાર્ય જર.

કેળવણીખાતાની ખબરો.

જાહેરખબર.

મહેરખાન ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમ નં. ૩૧૪ તા. ૧૧ મી એપ્રિલ ૧૯૦૭ ઉપરથી થયેલા મે. ઉત્તર વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના હુકમ નં. ૪૪૯ તા. ૧૯-૪-૦૭ ઉપરથી જણાવવામાં આવે છે કે 'વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા' ને માટે આજામાં આછી ઉમ્મરનો આંકડો એક અજમાયશ દાખલ સન ૧૯૦૭ થી ૧૭ વર્ષથી ઉતારીને ૧૫ વર્ષ કરવામાં આવ્યો છે.

એડિટર.

જાહેરખબર.

સરકારી ઠરાવ.

કેળવણીખાતું.

કિલ્લે મુંબઈ, તા. ૪ થી એપ્રિલ ૧૯૦૭.

નં. ૭૧૧—મુધારો—તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૭ ના સરકારી ગેઝેટ ભાગ પહેલાને ૯૫ મે પાને સરકારી જાહેર ખબર નં. ૨૩૮૨ અ. તા. ૨૦-૧૨-૦૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા મિડલ અને સ્પેશિયલ સ્કૂલોમાં આવવાની સરકારી સ્કૉલરશિપના મુધારેલા નિયમોના પરિશિષ્ટ થ ના બીજા પેરેગ્રાફની ત્રીજી લીટીમાંથી " (પાંચમી ગુજરાતી) " એ શબ્દો કાઢી નાંખવા.

નામદાર ગવર્નર સાહેબના હુકમથી,

R. E. Enthoven,

Acting Secretary to Government.

*મુંબઈ સરકારના ઠરાવ નં. ૧૪૨૮ તા. ૮-૨-૦૭ પ્રમાણે ' પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા ' એ નામ ગદલીને ' વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા ' રાખવામાં આવ્યું છે.

જાહેર અખર.

શિક્ષકમહાસમાજ.

હાલમાં ગુજરાતના બુદ્ધ બુદ્ધ વિભાગોમાં અને શહેરોમાં કેળવણીના સંવર્ધનાર્થે પૃથક્ પૃથક્ શિક્ષક સમાજો તથા જ્ઞાનવર્ધક સમાજો ભરવામાં આવે છે. તેમાં ચર્ચાતા વિષયોનો લાભ જે તે સંસ્થાઓનેજ મળે છે, પરંતુ આવી રીતે ચર્ચાતા વિષયોમાં ખરા અને મહત્વના ક્યા અને કેટલા છે, તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. તેમજ મહત્વની જાણતોની સર્વને આપ લે થતી નથી. તેથી તે સર્વે એકત્ર થઈ સઘળા શિક્ષકઅંધુઓને લાભ મળે એ હેતુથી આ શિક્ષક મહાસમાજ સ્થાપવામાં આવ્યો છે. આ સમાજની પહેલી બેઠક વડોદરા મુકામે કલાભવનના મુકામે તારીખ ૫-૬ માહે મે સને ૧૯૦૭ ના રોજ ભરવામાં આવનાર છે; તે વખતે નીચે જણાવેલા ગૃહસ્થો તેમના નામ સાંમે જણાવેલા વિષયોપર બાપણો આપશે, તે પ્રસંગે શિક્ષણતું પવિત્ર કર્તવ્ય કરનાર શિક્ષકો અને કેળવણીને ચઢાનારા ઉત્સાહી ગૃહસ્થોને પધારવા વિનંતી છે.

બાપણ કર્તાનું નામ.

વિષય.

મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ.

શિક્ષકનું કર્તવ્ય.

બી.એ., એલ્., એલ્., બી.

નરભેરામ પ્રભાસંકર પડયા.

બાળકો અને શિક્ષકના સ્વભાવ

બી., એ.

વચ્ચે સંબંધ.

પ્રો. ડાહ્યાભાઈ લક્ષુભાઈ પુરોહિત

શિક્ષણ સંબંધી સામાન્ય

એમ. એ. એલ્., એલ્., બી.

સૂચના.

ગાંડાભાઈ પ્રાગજીભાઈ દેભાઈ.

કિન્ડર્ગાર્ટન.

સમાજના દામની શરૂઆત તારીખ ૫ મી મે સને ૧૯૦૭ ના રોજ સાત ૭ વાગે શરૂ કરવામાં આવશે. આ સમાજમાં બાગ લેવા ઇચ્છા રાખનાર સજ્જિત તથા શિક્ષકો પોતાનું નામ એક ઠાંડ પર લખી નીચેના શરનામે મોકલી આપશે એવી આશા છે.

મુકામ વડોદરા-કલાભવન. }
 મેત્ર શુદ્ધ ૧.

ઝાનરરી મેકેટરી.

સોથી મૂની ખાતા તરફથી પ્રથમ ખાસ બનવાવેલી

સોદાગર સ્ટાન્ડર્ડ કોર્પો યુકે.

ફેરકની કીમત રૂ ૦-૧-૯

આ કોર્પો યુકે નીચલી શરતોથી મળશે.

(૧) ૨૦૦થી ઓછી એટલે ૨૫ નકલ સૂધી મગાવનારને સેક્ટે ૩૦ ટકા કમિશન મળશે. પણ રેલવેનું તુર, પેકીંગ તથા પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વ ખર્ચ ખરીદનારને માથે

(૨) રોકડે રૂપીએ દેશાવરથી મગાવનારા માસ્તરો તથા યુક્સેલરો નેચો ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદ કરશે તેઓને માત્ર સેક્ટે ૩૫ ટકા કમિશન આપવામાં આવશે.

જ્યાંયા સામટી રકમની એકી વખતે ખરીદ કરતાં કમિશન માટે પૂન લ્યુવદારથી નીચે સહી કરનારને લખી ખુલાસો મેળવવો

આ કોર્પો યુકે બહુજ સુંદર છાપાથી તદ્દન નવી રીત મુજબ છાપવામાં આવી છે, અને તે બધા કરતા જોડ સારી તેજગ સસ્તી છે મગાવી જોવાથી ખાતરી થશે. તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સને ૧૯૦૪.

ડિમેન્દરામ નગીનદાસ. સોદાગર છાપખાનાના માલિક, મુરત.

“અનુભવિ વૈદક ગ્રંથ અથવા સત્ય વૈદક” આ પુસ્તક રેવરંડ જોન ગંગારીંગના સોળ વરસના ખામ અપુભવથી લખાએલું છે જેની જાહેર ખબર આખાં વગર પરપ નકલો ખપી ગઈ છે અને એકે અવાજે તેની પ્રસંસા થાય છે. માટે આ ટેકાએ તેના વખાણની કાંઈ પણ જરૂર નથી. આ પુસ્તક નિદાન, ચિકિત્સા, વનસ્પતિ, વીરેચન અને ધાતુ મારણની બાબતમાં તથા દેશી, યુનાની, અને અંગ્રેજી વૈદકના અનુભવથી, તેમજ ગામડીઓ અને જંગલી લોકોની જડી બુટ્ટીનો શોધ કરી લખવામાં આવ્યું છે. સહેર તથા ગામડાંના વૈદો, મહેતાજી સાહેબો તથા વૈદક

પ્રિન્સિપલો, હેડમાસ્ટરો તથા ટીચર્સો, મુખ્ય તથા ગુજરાતના સર્વે જાહેર છાત્રા તરફથી એકે અવાજે તારીફ કરતા અતિ સન્તોષકારક ખાત્રીપત્રકો.

મહેરખાન ડિરેક્ટર સાહેબે તથા ઉત્તર વિભાગના મહેરખાન માણ ઈન્સ્પેક્ટર મે. જાધવ સાહેબે દરેક શિક્ષક કોષાલ્યુકોને જ સઘળી મંજૂર કરેલી કોષીલ્યુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને લખે છે કે સારી સ્કૂલો આવી સરસ કોષીલ્યુકો વાપરવાને મગરૂરી ધરાવશે.

મુખ્ય તથા સુરત, ભરૂચ, નડીઆદ, અમદાવાદ વગેરે જાહેરની જોઇન્ટ સ્કૂલ કમિટીના અનુભવી સદ્ગુણસ્થોએ પણ સઘળી કોષીલ્યુકો સાથે સરખાવ્યા પછી દરેક શિક્ષક કોષીલ્યુકોને જ સર્વ કોષીલ્યુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને તેમના તાબાની મર્વ સ્કૂલોમાં એ જ કોષીલ્યુકો ચલાવવાનો હુકમ કર્યો છે.

આ કોષીલ્યુકો ગાટે જે જે સદ્ગુણસ્થો તરફથી સર્ટિફિકેટો મળેલા છે તેમના નામ અમારી દરેક કોષી વાચવાથી ખાત્રી થશે.

દરેક શિક્ષક કોષીલ્યુકોની ચર્ચા સરસોથી મળશે.

૧ રોકડે રૂપીએ દેશાવરથી માલ મગાવનારે માસ્તરો તથા બાપરીઓ જેઓ ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નકલ ખરીદશે તેઓને સેંકડે ૩૦ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવશે, પેકિંગ અને રેલ્વેનો ખર્ચ આપવામાં આવશે.

૨ ૨૦૦ થી ઓછી ૨૫ નકલ સુધી મગાવનારને સેંકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ મળશે, પણ રેલ્વે, પેકિંગ, પોસ્ટેજ વગેરેનો સર્વ ખર્ચ ખરીદનારને માથે

૩ માન મોકલાયા પછી તે રસ્તામાં જતાં કોઇ રીતે ખરાબ થાય તથા તે માલને નુકસાન પૂજે તેના જોખમદાર માલ મગાવનાર છે.

૪. જ્યાં રેલ્વે ન હોય ત્યાં માલ કયે રસ્તે અને કયા મોકલવો તેનો પૂરતો ખુલાસો માલ મગાવનારે લખી જણાવવો; રેલ્વે સ્ટેશનથી આગળ માલ લઈ જનારો ખર્ચ માલ મગાવનારને શિર સમજવો.

૫. હુડી મોકલાવનારે ખરાબર ઠંકાણુ લખવું.

૬. ગુજરાત તથા કાશીઆવાડના સર્વે માસ્તરોને તથા બુકમેલરોને વિનિતિ પૂર્વક જણાવવાનું કે દરેક શિક્ષક કોષીલ્યુકોની સાથે અમોએ ખીજી કોઈ પણ ગુજરાતી તથા અગ્રેજી બુકો સેંકડે ૧ એક ટકાના કમીશનથી મોકલી આપવાની ગોઠવણો કરી છે એક નખત કામ પાડી જોવાથી

.. ખાત્રી પશે, પેકિંગમાં ઓઠો ખર્ચ થાય તેમ કરીશું જેઓની મરજી હોય ..
 .. તેઓએ નીચે સરનામે લખવું નોટપેક કાગળ લીધામાં આવશે નહિ.

દસ્ત શિક્ષક કોપી બુકોના જ દરેક ભાગના જુદા જુદા કદના અક્ષરોને
 જ બંને બેસતી સ્ટીલપેનો ખાસ ઇંગ્લાન્ડથી મોકલે ખર્ચ બતાવી મગાવી છે એ
 સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દૂ અને ફારસી લખવાને ઘણી સગ-
 વદ લાગેલી છે, દરેક બોક્સમાં ૩૫-૬. કિંગ્ડ ૨ ૦/૧, ઓછામાં ઓછા ૮
 બોક્સ મગાવનારને ૬૦ ટકા કમીશન મળેશે. તે ૨૫ થી તેથી વધુ બોક્સ
 લેનારને ૧૨૦ ટકા મળશે વેલ્યુપેએલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મગાવનારને
 ખર્ચના ૦.૨૫ વધારે લાગશે ભૂલી જતા નહીં, અને પૈસા પહેલાથી
 મોકલાવનારને ૧-૬ બોક્સના ખર્ચના બે આના લાગશે.

જાહેર

નમુના

આદરજી કાવસજી માસ્તરજી

સર્વશિક્ષક કોપી બુકોની

સ્ટીલપેનોના

જાહેર

							
નં. ૧	નં. ૨	નં. ૩	નં. ૪	નં. ૫	નં. ૬	નં. ૭	નં. ૮

આદરજી કાવસજી માસ્તર. દસ્ત શિક્ષક કોપીબુક તથા
 સ્ટીલપેનોના પ્રગટ કરતાં અને કમિશન એજન્ટ. ઘોળી તળાવ મુમ્બઈ.

સૂચના.

આ પત્રસંબંધી સર્વે સળાણુ ઓડિટર તરફ મોકલવું. નોટપેક કાગળે લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં સળાણુ ઉપર ધ્યાન આપશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું સળાણુ યોખ્ખે આફરે કાગળની એકજ બાજુએ લખવું. તે અમુક ગાસમાં છાપવા અથવા નોપસંદ પડેલું સળાણુ પાછું મોકલેલા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને અર્થે મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના તેમજ ળીઝ, શુદ્ધસ્થો કેળવણી તથા નિ-શાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય સળી મોકલશે તો તે પણ યો-

ગ્યવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મતીઓડેર મોકલનારે ફૂપન ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને શી બાળતાના પૈસા છે તે યોખ્ખે આફરે લખવું. તે વિના બૂલ થવાનો સંભવ છે. પોસ્ટની ટિકેટ મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધો આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય બીજી ટિકેટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વરસ. એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રૂપી છે; પોસ્ટેજ ગાફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અઢી આના; પંહરના ખૂચે લેનારે દસ રૂપીઆ સુધીના પગારવાળા શિક્ષકો તથા સ્કોલરોને ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય સળી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમને સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગત્ય વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પાત્રે રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. અર્થપત્રનો એમાં સમાસ થશે નહિ.

જાહેરખબરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેરખબરો છાપવાના લાવ.

લીટી.	તો પ્રથમ પડેા આજ્ઞ અને તે પછીના અગ્નીઆર માસ લગી દર માસે ફે ગણેા આજ્ઞ પડશે. ૭ ગાસ માટે પહેલે મહિને પૂરો આજ્ઞ, અને પછી દરેક માસે ફે આજ્ઞ લેવાશે.
૧... ૨... ૩... ૪... ૫... ૬... ૭... ૮... ૯... ૧૦... ૧૧... ૧૨...	
દસથી વધારે લીટીઓ માટે રૂ. ૧)ની લીટીઓ ત્રણ પ્રમાણે.	
આર માસ લગી માગલાંઈ. હશે	
શાળાપત્રની સાથે કોઈ પણ હુડબિલ વહેંચવામાં	

અંક ૬ ફો.

પુસ્તક ૪૬ મું.

The Gujarati School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

ભુવન ૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ
માસ	૨૬૧-૧૭૬
વિચિત્ર લક્ષ્યથી શિક્ષણ પા થી અમર ..	૧૬૧-૧૬૭
ઐ રમઝેમ બાદલાલ	૧૬૮-૧-૬
ટ્રેનિંગ ફોર સેજના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર .. .	૧૭૬-૧૮૦
પહેલું વર્ષ	૧૭૬-૧૮૦
બીજું વર્ષ	૧૮૦-૧૮૩
ત્રીજું વર્ષ	૧૮૪-૧૮૦
શિક્ષકો ની હામિક રીતો	૧૮૧
કેળવણીખાતાની ખાતરી	૧૮૧-૧૮૨
ચર્ચામુલક હાઇનલ પરીક્ષા સગતી	૧૮૨
સમાગ કરના ની ઢગો સગતી	૧૮૨
ખાઈન કોમેન ટ્રેનિંગ કોમેન ની પ્રાવેશિક	
પરીક્ષાને સગતી	૧૮૨

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ યુનાઇટેડ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ હક રવાના રાખ્યા છે.)

ખુશાલદાસ ગોકળદાસપટેલની.

ગુજરાતી કાપી પુસ્તકો.

નવા ધારણાના ક્રમ પ્રમાણે કિડરગાર્ટન પદ્ધતિએ આ કાપીબૂકની રચના કરવામાં આવી છે

સો. (૧૦૦) ઉપગન્ત ખરીદનારો ૭૦ ટકા કમીશન મળશે

સાથ એજન્ટસ. ચુરત ખુ સે કરસનદાસ નાગજીદાસ વલસાડ, નરભોરામ ઉમાયાસ કા જલાલપોર, ગણપતિશંકર નરહનીશકર ભરૂચ, કે એલની કપની નડાયાદ, ન્યુ ગુજરાત ડેપો છોટાલાલ ત્રિકમદાસ વઢવાણ, જેમંદ તવકરી રાજકોટ, લક્ષ્મીચંદ ઉત્તમચંદ બહેચર મેઘજી જામનગર, હેમરાજ જામજી લાલનગર, અણદુલભુસેન આદ મજી મુખ્યાઇ, એન એમ ત્રિપાઠીની કપની કાલણા દેવીરોડ

સોલએજન્ટ, ચીમનલાલ ન્યુ ડિલાવની કપની આસ્ટોડીયારોડ-અમદાવાદ.

શાળોપયોગી પુસ્તકો.

પદાર્થપાઠ અને રોઇંગ, ધો ૫ મુ ર. ૦-૪-૦, ધો ૪ મુ ર. ૦-૩-૦, ધો ૩ જી ૩ ૦-૨-૬ ધો ૨ જી ૦-૨-૩, ધો ૧ જી ર. ૦-૧-૬, અને બાળનર્મ ર. ૦-૧-૦ કચ્છ અને કાઠિયાવાડ એજન્ટરીમાં ટેકસ્ટ બુક તરીકે મળૂ કિડનગાર્ટન પદ્ધતિ ર. ૦-૮-૦, મુગધ ધ લાકા માટે લાયબ્રરી બુક તરીકે મળૂર સાદુ ડ્રોઇંગ ધો ૬ ક્રા ૭ મા અને પ્રવેશક માટે ર. ૦-૨-૦. કચ્છ દેશી હિમાબ લા ૧ લો ર. ૦-૧-૦, ભાગ ૨ જો ર. ૦-૨-૦ કચ્છ ખાતે ટેકસ્ટ બુક મેમરી ડ્રોઇંગ કુર્સ ટ્રેડ ર. ૦-૪-૦, એકનડ અને થર્ડ ટ્રેડ ર. ૦-૬-૦, પ્રેક્ટિકલ જ્યો મેટ્રી કુર્સ ટ્રેડ ર. ૦-૨-૦, ક્રીડેન્ડ અને ટુલર ડોઇંગ કુર્સ ટ્રેડ ર. ૦-૪-૦, છેલ્લી ચાર બુક મુ ધની રફલ ઓફ આર્ટની ડ્રોઇંગની પરીક્ષા માટે છે કર્તા ઉસમાન બી. તથા મહોબતસિંહ મો., આમિ. આસતર દે, કોલેજ રાજકોટ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ મું.

જુન, ૧૯૦૭.

અંક ૬.

માસ.

વિશિષ્ટ લક્ષણથી શિક્ષણ પર થતી અસર.

મનુષ્યનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ પર તેની હંદગી સફળ થવાનો આધાર છે એ સર્વ કબૂલ કરશે. શિક્ષકના કામમાં પણ એજ પ્રમાણે છે. અધિકાર નીચેનાં માણસો પર સત્તા ચલાવવામાં એ વિશિષ્ટ લક્ષણોજ પ્રયોજ છે. એ શિક્ષકોમાં સરખુંજ માન હોય ને શિષ્યવવાની પદ્ધતિ પણ સરખીજ હોય તોપણ એ વિશિષ્ટ લક્ષણોથી ફળમાં ઘણો ફેર પડે છે. એ વિશિષ્ટ લક્ષણો ક્યાં છે તે વિષે કંઈક વિવેચન અત્ર કરવામાં આવે છે.—

૧ લાઘ્ય અને દુબદબાહારેલી આકૃતિ—તાત્કાલિક અસર કરવામાં શારીરિક સૌંદર્ય અને ગંભીર આકૃતિ ધણું જળવાનું છે. ચપળ નેત્ર, તરતું કપાળ, લાવચ્છયક લેવાં અને સુવ્યવસ્થિત અવયવો મનુષ્યનું મન વશ કરવામાં ધણું સમર્થ છે એ નિઃસંશય છે. એ તો ખરું છે કે પરિણામે જ્ય મેળવવામાં અને પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં મનના અને દૃઢ્યના ઉત્તમ ગુણ પરજ આધાર છે; પરંતુ શરીરનું સૌંદર્ય પણ આરંભમાં પ્રયોજ અસરકારક છે ને પરિણામના જ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં પણ અંશભૂત છે.

ચપળ નેત્ર—શિક્ષકનાં નેત્ર ધણુંજ ચપળ હોવાં જોઈએ. દરેક છાત્રો કવી રીતે બેઠેલો છે ને તેનું ધ્યાન ક્યાં છે તે સર્વ તરફ તેનાં નેત્ર દરતાં હોવાં જોઈએ. ધણા શિક્ષકો જે છાત્રોને પ્રશ્ન પૂછે છે તે તરફજ પોતાની નજર ચોંટાડે છે, બેઠક ખોડે પર કંઈ સખતા હોય તો તેમાંજ

તેમનું ધ્યાન સ્તીન થાય છે, ને આવે સમયે વર્ગમાં ખીજે સ્થળે શું થાય છે તે પર તેમનું લક્ષ ખીલકુલ જતું નથી. આનું પરિણામ એ થાય છે કે વર્ગમાં અજવસ્થા થાય છે ને શિક્ષણ નિષ્ફળ જાય છે. શિક્ષકની નજર ધણીજ આલાક હોવી જોઈએ. એક છોકરાને પ્રશ્ન પૂછે તે વખત પણ તેની નજર સર્વત્ર ફરતી હોવી જોઈએ. વર્ગમાં સહજ પણ અવ્યવસ્થા કે વાતચીત કે આડી નજર કે શૂન્ય હૃદય, એ તેના લક્ષની જાહેર જતું ન જોઈએ. શિક્ષકની ઉત્તમ કસોટી શિષ્યમંડળજ છે. જેવી પરીક્ષા શિષ્ય કરે છે તેવી પરીક્ષક અમલદારો કરી શકતા નથી. પરીક્ષક અમલદારો પરીક્ષા લઈ તેનાં પરિણામ પ્રમાણે કે શિક્ષકનું શિક્ષણ જોઈ તે પરથી અભિપ્રાય બાંધે છે. તે બંને બહુધા ખરા હોય છે; પરંતુ સર્વદા ખરા હોઈ શકે નહિ. શિક્ષકના શિક્ષણની સાથે શિષ્યની યુદ્ધિ ને મહેનત પર પરીક્ષાનું પરિણામ આધાર રાખે છે. શિષ્ય યુદ્ધિમાં મન્દ હોય કે કામ કરવામાં આજસુ હોય તો શિક્ષક પોતાના દાખતથી ને શિક્ષણથી એ દોષો કેટલેક અશે દૂર કરી શકે; પરંતુ એના પરિશ્રમનું ફળ પરિશ્રમના પ્રમાણમાં ન આવે ને પરીક્ષકો પરિણામથી અભિપ્રાય બાંધી શિક્ષકની પરીક્ષા કરવામાં હેતરાય એજ પ્રમાણે શિક્ષક પાસે અમુક વિષયનું શિક્ષણ અપાવી તે પરથી અભિપ્રાય બાંધવામાં પણ પરીક્ષક અધિકારી હેતરાય. કેટલાક શિક્ષકોમાં જાહેરના દેખાવથી તાત્કાલિક અસર કરવાની શક્તિ હોય છે. તેવી શક્તિથી તેઓ પરીક્ષકને હેતરી શકે છે. પણ શિષ્યવર્ગ જે અભિપ્રાય શિક્ષક માટે બાંધે છે તે કવચિતજ ખોટો હોય છે. શિક્ષકનું કામ તેઓ દર રોજ જુએ છે. તેનું જ્ઞાન, તેની શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ, તેનો ઉત્સાહ, તેની આસક્તિ, તેનો કામ પર પ્રેમ, તેનો ઉદ્દેશ, તેની નીતિ, તેની દૃઢતા, તેનો શિષ્ટ આચાર, તેનો આનંદી સ્વભાવ, તેની વિવરણ કરવાની શક્તિ, તેનું વક્રત્વ અને તેની કામ કરવામાં તક્ષીનતા વગેરે ગુણો દમેશ શિષ્યવર્ગના જોવામાં આવે છે તેથી તે જેવી શિક્ષકની પરીક્ષા કરી શકે છે એવી પરીક્ષક અમલદારો કરી શકેજ નહિ. આ કારણથી શિક્ષકે શિષ્યમંડળની પરીક્ષામાં પાર બિતરવાનો પ્રયત્ન ધ્યાસ કરવો જોઈએ ને તેને માટે તેણે પ્રથમ પોતાનાં નેત્ર અપગ સંખ્યાં જોઈએ. છોકરાઓને એમ માલમ પડે કે આપણું કંઈ પણ ફલ

શિક્ષકની નજર ખંડાર નથી તો તેઓ તેની આગામાં રહેતાં શીખશે; પણ તેમને એમ લાગશે કે પોતે આગા કરે છે તે પળાય છે કે નહિ તે જોવામાં શિક્ષક અપજા નથી ને તેનાં નેત્ર સર્વત્ર દૂરતાં નથી, પણ જે છોકરાને પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય તે પરજ એટલાં છે તો તેઓ તેની આગાનું ઉક્ષંધન કરતાં ચૂકશે નહિ. તેટલા માટે અપજા નેત્રથી છોકરાઓના દરેક કૃત્યથી જાણીતા થવું ને એ રીતે તેમને કાણુમાં રાખવા એ શિક્ષકનો પ્રથમ ધર્મ છે ને પોતાના કામમાં વિન્યય મેળવવાનું મુખ્ય સાધન છે. ધણી શિક્ષકો છોકરાઓને પ્રશ્ના પૂછતી વખતે 'તમે જાબા યાઓ' ને પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી રહે એટલે 'જેસી જાઓ' એવા શબ્દો બોલી નિરર્થક કાલક્ષેપ કરે છે. જો તેમનાં નેત્ર અપજા હોય ને છોકરાઓને પોતાની સામાજ જોવાની ને પોતે બોલે તે પર ધ્યાન આપવાની ટેવ પાડી હોય તો આંખના ઇસારાથીજ જેને પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય તેને જાબો કરી શકાય. જર્મન શિક્ષકો આંખના ઇસારાથીજ આવાં કામ કરે છે. મુખની આકૃતિ એ ઇગિતની માફક મનોભાવવ્યંજક છે. જેમ ઇગિતથી મનના ભાવ સમજાય છે તેમ ચહેરા પરથી પણ સમજાય છે. આ પ્રમાણે મુખ મનોભાવનું દર્પણ છે; ને તેમાં નેત્ર, બૃહદિ ને કપાળ એ ખરેખરાં ભાવસ્થાન છે. વળી એ ત્રણમાં પણ નેત્ર મુખ્ય છે. માણસની પરીક્ષા કરનારાઓ નેત્ર પરથીજ પરીક્ષા કરે છે. તેટલા માટે શિક્ષકે નેત્ર અપજા રાખવાં એ તેનો મુખ્ય ધર્મ છે.

૨ બોલવાની યોગ્ય ઢબ—શિક્ષકની બોલવાની ઢબના પર પણ તેની પ્રતિષ્ઠાનો આધાર છે. અધિકારીની યોગ્ય ઢબે બોલવાથી શિક્ષક છોકરાઓને કેવી રીતે કાણુમાં રાખી શકે છે તે કાઉલરફૂલ 'શિક્ષાપદ્ધતિ' માં દર્શાવ્યું છે. તે ટ્રેન્ડ શિક્ષકોને તો જાણીતું છે. શિક્ષકનું કામ કેટલેક અંશે સોનીના જેવું છે. જેમ સોની ઘરેણાનો ધાટ બનાવતી વખતે કેટલીક વાર બહુ જોરથી હડાડો મારે છે ને કેટલીક વાર ખૂબી ધીમેથી મારે છે, તેમ શિક્ષક સમયાનુસારે ને પાત્રાનુસારે પોતાના વર્તનમાં સમ્પ્રાધને નરમાશ દર્શાવવાં જોઈએ. દેશકાલને અનુસરીને વર્તનું એ ઉત્તમ નીતિ છે. શિક્ષકે પોતાના ધાંટા ને બોલવાની ઢબમાં પણ એજ પ્રમાણે ફેરફાર કરવો જરૂરનો છે. કોઈક વાર નરમાશ બતાવવી યોગ્ય

હોય ત્યાં સામાને સમજાવતા હોય તેવી રીતે જોડવું; અને કોઈક વાર સખાઈની જરૂર હોય ત્યાં દંડતાપૂર્વક અધિકારીની ઢળે જોડવું કે છોક-
રોએને તે ઢળ પરથીજ જણાય કે શિક્ષકની આજ્ઞા માન્યા વિના છૂટકો
નથી. અસરકારક જોડવાની શક્તિ એ શિક્ષકમાં મોટો ગુણ છે અને
એથી તેની મહત્તામાં ધજો વધારે થાય છે. જે જાગૃત છોકરોનાં મન
પર ઠસાવવી હોય તે સારી વક્રત્વશક્તિ ને વિવરણશક્તિ વિના ઠસાવી
શકાય નહિ. એકની એક જાગૃત અનેક સ્વરૂપમાં મૂક્યા વિના તેનો સં-
સ્કાર મન પર દૃઢ થતો નથી, ને સંસ્કાર દૃઢ ને ઊંડો થયા વિના જ્યા-
રે જરૂર પડે ત્યારે તેનો ઉદ્દેશ્ય થઈ સ્મરણશક્તિ કામ કરતી નથી.
પુનરાવર્તન જુદા જુદા સ્વરૂપમાં—જુદાં જુદાં વાક્યોથી, જુદા જુદા દ-
ષ્ટાન્તોથી ને જુદા જુદા સાદૃશ્ય ને વિરોધથી—કયાં વિના તેનો મન પર
ઊંડો સંસ્કાર પડતો નથી અને સંસ્કાર ન પડે તો સંસ્કારજન્ય સ્મૃતિ ઉ-
દ્ભવતી નથી. જે શિક્ષકમાં રસિક રીતે વાર્તા કહેવાની શક્તિ હોય તે-
નામાં ઇતિહાસવું શિક્ષણ સારી રીતે આપવા માટે જે આવશ્યક ગુણો
છે તેમાંનો એક અગત્યનો ગુણ છે એમ સમજવું. વ્યાખ્યાનરૂપે શિખ-
વવાના વિષયો વક્રત્વસંપન્ન શિક્ષકજ અસરકારક રીતે શિખવી શકે છે,
જેની વાણીનો પ્રવાહ સતત અવિચ્છિન્ન આદ્યો જાય, જેના ઉચ્ચાર શુદ્ધ
ને સ્પષ્ટ હોય અને જ્યાં જ્યાં ધાંટો ને ઢળ જાદલવાની જરૂર હોય ત્યાં
ત્યાં જે યોગ્ય રીતે ફેરફાર કરતો હોય તે શિક્ષક શિષ્યમંડળનો પૂરતો
ભાવ સંપાદન કરવામાં સફળ થાય તેમાં શી નવાઈ? સાધારણ વિચારો
પણ યોગ્ય જાપામાં દર્શાવવાની શક્તિ એ શિક્ષકના હાથમાં અધિકાર અ-
ભાવવાનું તે પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનું પ્રયત્ન સાધન છે. તેની સાથે શિક્ષકમાં
નીતિગુણ પણ ઊંચા પ્રકારના હોય તો તેની અસર ચમત્કારિક થાય છે.
વાણીમાં એવાં સૌહાર્વ, ચમત્કૃતિ અને પ્રેરણાને અભાવે ધણા માની અને
ઉચોગી શિક્ષકો પણ શિષ્યવર્ગનો જોઈએ તેવો પૂરતો ભાવ સંપાદન કરી
શક્યા નથી. વાણીમાં સૌન્દર્ય અને ચમત્કારથી જેટલું ધ્યાન આકર્ષો શ-
કાય તેટલું જીવન ક્ષાથી આકર્ષો શકાતું નથી.

૩ ઉત્સાહી અને આનન્દી સ્વભાવ—કેટલાક શિક્ષકો સદા
સદામાં ચિડ્યાઈ જાય છે, અને કેટલાકને ગરકરીનરેલી ટીકા કરવાની

ટેવ હોય છે. જેમ અતિશય હસવા હસાવવાની ટેવ બાકિશ છે તેમજ અતિશય ઉદાસી પ્રકૃતિ અને ગંભીરતા પણ શિષ્યવર્ગને કંટાળો આપે છે. શિષ્ય અને શિક્ષક વચ્ચે જેટલું અન્તર આવશ્યક છે તેટલું સચવાય તેવી ગંભીર અને પ્રૌઢ રીતથી અને તેનીજ સાથે આનંદી સ્વભાવથી શિષ્યનાં મન વશ થાય છે ને શિક્ષકનું ગૌરવ સચવાય છે. ચીડીઓ સ્વભાવ એ શિક્ષકનું મોઢામાં મોઢું દૂપણુ છે. શિષ્યની બૂલો જોઈ મિમ્મજ ખોલે, તેને અયોગ્ય શબ્દો કહેવા ને તુંકારા કરવા એ સારા શિક્ષકનાં લક્ષણ નથી. ઉત્તમ શિક્ષક હંદાસ રહેતો નથી કે હસાહસ કરતો નથી. તેનું વર્તન સ્વાભાવિક છે. તે નિરાશ થતો નથી, પણ આશાથી બરેલો હોય છે. તેની પ્રૌઢતા અને ગંભીર્ય, ધીરજ અને મધુર વાણી નિરાશ છોકરાઓમાં આશાના અકુરોને જન્મ આપે છે અને અવિશ્વાસનો નાશ કરી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ એવો શિષ્ય જ્યારે શિક્ષા કરવા યોગ્ય વર્તન જુએ છે ત્યારે તેને માટે પોતાની નાપસદગી કે ગુસ્સો બતાવ્યા વિના રહેતો નથી કે તેનું ધટિત શાસન કયાં વગર પણ રહેતો નથી. વળી આનંદી સ્વભાવ સાથે ઉત્સાહ પણ આવશ્યક છે. ઉત્સાહી શિક્ષક પોતાના કામમાં પૂર્ક લક્ષ આપે છે, છોકરાઓને હમેશા કામમાં રોકેલા રાખે છે ને લક્ષ્ય પણ નકામી કાઢતો નથી. ઉત્સાહ એજ શાળાનું જીવન છે. જો શાળામાં છોકરાઓ પોતાના કામમાં જીવન જોવામાં આવે તો તેમાં બહુધા મુખ્ય શિક્ષક ઉત્સાહી હોવો જોઈએ શિક્ષકના વર્તનની અસર શિષ્ય પર થયા વિના રહેતી નથી. શિક્ષક ઉત્સાહી હોય તો શિષ્યવર્ગમાં ઉત્સાહ દેખાય છે; પણ શિક્ષક મન્દ હોય તો શિષ્યવર્ગ પણ મન્દ થાય છે. ઉત્સાહી શિક્ષક પોતાના કામમાં તક્ષીન થાય છે. કર્તવ્ય-પ્રુદ્ધિ અને સતોષ એજ એના ઉત્તેજક છે. વિદ્યોથી કંટાળ્યા વિના જે અસ્પષ્ટ પગાર તેને મળતો હોય તેનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર કર્તવ્યનીજ લાગણીથી અને કૃષ્ણની અપેક્ષા વગર જે કામ કરે છે તે શિક્ષક પોતાની ઉચ્ચ વૃત્તિ પરોક્ષ રીતે શિષ્યવર્ગમાં લાખલ કરે છે. જ્ઞાન અને શિક્ષણ-શૈલી ઉત્તમ હોય તોપણ કર્તવ્યપરાયણતા ન હોય તો શિક્ષક શિષ્યનું કલ્યાણ કરી શકશે નહિ. કર્તવ્યની સમજથી ઉત્સાહ ને ધંધા પર જેમ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ શુભોથી ઉત્કૃષ્ટ પરિણામ થયા વિના રહેતાં નથી.

૪ દરેક શિક્ષકમાં પોતાની શક્તિને વિષે યોગ્ય વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. જો પોતાને વિષે પોતાને વિશ્વાસ નથી તો તે બીજાઓ પાસે શી રીતે વિશ્વાસ રખાવી શકશે ? જે મનુષ્ય એમ ધારે છે કે આ કામ મારાથી નહિ થાય તે નિરાશ અને નિરુત્સાહી બને છે. તેનામાં તે કામ કરવાની શક્તિ છે તોપણ તે કરી શકતો નથી; કારણ કે અવિશ્વાસને લીધે તેનામાંથી સ્ફૂર્તિ અને ઉત્સાહ નષ્ટ થાય છે. પણ માણસ પોતાને વિષે વિશ્વાસ રાખે ને એમ ધારે કે આ કામ હું કરીશ, તો તે વિશ્વાસજ તેનામાં અપળતા ને આશા પ્રેરે છે ને તેથી તે વિધ્ને આવે તેને દૂર કરી કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવામાં ફતેહ પામે છે. આ ઉપરથી એમ પણ ન સમજવું કે શિક્ષકે પોતાની શક્તિ વિષે અયોગ્ય વિશ્વાસ રાખવો ને ગર્વિષ બનવું. જેમ અવિશ્વાસ હાનિકારક છે તેમ અતિવિશ્વાસ પણ તેવોજ હાનિકારક છે. અતિવિશ્વાસથી શિક્ષક ગર્વિષ બની એમ સમજે છે કે પોતે સર્વ કળામાં કુશળ છે અને તેથી પોતાના કામને માટે યોગ્ય તૈયારી કરતો નથી. આથી પરિણામે તે હાર્યપાત્ર થાય છે. આ કારણથી મનુષ્યે પોતાની શક્તિ માટે અતિવિશ્વાસ ન રાખવો, પરંતુ યોગ્ય વિશ્વાસ રાખવો; અને તે યોગ્ય વિશ્વાસ રાખતા મહેલાં ઘણી સખ્ત આત્મપરીક્ષા કરવી. ડૉ. જૉન્સન કહે છે કે જે મનુષ્ય આત્માને ખુશ કરે છે, અર્થાત્, આત્મપરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થાય છે, તે બીજાને સહેલથી ખુશ કરશે, અર્થાત્, બીજાની પરીક્ષામાં ઘણી સહેલાઈથી પાર ઉતરશે. આ પ્રમાણે મનુષ્યે દરેકજ ઘણી સખ્ત રીતે આત્મપરીક્ષા કરવી, પોતાના દોષો અને અપૂર્ણતા શોધી કાઢવાં અને ખંત અને ઉદ્યોગથી તે દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવો. તેણે પોતાના કામમાં સંપૂર્ણ પ્રવીણતા મેળવવી, પોતાના વિષયમાં પારંગત થવા પ્રયાસ કરવો, પોતાની શૈલીમાં દિન પર દિન સુધારો કરવો અને વિવરણ અને વજ્રત્વ શક્તિ વધારે વધારે કેળવવી. આ પ્રથમની તૈયારી તેનામાં બીજી આપશે, પોતાના વિચાર અંચાયા વિના છૂટથી કહેવાની તેને ટેવ પાડશે અને તેના પોતાનામાં વિશ્વાસ આણી બીજાઓમાં પોતાને અ. વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરશે. શિક્ષકે છાત્રાઓની દરેક મુશ્કેલી અને સંદેહ છે, રવા શક્તિમાન થવું જોઈએ. જો એમ ન થાય તો તે પ્રતિષ્ઠા જાળવવી નહિ. પણ એવી શક્તિ આવતા પહેલાં તેનામાં

પોતાને વિષે વિશ્વાસ હોવો જોઈએ અને તે વિશ્વાસને સાચું તેણે યોગ્ય પરિશ્રમ કરી પોતાના કામને માટે અગાઉથી તૈયારી કરી મૂકવી જોઈએ. તેનો ચહેરો, તેનો અવાજ અને તેની રીતભાતથી એ વિશ્વાસ સ્પષ્ટ જણાઈ આવવો જોઈએ.

૫ દૃઢતા અને વિશ્વાસથી તે શિષ્યમન પર જે પ્રાધાન્ય મેળવે છે તેને કઠોર થતું અટકાવવા પ્રેમ અને દિલસોજીની જરૂર છે. આપણું હૃદય ઉધાડું કર્યો વિના અને સામા માણસને પ્રેમ આપ્યા વિના આપણે તેનો પ્રેમ સંપાદન કરી શકીએ નહિ. છોકરાઓની યોગ્ય આશાઓ ને ઉમેદો આપણે ઉત્તેજવી જોઈએ ને તૃપ્ત કરવી જોઈએ. શિક્ષકે બાળક શિષ્યને મદદ કરવી જોઈએ અને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. એની નાદાની અને અવિચારી ભૂલો તરફ ધૈર્ય અને સહનશીલતા રાખવી જોઈએ, એના તરફ માતાના પ્રેમ જેવો ગાંઠો નહિ, પણ પિતાના પ્રેમ જેવો ડહોલો અને આરંભમાં સહજ સખ્તાઈવાળો પણ અન્તે કલ્યાણકારક પ્રેમ દર્શાવવો જોઈએ; અને એને આનંદે આનંદી અને એની દિલગીરીએ દિલગીર થવું જોઈએ. એના હૃદયની અંદર પ્રવેશ કરી મનોભાવનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. આનોંદક શિક્ષક તરીકે વિનયી થયો તેનું એજ કારણ હતું. છોકરાંનાં હૃદયની પરીક્ષા કરી તેમના મનોભાવ જેવી સારી રીતે એ સમજતો તેવી સારી રીતે તે છોકરાં પણ સમજતાં નહોતાં; અને ધણીવાર આનોંદક તેમના મનોભાવ કહી જતાવતો તેથી તેઓ અચરજ પામતાં. અન્ય હૃદયની પરીક્ષા કરવાની આ શક્તિ શિક્ષકનું અદ્વૈતિક બળ છે ને એજ તેના વિનયનું રહસ્ય છે. જે એવી રીતે અન્ય મન અને હૃદયની પરીક્ષા કરી તેની અપૂર્ણતા અને ગુણદોષ જાણે છે તે તેને યોગ્ય માર્ગે ચલાવી શકે છે. કોઈ પણ વિષયમાં શું સમજવું અધર્મ છે ને કઈ બાળત અધરી હોવાને લીધે કે તેનું મર્મ ન સમજવાને લીધે મન પર બરાબર ઠસાવવાની જરૂર છે એ જે શિક્ષક બરાબર સમજે છે તે પોતાનો ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ રીતે બજાવી શકે છે ને ઉત્તમ શિક્ષકની ગણનામાં આવે છે. દરેક વિષયમાં ગુંચવણ, બરેકું શું છે તે શોધી કાઢી તે પર યોગ્ય વિવેચન કરવામાંજ શિક્ષકની ચાતુરી રહેલી છે. પણ યોગ્ય શિક્ષકોમાં એવી ચાતુરી જોવામાં આવે છે.

ઐરંગઝેબ બાદશાહ.

તા. ૪ થી માર્ચ ૧૭૦૭ ને દિવસે ઐરંગઝેબ દક્ષિણમાં અહમદનગરમાં મરણ પામ્યો તેને ૪ થી માર્ચ, બરોબર બસે વર્ષ થયાં. ત્રીસ વરસ થયાં તે પોતાની રાજધાની છોડી દક્ષિણના બળવાજોર લોકોને વશ કરવા દક્ષિણ ગયો હતો અને જ્યાંસુધી તે લોકો વશ ન થાય ત્યાંસુધી રાજધાનીમાં પાછા ન ફરવું એવી તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. અકબર સિવાય મોગલ બાદશાહોમાં તે મોટામાં મોટો બાદશાહ હતો તેમજ સર્વથી બાગ્યદીન પણ હતો એ બાદશાહને મરણ પામ્યાને બરોબર બસે વરસ થયાં તે એની કારકીર્દી અને એનાં લક્ષણ વિષે ઈર્ષક વિચાર કરીએ તો તે ઇતિહાસમાં ધણી રીતે બોધદાયક તેમજ રાજ્યકર્તાઓને ધણી રીતે શિખામણ સેવા લાયક માલમ પડ્યા વિના રહેશે નહિ. ઐરંગઝેબ બાદશાહ ૪ થી નવેબર ૧૬૧૮ માં માળવામાં જન્મ્યો હતો. આ ઉપરથી જણાશે કે તે મરી ગયો ત્યારે તેને ૮૯ મુ વર્ષ ચાલતું હતું. તે ૧૬૫૮ ના જુલાઈ માસમાં ગાદીએ બેઠો અને પોતાના રાજ્યના ૪૯ મા વર્ષમાં મરણ પામ્યો. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં એતું રાજ્ય લાંબામાં લાંબું હતું. માત્ર ગહરાણી વિકટારીઆએ એનાથી વધારે લાંબી મુદત રાજ્ય કર્યું છે (ઈ. સ. ૧૮૩૭ થી ઇ. સ. ૧૯૦૧ સુધી ૬૪ વરસ); પણ તે પણ મરણ પામ્યાં ત્યારે ૮૨ વર્ષનાં હતાં અને ઐરંગઝેબ ૮૮ વર્ષનો હતો એ બાદશાહ ચાન્દ્ર વર્ષ પ્રમાણે વખત ગણતો હતો, તેથી એની પોતાની ગણતરી પ્રમાણે એણે લગભગ ૫૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું અકબર બાદશાહે પોતાના રાજ્યના છેલ્લા ભાગમાં સૌર વર્ષ પ્રમાણે વર્ષની ગણના કરવાનો હુકમ કર્યો હતો; પણ મુસલમાનોમાં ચાન્દ્ર વર્ષની ગણનાનો પ્રચાર હોવાથી ઐરંગઝેબે ચાન્દ્ર વર્ષ પ્રમાણે ગણના કરવાનું પાંદુ અમલમાં આણ્યું હતું. આ પ્રમાણે ઐરંગઝેબની ગણતરી પ્રમાણે તેણે લગભગ ૫૧ વર્ષ રાજ્ય કર્યું તો હાલના રિવાજ પ્રમાણે તેનો 'જ્યુલિયન' ઉત્સવ રાજ્યને ૫૦ મેં વર્ષ થાય છે તે ગાંગતિક પ્રસંગ પણ આવી ગયો હતો; પણ તે સમયે એવો રિવાજ નહોતો તેમજ રિવાજ હોત તોપણ તે ઉત્સવ થવાનો બહુ સંભવ નહોતો; કેમકે રાજ્યમાં ધણી વર્ષ થયાં અન્યવસ્થા ને અચાન્તિ હતાં. માંહોમાંંહે લગાઈએ તેમજ બળવાઓથી જહ બાદશાહનો પાછો સં-

મય ધણો દુઃખ અને સંકટનો ભરેલો હતો. એ બળવાઓ શાન્ત કરી તેણે શાન્તિ દેલાવવાનું ધણું મથન કર્યું, પણ તે વ્યર્થ ગયું. તેના રાજ્યના છેલ્લા ભાગમાં દેશમાં મોટો દુકાળ પડ્યો હતો અને તે પછી તરતજ મરકીનો પ્રચાર થયો હતો તેને ‘ તારિખે બહાદુરશાહ ’ નો કર્ત્તા બયંકર વર્ણવે છે. એ મરકી બાદશાહના લશ્કરમાં પ્રક્ટી નીકળી હતી. જેઓ તેના ભોગ થઈ પડતા તેમને એવી તો અસ્વાભાવિક મરમી લાગતી હતી કે ધણાખરા એક અઠવાડીયામાં નાશ પામતા ને જે વધારે જીવના પામતા તો ધણું દુઃખ પામી સાબળ ચતા. લશ્કરની કૂચને વખતે માદા માણસને ત્રણ કોસ લગણુ લઈ જવાના પોર્ટરોને રૂ. ૨૦ આપવા પડતા. છાવણી કરવાની અગાઉ કબરો ખોદવાને માણુઓ મોકલવાં પડતાં અને જ્યારે લશ્કર નરી છાવણીને મુકામે પહોચતું ત્યારે એક તરફથી છાવણી લશ્કરથી બરાતી અને બીજી તરફ કબરો શયથી બરાતી.

ઔરંગઝેબ બાદશાહના રાજ્યનો છેવટનો સમય આવો બયકર હતો. જે મોગલ રાજ્ય બહાદુર બાબરે સ્થાપ્યું હતું, જેને શાણા અકબરે સોકપ્રિય કરી દૃઢ કર્યું હતું અને જેને તેના પ્રૌઢ વંશજો જહાંગીર અને શાહજહાને વિજિતાર્યુ અને શોભાવ્યું હતું તે રાજ્ય આ ખેટ માર્ગે દોરવાયલા ઔરંગઝેબ બાદશાહે નાશની અણી પર આપ્યું હતું. ઔરંગઝેબ કંઈ નબળો બાદશાહ નહોતો. ખરેખર, એનાં કૃત્ય જોઈ કાઈ પણ એવી ઇચ્છા કરે કે તે હતો તેનાથી નબળો હોત તો વધારે સારું. તે તો ધણો શક્તિમાન રાજ્યતંત્રી હતો. એના પ્રપિતામહ અકબર સિવાય મોગલ વંશના બીજા બધા બાદશાહો કરતાં તે વધારે શક્તિમાન હતો, પણ તેની શક્તિ તેને અપકૃત્યો કરતાં અટકાવી શકી નહિ એવાં તેનાં દુર્લક્ષણોથી રાજ્યની પાયમાલી થઈ. શાહજહાનનો ત્રીજો પુત્ર હોવાથી પોતાનું જોર બતાવ્યા વિના તેને રાજ્ય મળી શકે નહિ ને એ જોર તેણે ધણીજ અસ્વાભાવિક અને ક્રૂર રીતે દર્શાવ્યું તેણે પોતાના બાપની સામા બેડ કર્યું. તેને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકી દેદ કર્યો અને ત્રણ બાઈઓનાં પુત્ર કર્યા. આવા ઘોર અપરાધોથી તેણે ગાદી મેળવી રાજ્યતંત્ર શરૂ કર્યું, તેને અન્તે દિલ્લીની અને ઉદારી સિવાય બીજું શું કળ મળે ? જ્યારે તે પ્રજાવસ્થામાં આવ્યો અને તેણે રાજ્યની પાયમાલી ચતી જોઈ તેમજ

પોતાના છોકરાઓને સામા થતા જોયા સારે તેને પોતાનાં અપકૃત્યો માટે અતિશય પરતાવે થયે અને એવા અતિશયમાંજ કંઈ પણ દિ-લાસા વગર તે મરણ પામ્યો.

મરણસમયે તેણે પોતાના બે છોકરાઓને જે બે પત્રો લખ્યા તે તેના એક અમલદાર ઇરાદતખાને તેની ' તારીખ ' માં સંધરી રાખ્યા છે, તે પરથી તેના તે સમયના વિચારો જણાઈ આવે છે. પોતાનો પુત્ર આઝમ જે પાછળથી પોતાના ભાઈ (જહાદુરશાહના નામથી બાદશાહ થયો તે) સાથે લડતાં મરણ પામ્યો તેને પત્ર લખતાં તે આ પ્રમાણે પોતાનું હૃદય ખાલી કરે છે—“ ધડપણ આવ્યું છે, નજાઈ મને પરવશ કરે છે અને શક્તિ મારા તમાગ અવયવોમાંથી જતી રહી છે. આ દુનીઆમાં હું એક અજાણ્યો આવ્યો હતો અને તેવોજ હું આ દુનીઆનો ત્યાગ કરું છું. હું મારી જાતને પણ ઝોળખતો નથી કે હું કોણ છું ને માઈ શું થવાનું નિર્માણ થયું છે. અધિકારમાં જે સમય ગયો છે તેણે માત્ર શોકજ પાછો મૂક્યો છે. હું મારા રાજ્યનો રક્ષક થયો નથી. મારો કિંમતી વખત એળે ગયો છે. મારા હૃદયમાં ઈશ્વરે ચિદ્વૃત્તિ રૂપ નિયામક મૂક્યો હતો; પણ મારી અન્ધ અક્ષુને તેનો ઉત્તમ પ્રકાશ દેખાયો નહિ. હંદગી અમર નથી, પ્રાણ ગયા પછી કંઈ અવશેષ રહેતો નથી અને બવિષ્ય-પરસોડની મારી સર્વ આશા નષ્ટ થઈ છે. તાવ તો ગયો છે, પણ હાડકાં ને આગમાં સિ-વાય શરીરમાં કંઈ રહ્યું નથી. લસ્કર અને મારા અનુયાયીઓ મારા જે-વાજ બચીત અને નિરાધાર છે અને પારાના જેવા ચલિત છે. તેમના સ્વામીથી છૂટા પડે છે સારે તેઓ જાણતા નથી કે માયે કોઈ સ્વામી છે કે નહિ. આ દુનીઆમાં હું આવ્યો સારે મારી સાથે કંઈ લાભ્યો નહોતો અને જાઉં છું સારે કંઈજ લઈ જતો નથી, માત્ર મનુષ્ય તરીકે મારી ખામી મારી સાથે લઈ જાઉં છું. મારા મોક્ષને માટે મને જાહુ બચ છે અને કેવી વેદનાથી મને શિક્ષા કરવામાં આવશે તેની મને જાહુ ધારતી છે. ઈશ્વરની દયા અને ઉદારતા પર મને દૃઢ વિશ્વાસ છે તોપણ મારાં કૃત્યોના સંજન્ધમાં બચ મને મુક્ત કરતો નથી. પણ હું મરણ પામીશ એટલે દુઃખદાયક વિચારોમાંથી છૂટો થઈશ. સારે જે જનવાનું હોય તે જાનો, મેં માઈ વહાણુ શર' દરીએ ઉતાર્યું છે. ”

તેના બીજા અને પ્રિય પણ કર્તવ્યબુદ્ધિશૂન્ય પુત્ર કમળપ્રસન્ને તેણે આપી પણ વધારે અસરકારક પત્ર લખ્યો છે—‘ હું અધિકારની ટાચે પહોંચ્યો છું અને ઈશ્વરની રજાથી મેં તને બોધ આપ્યો છે અને તારે માટે ધણી મહેનત લીધી છે, તોપણ ઈશ્વરની મરજી નહોતી તેથી તેં મારો બોધ આગ્રાધીનતાથી સ્વીકાર્યો નથી. હવે હું અભણતા તરીકે આ દુનિયાનો ત્યાગ કરું છું અને હું કેવો નહોતો છું તેનો વિચાર કરી શોક કરું છું, તેથી આપણને શો લાભ છે? મારાં પાપ અને દોષનાં ફળ હું મારી સાથે લઈ જાઉં છું. ઈશ્વરની ગતિ અર્જુન છે. હું આઈ એકલો આવ્યો અને એકલો જાઉં છું. નળજાઈથી મારી પીઠ ભાંગી ગઈ છે; મારા પગમાંથી ચાલવાથી શક્તિ જતી રહી છે. શ્વાસ જતો રહ્યો છે ને પાછળ આશાનું મિત્ર પણ મૂક્યું નથી. મેં અસંખ્ય અપરાધો કર્યા છે ને તેને માટે મારે કેવી શિક્ષા ખમવી પડશે તેની મને ખબર નથી. મનુષ્યનો રક્ષક મારી છાવણીનું રક્ષણ કરશે તોપણ મારા નિમકલાલ નોકરો અને પુત્રાને માથે પણ તેની સંભાળ લેવાનું કામ છે; પણ હું બ્યારે જીવતો હતો ત્યારે તેઓ તેની સંભાળ રાખતા નહોતા તો હું મરી જઈશ ત્યારે કેવી સંભાળ લેશે તેની આટકળ સહજ ખાંધી શકાય. પ્રગ્નનું રક્ષણ કરવાનું કામ ઈશ્વરે મારા પુત્રાને સોંપ્યું છે. મરણની વેદના મને ધણી જલદી સપડાવે છે. હું જાઉં છું. જે કંઈ સાકુંનરસું કયું છે તે તારેજ માટે હતું. તેનો ખોટો વિચાર લેતો ના, તેમજ તારી તરફ મેં કંઈ અપરાધ કર્યો હોય તે યાદ લાવતો ના; કે મારે તેનો હવે પછી જવાબ દેવો ન પડે. કોઈએ પોતાનો આત્મા જતો જોયો નથી, પણ હું જોઉં છું કે મારો આત્મા જાય છે ”.

મરણ પાસે આવતું દેખી આવી રીતે બાદશાહેને પોતાનાં ઉદય ખાલી કરતા આપણે કવચિતજ જોઈએ છીએ. આ પત્રો પરથી ખુદ્દ જણાય છે કે બાદશાહેને પોતાનાં અપકૃત્યો માટે ધણે પરતાવો થતો હતો, જોકે તે તેણે ખુદ્દો દર્શાવ્યો નથી. તેણે તેના પુત્રને લખ્યું કે અધિકારની ટાચે હું પહોંચ્યો ત્યારે મેં તને ધણી શિખામણ લીધી છે ને તારે માટે ધણી મહેનત લીધી છે તોપણ તે તો આગ્રાધીનતાથી સ્વી-

કારી નથી; તેમજ એમ લખ્યું કે હું જીવતો હતો સારે તમે લશ્કરની કંઈ સંભાળ લીધી નથી—જ્યારે તેણે આવી રીતે પોતાના પુત્રને લખ્યું સારે તેના મનમાં પોતાની શાહજહાન તરફની વર્તણૂક યાદ આળ્યા વિના રહી નહિ હોય.

એમેલિ કેરેરિ નામના પ્રસિદ્ધ ઇટાલિયન મુસાફરે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં ઇ. સ. ૧૬૯૫ માં મુસાફરી કરી. તેણે ગલગલામાં બાદશાહની છાવણીમાં તેની મુલાકાત કરી તેનું આભેદુણ્ય વર્ણન કર્યું છે—‘ તે કદમાં ટુંકા હતો. તેનું નાક લાંબું, પણ વચથી પાતળું ને નીચું નમેલું હતું. તે લાકડીને ટેકે બિભો થતો અને તેની આગળ કેટલાક ઉમરાવો હતા. તેનો પહેરવેશ સાદો હતો. તે ધોળો ઝબ્બો પહેરતો અને તેને જમણા બાજુ આગળ રેશમી પટો હતો તેમાંથી તેનું ખંજર લટકતું. તેને માથે સોનાના કસબની ધોળી પાઘડી હતી તેમાં ચાર નાના મરકતમણિ વચ્ચે એક મોટો મરકતમણિ હતો. તેના બેડા મુરીશ ઢગના હતા અને તેને પગે મોજાં નહોતાં. તેનું રાજ્યાસન ચોરસ, સોનાથી રસેલું હતું અને તે પગ મૂકવાની જાગી જગ્યાથી બે પગથીઆં જોડ્યું હતું. તેને રૂપેરી કંઠેરો હતા. તે રાજ્યાસનની બાજુઓએ ને પાછળ કિનબાજનાં ઓસીકાં હતાં અને આગળ એક રૂપેરી પાદપીઠિકા (પગ મૂકવાનું સ્તંભ) હતી. તેના માથા પર પાછળથી એક છત્રધારી છત્ર ધારણ કરી બિભો હતો અને બીજા બે ચમરીથી ગાખીઓ ઉરાડતા હતા. જ્યારે તે બેસતો સારે તેઓ તેને તેની તરવાર અને બખતર આપતા તે તે રાજ્યાસન પર ઝાળી બાજુએ મૂકતો. પછી જેને કંઈ કામ હોય તેને આગળ આવવા માટે તે હાથ વડે ઇસારત કરતો; ને તેઓ આવતા કે બાદશાહના બે ઉપમન્ત્રીઓ તેમની ચરત્ર-ઓ લઈ બાદશાહને આપતા ને તેનો સાર કહેતા. બાદશાહ જાને ચસમા પહેર્યા વિના તે પર શેરો કરતો તે બેઈ હું પ્રસન્ન થતો. તેના આનન્દી હાસ્યયુક્ત વદન ઉપરથી એમ જણાતું કે આ કામ તે ખુશીથી કરતો ”.

ઔરંગઝેબને પિતા તરફથી જે મોગલ રાજ્ય વારસામાં મળ્યું હતું તે સત્તરમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં પૂર્ણ આબાદીમાં હતું. જહાંગીર અને શાહજહાન બંનેએ અકબરની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરી રાજ્યની કીર્તિમાં વધારો કર્યો હતો. હિંદુ પ્રજા રાજ્યની પ્રજાનો મોટો ભાગ છે તેને સજી

રાખવાની તેમની મુખ્ય નીતિ હતી; અને એ કારણથી હિંદુ પ્રજા રાજ્યનો વિસ્તાર કરવામાં અને તેનું રક્ષણ કરવામાં ખુશીથી મુસલમાન લોકો સાથે એકત્ર થઈ. તે બાદશાહોએ રજપુત કુમારિકા બેઠે લગ્ન કર્યા અને રજપુતોને લશ્કરના ઉપરી અમલદારો તેમજ તાબાના પ્રાન્તોના મુખ્યાઓ નીમ્યા. પણ અકબરે જે ઉત્તમ નીતિ બિંદો વિચાર કરી દાખલ કરી હતી અને જે તેને અનેક રીતે રાજ્યને હિતકર માલમ પડી હતી તે રાજનીતિ પ્રમાણે ન વર્તવાનો ગાદી પર બેઠો સારથીજ ઔરંગઝેબનો નિશ્ચય હતો. અકબર, તેનો પુત્ર જહાંગીર અને પૌત્ર શાહજહાન મુસલમાની ધર્મ પાળતા, પણ તેના પ્રચારને બહુ સહાયતા આપતા નહોતા અને એ રાજ્યનીતિ તેમનાં રાજ્યને ધણી હિતકારક હતી. એક વખત અકબરે મુસલમાની ધર્મ તે સમય મુઘી રાજધર્મ હતો તેનો ખુશી રીતે ઘનકાર કર્યો હતો; અને રાજ્યના છેવટના સમયમાં તેના વિચાર લગભગ મુસલમાની ધર્મના પક્ષમાં થયા હતા તોપણ તે કોઈ પણ સમયે તેનો હિસાહી સહાયક નહોતો. જહાંગીર મુસલમાની ધર્મનો ખરોખર પાળનારો હોવાનું ડોળ કરતો હતો તોપણ વાસ્તવિક રીતે તેને કોઈ પણ ધર્મને માટે દરકાર નહોતી. શાહજહાનને પોતાના પિતામહની રાજનીતિ ધણી ડહાપણભરેલી લાગી ને તેજ પ્રમાણે તે વર્ત્યો. પણ ઔરંગઝેબનો 'સ્વભાવ' તેના પૂર્વજો કરતાં જુદોજ હતો અને તેને કેળવણી પણ જુદાજ પ્રકારની મળી હતી. તે ધર્મચુસ્ત મુસલમાન હતો અને પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાની આતુરતા તેને અગે અંગે વ્યાપી રહી હતી, અને તેને વધારવા અને ફેલાવવા પોતાનું બહોળું સામર્થ્ય વાપરવાનો તેનો નિશ્ચય હતો. આ ગુણ તેનામાં ક્યાંથી આવ્યો તે સમજવું મુશ્કેલ છે; કેમકે તેના પુરુષવર્ગના પૂર્વજોમાં કોઈ ધર્મચુસ્ત નહોતું. ધર્મની બાબતમાં તેના વંશનાં સામાન્ય લક્ષણ તો શકાશીલતા અને અનાદર હતાં અને એમાંથી માત્ર અકબર અને શાહજહાનનો પુત્ર દારા શિકોટજ મુક્ત હતા. તેમને ધર્મસંબંધી બાબતની ચર્ચા કરવી ગમતી હતી, પણ તે પણ બિગાસા તૃપ્ત કરવા ખાતરજ. સ્ત્રીવર્ગના તેના પૂર્વજો તો ધણે બાગે હિંદુ હતા. જહાંગીર અને શાહજહાનની મા તો રજપુતાણીઓ હતી. ઔરંગઝેબની મા, પ્રસિદ્ધ મુમતાઝમહાલ, મરાઠાનની બત્રીજી, જેનું નામ

રાખવા શાહજહાને પ્રખ્યાત તાજમેહેલ ખાંધી. તે અફઘાન વંશની હતી એ ખરી વાત છે, પણ તે પણ ધર્મચુસ્ત હોય એમ જણવામાં નથી. તેનો બાઈ દાસ કુદરતને માનનાર ને વેદાન્તી હતો. તેના કુટુંબના પૂર્વજો આવા હતા તોપણ ઔરંગઝેબ ધર્મચુસ્ત અને ઝતુની સુસલમાન હતો. તેના સ્વાભાવિક વલણને તેની બાળકેળવણીથી ઘણી પ્રુષ્ટિ મળી. તેને કેટલાક ચુસ્ત સાધુઓનો ઉપદેશ મળ્યો હતો અને તેઓએ તેની ધર્મ પર શ્રદ્ધા અને આતુરતા પ્રેરી હતી. તેણે ધર્મપુસ્તકોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને ધર્મોપદેશકો જોડે વિવાદ કરતો હતો. સાધારણ ગૃહસ્થને માટે આ સારી કેળવણી કહી શકાય; પરંતુ જે બાદશાહને રાજ્યતંત્ર ચલાવવું હતું અને જે પ્રજાનો નવ દશાંશ હિંદુ ધર્મ પાળનાર હતો તેવી પ્રજા પર જેને અમલ ચલાવવાનો હતો તેવા બાદશાહને માટે આવો ઉપદેશ નુકસાનકારક હતો. તે માનતો હતો કે અકબર અને તેની પછીના બાદશાહોના ધર્મસંબંધી વિચારો જૂલમરેલા હતા અને તેથી જે ધર્મને તેઓ તરફથી અનાદર દર્શાવવામાં આવ્યો હતો તેને પોષવા અને ફેલાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય ગાદીએ બેઠો સારથીજ તેણે કર્યો હતો. ધર્મસંબંધી આવા વિચારને લીધે તેણે સાંકડા મનની રાજનીતિ શખલ કરી. દરેક પ્રસંગે સુસલમાની ધર્મનો પ્રચાર ને વૃદ્ધિ કરવાનો અને હિંદુ ધર્મને તોડી પાડવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને કેટલીક વખત હિંદુ ધર્મના લોકોને ઘણા ત્રાસ આપ્યો. તેણે હિંદુઓ પર ભારે કર મૂક્યા અને ઘણી બાબતને માટે તેને નાલાયક ગણ્યા. તેમને સરકારી નોકરીમાંથી ઘણી પ્રતોક્ષ રીતે કાઢી મૂક્યા. તેણે તેમનાં ઘણાં પવિત્ર દેવાલયોનો નાશ કર્યો અને તેમના મતનો ઉપદેશ ચતો અટકાવ્યો. તેના રાજ્યના ઘણા ઇતિહાસોમાં આપણે નીચે લખેલાં જેવાં વાક્યો વાંચીએ છીએ. ‘ માસીરી-આલમગિરિ ’ એક તે સમયનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ હતો, તેમાં કહ્યું છે કે ‘ તેના રાજ્યને અગીઆરમે વરસે તેણે પ્રાન્તોના તમામ સુબાઓને હુકમ કર્યો કે નાસ્તિકાની નિશાળો અને દેવાલયોનો ખુશીથી નાશ કરવો અને મૂર્તિપૂજા તેમજ તે વિષેના બોધને તદ્દન અટકાવવાં. બાદશાહને ખચર કરવામાં આવી કે તમારા હુકમને અનુસરી કાશીમાં વિશ્વનાથનાં દેવાલયોનો સરકારી અમલદારોએ નાશ કર્યો છે. ’ આ રાજનીતિનું પરિણામ એ થયું કે

હિંદુઓની તેના પરથી પ્રીતિ જોડી ગઈ અને તેના રાજ્યના છેવટમાં તે-
ઓમાંના કેટલાક તેના પ્રજાજ્ઞ શત્રુઓ થયા અને અન્તે તેના રાજ્યને
પાયમાલ કર્યું. તેણે સીખ અને મરાઠાઓને ધર્મની બાબતમાં ત્રાસ આ-
પ્યો તેથી તેઓ તેની સામા થયા અને એવાં કૃત્યો કરવા પ્રેરાયા કે તેથી
મુસલમાની રાજ્યનો અન્ત આવ્યો.

જે સમયે હિંદુસ્તાનમાં ઔરંગઝેબ રાજ્ય કરતો હતો તે સમયે
ફ્રાન્સમાં ૧૪ મેા લુઈ રાજ્ય કરતો હતો. તેઓ સમાનકાલીન હતા એટ-
લુંજ નહિ, પણ તેમનાં કેટલાંક લક્ષણ પણ સરખાં હતાં. લુઈ લે ગ્રાન્ડ
ઔરંગઝેબના જેવોજ દુષ્ટદુષ્મા આહવાર હતો. તેનાં લશ્કરો અને સરદારો
પાસેનાં રાજ્યો પર એનાજ જેવી અપ્રામાણિક રીતે ફરી વળ્યા હતા અને
આરંભમાં એના જેવાંજ વિજયી થયાં હતાં. ૧૬૭૯ છેવટે બંનેને પોતાનાં
અપકૃત્યો અને અનીતિ માટે બારે પથ્થાત્તાપ થયો હતો. જેમ સ્પેનના
રાજ્યની ગાદી માટે થયેલી લાંબી અને સંતાપદાયક લડાઈથી લુઈ પાય-
માલ થયો તેમ દક્ષિણની લાંબી લડાઈથી, (પ્રથમ ગ્રામીન બીજાપુર
ને ગોવલકોંડાના રાજ્યો સામા ને પછી નવા સ્થાપેલા મરાઠી રાજ્ય
સામા) રાજ્યનું જીવન નષ્ટ થયું. તેમાં કેટલીક ફેક્ટ જીત મળી
તેનાં પરિણામ દારના કરતાં પણ વિશેષ હાનિકારક હતાં. બંને રાજ્ય-
ઓની રાજનીતિમાં ધર્મની ઝડપ અને પર ધર્મ પ્રતિ અસહિષ્ણતા એ
મોટો દોષ હતો. ઔરંગઝેબ જેવો ધર્મચુસ્ત મુસલમાન હતો તેવો લુઈ
ધર્મચુસ્ત ખ્રિસ્તિ નહોતો. નેદરસના કાયદાથી લુઈના પૂર્વજ ૪મા હેન્નિએ
પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકોને ધર્મ માટે છૂટ આપી હતી તે કાયદો ૧૪ મા લુઈએ
રદ કર્યો, તેથી પ્રોટેસ્ટન્ટ લોકો જે ધણા ઉદ્યોગી ને બુદ્ધિશાળી હતા તેઓ
દેશ છોડી જતા રહ્યા અને રાજ્યને સામાજિક, રાજકીય તેમજ મહેસુલની
બાબતમાં અસંખ્ય નુકસાન થયાં. એવીજ રીતે ઔરંગઝેબના પૂર્વજોએ ધ-
ણા ડહાપણથી જે છૂટ અને દઢ હિંદુ પ્રજાને બક્ષ્યાં હતાં તે તેણે બધાં
લીધાં તેથી તેને પોતાના રાજ્યમાં અનેક દુઃખો અને આફતો વેઠવાં પડ્યાં
અને તેના મરણ પછી રાજ્યની પાયમાલી થઈ. સાંકડી અને ઝડપી રાજ-
નીતિ ઠંઈ પણ આવડો આધાર વિના ને અનુકર્યા આવ્યા વિના લાંબો વ-
ખત ચલાવવાથી કેવાં અગણિત અનિષ્ટ પરિણામ નીપજે છે તેના પદા-
ર્થપાઠ્ય એ બંને બાદશાહની રાજનીતિ છે. લુઈના મરણ પછી ૭૫

વર્ષમાં ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન (ફ્રાન્સનું રાજ્યપરિવર્તન) થયું અને તેમાં એના વંશનો તેમજ રાજસત્તાક રાજ્યનો નાશ થયો. તેથી પણ ઓછી સુદૃઢતામાં ઔરંગઝેબના એથી વધારે વિશાળ રાજ્યનો ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં પાણિપતના યુદ્ધમાં નાશ થયો; અને ત્યાર પછી એ ગર્વિષ્ટ બાદશાહના વંશજો તેમના પોતાના દિલ્લીના મહેલમાં મરાઠાઓના કેદી હતા કે અંગ્રેજોના પેન્શન પર નામની કોરટમાં નીચ જીવન નિર્ગમન કરતા હતા. ઔરંગઝેબના આખા કુટુંબ પર શાપ હોય એમ થયું. જેણે તેનો કુટુંબશત્રુ મરાઠાઓથી બચાવ કર્યો હતો અને જેણે તેને દિલ્લીમાં નામની પણ બાદશાહી કરવા દીધી હતી તેનીજ સાથે થવાનો અપરાધ કરી તેનો છેલ્લો વંશજ બળવા પછી દેશનિકાલ પામી રંગુનમાં અન્ધ અવસ્થામાં દુઃખમાં મરણ પામ્યો.

તા. ૪થી માર્ચના ટાઇમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પત્ર પરથી.

ટ્રેનિંગ કૉલેજના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર.

ટ્રેનિંગ કૉલેજના કોડમાં ફેરફાર થઈને સુધારેલો કોડ મંજૂરી માટે નામદાર સરકાર તરફ ગયો છે. તે દરમ્યાન મે. ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમ નં. ૭૩૪૫ તા. ૧૨-૧૧-૦૬ ઉપર મે. ઉત્તર વિભાગના ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના હુકમ નં. ૫૩૪૮ તા. ૧૬-૧૧-૦૬ પ્રમાણે સરકારની મંજૂરીની સ્પરશે ટ્રેનિંગ કૉલેજના અભ્યાસક્રમનો અમલ તા. ૧ લી જાન્યુઆરી સને ૧૯૦૭ થી કરવામાં આવ્યો છે.

એડિટર.

પહેલું વર્ષ.

દોઢઝા.
પે. વિ. વિપય.

૧ શિક્ષણપદ્ધતિ અને નિશાળવ્યવસ્થા—

અ	કિન્ડર્ગાર્ટનમહિત નિશાળવ્યવસ્થા અને કથિતપાઠનાં મૂળતત્ત્વો	} ૧૦૦ (લખાણ) ૧૦૦ (કથિતપાઠ)
વ	મારતર કોડ અને દફતરી પત્રકો.	
ક	ગુજરાતી સ્કૂલોમાં મહેતાશ્રીઓ માટે આવેલી સચના.	

ક	દેશીનામું.	૨૫
ઢ	ભૂમિતિ. હાઇસ્કૂલના ચોથા અને પાંચમા ધોરણમાં ચાલતો અભ્યાસક્રમ (આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે)	૫૦

 ૨૦૦

૫ ઇતિહાસ—ભૂગોળ—

અ	ઇતિહાસ.	૫૦
---	---------	----

(અ) હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ—મુસલમાની અને મરાઠી રાજ્યના આસ પાન સાથેનો.

(બ) ગુજરાતનો ઇતિહાસ—મુસલમાની રાજ્ય.
(કેમ્પબેલના ગેઝેટીયરના પુસ્તકના ભાગ ૧ લાની છેલ્લામાં છેલ્લો શોધો વાંચવી.)

૧	ભૂગોળ.	૫૦
---	--------	----

(અ) એશિયા અને હિંદુસ્તાન,

(બ) રાજકીય વિભાગો સહિત હિંદુસ્તાનનો નકશો ચીતરવો.

(ક) પૃથ્વી—તેનો આકાર તેનું કદ અને તેની ગતિઓ.

 ૧૦૦

૬ વિદ્યા—

અ પદાર્થ વિજ્ઞાન—બાહ્યર સ્ફુર્તની પદાર્થવિજ્ઞાનની પ્રવેશપાથીનાં મૂળતત્ત્વો પદાર્થોના

- (૩) કોઈ લીટીમાં કે લીટીની બહાર આપેલા બિંદુમાંથી તે પર લંબ દોરવાની રચના.
- (૪) આપેલી લીટીને સમાન્તર લીટીની રચના.
- (૫) નીચે આપેલાં સાધનો ઉપરથી ત્રિકોણની રચના.
- (અ) ત્રણ બાજુઓ;
- (વ) બે ખુણા અને પાસેની બાજુ;
- (ક) બે બાજુ અને અંતર્ધ્રુવો;
- (ડ) બે ખુણા અને તેમાંના એકની સાથેની બાજુ.
- (૬) કોઈ સીધી લીટીના સરખા ભાગ કરવા.
- પ્રમેય.
- (૧) કોઈ બિંદુ આગળ ખૂણાઓનો સીધી લીટીઓથી બનેલો સંબંધ.
- (૨) સમાન્તર સીધી લીટીઓના ગુણો.
- (૩) ત્રિકોણના ગુણો.
- (૪) સમાન્તરબાજુ-ચતુષ્કોણના ગુણો.

બીજું વર્ષ.

દોષગ.

૧. વિ. વિષય.

૧. શિક્ષણ—

અ. પહેલા વર્ષના અભ્યાસક્રમના વિષયોનું વિશેષ જ્ઞાન.	}	(લખાણ)
વ. માનસશાસ્ત્ર—		૧૦૦
ઘડિયો અને સ્મરણશક્તિની કેળવણી અને બાળકની શક્તિઓની ખીલવણીનો ક્રમ.		(દક્ષિતપાઠ)
ક. કિન્ડર્ગાર્ટન પદ્ધતિનું વિશેષ જ્ઞાન.		૧૦૦

૨. ગુજરાતી ભાષા—

અ. મધનાં પાનાં ૫૦	}	(સખાણું)
કવિતાની ૫૦૦ લીટી.		
૨૦૦ લીટીનો મુખપાઠ.		
વ્યાકરણ અને વાંચોનું પૃથક્કરણ.		
વ્યુત્પત્તિ અને પિંગળનું વિશેષ જ્ઞાન.		
ક. નિમંત્ર—આશરો ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવશે.		
		૧૨૫
		ઓરસ
		૨૫
		૫૦

૨૦૦

૩. બીજી ભાષા—

સંસ્કૃત—

અ. દિનોપદેશનાં ૨૦ પાનાં અથવા

કવિતાના મુખપાઠ સાથે તેવીજ

મુદ્રેશીતબાજી બીજી કોઈ ચોપડી.

ક. સંસ્કૃત માંગોપદેશિકા પૂરી અને

બીજી ચોપડીના ૨ થી ૧૨ પાઠ.

ઉદ્દેશરંગી—

અખણાકે કાગળી ૩૦ પાનાં વ્યાકરણ સાથે.

કરીમાનો પદેનો અર્થો ભાગ.

- ક. ભૂમિતિ-હાઇસ્કૂલના છઠ્ઠા ધોરણનો અ-
ભ્યાસક્રમ (આગળ દર્શાવ્યા પ્રમાણે) } ૫૦
ઢ. માપકરણ.

 ૨૦૦

૫. ઇતિહાસ-ભૂગોળ—

- અ. ઇતિહાસ— ૫૦

અ. હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ અગ્રેજી
રાજ્યના સંબંધનો.

બ. ગુજરાતનો ઇતિહાસ-મુસલ-
માની રાજ્યની પહેલાંના વ-
ખતનો.

- બ. ભૂગોળ— ૫૦

અ. યુરોપ અને આફ્રિકા.

બ. નકશો સ્વીતરલાન્ડ પ્રતરાવર્તન.

ક. જમીન અને પાણી.

 ૧૦૦

૬. વિદ્યા—

અ. રસાયણ. (રોસ્કોની પ્રાથમિક પ્રમાણે).

બ. વાયનમાળાની પાંચમી અને છઠ્ઠી ચો-
પડીમાં આવતા પદાર્થપાઠો.

 ૧૦૦

૭. ડ્રોઇંગ—શાળાપત્ર પુસ્તક ૪૫ મું માટે તે નું
પાનું ૧૪૦ જોવું.

 ૧૦૦

૯. ખેતી—

નાઈટ્સની વાચનમાળાનો ખીજો રહેલો અર્ધો
ભાગ પૂરો અને ત્રીજો ભાગ.

૫૦

૯. કસરત—

૫૦

૧૦૦

૧૧૦૦

ભૂમિતિ (ખીજું વર્ષ).

ટીપ—કર્તવ્ય ભાગ—

(૧) આપેલા ત્રિકોણ જરાબર એક સમાન્તર જાણુ ચતુષ્કોણની રચના, અથવા સીધી લીટી આકૃતિ જેમાં એક ખૂણો, એક સીધી લીટી ખૂણાની જરાબર હોય.

(૨) વર્તુલને સ્પર્શ લીટીની રચના.

(૩) ત્રિકોણની બહાર અથવા તો અંદર સ્પર્શ કરતા વર્તુલની રચના.

પ્રમેય,

(૧) ક્ષેત્રફળમાં સમાન્તર જાણુ ચતુષ્કોણોની સમાનતા.

(૨) ક્ષેત્રફળમાં ત્રિકોણોની સમાનતા.

(૩) તેજ બિંદુમાંથી દોરેલી બે સ્પર્શ લીટીની સમાનતા.

(૪) ન્યાની સમાનતા.

(૫) તેજ વર્તુળના ખંડમાંના ખૂણાની સમાનતા.

(૬) તેજ કોસ ઉપર થતા ખૂણાઓની સમાનતા.

(૭) વર્તુળના મધ્યબિંદુ આગળ ખૂણાઓનો તેજ કોમ પરના પરિપ આગળ આગળના ખૂણાઓનો સંબંધ.

(૮) જોળને સ્પર્શ કરનાર (સાંકડિયક) ચતુષ્કોણના ગુણ.

ત્રીજું વર્ષ.

કોડી.

પે. વિ. વિષય.

૧. શિક્ષણ—

અ. શિક્ષણપદ્ધતિ, કથિતપાઠ અને નિશાળ વ્ય- વસ્થાનું સપૂર્ણ ગ્ઝાન.	}	(લખાણ)
વ. ન્યાયશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્ર- ન્યાયના પ્રકાર, ટેવ, લક્ષણ અને નીતિસંબધી મૂળતત્ત્વોનું અંધારણ.		(કથિતપાઠ)
		૧૦૦
		૧૦૦

૨૦૦

૨. ગુજરાતી સાધા—

અ. વાચનનાં ૫૦ પાનાં અને કવિતાની ૫૦૦ લીટી; ૨૦૦ લીટીનો મુખપાઠ વ્યાકરણ વ્યુત્પત્તિ અને પિંગળનું ઉત્તમગ્ઝાન	}	(લખાણ)
વ. નિબંધ—અક્ષરો પર ધ્યાન આપવામાં આવશે.		(ઓટલ)
		૧૨૫
		૨૫
		૫૦

૨૦૦

૩. બીજી સાધા—

સંસ્કૃત—

રઘુવંશનો એક સર્ગ અને શકુંતલાનો
એક અંક, અથવા બીજા કોઈ સંસ્કૃત
ઉત્તમ કવિના પુસ્તકમાંથી તેટલોજ
ભાગ મુખપાઠ સાથે.

સંસ્કૃત બીજી ચોપડીના ૧૩ થી ૨૧ પાઠ.
(૧૬ મા પાઠ સિવાય)

ઉર્દૂ—દારસી—

તોજાને નમુદનાં ૫૦ પાનાં.

૬. વિદ્યા.

અ. ખગોળ—લોકચિત્રની પ્રવેશપોથી.

વ. સાતમી ચોપડીના પદાર્થપાઠ. ૧૦૦

૭. ફાઇંગ—

શાળાપત્ર પુસ્તક ૪૫ મું માણે મે ૧૦૦

તું પાતું ૧૪૦ જોતું.

૮. ખેતી—

નાઈટ્સ રીડર્સમાં આવેલું ખેતીનાં

મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન.

૯. કસરત.

૫૦

૧૧૦૦

ભૂમિતિ.

ટીપ—કર્તવ્ય ભૂમિતિમાં પરિશિષ્ટ અ માં આવેલાં કૃત્યો, જરૂર લાગશે તો તેમના ઉપગ્રન્થો મનોવલ્લો તરીકેના વધારા ઉપર પ્રશ્નો પૂછવામાં આવશે. વિદ્યાર્થીએ ઈય, દશાંશ ઈય, સેટિમીટર, અને મિલિમીટરના આંકવાળી આંકણી, સેટસ્ક્વેર, ખૂણામાપક અર્ધગોળ, ગ્રાઈંડર કંપાસ અને કંકણ પેન્સિલ પાસે રાખવાં. બધી આકૃતિઓ બારીકોથી દોરવી.

ભૂમિતિમાં પરિશિષ્ટ વ માં કહેલા પ્રમેય સિદ્ધાંતો તેમના ઉપરથી ઉપજતા પ્રશ્નો અને મનોવલ્લો, અને અંગ્રગણિતમાં તેમના વિવરણ વિષે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવશે. તે વિષયની પદ્ધતિ પ્રમાણેના વિવેચનનો ભાગ હોય તેવી કોઈ પણ સિદ્ધતા સ્વીકારવામાં આવશે. એ વિવેચનનો પરિશિષ્ટ વ માં જે પ્રમેય સિદ્ધાંતોનો અનુક્રમ આપ્યો છે તેજ અનુક્રમ ફરજિયાત નથી.

સમજાય તેવી ટુંકી સંજ્ઞાઓ વાપરવાને બહામણ કરવામાં આવે છે.

પરિશિષ્ટ અ.

ખૂણા, લીટીઓ અને કોંસો ને દુભાગવાનું; સીધી લીટીઓ ઉપર લંબ દોરવાનું; આપેલા ખૂણાની બરાબર ખૂણો કરવાનું; આપેલી સીધી લી-

દીને સમાન્તર લીટીઓ દોરવાનું; આપેલાં જોડતાં સાધનો ઉપરથી ત્રિકો-
ણો બનાવવાનું.

સાદાં કૃત્યો.

સીધી લીટીઓને સરખે ભાગે ભાગવાનું.

ગોળને સ્પર્શ લીટીઓ દોરવાનું.

આપેલા ગોળની અંદર કે બહાર સ્પર્શ કરતી ૮, ૪, ૬, ૮ બાજુ-
વાળી નિયમિત આકૃતિઓ દોરવાનું.

ત્રિકોણ કે ચોરસની અંદર સ્પર્શ કરતો ગોળ દોરવાનું.

આપેલા ખૂણાના જેવડો ખૂણો રહે તેવો આપેલી સીધી લીટી ઉપર
ગોળનો ખંડ દોરવાનું.

પરિશિષ્ટ વ.

એક બિંદુએ ચતા ખૂણાઓ.

એક સીધી લીટી બીજી સીધી લીટી ઉપર ઊભી રહે તો તેથી ચ-
યસા પાસપાસેના બે ખૂણાઓનો સરવાળો બે કાટખૂણા બરાબર છે.

બે લીટીઓ એક બીજાને છેદે તો સામસામેના ખૂણા બરાબર છે,
સમાન્તર લીટીઓ.

ન્યારે એક લીટી બીજી બે લીટીઓને છેદે તો જો—(૧) વ્યુત્ક્રમ
ખૂણાઓનું જોડકું બરાબર હોય અથવા (૨) એક બીજાની ઉપર કે ની-
ચેના ખૂણા બરાબર હોય અથવા (૩) છેદનારી લીટીની એકજ બાજુ
તરફના બે ખૂણાઓનો સરવાળો બે કાટખૂણા બરાબર હોયતો તે બે લી-
ટીઓ સમાન્તર છે અને તેથી ઉલટો પ્રમેય સિદ્ધાંત—જે સીધી લીટીઓ
એકજ સીધી લીટીને સમાન્તર છે તે બરાબરસ સમાન્તર છે.

ત્રિકોણ અને સીધીલીટીઆકૃતિઓ.

ત્રિકોણના ત્રણે ખૂણાઓનો સરવાળો બે કાટખૂણા બરાબર છે.

કોઈ પણ બહુકોણઆકૃતિ એવી હોય કે તેનો એક પણ ખૂણો
અંતર્ગામી ન હોય તો તેની બધી બાજુઓને અનુક્રમે વધારીએ તો એ રીતે
ચયસા ખૂણાઓનો સરવાળો ચાર કાટખૂણા બરાબર છે.

જો કોઈ એક ત્રિકોણની બે બાજુઓ અને તેની વચ્ચેનો ખૂણો
બીજા ત્રિકોણની બે બાજુઓ તથા તેની વચ્ચેના ખૂણાની બરાબર હોય
તો ત્રિકોણો બધી રીતે સરખા થશે. જો કોઈ ત્રિકોણની બે બાજુઓ -

સરખા હોય તો તેમની સામેના ખૂણાઓ સરખા છે, અને તેથી ઉભરી પ્રતિચ્છા—

કોઈ એક ત્રિકોણની ત્રણે બાજુઓ બીજાની ત્રણે બાજુઓની અનુક્રમે બરાબર હોય તો ત્રિકોણો બધી રીતે સરખા થશે.

જો બે કાટખૂણુ ત્રિકોણના કણું સરખા હોય અને એકની એક બાજુ બીજાની એક બાજુની બરાબર હોય તો ત્રિકોણો બધી રીતે સરખા થશે.

જો કોઈ ત્રિકોણની બે બાજુઓ લાખાટુંકી હોય તો લાખી બાજુની સામેનો ખૂણો ટુંકી બાજુની સામેના ખૂણા કરતા મોટો છે અને તેથી ઉભરી પ્રતિચ્છા—

એક આપેલી લીટી સુધી તેની બહાર આપેલા બિંદુથી દોરેલી લીટીઓમાં જો તેના ઉપર લખ છે તે ટુંકામાં ટુંકી છે.

સમાન્તર બાજુ યોજાણની સામસામેની બાજુઓ તથા ખૂણાઓ સરખા છે, દરેક કણું સમાન્તર બાજુ ચતુષ્કોણને દુભાગે છે.

જો એક લીટીને ત્રણ અથવા વધારે સમાન્તર લીટીઓ છેદીને અતર્ભાગ સરખા કરતી હોય તો તેમને છેદનારી બીજી કોઈ પણ લીટીથી ચયલા અંતર્ભાગો પણ સરખા થાય.

ક્ષેત્રફળ.

એકજ અથવા સરખા પાયા પરના અને એકજ ઊંચાઈના સમાન્તર બાજુયોજાણનું ક્ષેત્રફળ સરખું હોય છે.

એકજ અથવા સરખા પાયા પરના અને એકજ ઊંચાઈવાળા ત્રિકોણોનું ક્ષેત્રફળ સરખું હોય છે.

એકજ અથવા સરખા પાયા પરના સરખા ત્રિકોણો એકજ ઊંચાઈના હોય છે.

ત્રીયેની અક્ષરગણિતની સમજાવતાઓને લગતા જૂમિતિના પ્રમેયોનાં દૃષ્ટાન્તો તથા સ્પષ્ટીકરણ:—

$$૧ (અ + બ + ક + ...) = અક + બક + કક + ...$$

$$(અ + બ)^૨ = અ^૨ + ૨ અબ + બ^૨$$

$$(અ - બ)^૨ = અ^૨ - ૨ અબ + બ^૨$$

$$(અ^૨ - બ^૨) = (અ + બ) (અ - બ)$$

ત્રિકોણની એક બાજુ પરનો ચોરસ, બીજી બે બાજુથી ચપલો ખૂણો પહોળો, કાટખૂણો અથવા સાંકડો હોય તે પ્રમાણમાં, તે બાજુ-ઓ ઉપરના ચોરસોના સરવાળા કરતાં મોટો સરખો કે નાનો હોય છે. જ્યારે અસમાનતા હોય છે ત્યારે તદ્દવત બેમાંની એક બાજુ અને તે બાજુ ઉપર પડેલા બીજી બાજુના લંબથી ચપલા કાટખૂણો ચોખૂણી બમણાઈ જોડેલો હોય છે.

કોઈ પણ ત્રિકોણમાં બે બાજુપરના ચોરસોના સરવાળો, પાયાના અર્ધ પરના ચોરસની બમણાઈમાં પાયાને દુભાગનારી મધ્યગા (median) ઉપરના ચોરસની બમણાઈ ઉમેરીએ તેની બરાબર હોય છે.

નિધાન (Loos) .

બે સ્થિર બિંદુથી સરખે અંતરે રહેતા બિંદુનું નિધાન તે બે સ્થિર બિંદુઓને જોડનારી સીધી લીટીને દુભાગનાર લંબ હોય છે.

એક બીજને છેદતી બે સીધી લીટીઓથી સરખે અંતરે રહેતા બિંદુનું નિધાન બે આપેલી લીટીની વચ્ચેના ખૂણાઓને દુભાગનાર સીધી લીટીઓની જોડ હોય છે.

ગોળ.

બાસ ન હોય તેવી જ્યાના દુભાગ બિંદુ ઉપર મધ્ય બિંદુથી દોરેલી લીટી, તે જ્યાના ઉપર લંબ છે, અને એથી ઉલટું, જ્યા ઉપર મધ્ય બિંદુમાંથી દોરેલો લંબ જ્યાને દુભાગે છે.

સીધી લીટીમાં નહિ એવાં ત્રણ બિંદુઓમાં ઘર્ષને જનારું એક ગોળ હોય, અને તેવું એકજ ગોળ હોઈ શકે.

એકજ, કે સરખા ગોળમાં (૧) જે બે ટોંસના સામા, મધ્ય બિંદુ આગળના ખૂણા સરખા હોય, તો તે જ્યા સરખી હોય છે; અને એથી ઉલટું, જે બે ટોંસ સરખા હોય તો તેમની સામેના મધ્યબિંદુ આગળના ખૂણાઓ સરખા હોય છે.

એકજ કે સરખા ગોળમાં, જે બે જ્યા સરખી હોય તો તેનાથી ઉદાયલા બે ટોંસો સરખા હોય છે; અને એથી ઉલટું, જે ટોંસ સરખા હોય તો તેમની જ્યા સરખી હોય છે.

એક ગોળની અંદરની સરખી જ્યા મધ્ય બિંદુથી સરખે અંતરે છે, અને એથી ઉલટી પ્રતિચા.

પરિધના એક બિંદુમાંથી દોરેલી સ્પર્શલીટી અને ત્રિજ્યા એક બીજાને લંબ હોય છે.

એક ગોળની બહારના કોઈ એક બિંદુથી તેના ઉપર બે સ્પર્શલીટીઓ દોરી હોય તો—

- (૧) એ સ્પર્શલીટીઓ સરખી છે,
- (૨) તેમની સામે મધ્ય બિંદુ આગળના ખૂણા સરખા છે;
- (૩) આપેલા બિંદુથી મધ્ય બિંદુને જોડનારી લીટીની સાથે તેઓ સરખા ખૂણા કરે છે.

જો બે ગોળ એક બીજાને સ્પર્શ કરે તો તેમનું સ્પર્શબિંદુ તેમનાં મધ્ય બિંદુને જોડનારી લીટી ઉપર છે.

એક કૉંસની સામેનો મધ્ય બિંદુ આગળનો ખૂણો, તે કૉંસ સિવાય બાકી રહેલા ગોળના ભાગ ઉપર કોઈ પણ બિંદુ આગળ થતા તે કૉંસની જ સામેના ખૂણા કરતાં જમણો છે.

એક જ ગોળના ખંડની અંદરના ખૂણાઓ સરખા છે, અને કોઈ બે બિંદુને જોડનારી લીટીની એક જ બાજુ ઉપરના, બીજા બે બિંદુ આગળ થનારા તે (લીટી) ની સામેના ખૂણાઓ સરખા હોય, તો એ ચારે બિંદુઓ કોઈ એક ગોળના પરિધમાં છે.

અર્ધ ગોળની અંદરનો ખૂણો કાટખૂણો છે. અર્ધ ગોળથી મોટા ગોળ ખંડની અંદરનો ખૂણો કાટખૂણા કરતાં નાનો, અને અર્ધ ગોળથી નાના ગોળ ખંડની અંદરનો ખૂણો કાટખૂણા કરતાં મોટો છે.

એક ગોળની અંદર સ્પર્શ કરતી ચતુષ્કોણાકૃતિના સામ સામેના ખૂણા બે કાટ ખૂણાના પૂરક છે, અને એથી ઉલટી પ્રતિગા.

કોઈ એક સીધી લીટી ગોળને સ્પર્શ કરતી હોય અને લાંબી એક જ્યાં દોરી હોય તો તે જ્યાં અને સ્પર્શ લીટીથી થયેલા ખૂણા વ્યુત્ક્રમ ગોળ ખંડની અંદરના ખૂણા બરાબર છે.

જો કોઈ ગોળની બે જ્યાં ગોળની અંદર કે બહાર એક બીજાને છેદે તો એક જ્યાંના બાજોથી થયેલો કાટખૂણો બીજા જ્યાંના બાજોથી થયેલા કાટખૂણો બીજાની બરાબર છે; અને તેનાથી ઉલટી પ્રતિગા.

શિક્ષકોની છમાસિક સ્પર્ધા.

ગઈ છમાસિક સ્પર્ધાનું પરિણામ નીચે મુજબ છે.

પ્રશ્ન. ૧ લો—૬ જણ તરફથી આ પ્રશ્નના ઉત્તર મળ્યા હતા, તેમાંથી માણેકલાલ કાલીદાસ ભટ્ટ, રાજપીપળા સ્ટેટ, આમોદનાને રા. ૪) ઇનામ મળ્યું છે.

પ્રશ્ન. ૨ જો—૭ જણ તરફથી આ પ્રશ્નના ઉત્તર મળ્યા હતા, તેમાંથી રામભાઈ કાળીદાસ પટેલ-મહેતાજી ગોરગામ-વલસાડ, તથા આપાલાલ મનમુખરામ ત્રિવેદી, સ્પે. ફ. આસિ. માસ્તર નડીયાદ મેઈન સ્કૂલ નંખર, એ. એ બન્ને જણ વચ્ચે નીમે ભાગે રૂપીયા ત્રણ ત્રણ ઇનામ વહેંચ્યું છે.

પ્રશ્ન. ૩ જો—૧૦ જણ તરફથી આ પ્રશ્નના ઉત્તર મળ્યા હતા તેમાંથી રણછોડ દામોદરશાહ—મ્યુ. સ્કુ. માસ્તર આમોદનાને રા. ૧૦) ઇનામ મળ્યું છે.

કેલવણીખાતાની સ્વરો.

જાહેર ખબર.

મહેરગાન ઉત્તર વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના હુકમ નં. ૧૩૧૯ તા. ૨૩-૫-૦૭ ઉપરથી જાહેર કરવાનું કે—

૧. આ સાક્ષમાં વર્નાક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષા આવતા સપ્ટેમ્બર માસની બીજી તારીખે સોમવારને દિવસે અને તાર પછીના દિવસોએ, ૧૯૦૩ ના શુક્રાર્ધ માસની તારીખ ૧૬ મીના ગવરન્મેન્ટ ઝોનલ ભાગ પહેલામાં પ્રસિદ્ધ કરેલા સુધારેલા નિયમો પ્રમાણે થશે.

૨. પોતાના મધ્ય સ્થળના પ્રમુખ ઉપર ઉમેદવારોએ પોતાની અરજીઓ તા. ૧ ઓગસ્ટ ૧૯૦૭ ને દિવસે અગર તે આવલ મોકલી આપવી; તે તારીખ પછી કોઈ પણ અરજી લેવામાં આવશે નહિ.

૩. અજગાયશ તરીકે પુરુષ ઉમેદવારોની પરીક્ષામાં બેસવાની ઉમર ૧૭ વર્ષથી ઘટાડી ૧૫ વર્ષની કરવામાં આવી છે.

એડિટર,

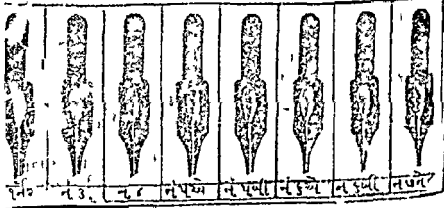
વિનિતિ પૂર્વક જણાવનાર કે. દસ્કત શિક્ષક કોપીખુકોની સાથે અમોએ ખીજી કોઈ ખાણ ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી લુખે સેઠડે ૧ એક ટકાના કમીશનથી મોકલી આપવાની ગોઠવણ કરી છે. એક વખત કાગ પાડી ભેંધાથી ખાતી થશે. પેકિંગમાં ઓછા ખર્ચે ધામ તેમ કરીશું જેઓની મરજી હોય તેઓએ નીચે સરનામે લખવું નોટપેડ કાગળ લીધામાં આવશે નહ.

દસ્કત શિક્ષક કોપીખુકોના જ દરેક ભાગના જુદા જુદા કદના અક્ષરોને જ બંધ બેસતી સ્ટીલપેનો ખાસ ધગનાડથી મોટા ખર્ચે બનાવી મગાવી છે એ સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને કારખી લખવાને ધણી સગવડ લાગેલી છે. દરેક બોક્સમાં ૩૩-૬. કિંમત રૂ. ૧૧, ઓછામાં ઓછા ૮ બોક્સ મગાવનારને ૬૧ ટકા કમીશન મળશે ને ૨૫ થા તેથી વધુ બોક્સ લનારને ૧૨૧ ટકા મળશે વેલ્યુએએનલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મગાવનારને ખર્ચના બાજુ વધારે લાગશે. ભૂલી જતા નહીં, અને પૈસા પહેલાથી મોકલાવનારને બોક્સના ખર્ચના ૧૦ ટકા લાગશે.

નમુના

આદરજી કાવસજી માસ્તરજી
દસ્કત શિક્ષક કોપીખુકોની
સ્ટીલપેનોના

સ્ટીલપેનો

આદરજી કાવસજી માસ્તર. દસ્કત શિક્ષક કોપીખુકો તથા સ્ટીલપેનોના પ્રગટ કર્તા અને કમિશન એજન્ટ. ધોળી તળાવ મુમ્બઈ.

સુચના.

આ પત્રસંબંધી સર્વે સખાણુ ઐડિટર તરફ મોકલવું. નોંટપેઠ કામજ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં સખાણુ ઉપર ધ્યાન આપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું સખાણુ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની એકજ જાગ્યુએ લખવું. તે અમુક ગાસમા છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું સખાણુ પાછું મોકલવા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મગાવી ભેરું

સાળાખાતાના તેમજ ણીજા શુદ્ધસ્થા કેળવણી તથા નિ-સાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલારે તો તે પણ ચોખ્ખે અવકાશે ખુશીથી પ્રિંટ કરીશું.

ગર્નિજોડર મોકલનારે કુપન ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને શી ખામતના પૈના છે તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવું. તે વિના જૂલ યત્નને સંભવ છે. પોસ્ટની ટિકટો મોકલનારે દર રૂબીએ અર્ધા આનો વધારે મોકલવાં; પોસ્ટ સિવાય બીજી ટિકટો સેવામા આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વરસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે. પોસ્ટેજ ગાફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અઢી આના; પદરના ખર્ચે મેનાર દસ રૂબીઆ સુધીના પગારવાળા શિક્ષકો તથા રકોલારોને ટપાલખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા સેવાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગત્ય વગરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પાને રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આશે ચર્ચાપત્રનો એગા સમાસ યશી નહિ.

જનહરખણરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જનહરખણરો: છાપવાના લાવ.

૨	હીટી.	તો પ્રથમ પૂરો ચાર્જ અને તે પછી.
૧...	...	ના અગીઆર ગાસ લગી દર ગાસે
૬સથી વધારે હીટીઓ માટે રૂ. ૧) —		ફે ગણો ચાર્જ પડશે. છ ગાસ માટે
ની હીટીઓ ત્રણ પ્રમાણે		પહેલે મહિને પૂરો ચાર્જ, અને પછી
બાર ગાસ લગી માગલાગટ દરે		દરેક ગાસે ફે ચાર્જ સેવાશે
સાળાપત્રની સાથે કોઈ પણ હેડબિલ વહેંચવામાં		આવશે નહિ

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

જુલાઈ ૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ.
માસ.....	૧૯૩-૨૦૪
વ્યાકરણના વિવેકાનુ બળ	૧૯૩-૧૯૫
ખાઈની નોંધ	૧૯૫-૨૦૪
વૈવરચિત્ર પ્રાકૃતપ્રકાશ	૨૦૫-૨૧૦
ન્યાયશાસ્ત્ર	૨૧૦-૨૧૩
મુઝફ્ફરશાહ પહેલો	૨૧૪-૨૧૮
મોહુ	૨૧૮-૨૨૧
વાચનમાળામાં સૂચના... ..	૨૨૧-૨૨૨
કેળવણીખાતાની ખગરો	૨૨૩
વર્નાક્યુલર સ્કૂલ દ્વારાનલ પરીક્ષાને લગતી	૨૨૩
રા. રા. મનસુખરામ સૂર્યગમ ત્રિપાઠીનો સ્વર્ગવાસ ...	૨૨૪

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ યુનાઈટેડ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વે દક્ષ સ્વામીન રાખ્યા છે)

તૈયાર છે.

ડૉક્ટર ભાંડારકર કૃત સંસ્કૃત સેકન્ડ બુકનું
ગુજરાતીભાષાંતર.

(ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરનાર)

રા. સા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બી. એ.

અમદાવાદ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ

કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

નિશાળના શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓને અતિ ઉપયોગી પુસ્તક

પ્રાણીમાત્રનું વર્ગીકરણ.

CLASSIFICATION OF ANIMALS

દરેક પ્રાણીની ટુંકી સમજૂતીની બુક નકશા સાથે.

કિંમત રૂ. ૬-૦-૦

K. V. MENTA'S USEFUL BOOKS.

THE MITRALABHA.

(MITOPADESH).

With copious explanatory notes, profuse
translations, solutions of Companies, &c.

Price Annas 6.

Aids to the Sanskrit Course, St. V.

Price Annas 5.

ગુજરાતી શબ્દાર્થસિંધુ

અનાં

વિકુલ શામરામ દલાલ.

કિંમત. રૂ. ૩-૦-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

કાલકાદેવીરોડ. મુંબાઈ.

ટેકેસ્ટપુક તરીકે સંસ્કારે મંજૂર કરેલ સંસ્કૃતદેશીનામાંની પદ્ધતિ
 ૧૮ મી આદિતિ, ૩૧ આનો. વ્યાકરણ શિક્ષણ માળા અંક ૧ લેા, (૫મી
 આદિતિ.) ૧ આનો. ધો. ૩ માટે: અંક બીજો (૫ મી આદિતિ) રા. આના. ધો.
 ૪ માટે, નવું ગુજરાતી બાળ વ્યાકરણ (૮મી આદિતિ) ૪૦ આનો. ધો.
 ૫, ૬, ૭ માટે, લાઘવેરી પુક તરીકે મંજૂર છે. પોસ્ટેન્ડેન્ટ ને ધો. પી. અર્થ સેના
 રને ચિર. કામચંન ૫-૧૦-૧૫-૨૦ નંગથી અંતુક્રમે ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫
 ટકા. જેમ અંક કરમ અંક શાહુ. ડે. એ. પ્રેસેક્ટર મું ગો. ડળ.

લાઘવેરી ત્યાં ધનામ માટે સરકારે મંજૂર કરેલ વ્યુત્પત્તિસાર બો ૧, ૦-૬-૦;
 યા ધો. ૨ જ માટે ગણિત, ૦-૩-૦, ૬. ૨૦ ટકા. જે. એ. ઝવેરી, જુનાગઢ.

આત્મારામ અને હલાલાઈની કમ્પનીની

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બોળબોલ છે નંબરમાં.

કેળવણી ખાતાનાં મે. ડિરેક્ટર સાહેબે સુમ્મધ હલાકાની.
 ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળવણી ખાતાના ધણા અનુભવી અમલદારોના મત લઈ ગુજરાતી
 બક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણ ગોઠી કરી, તથા ધોરણને અનુકૂળ બક્ષરોનાં કા
 યાં લખાણ બનાવી ગોઠવણ કરીને, હાલ ચાલતી અર્થે, કોપીબુકો
 રતાં ગઢીઆતા થયાની ખાત્રી થયા પછી છપાવી બહાર પાડી છે.

૧ કોપીબુકોની મદદ અને સુન્દરતા જળવતા માટે ત્રાંજાનાં પત્રા
 (કાપર પ્લેટ) કાતગવેલા છે, જે ઉપગ્રી માત્ર દરેક પેલ એક જ બાજુએ
 સુન્દર રંગની સાદીથી છપાય છે. કાગળ અને કપર ઉંચાં ટકાઉ વા
 વરેલા છે, જે એક વખત જોવાથી ખાત્રી થશે.

૨૦૦ અને તે ઉપરાંત કોપી ખરીદનારને મેંકડે ૩૩ ટકા
 ફ્રીશન આપવામાં આવશે; પેકીંગ અને રેલ્વે ખર્ચ પણ
 આપવામાં આવશે. પણ પોસ્ટ મારેક્ટાનું કો સ્ટેશનથી આગળનું ખ
 રચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બીજાં પુસ્તકો મંગાવનારને મેંકડે અર્થે ટકા હકસાધ લઈ
 મોકલી આપવા ગોઠવણ ગળી છે. મળદ્રાનું ટકાણું-આત્મારામ અને
 હલાલાઈની કમ્પની, લેખનકળા કોપીબુકની ઓરીસ, -કાળકાઢવી રોડ
 નંબર-૨૩૨ સુબર્ધ.

તમામ હિસાબ સંપૂર્ણ ખુલાસા સહિત સમજાવેલા એવો, ગણિતમાં હોશિયાર અને અનુભવી શિક્ષકને દ્વારે લખેલો ગોખિલે દૃઢ ગણિત ભાગડાનો ખુલાસો. ધો. ૬, ૭, યડંગ્રેડ, પ્રાવેશિક, મેટ્રીક અને સ્કોલરશીપની પરીક્ષામાં બેસનાર ઉમેદવારોને ખાસ જરૂરનો. લગભગ ૩૨૫ પૃષ્ઠનો. કી. રૂ. ૧. અણીતા બુકસેલરો તથા મહિમદાવાદ દેસાઈ વરજીવન પુસ્તકાલય મલ. પાસેથી મળશે. ક. સં. ૨૫૮૬. શંકરલાલ મનસુખરામદેવે ત્રિજોષાદ, પાંદરાઈ પોળ.

વૈદ્યકુલપત્ર

દરેક ઘરમાં અને દરેક ગામડામાં દાખલ કરવા હિલાયત વૈદક માસિક.

મહેતાજી સાહેબોને ખાસ ત્રિવિધ કરવાની કે જેલાં બાર લેખે યેમાં વૈદક જ્ઞાનનો પ્રભાવ પ્રસાર કરનાર અને સોકપ્રિય થઈ પડેલ આ માસિકદાર દરેક મહેતાજીએ ગામડાના અજ્ઞાન લોકોને ઉપયોગી થઈ પડવાની તક જવા દેવી નહિ. જાહેર લેખકો, વિદ્વાનો અને વાંચકોનો ઉત્તમ અભિપ્રાય મેળવવા ઉપરાંતના ગાંધકવાડ સંસ્કારના કેળવણી ખાતા તરફ ખાસ ઉત્તેજન મેળવ્યું છે, અને "ભવમંડળ પુસ્તકાલય" જેવાં સોકપ્રયોગી ખાતાંએ એકડો ગામડાઓની લાયકેરીઓ એ માટે મંજૂર કરેલ છે. જાનેવારીથી ૧૨ મું પુસ્તક શરૂ થશે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૦ અગાઉથીજ નમુનો મળત. મંગાવી ખાતરી કરો.

ત્રિવિધ વૈદ્ય જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી-અમદાવાદ.

ઓરીએન્ટલ ફાઈંગ બુક. નંબર ૧-૪ (કોરી)

પ્રાથમરી સ્કુલ ફાઈંગ બુક સ. નંબર ૧-૮ પીકચરવાળા.

નમુના અડધી કીમતે

ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુકડીપો અમદાવાદ.

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલની.

ગુજરાતી કાપી બુક

નવાં ધોરણોના ક્રમ પ્રમાણે ડિઝરગાર્ટન પદ્ધતિએ આ કોપીબુકની રચના કરવામાં આવી છે.

સો (૧૦૦) ઉપગન્ત ખરીદનારને ૨૦ ટકા કમીશન મળશે.

સુખ એજન્ટમ, મુરત યુ. સે. 'કરમનગલ નાગણદાસ વલસાડ,
નરભેરામ ઉર્મીયાચંકર જલાલપોર, ગણપતિચંકર નરદગીચંકર ભરૂચ,
કે એલની કપની, નડાયાદ, ન્યુ ગુજરાત ડેપો છોટલાલ ત્રિભદાસ
વઢવાણ, જ્યેષ્ઠ તલકશી રાજકોટ, લક્ષ્મીચંદ ઉત્તમચંદ બહેચર મે-
ધણ જામનગર, હેમરાજ જાદવજી ભાવનગર, અણદુલદુમેન આદ-
મજી, મુંબાઈ, એન એમ. ત્રિપાઠીની કપની કાલગા દેવીરોડ
સોલએજન્ટ, ચીમનલાલ મુનીલાલની કપની, આરોગીયારોડ-અમદાવાદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ મું.

જુલાઈ, ૧૯૦૭.

અંક ૭.

માસ.

વ્યાકરણમાં વિવક્ષાનું બળ—વિવક્ષા એટલે વક્તાની ઇચ્છા. વાક્યમાં મળે રચણે વિવક્ષા પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. સંસ્કૃતમાં જે દ્વિકર્મક ધાતુઓ છે તેના જે કર્મમાંનું અપ્રધાન કર્મ અકથિત કહેવાય છે. અકથિતનો અર્થ અવિવક્ષિતજ છે. અર્થાત્, અન્ય વિભક્તિઓ અવિવક્ષિત એવું એ કર્મ છે. અન્ય વિભક્તિઓ અર્થે અવિવક્ષિત—અકથિત હોવાથી એ કર્મ અકથિત કહેવાય છે. એની અનાધ્યાત એવી પણ બીજી પારિભાષિક સંજ્ઞા છે. દાખલા તરીકે દુહ્ ધાતુ દ્વિકર્મક છે; ગૌર્ગિધ પયઃ એવા પ્રયોગમાં ગામ્ (ગાયને-ગાયમાંથીના અર્થમાં) એ અપ્રધાન ને પયઃ (દૂધ) એ પ્રધાન કર્મ છે. ગૌર્ગૌર્ગિધ પયઃ એમ પણ કહી શકાય છે. ખરૂં જોઈએ તો ગાય એ અપાદાન ને પય એ કર્મ છે. પરંતુ અપાદાનત્વ અવિવક્ષિત હોય તો ગામ્ એમ અકથિત (અપાદાન તરીકે અવિવક્ષિત) કર્મ પ્રયોગાય છે. માળવકં ધર્મે કથયતિ-વ્રતે-શાસ્ત્રિ યા એમાં માળવકમ્ એ દ્વિતીયા પણ અકથિત કર્મના અર્થમાં છે. માળવકાય એમ પણ પ્રયોગ થઈ શકે છે; પરંતુ સંપ્રદાનત્વ અવિવક્ષિત હોય તો અકથિત કર્મના અર્થમાં દ્વિતીયા યપ-રામ-છે. વળી

ધાતોરર્થાન્તરે વૃત્તેર્વાત્વર્થેનોપસંગ્રહાત્ ।

† મસિદ્દેરાવિવક્ષાતઃ કર્મણોઽકર્મિકા ક્રિયા ॥

ધાતુ અન્ય અર્થમાં વપરાયો હોય કે કર્મનો ધાતુના અર્થથી સંપ્રદ

થયો હોય (કર્મનો અર્થ ધાતુના અર્થમાં સમાયો હોય) કે પ્રસિદ્ધ હોવાથી કર્મની વિવક્ષા ન હોય તો ક્રિયા અકર્મક થાય છે.

કર્મ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અવિવક્ષિત રહે છે ને ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો. પણ અકર્મક તરીકે પ્રયોગનય છે. તેમજ

સંહિતૈકપદે નિત્યા નિત્યા ધાતુપસર્ગયોઃ ।

નિત્યા સમાસે વાક્યે તુ સા વિવક્ષામપેક્ષતે ॥

સંહિતા—સંધિ એક પદમાં નિત્ય છે, ધાતુ અને ઉપસર્ગ વચ્ચે નિત્ય છે, સમાસમાં નિત્ય છે, પણ વાક્યમાં તેને વિવક્ષાની અપેક્ષા છે; અર્થાત્, વાક્યમાં સંધિ કરવી કે ન કરવી એ વક્તાની ઇચ્છા પર છે.

આ પ્રમાણે સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં કેટલાંક વિવક્ષાનાં સ્થળ દર્શાવ્યાં. એ ઉપરથી શિક્ષકે સમજવાનું છે કે ભાષાને અનુસરીને વ્યાકરણ છે, વ્યાકરણને અનુસરીને ભાષા નથી. વૈયાકરણ પ્રથમ ભાષાના નિયમો બાધે છે ને તે પ્રમાણે લોકો ભાષા બોલે છે એમ નથી, પણ ભાષાના પ્રયોગને અનુસરીને વૈયાકરણો નિયમો રચે છે, આશુકનો ભાગ કરે છે છે અને શુદ્ધનું મહણ કરે છે. વ્યાકરણમાં અમુક પદને અવલંબી દુશ્મ મઠ કરવો સુકત નથી. વિકલ્પ હોય છે એ વિસ્મરવાનું નથી.

ગુજરાતીમાં પણ વિવક્ષા પ્રવર્તે છે. ‘સખ,’ ‘વાંચ’ વગેરે સામાન્ય રીતે સકર્મક ક્રિયાપદ છે; પરંતુ ‘હોકરો લખતો નથી, પણ વાંચે છે’ એમાં કર્મ અવિવક્ષિત હોઈ ક્રિયાપદ અકર્મક છે. ઉપર શ્લોકમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પ્રસિદ્ધિને લીધે કર્મની અવિવક્ષા છે, માટે ક્રિયાપદ અકર્મક છે. ‘હું તેને મૂર્ખ ગણું છું’ એમાં ‘મૂર્ખ’ વિશેષણ છે ને ‘તેને’ વિશેષ્ય છે. ‘તેને’ તેમજ ‘મૂર્ખ’ એ બંને ક્રિયાના પૂરક છે. ‘તેને’ એ અપ્રધાન અને ‘મૂર્ખ’ એ પ્રધાન પૂરક છે. હવે વિશેષણત્વ અવિવક્ષિત હોય તો ‘મૂર્ખ’ નામ પણ લઈ ચકાવ. ‘તેને’ એ અપ્રધાન કર્મ અને ‘મૂર્ખ’ એ પ્રધાન કર્મ છે. વળી ‘મેં પાલી ચોખા લીધા’ એમાં ‘પાલી’ એ ‘પાલી ગાપના’ની બરોગર હોઈ વિશેષણ છે. ‘પાલી ચોખાથી

આદ્યજ્ઞાન જમાવ્યા, ' ' પાલી ચોખાનું અટામણુ ફળાળ્યું, ' ' પાલી ચોખા-
માં દાળ એકઠી કરી ' ઇત્યાદિ વાક્યોમાં ' પાલી ' ' પાલી માપના ' ના
અર્થમાં હોઈ વિશેષણ છે. વિશેષણત્વ અવિવક્ષિત હોય તો ' પાલી ' ને
નામ લઈ શકાય ને પરિભાષણવાચક પ્રથમા કહેવાય. ' મણે અધમણ
ખાંડ નંખાય છે ' એમાં ' મણે ' એ ગમ્યમાન માપવાની ક્રિયાનું કરણ
હોઈ તૃતીયામાં છે. પરંતુ કરણ અવિવક્ષિત હોય ને અધિકરણ વિવક્ષિત
હોય તો સમગ્રી પણ લઈ શકાય. આ પ્રમાણે વિવક્ષા વ્યાકરણમાં જ-
ળવાનું છે.

પાઠની નોંધ.

નોંધની અગત્ય—પાઠની સારી નોંધ લખવી એ નવીન શિક્ષકોને તે-
મજ ધણા અનુભવી શિક્ષકોને પણ કેટલીક વાર ધણું અઘરું થઈ પડે
છે. કેટલીક વાર નોંધ વગર પણ શિક્ષક જરૂર પ્રમાણે પદ્ધતિ યોગ્ય ધણો સારો
પાઠ આપી શકે છે અને તે પરથી એમ ધારે છે કે એ જ્યનું કારણ પોતાની
સ્વાભાવિક શક્તિજ છે, કંઈ અગાઉની તૈયારી પર તેનો આધાર નથી.
પણ જોકે કોઈક વાર આમ સ્વાભાવિક ખુદ્ધિ અને પ્રેરણાથી વિજય
મેળવાય તોપણ હમેશ તે પર આધાર રાખવાથી દુર્જેતી થાય. વળી
વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે એ વિજય પણ પૂર્વના અનુભવથીજ
થાય છે.

ધણા એવા શિક્ષકો છે કે જેમણે લાંબા અનુભવથી પોતાના કા-
મમાં અમુક પ્રકારની ચાતુરી પ્રાપ્ત કરી છે અને જેઓ શું શિખવવાના
છે તે તે ક્વચી રીતે શિખવવાના છે તેની પાઠ આપતાં પહેલાં નોંધ કરી
શકતા નથી. આવા દાખલા પરથી નોંધ લખવાની જરૂરજ નથી એમ
સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. દરેક ધંધા ને કારીગરીમાં એવાં માણસો હોય છે
કે જેઓ પોતાનું કામ ધણું સારી રીતે કરી શકે છે, પણ જે રીતે કે
પદ્ધતિએ તે કામ કરે છે તે સંજ્ઞાથી કંઈ જાણતાં નથી. અનુભવથી તે-
મના હાથમાં અમુક ધારી કે શૈલી આવી ગઈ હોય છે અને તેથી તે-
મને જય મેળવાથી તેજ માર્ગે આદ્યમાં જાય છે, એવા મનુષ્યો કોઈક

અનુભવના કામમાં સપડાઈ જાય છે. એજ પ્રમાણે શિક્ષકને પણ અનુભવથી અમુક શૈલી આવી ગઈ હોય છે તે પ્રમાણે તે કામ કરે છે; પણ તે શૈલી શિક્ષણશાસ્ત્રના કયા નિયમને અનુસરે છે તેનું તેને જ્ઞાન ન હોય તો કેટલાક સંજોગમાં તે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વગર ઉઠાડે માર્ગે ચડી જાય છે અને હાસ્યપાત્ર થાય છે. કેટલાક શિક્ષકો લાંબા અનુભવથી અને સ્વભાવિક બુદ્ધિથી નોંધ કાઢવા વગર સારા પાઠ આપી શકે છે અને પ્રસંગને અનુસારે પદ્ધતિ યોજી શકે છે તે ઉપરથી કોઈ પણ શિક્ષકે નોંધ કાઢવાની જરૂર નથી અને બધા શિક્ષકો નોંધ વગર સારા પાઠ આપી શકશે એમ અનુમાન કરવામાં હેતુબાસ ખુલ્લોજ છે. કેટલાક શિક્ષકો શિક્ષણશાસ્ત્રના જ્ઞાન વગર સારું શિક્ષણ આપી શકે છે, માટે શિક્ષણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન તેને પણ નકામું છે એમ કહેવું કે શિક્ષણશાસ્ત્રના જ્ઞાનથી કોઈને જરૂર નથી એમ ધારવું એ દેખીતુંજ જૂનબરેલું છે. વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન પણ અનુભવજ છે. તે ધણા જમાનાના ધણા વિદ્વાનોના અનુભવનો સંગ્રહ છે અને તેથી અમુક મનુષ્ય પોતાની કુંઠા છદ્મીમાં જે કંઈ સ્વસ્થ અનુભવ મેળવી શકે તેની સાથે એ શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો મુકાબલોજ થાય નહિ એ ખુલ્લું છે. વળી અનુભવી શિક્ષક નોંધ વગર સારા પાઠ આપી શકે, તે ઉપરથી નવીન શિક્ષક જેને હજી અનુભવ મેળવવાનો છે તે પણ તેમ કરી શકે એમ ધારવું પણ મૂર્ખાઈભરેલું છે.

દરેક પાઠથી છાકરાઓના જ્ઞાનમાં વધારો થવો જોઈએ કે પૂર્વજ્ઞ જ્ઞાન વિશેષ પરિપકવ થવું જોઈએ, જે તેમ ન થાય તો પાઠ નિષ્ફળ થયો સમજવો. પુનરાવર્તન કરતી વખતે પછી પૂર્વે પાઠેલા સંસ્કાર વધારે હોડા થઈ વિષય વધારે પાકો થવો જોઈએ.

નોંધ તૈયાર કરતા પહેલાં છાકરાંને તે વિષયનું કેટલું જ્ઞાન છે અને તેમની કેટલી શક્તિ છે તે પર ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. શિખવવાનો વિષય સંપૂર્ણ રીતે પરિચિત હોય કે તદ્દન નવો હોઈ પૂર્વે શીખેલા સાથે જોડાયેલો ન હોય તો શિક્ષણ રસિક થશે નહિ એ સ્પષ્ટ છે. પાઠને રસિક કરવામાં વિષયની અપૂર્વતા અને સંબંધ બનેલી જરૂર છે. જ્યારે નવી બાબત એવી રીતે શિખવાય કે તેનો સંબંધ પૂર્વે શીખેલા સાથે ખુલ્લો જણાય ભારેજ શિ-

ક્ષણ જરૂર સદ્ગુણ ધાય. એક બાબતને બીજી બાબત સાથે જોડાયેલી બેવાથી એ સંસાર નવીન બાબત શીખવામાં સ્મરણશક્તિને સહાયક ધાય છે. દરેક મનુષ્યમાં કંઈ જ્ઞાન હોય છે તેનો લાભ લઈ નવીન વિવિધ શિખવીએ તો તે જલદી મૂકણ કરી શકે છે. બાળકને પણ જે સ્વરૂપ જ્ઞાન છે તે અનેક રીતે તેને મળેલું છે. કેટલુંક દુનીયા સાથે તેનો માત્ર સંબંધ થવાથી જ તેને પ્રાપ્ત થયું છે, કેટલુંક જે જે પદાર્થો તેની ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં આવે છે તેના મન પર થયેલા સંસ્કારથી, અને કેટલુંક તેનાં માબાપના બોધથી તેને મળેલું હોય છે. શિક્ષકે નવું જ્ઞાન આપતી વખતે આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો છે. આ જ્ઞાન બહુ થોડુંજ છે એ સમજવું બૂઝમરેલું છે. બાળક જેવું જન્મે છે તેવુંજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માંડે છે. તેનાં ચપળ નેત્ર ચારે તરફ ફરે છે. જે જે જોય છે તેવું તેને વધુ પ્રમાણે જ્ઞાન ધાય છે. તે જ માર્ગનું ધાય લાગેથી તે જે વસ્તુનું ધાય લાંસુથી એટલું બધું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે કે તેટલું બાકીની જીંદગીમાં તે પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. આ પ્રમાણે બાળક નિશાળે આવે છે તે પહેલાં થયું જ્ઞાન તેણે ઇન્દ્રિયો મારફત મેળવેલું હોય છે, તેમજ કેટલુંક તેનાં માબાપના બોધથી પણ મેળવેલું હોય છે. શિક્ષકે એ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો છે. હર્બર્ટ એમ કહે છે કે બાળકના વિચારનું વર્તુળ વધારવું એ શિક્ષકનું કામ છે તેનો એજ અર્થ છે. તેને જે કંઈ શિખવાય તે આ વર્તુળ સાથે જોડાયેલું ન હોઈ વધારો ન કરે તો તે અસંબંધ હોવાથી બહુજ થોડો વખત તેના મનમાં રહે. પણ બાળકના જ્ઞાનસંમૂલ સાથે જોડાય એવી રીતે જે નવીન વિવિધ શિખવાય તો તેનો સંબંધ મનમાં ઠસવાથી તે જ્ઞાન ચિરસ્થાયી ધાય છે. 'જાણીતા પરથી અજાણ્યા પર જવું' એ શિક્ષણસૂત્રનો એજ અર્થ છે. દાખલાથી આ વાત સ્પષ્ટ સમજાશે. ધારો કે જરૂર વિષે શિક્ષકે પાઠ આપવાનો છે. જરૂર કોઈ દિવસ જોયો ન હોય એવાં છોકરાંને તે મને તેવી યુક્તિથી શિખવશે તોપણ તેનું શિક્ષણ ફળાશૂન થશે નહિ. માત્ર 'જરૂર' શબ્દનું જ્ઞાન તે આપી શકશે, પણ વસ્તુનું જ્ઞાન આપી શકશે નહિ અને એવું જ્ઞાન નકામું છે એ ખુલ્લુંજ છે.

વર્ગ વિષે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવ્યા વગર શિક્ષક જરૂર-શિખવી ક.

કશે નહિ, દરેક શિષ્યની શક્તિ અને જ્ઞાન વિષે તેને સંપૂર્ણ માહિતી હોય તો તે પોતાનું કામ ઉત્તમ રીતે કરી શકે છે. તેમ હમેશ હોઈ શકતું નથી; પણ વર્ગની શક્તિ અને જ્ઞાન વિષે તેને સામાન્ય માહિતી હોવીજ નોંધવું. નવા વર્ગમાં શિક્ષક જાય છે સારે તેનો યોગ્ય વખત વર્ગની શક્તિ અને જ્ઞાન જાણવામાં જાય છે. એ વખત કેટલો જાય તેનો આધાર શિક્ષકની શક્તિ ઉપર છે. ઉત્તમ શિક્ષક ચતુરાઈબરેલા પ્રશ્નોથી બહુ યોગ્ય વખતમાં એ જાણી શકે છે. પ્રશ્નો પૂછવામાં ધણા શિક્ષકોમાં ખામી જોવામાં આવે છે. પ્રશ્નો કેવા હોવા નોંધવું અને કેવી જાણમાં પૂછવા એ ધણાખરા શિક્ષકો શિક્ષણશાસ્ત્રમાં શીખ્યા હોય છે. તેઓ જાણે છે કે પ્રશ્ન સરળ હોવા નોંધવું, છોકરાંની શક્તિ જાણ ન જવા નોંધવું, એક એકની સાથે જોડાયેલા નોંધવું, માત્ર 'હા' કે 'ના' થીજ જોનો ઉત્તર દેવાય એવા ન હોવા નોંધવું, સંદિગ્ધ કે અનિશ્ચિત ન હોવા નોંધવું, જોનો જવાબ દેવામાં છોકરાંને કંઈ પણ વિચાર કરવો પડે એવા હોવા નોંધવું, તેમજ જે શબ્દોનું છોકરાંને જ્ઞાન નથી એવા અપરિચિત શબ્દોમાં તે ન પુછાવા નોંધવું. આનું જ્ઞાન શિક્ષકમાં હોય છે ખરું; પણ બહુ જ યોગ્ય તેનો ઉપયોગ કરી પ્રશ્ન પૂછે છે. આ ખામીને લીધેજ ધણાખરા શિક્ષકોનું શિક્ષણ નિષ્ફળ થાય છે. પ્રશ્નના નિષ્ફોળ લક્ષમાં રાખી ખરાબર તે પ્રમાણેજ વર્તવાનો નિશ્ચય કરે તો શિક્ષક યોગ્ય વખતમાં ચતુરાઈ મેળવી શકે. પરંતુ ધણા શિક્ષકો અમુક ધરડામાંજ આલ્સા જાય છે. પરિશ્રમ કરવાની તેમને ટેવ નથી, અને પરિશ્રમ કર્યા વગર જાય મેળવી શકાતોજ નથી.

આરંભપ્રશ્ન—દરેક પાઠમાં આરંભપ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે. એ આરંભપ્રશ્નના ત્રણ હેતુ હોય છે:—

(૧) જે વર્ગ શિક્ષકને અજાણ્યો હોય તો તેનું જ્ઞાન અને શક્તિ જાણવા માટે એવા પ્રશ્ન પુછાય છે. એ જ્ઞાન મેળવ્યા વગર શિક્ષક પોતાનું કામ કરી શકશે નહિ, માટે એ પ્રશ્નો આવશ્યક છે. ઉપર કહ્યું છે તે પ્રમાણે ચતુર શિક્ષક યોગ્ય યુક્તિવાળા પ્રશ્નોથી એનું જ્ઞાન મેળવી શકે છે.

(૨) જે નવું શિષ્યવતું હોય છે તે તરફ છોકરાંનું લક્ષ આકર્ષવા પણ આરંભપ્રશ્નો પુછાય છે. પૂર્વના જ્ઞાનની સાથે આ રીતે નવીન જ્ઞા-

જાતનો સંબંધ જોડવામાં આવે છે તે એમ કરવાથી જ્ઞાન દૃઢ અને ચિર-
સ્થાયી થાય છે. દાખલા તરીકે ભૂગોળના પાઠમાં સ્થાનિક કુદરતી દેખા-
વતું જ્ઞાન છોકરાંને હોય છે તે પરથી શિખવવાની જાગૃત પર લઈ જવાય
છે. સ્થાનિક ટેકરા પરથી પર્વતનું જ્ઞાન આપી શકાય છે, અને સ્થાનિક
પહેળા પરથી નદી કે સમુદ્રનું જ્ઞાન આપી શકાય છે. એજ રીતે ઇતિ-
હાસના વિષયમાં આધુનિક જનાઓ પરથી પ્રાચીન ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તો
તરફ છોકરાંનાં મન આકર્ષવાં સહેલાં પડે છે. વળી ઘણી વાર ગયા દિવ-
સના થઈ ગયલા પાઠનું સંક્ષિપ્ત પુનરાવર્તન કરવામાં આરંભપ્રશ્નો ઉપ-
યોગ થાય છે અને તેમ કરવાથી અગાઉ શીખેલી જાગૃત તરફ છોકરાંનું
ધ્યાન ખેંચી નવીન, શિખવવાની જાગૃત પર ધ્યાન વાળવું સહેલું પડે છે,
તેમજ એ વચ્ચે સંબંધ હોવાથી તેનો સંસ્કાર જાડો પડે છે.

(૩) કેટલાંક જાંઘાં ધોરણમાં કંઈક ધેરથી કરી લાવવાનું આપવા-
માં આવે છે. એ કામ છોકરાંઓ કેવી રીતે કરી લાવ્યાં છે, એમાં તેમ-
ને શું શું અઘરું પડ્યું છે કે શા તરફ તેમણે પૂરતું લક્ષ આપ્યું નથી
એ જાણતો શિક્ષકના જાણવામાં આવવા માટે તે આરંભપ્રશ્નો કરે છે.
તે એ પ્રશ્નોથી તે જાણી જાય છે અને તે પર શિખવતી વખતે ખાસ
ધ્યાન આપે છે.

નોંધના આરંભમાં લખવાની હકીકત-સામાન્ય રીતે નોંધના
આરંભમાં નીચેની હકીકત લખવામાં આવે છે:-

(૧) જે ધોરણને પાઠ આપવો હોય તે ધોરણનું નામ.

(૨) વિષય અને તેનું જે જ્ઞાન છોકરાંઓને હોય તે સંક્ષેપમાં
કહેવું તે.

(૩) વખત-પાઠ આપવાને માટે જે વખત નિર્મિત થયો હોય તે.

(૪) પાઠ આપવાનો શિક્ષકનો ઉદ્દેશ.

(૫) સાહિત્ય.

આ પાંચ હકીકતમાંની દરેક વખતે સંક્ષેપમાં કહીશું. પ્રથમ ધોરણ-
નું નામ લખવામાં આવે છે તેનો હેતુ એવો છે કે શિક્ષકે જે ધોરણને
પાઠ આપવાનો છે તે ધ્યાનમાં રાખી પાઠ તૈયાર કરવો. વાંચનનો પાઠ
પહેલાં ધોરણને આપવાનો હોય તેમાં જે શિખવવાનું હોય તે જીજ્ઞાસુ
ધોરણથી જુદું છે એ ખુદ્દજ છે. ઘણીવાર શિક્ષક ઉપલાં ધોરણોને

પાઠ આપે છે તે વખતે આ બાબત બૂલી જાય છે. નીચલાં ધોરણોના જ્ઞેવીજ રીત ઉપલાં ધોરણોમાં લાગુ પાડે છે તેવું મુખ્ય કારણ એ હોય છે કે તેનામાં વિષયનું જેવું જોઈએ તેવું જ્ઞાન હોતું નથી. નોંધમાં માત્ર ધોરણનું નામ લખ્યું કે ‘છઠું’ કે ‘સાતમું ધોરણ’ એટલે શિક્ષકે કૃતાર્થ થયા એમ સમજવું નહિ; પણ તે ધોરણના છોકરાઓના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ થાય એવી રીતે શિખવવું જોઈએ. અધિકારપરત્વે શિક્ષણ આપવાનું છે. નીચલાં ધોરણનાં બાળક છોકરાં ન સમજે એવી હકીકત તેમને કહેવી જેમ નકામી છે ને શિક્ષકની અયોગ્યતા દર્શાવે છે, તેમજ ઉપલાં ધોરણોમાં અધિકાર ધ્યાનમાં રાખી વિશેષ જ્ઞાન ન આપવું એથી પણ શિક્ષકની નબળાઈનું સિદ્ધ થાય છે.

ખીજી હકીકત વર્ગને કેટલું જ્ઞાન છે ને શું શિખવવું છે તે છે. પા. છઠું ક્લાસ હોય તો આગળ શિખવી શકાયજ નહિ એ શિક્ષકે જાણવું જોઈએ. આટલા માટે તેણે છોકરાંઓને કેટલું આવડે છે તે પ્રથમ જ-રાખર નક્કી કરી પછી જ્ઞાન આપવું જોઈએ.

ત્રીજી હકીકત વખત છે. પાઠને માટે કેટલો વખત નક્કી કર્યો છે તે શિક્ષકે લક્ષમાં રાખવું જોઈએ; અને તેટલા વખતમાં તે કેટલું શિખવી શકશે તેનો ખ્યાલ બાંધતાં તેને આવડવું જોઈએ, એ અનુભવનું કામ છે. વળી વખત ધ્યાનમાં રાખી આરંભથીજ શિક્ષકે ધણી સૂચિત્તી કામ કરવું જોઈએ. ધણા શિક્ષકોમાં સૂચિત્તીની ખામી જોવામાં આવે છે. નકામા નકામા પ્રશ્નો પૂછી કાલક્ષેપ કરે છે. જેને પ્રશ્ન પૂછે છે તેને ધણોજ વખત આપે છે તેથી કંઈ પણ શિખવવા બદલે કે તેની શક્તિ કેળવવાને બદલે તેનામાં મન્દતા પ્રેરે છે. શિક્ષકે પોતાની દરેક હીલચાલની અંદર આકાંક્ષી રાખવી જોઈએ અને છોકરાં પાસે આલાપીથી કામ લેવું જોઈએ. પાઠના વિભાગ કરી તે દરેક માટે વખત નક્કી કરી કામ કરવાની ટેવ પાડશે તો શિક્ષક ધારેલા વખતમાં ધારેલો પાઠ આપી શકશે.

ચોથી હકીકત પાઠ આપવાનો ઉદ્દેશ લખવાની છે. આ ઉદ્દેશ ધ.ણીવાર સામાન્ય શબ્દોમાં કઈ કઈ શક્તિઓ કેળવાશે તે દર્શાવી લખવામાં આવે છે. એ રીત બહુ લાભકારક નથી તેમજ દૂષિત પણ છે. મનની બધી શક્તિઓ એક ખીજી સાથે જોડાયેલી છે. જે પાઠ સફળ

ચાય તો બધી શક્તિઓ ઘોડે કે ઘણે અંશે ફેળવાય છે. દાખલા તરીકે-
 જૂમિતિના શિક્ષણમાં સાધારણ રીતે તર્કશક્તિ ફેળવવી એવો ઉદ્દેશ નોં-
 ધમાં લખવામાં આવે છે અને ઉપલક્ષ્ય વિચાર કરતાં કોઈ પણ શિ-
 ક્ષક એમ ધારે કે એ પાઠમાં કલ્પનાશક્તિ ને અવલોકનશક્તિ ફેળવાતી
 નથી. પરંતુ વિચાર કરતાં માત્રમ પડશે કે અમુક આકૃતિમાં અમુક સિ-
 દ્ધાન્ત સિદ્ધ કર્યો હોય છે તે સિદ્ધાન્ત એવી બીજી અનેક આકૃતિમાં
 સિદ્ધ કરી શકાય છે એમ કલ્પનાશક્તિ પ્રવર્તે છે, તેમજ જૂમિતિની
 અનેક આકૃતિઓ જોવાથી આકૃતિસૈન્દર્ય અને રચનાસૈન્દર્ય અવલો-
 કવા મનુષ્ય ફેળવાય છે. આ પ્રમાણે બધા પાઠમાં બધી શક્તિઓ ઘોડે
 કે ઘણે અંશે ખિલવાય છેજ, તો પછી અમુક શક્તિ ફેળવવી એ ઉદ્દેશ
 નોંધને મથાળે લખવો યુક્ત નથી. પાઠનો મુખ્ય ઉદ્દેશ કંઈકે જ્ઞાન આ-
 પવાનો હોવો જોઈએ. શક્તિ ફેળવવી એ ગૌણ છે, જોકે પદાર્થપાઠ,
 કિંગ્ડમર્ટન જેવા કેટલાક પાઠમાં એ મુખ્ય છે. આપણે અમુક શક્તિ
 ફેળવવાનીજ ધારણાથી અમુક પાઠ આપીએ ને બીજું કંઈ પણ લક્ષમાં
 રાખીએ નહિ તો તે નીરસ થયા વિના રહે નહિ. આપણને પોતાને
 તેમજ શિષ્યને તે જોગજૂથ થઈ પડે. જેમ વિલાસ મેળવવાનો ઉત્તમ
 માર્ગ એજ છે કે તેને શોધતાં જતું નહિ, કેમકે તેમ કરવાથી તે ફર
 જાય છે, તેમ શક્તિઓ ફેળવવાનોજ ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખી તેમ કરવા
 પ્રયત્ન કરવાથી પાઠ શુષ્ક થાય છે. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે જે
 કંઈ શિખવવું હોય તે શિક્ષકે વ્યાખ્યાનપદ્ધતિથી કહી દેવું. જેમ અને
 તેમ છોકરાંઓ પોતાની મેળે શોધન કરી શકે અને ગ્રહણ કરી શકે તે-
 મ તેમને પ્રશ્નદ્વારા અનુકૂળતા કરી આપવી, એમ કરવાથી તેમની શ-
 ક્તિઓ ખીલશેજ. દર્બેટ રપેન્સર કહે છે કે જેમ અને તેમ છોકરાંને
 આપું કહેવું ને જેમ અને તેમ તેમની પાસે વધારે શોધી કઢાવવું એજ
 ઉત્તમ શિક્ષણ છે અને એ શૈલીએ વર્તવાથી મનની તમામ શક્તિઓ
 ખીલશેજ. પદાર્થપાઠ જેવા વિષયમાં શક્તિ ફેળવવા તરફ વિશેષ લક્ષ
 આપવાનું છે. પદાર્થને લગતી હકીકત જે શિખવવી હોય તે છોકરાં પ-
 દાર્થ કે તેનું ચિત્ર તપાસી જાતેજ શોધી કાઢે એવી રીતે પાઠ આપવો.
 જો શિક્ષક એમ ન કરે અને પોતેજ હકીકત કહી જાય તો તે પદાર્થ-

પાઠ (' ઑપ્પોઝીટ લેસન ') નહિ, પણ હકીકતનો પાઠ (' ઇન્ફર્મેશન લેસન ') કહેવાય અને પદાર્થપાઠ ને ઉદ્દેશથી દાખલ કરવામાં આવ્યા છે તે ઉદ્દેશ વિદ્વજ જાય, તેમજ ફિઝીયોલોજી બક્ષીસ અને ઉદ્યાગોમાં ને અમુક આકૃતિ જનાવતાં શિખવવું એ મુખ્ય ઉદ્દેશ રાખે તો પાઠનો હેતુ સચવાય નહિ અને છોકરાંને જોઈ એ તેવો લાભ થાય નહિ. મુખ્ય ઉદ્દેશ ચપળતા કેળવવી, સાથે કામ કરાવવું, આગ્રાધીનતા કેળવવી, સ્વાર્થથી કામ કરાવવું તથા સહાયતા ખિલવવી અને તેની સાથે અને-ક આખતનું જ્ઞાન આપવું એ છે. જો એ હેતુ સધાય નહિ તો પાઠ નિષ્ફળ થયો સમજવો. આ પ્રમાણે દરેક પાઠમાં શક્તિઓ કેળવવાની છે અને થોડેધણે દરજ્જે બધી શક્તિઓ કેળવાય છે. કેટલાક પાઠમાં એ કેળવણી તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાનું છે. પરંતુ બધા પાઠમાં કંઈક જ્ઞાન આપવું એજ મુખ્ય ઉદ્દેશ છે અને શક્તિ કેળવવી એ ગૌણ ઉદ્દેશ છે. આ કારણથી નોંધમાં ઉદ્દેશ ને મુખ્ય જાણત શિખવવી હોય તે લખવો અને તે શિખવતાં ને શક્તિ ખાસ કેળવાય તે લખવામાં આવે તો હરકત નહિ.

નોંધના મધ્યાળાની પાંચમી હકીકત સાહિત્ય છે. એમાં ને ને સાહિત્ય અને ઉપકરણોનો ઉપયોગ કરવો હોય તે લખવાં. જેમકે ચિત્ર, નકશો, નમુનો, કાળું પાટીડું, નોટપુક, પેન્સિલ (છોકરાંઓ ગાટે), ગદા-કંતો દીવો, પાણીનું બરેલું વાસણ વગેરે ને હોય તે. કેટલાક શિક્ષકો એમ ધારે છે કે જેમ વિશેષ સાહિત્યનો ઉપયોગ કરાય તેમ પાઠ વધારે રસિક થાય. પણ આમ ધારવામાં તેઓ ભૂલ કરે છે. મુખ્ય ઉદ્દેશ જ્ઞાન આપવાનો છે એ કદી પણ વીસરવું નહિ. એમ હોવાથી જરૂર ન હોય એવાં સાહિત્ય એકઠાં કરવાથી માત્ર છોકરાનું ધ્યાન એકતાન થતું ચાટે છે; તેમાં વિશ્લેષ થાય છે, તેથી શિક્ષણ જોઈ એ તેવું ફળામૂત થતું નથી. સાહિત્યને માત્ર સહાયભૂતજ સમજવાનાં છે અને ને ઠસાવવું હોય તે માટે જરૂર હોય ત્યારેજ તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે.

નોંધ લખવાની રીત—આ પ્રમાણે નોંધના મધ્યાળા વિષે વિવેચન કર્યું. હવે નોંધ કેવી રીતે લખવી તે વિષે વાત કરીએ. નોંધમાં દરેક પ્રશ્ન ને તેનો ઉત્તર લખવો એ યુક્ત નથી. આપણે જેવો ધારીએ તેવોજ ઉત્તર દરેક પ્રશ્નનો આવતો નથી. કંઈક જુદોજ ઉત્તર આવવાથી આપણે સવાલો ને સૌથી

બદલવાની જરૂર પડે છે. માટે પ્રત્યેક પ્રશ્ન ને તેનો ઉત્તર લખી નોંધ તૈયાર કરવી એ જરોબર નથી. વળી નોંધ જેમ અને તેમ ટુંકી લખવી એ તરફ ખાસ લક્ષ આપવું, ઇંગ્લંડમાં સામાન્ય રીતે નોંધ એ ખાનાથી લખવામાં આવે છે. એક ખાનામાં શિખવવાના મુદ્દા ને બીજા ખાનામાં તે શિખવવાની શૈલી લખવામાં આવે છે. આ ધણી વખતથી પ્રચલિત થયેલી આ રીત છે. પરંતુ આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ એ રીત પસંદ કરતા નથી. આનું કારણ એ છે કે શૈલીમાં માત્ર વ્યાખ્યાનશૈલી કે પ્રશ્ન-શૈલી કે એવું લખવામાં આવતું નથી, પરંતુ જે મુખ્ય મુદ્દો શિખવવાનો છે તે તરફ ઊકરાઓને કવી રીતે વાળવા કે જેથી કરીને તેઓ જાણે તે શોધી કાઢે તે લખવામાં આવે છે. ધારો કે શિક્ષક અમુક સ્થળની આબોહવા વિષે નોંધ કાઢે છે તેમાં પાણીના પુષ્કળ જથ્થાથી શી અસર થાય છે તે તે ઊકરા પાસે કઢાવવા માગે છે. તે નોંધમાં એમ લખે કે ‘પાણીના જથ્થાથી થતી અસર ઊકરા પાસે કઢાવવી કે તે અસર પ્રશ્નપદ્ધતિથી કઢાવવી’ તે તે જરોબર નથી. એવી નોંધથી શિક્ષકની પદ્ધતિ વિષે વાચનારને કંઈ જ્ઞાન મળતું નથી. તેને જણાતું નથી કે શિક્ષકે પાઠ તૈયાર કરવા માટે યોગ્ય તૈયારી કરી છે કે નહિ કે શિખવવાની પદ્ધતિ વિષે વિચાર કીધો છે કે નહિ. પણ જો તે ગરમીના દિવસમાં નદી વગેરેનું પાણી થકું હોય છે એ વાત કઢાવે અને તે પરથી એ બાબત કઢાવે કે નક્કર પદાર્થ કરતા પ્રવાહી પદાર્થ જલદી યડા પડી જાય છે તે જ બાબત ઊકરાઓને શિખવવી છે તે બાબત તેમની પાસે શોધી કઢાવી શકશે, અર્થાત્, પદ્ધતિમાં માત્ર પ્રશ્નપદ્ધતિ એટલું લખવું જસ નથી; પરંતુ જે ક્રમિક જમણાઓ મુખ્ય બાબતનું શોધને ઊકરાં પાસે તે કસવવા ઇચ્છતો હોય તે પણ લખવાં જોઈએ. વળી પાઠના મુદ્દા અને તે શિખવવાની પદ્ધતિ એવા એ ખાના પાડી નોંધ લખવાની શૈલી ધણી પાઠને માટે અનુકૂળ છે તોપણ કેટલાક વિષયને માટે અનુકૂળ નથી. દાખલા તરીકે-અકગણિતના પાઠમાં શિખવવાના મુદ્દાને બદલે એ ખાનાને ગયાજે ‘દાખલા અને તેમાંથી નીકળતા નિયમો’ એવું મનાવું હોય તો વધારે સારું. તેમજ વ્યાકરણના પાઠમાં પણ શિખવવાના

મુદ્દાને બદલે 'દાખલા ને નિયમો' એવું મથાળું કર્યું હોય તો વધારે સારું. ડિક્ટેશનના પાઠમાં જુદીજુદા ગોઠવણની જરૂર છે; કેમકે શિખવવાના મુદ્દામાં પસંદ કરેલા શબ્દો અને ડિક્ટેશનને માટે પસંદ કરેલો પાઠનો ભાગ આવે છે અને બાકીનો પાઠ 'યુક્તિ' અને 'કામ કરવાની શૈલી' માં આવે છે. વાચનપાઠમાં પણ ઘણું ભાગે ડિક્ટેશન પાઠના જેવીજ રીતે નોંધ કાઢવાની છે. તેટલા માટે દરેક વખતે જો ખાનાં પાડી તેને મથાળે શિખવવાના મુદ્દા 'અને' 'પદ્ધતિ' એમ લખવું યુક્ત નથી; પણ જે પાઠમાં જે યુક્ત હોય તે લખવું.

પાઠના પાંચ ક્રમિક અવયવો જર્મન શિક્ષણ શાસ્ત્રી જોહાન ફ્રીડ્રીચ હર્બાર્ટે શોધી કાઢ્યા છે તે વિષે વિવેચન પુ. ૪૫ ના અંક ૨ જાના ૫૦ ૩૫-૩૬ માં કર્યું છે. સામાન્ય રીતે પાઠ શિખવવામાં એજ પાંચ ક્રમિક અવયવોને અનુસરાય છે. હર્બાર્ટના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે એ પાંચ અવયવો આ છે—૧ તૈયારી, ૨ ઉપચ્યાપન-સ્પષ્ટ અને સંક્ષિપ્ત શબ્દમાં શિખવવાની બાબત છોકરાનાં મોં આગળ મૂકવી તે; ૩ સંસર્ગ; ૪ સામાન્ય-વાદ—સામાન્ય નિયમો કે સિદ્ધાન્તો શોધી કઢાવવા તે અને ૫ ઉપયોગ. પ્રથમ શિખનાં મન જે શિક્ષણ આપવું હોય તેને માટે તૈયાર કરવાં જોઈએ. અધિકાર વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય નહિ, માટે અગાઉ શિખવ્યું હોય તેનું સહજ પુનરાવર્તન કરી તેની સાથે જે નવું શિખવવું હોય તેનો સંબંધ જોડવો. પછી શિખવવાના વિષય સમિક અને આકર્ષક રીતે બનેલાં સુધી છોકરાં પાસે કઢાવી, તેનું તેમના મન આગળ ઉપચ્યાપન કરવું. તે પછી તે તેના મન પર બરોબર ઠસાવવા સરખી બાબતોનો મુકાબલો કરાવવો અને વિરુદ્ધ બાબતોનો વિરોધ દર્શાવવો. આવી રીતે વિચારનો સમર્ગ કે સહચાર થવાથી સંસ્કાર ઊગા પડે છે ને સ્મરણશક્તિને સહાયતા મળે છે. વળી વિષયનું ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં વિવેચન થવાથી અને સંક્ષિપ્ત રૂપમાં તેનો ઉપસહાર કર્યાથી તે મન પર બરોબર ઠસે છે. પછી જે નિયમો તારવવાના હોય તે નિયમો દર્શાવાય છે અને છેવટે પાઠનો ઉપયોગ બતાવવામાં આવે છે.

વરસચિહ્નતપ્રાકૃતપ્રકાશ.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૧૫૨ થી).

પદસ્ય ॥ ૨૫ ॥

અધિકારોડ્યમ્ । આ શબ્દવિયાનાત્ । યદિત ઝર્ધ્વમ્નુ-
ક્રમિષ્યામઃ 'પદસ્ય તદ્વતીત્યેવં વેદિતવ્યમ્ । તચ્ચ તત્રૈવોદા-
હરિષ્યામઃ ॥

આ અધિકારસૂત્ર છે. શબ્દને વિધાન કરવામાં આવશે લાંબુધી.
અહિ'થી જે વિધિઓ અનુક્રમે આપીશું તે પદને થાય છે એમ સમજવું.
શબ્દને વિધાન કર્યાંથી થશે તે લાંબ કહીશું.

અર્થાત્, હવેનાં સૂત્રોમાં વિધાન કરવામાં આવે તે આખા પદને
(વિભક્ત્યન્ત શબ્દને) સ્થાને થવું સમજવું. શબ્દને સ્થાને જ્યાંથી વિ-
ધાન થશે ત્યાં કહેવામાં આવશે (જુઓ સૂત્ર ૫૪).

યુષ્મદસ્તં તુમં ॥ ૨૬ ॥

સાવિત્યેવ । યુષ્મદઃ પદસ્ય સૌ પરતઃ તં તુમં 'ઇત્યેતા-
ન્નાદેશૌ ભવતઃ ॥

તં 'આગદો । તુમં 'આગદો ॥

યુષ્મદ્ પદને સ્થાને છુ (૫૦ એ. ૧૦) પર છતાં તં અને તુમં
એવા આદેશો થાય છે. સૌ એટલુંજ સૂત્રમાં ૨૪ સૂત્રમાંથી અનુવ્રત્ત ય-
મ્નું સમજવું

તં આગદો । તુમં આગદો=તુ આગ્યો.

તું ચામિ ॥ ૨૭ ॥

યુષ્મદઃ પદસ્ય આમિ પરતઃ તું 'ઇત્યાદેશો વા ભવતિ । તુમં ચા ॥

૧ તત્પદસ્ય ભવતીત્યધિકૃતં ઠ. ૨ ઇત્યેતૌ ભવતઃ ॥ ઠ.

૧. આગદો ઠ. ૪ આગદો ઠ. ૫ ઇત્યાદેશો વા ઠ માંન્યા.

તું પેવ્લામિ । તુમં પેવ્લામિ ॥

યુષ્મદ્ પદનો અર્થ (દ્વિ. એ. ૧૦) પર છતાં તું એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અને તુમં પણ થાય છે. તું પેવ્લામિ ૬ તુમં પેવ્લામિ તને જોઈ છું.

તુજ્ઞે તુમ્હે જસિ ॥ ૨૮ ॥

યુષ્મદઃ પદસ્ય 'જસિ પરતઃ તુજ્ઞે તુમ્હે 'ઇત્યેતાવાદેશૌ ભવતઃ ॥

તુજ્ઞે આગદા । તુમ્હે આગદા ॥

યુષ્મદ્ પદનો જર્થ પર છતાં તુજ્ઞે અને તુમ્હે એવા આદેશ થાય છે.

તુજ્ઞે આગદા ૩ તુમ્હે આગદા તમે આવ્યા.

વો ચ શસિ ॥ ૨૯ ॥

'શસિ યુષ્મદઃ પદસ્ય વો ઇત્યાદેશૌ ભવતિ । ચકારાત્ તુજ્ઞે તુમ્હે ચ ॥

વો પેવ્લામિ । તુજ્ઞે તુમ્હે પેવ્લામિ ॥

જર્થ (દ્વિ. ૧૦ ૧૦) પર છતાં યુષ્મદ્ પદનો વો એવો આદેશ થાય છે. સ્ત્રમાં ચકારથી તુજ્ઞે અને તુમ્હે થાય છે.

વો પેવ્લામિ । તુજ્ઞે તુમ્હે પેવ્લામિ=તમને જોઈ છું

ટાડયો સ્તઈ તણ તુમણ તુમે ॥ ૩૦ ॥

૬ જસિ પરતઃ જોઈછું ૬ માં નથી. ૭ ઇત્યેતૌ ભવતઃ જસિ પરે ૬. ૮ યુષ્મદઃ પદસ્ય શસિ પરેત્વા ભવતિ તુમ્હે તુજ્ઞે ચ ॥ ૬.

યુષ્મદુત્તરયોઃ ટા ઙિં ઇત્યેતયોઃ તદ્ તદ્ તુમદ્ તુમે 'ઇત્યેત
આદેશા ભવન્તિ ॥

ટા ॥ તદ્ તદ્ તુમદ્ તુમે કઅં ॥

ઙિં । તદ્ તદ્ તુમદ્ તુમે ઠિઅં ॥

યુષ્મદ્ ૫૬થી ૫૨ ટા (૮૦ એ૦ ૧૦) અને ઙિં (૪૦ એ૦ ૧૦)
એ એ પ્રસયો ૫૨ છતાં તદ્, તદ્, તુમદ્ અને તુમે એ આદેશો
યાય છે.

ટા (૮૦ એ૦ ૧૦) તદ્ તદ્ તુમદ્ તુમે કઅં=તે ૪૫.

ઙિં (૪૦ એ૦ ૧૦) તદ્ તદ્ તુમદ્ તુમે ઠિઅં=તારે, વિષે ૨૬.

હસિ તુમો તુહ તુજ્ઞ તુમ્હ તુમ્માઃ ॥ ૩૧ ॥

યુષ્મદઃ પદસ્ય હસિ તુમો તુહ તુજ્ઞ તુમ્હ તુમ્મ 'ઇત્યેત આ-
દેશા ભવન્તિ ॥

તુમો પદં । તુહ તુજ્ઞ તુમ્હ તુમ્મ પદં ॥

યુષ્મદ્ ૫૬થી ૫૨ હસ્ (૫૦ એ૦ ૧૦) ૫૨ છતાં તુમો, તુહ,
તુજ્ઞ, તુમ્હ અને તુમ્મ એ આદેશો યાય છે.

તુમો પદં ૩ તુહ, તુજ્ઞ, તુમ્હ, તુમ્મ પદં=તારે ૫૬.

આહિ ચૈં તે દે ॥ ૩૨ ॥

આહિ 'તૃતીયૈકવચને ચકારાદ્ હસિ ચ પરતો યુષ્મદઃ પ-
દસ્ય તે દે ઇત્યેતાવાદેશો ભવતઃ ॥

તે કઅં । દે કઅં ॥ તે ધળં । દે ધળં ॥

૧ ઇતિ ચત્વારઃ પ્રયોગા ભવન્તિ ॥ ૪. ૨ ઇત્યેતે ભવન્તિ ॥

૪. ૩ આહિ પરતો તે દે ભવતઃ । આહિતિ પૃષ્ઠીતૃતીયૈકવ-
ચને ॥ ૪. ૪ યુષ્મદઃ પદસ્ય આહિ પરે તુમાઃ શતિ સ્યાત્ ॥ ૪.

તું પેઠામિ । તું પેઠામિ ॥

યુષ્મદ્ પદનો અર્થ (દ્વિ. એ. વ.) પર છતાં તું એવો આદેશ
વિદ્યે થાય છે. અને તું પણ થાય છે. તું પેઠામિ ૬ તું પે-
ઠામિ તને જોઈ છું.

તુજ્ઞે તુમ્હે જસિ ॥ ૨૮ ॥

યુષ્મદ્ પદસ્ય જસિ પરતઃ તુજ્ઞે તુમ્હે 'ઇત્યેતાવાદેશો
ભવતઃ ॥

તુજ્ઞે આગદા । તુમ્હે આગદા ॥

યુષ્મદ્ પદના જસ્ પર છતાં તુજ્ઞે અને તુમ્હે એવો આદેશ
થાય છે.

તુજ્ઞે આગદા ૬ તુમ્હે આગદા તમે આવ્યા.

વો ચ શસિ ॥ ૨૯ ॥

'શસિ યુષ્મદ્ પદસ્ય વો ઇત્યાદેશો ભવતિ । ચકારાત્
તુજ્ઞે તુમ્હે ચ ॥

વો પેઠામિ । તુજ્ઞે તુમ્હે પેઠામિ ॥

શસ્ (દ્વિ. એ. વ.) પર છતાં યુષ્મદ્ પદનો વો એવો આદેશ
થાય છે. સ્વભાં ચકારથી તુજ્ઞે અને તુમ્હે થાય છે.

વો પેઠામિ । તુજ્ઞે તુમ્હે પેઠામિ=તમને જોઈ છું.

ટાડ્યો સ્તઈ તણ તુમણ તુમે ॥ ૩૦ ॥

૬ જસિ પરતઃ એટલું જ ગાં નથી. ૭ ઇત્યેતૌ ભવતઃ જસિ પરે
જ. ૮ યુષ્મદ્ પદસ્ય શસિ પરે ત્વા ભવતિ તુમ્હે તુજ્ઞે ચ ॥ જ.

હસિ (૫૦ એં ૫૦) પર છતાં યુષ્મદ પદના તત્તો, તિત્તો, તુમાદો, તુમાદુ, તુમાહિ એ આદેશો થાય છે.

તત્તો આગદો ૩ તિત્તો, તુમાદો, તુમાદુ, તુમાહિ આગદો ત્વદાગતઃ (તારાથી આવેલો).

તુમ્હાહિંતો તુમ્હાસુંતો મ્યસિ ॥ ૩૬ ॥

યુષ્મદઃ પદસ્ય પંચમીબહુવચને મ્યસિ તુમ્હાહિંતો તુમ્હાસુંતો इत्येतावादेशौ भवतः ॥

તુમ્હાહિંતો તુમ્હાસુંતો આગદો ॥

યુષ્મદ્ પદને પંચમીબહુવચન મ્યસ્ પર છતાં તુમ્હાહિંતો ન તુમ્હાસુંતો એ આદેશો થાય છે.

તુમ્હાહિંતો, તુમ્હાસુંતો આગદો=તમારાથી આવેલો.

વો મે તુજ્ઞાણં તુમ્હાણમામિ ॥ ૩૭ ॥

*આમિ પરતો યુષ્મદઃ પદસ્ય વો મે તુજ્ઞાણં તુમ્હાણં इत्येत आदेशा भवन्ति ॥

વો ધણં । મે ધણં । તુજ્ઞાણં તુમ્હાણં ધણં ॥

આમ્ (૫૦ બં ૫૦) પર છતાં યુષ્મદ્ પદના વો, મે, તુજ્ઞાણં ન તુમ્હાણં એવા આદેશો થાય છે.

વો ધણં, મે ધણં, તુજ્ઞાણં, તુમ્હાણં ધણં=તમારૂં ધન.

હૌ તુમમ્મિ ॥ ૩૮ ॥

યુષ્મદઃ પદસ્ય હૌ પરતઃ તુમમ્મિ इत्यादेशौ भवति ॥

૧ પશ્ચમી બહુવચને એટલું જુમાં નથી. ૨ મ્યસિ પરતો દ્વાવાદેશો ભવતઃ ॥ ૩. ૩ યુષ્મદઃ પદસ્ય આમિ પરે ચત્વીર આદેશોઃ સ્યુઃ જ.

તુમમ્મિ ઠિઅં ॥ પૂર્વોક્તાશ્ચ તદ્મમૃતયશ્ચત્વારોઽપ્પાદેશા
ભવન્તિ ॥

‘યુષ્મદ્ પદને ઠિ (સં એં વં) પર છતાં તુમમ્મિ એવા આ-
દેશ થાય છે. પૂર્વે (સં રંમાં) કહેલા તદ્ આદિ ચાર (તદ્, તદ્, તદ્,
તુમદ્, તુમે) આદેશો પણ થાય છે.

તુમમ્મિ ઠિઅં તારામાં રહેલું. તદ્ ઠિઅં ઇલાદિ પણ થાય છે.

તુજ્ઞેસુ તુમ્હેસુ સુપિ ॥ ૩૧ ॥

યુષ્મદ્ પદસ્ય ‘સપ્તમીવહુવચ્ચેન તુજ્ઞેસુ તુમ્હેસુ इत्येता-
વાદેશૌ ભવતઃ ॥

તુજ્ઞેસુ ઠિઅં । તુમ્હેસુ ઠિઅં ॥

યુષ્મદ્ પદને સપ્તમી બહુવચનમાં તુજ્ઞેસુ ને તુમ્હેસુ એવા આ-
દેશો થાય છે.

તુજ્ઞેસુ કે તુમ્હેસુ ઠિઅં=તમારામાં રહેલું.

ન્યાયશાસ્ત્ર.

(સાંધણ પુસ્તક ૪૪ પાને ૮૪ થી ૯૨)

લક્ષણ.

પદનુ લક્ષણ આપવું એટલે તેના ગુણને પ્રકટ કરના. જે પદમાં
ગુણવાચકતા નથી તે પદનું લક્ષણ આપી શકાય નહિ સંજ્ઞાવાચક અને
સમુદાયવાચક પદ ગુણવાચક નથી, માટે તેનું લક્ષણ અપાય નહિ. આ-
પણ તેનું વર્ણન આપી શકીએ પણ લક્ષણ આપી શકીએ નહિ; કેમકે
એમાં ગુણવાચકતા નથી, પણ વ્યક્તિવાચકતા છે એમ અગાઉના પ્રકર-
ણમાં દર્શાવ્યું છે. ‘ગંગા’ એ સંજ્ઞાવાચક પદનું વર્ણન આપી શકાય કે
‘એ એક નદી છે, તે હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળે છે અને બંગાળના
ઉપસાગરને મળે છે.’ ‘લશ્કર’ એ સમુદાયવાચક પદને વિષે એવું વ-

૧ સુપિ પરતો દ્વાવાદેશૌ ભવતઃ ॥ ૩૧.

જીન આપી શકીએ કે ' એ સીપાઈઓનો સમૂહ છે, એને ક્વાયત આપી શકુ સામા લડવાને તૈયાર રાખવામાં આવે છે. ' આ વર્ણન કહેવાય, લક્ષણ ન કહેવાય. લક્ષણ એટલે પદમાં જે ધર્મ કે ગુણ હોય તે પ્રકટ કરવા. લક્ષણથી ગુણવાચક પદના ગુણ પ્રકટ થાય છે અને બીજાં પદથી તે પદ શી રીતે જુદું પડે છે તે ઝાળખાઈ આવે છે. વર્ણનથી ગુણવાચક પદ વિષે તેના ગુણ સિવાય વિશેષ હકીકત મળે છે અને જે પદ ગુણવાચક નથી તેને વિષે તેનો અર્થ સમજાય એવી વિસ્તીર્ણ હકીકત મળે છે. ત્રિકોણ, ચોરસ, વગેરે શાસ્ત્રીય કે પારિભાષિક પદોના ધર્મ નિયત એટલે ચોક્કસ છે, માટે એવાં પદનાં લક્ષણ નિશ્ચિત છે; પરંતુ મનુષ્ય, પ્રાણી, વૃક્ષ, પ્રકાશ, ઉષ્ણતા વગેરે પદોનાં લક્ષણ એવાં નિશ્ચિત નથી. હાલના આપણા જ્ઞાન પ્રમાણે આપણને એ પદોનાં લક્ષણ ચોક્કસ લાગે; પરંતુ ભવિષ્યમાં આપણા જ્ઞાનમાં વધારો થાય અને એ લક્ષણ અપૂર્ણ લાગે; માટે એવાં પદનાં લક્ષણ પારિભાષિક પદનાં લક્ષણ જેવાં ચોક્કસ કે પૂર્ણ ન કહેવાય. ' મનુષ્ય વિચારશીલ પ્રાણી છે ' એમ મનુષ્યનું લક્ષણ આપવાથી મનુષ્ય ધતર પ્રાણીથી કંઈ જાખતમાં જુદો પડે છે તે સમજાય છે; પરંતુ મનુષ્યના તમામ ધર્મ કંઈ એ લક્ષણમાં આવતા નથી. આવાં લક્ષણો અપૂર્ણ છે. વળી ધતર પ્રાણીથી મનુષ્યના ભેદક ધર્મો હાલ જેટલા જાણીતા છે તેથી વિશેષ ભવિષ્યમાં શોધી કાઢાય, માટે એ લક્ષણ ત્રિકોણ જેવા પારિભાષિક પદોનાં લક્ષણ જેવું ચોક્કસ કે શુદ્ધ નથી. પણ એવાં લક્ષણથી આપણે એક પદને બીજાં પદ સાથે સરખાવી શકીએ છીએ અને તેના ભેદક ધર્મ જાણી શકીએ છીએ; એટલે લક્ષણનો સામાન્ય હેતુ સફળ થાય છે.

' મનુષ્ય વિચારશીલ પ્રાણી છે ' એ મનુષ્ય પદના લક્ષણ ઉપરથી માલમ પડશે કે પદનું લક્ષણ તેના વ્યાપક વર્ગ અને ભેદક ધર્મ આપવાથી થાય છે. આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોયું કે વ્યાખ્ય વર્ગનો ધર્મ વ્યાપક વર્ગના ધર્મ અને ભેદક ધર્મની બરાબર છે. ' મનુષ્ય ' એ વ્યાખ્યવર્ગ છે અને એનું લક્ષણ આપવામાં એનો વ્યાપકવર્ગ શોધી કાઢવો અને તે વર્ગ વ્યાખ્ય વર્ગથી કયા ધર્મમાં જુદો પડે છે તે શોધી કાઢવું. મનુષ્ય એ

અધ્યવર્તનો, વ્યાપકવર્ગ પ્રાણી છે અને બેદક ધર્મ 'વિચારશીલતા' છે. સામાન્ય રીતે આ પ્રમાણે પદનાં લક્ષણ અપાય છે.

લક્ષણને માટે નીચેના સામાન્ય નિયમો છે.—

(૧) લક્ષણમાં લક્ષ્ય પદના ધર્મ કરતાં ઓછાં કે વતો આવવા ન જોઈએ.

જો આ નિયમનો ભંગ થાય તો લક્ષણ સકુચિત (અવ્યાપ્ત) થાય કે વિસ્તીર્ણ (અતિવ્યાપ્ત) થાય. જો ત્રિકોણનું લક્ષણ 'ત્રણ સરખી સીધી લીટીથી ઘેરાયેલી આકૃતિ' એવું આપીએ તો તે અવ્યાપ્ત થાય; કેમકે બધા ત્રિકોણોમાં ત્રણે બાજુ સરખી હતી નથી. 'પાણીમાં રહેનારાં પ્રાણી તે માછલાં' એવું માછલાંનું લક્ષણ અતિવ્યાપ્ત થાય; કેમકે માછલાં સિવાય ખીળ પ્રાણીઓ પણ પાણીમાં રહે છે.

(૨) લક્ષ્ય પદનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાય એવું લક્ષણ જોઈએ. તેની ભાષા સ્પષ્ટ જોઈએ, સંદિગ્ધ, દ્વચર્ચા નહિ.

'છટા શબ્દાડઅરની પરિપૂર્ણતા છે' આવા લક્ષણથી 'છટા' નો અર્થ સમજાય નહિ. લક્ષ્યપદના કરતાં લક્ષણ વધારે સહેલું અને સરળ જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે. જો લક્ષણમાં અલંકાર વાપરીએ તો આજ નિયમનો ભંગ થાય છે.

'અન્ન જીવન છે, ' 'ધી આયુષ્ય છે' એ એવાં લક્ષણ કહેવાય

(૩) લક્ષણમાં લક્ષ્ય પદ કે તેનો પર્યાય શબ્દ આવવો ન જોઈએ.

'પ્રામાણિક મનુષ્ય એટલે જે પ્રામાણિકપણે વર્તે તે.' 'પ્રામાણિક' લક્ષ્ય પદ છે અને પ્રામાણિકપણું લક્ષણમાં આવે છે.

અર્થ સમજાવવામાં આવો દોષ ધણીવાર જોવામાં આવે છે.

(૪) જો તે સાંસુધી લક્ષણ વિધિવાચ્યરૂપ હોવું જોઈએ, નિષેધ-વાચ્યરૂપ નહિ.

'પ્રામાણિક એટલે જે જીદુ બોલે નહિ અને અનીતિથી વર્તે નહિ' આ લક્ષણમાં એવો દોષ છે.

(૫) લક્ષ્ય પદનો વ્યાપકવર્ગ અને ભેદક ધર્મ આપવાથી બધાં લક્ષણો તૈયાર કરી શકાય છે.

‘ મનુષ્ય વિચારશીલ પ્રાણી છે ’ એમા ‘ પ્રાણી ’ એ મનુષ્યનો વ્યાપકવર્ગ અને ‘ વિચારશીલ ’ એ ભેદક ધર્મ છે.

સંસ્કૃત નૈયાયિકો લક્ષણ વિષે નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

લક્ષણ એટલે અસાધારણ ધર્મ કોઈ પણ પદ્યર્થનું લક્ષણ આપવું એટલે તેનો અસાધારણ ધર્મ આપવો તે. લક્ષ્યમાત્રમાં જે ધર્મ જોવામાં આવે અને અલક્ષ્યમાં ક્યમિત્ પણ જોવામાં ન આવે તે લક્ષણ સાન્નાદિમત્ત્વમ્ (ગાયને ગળે સાન્ના-ધાળણી હોય છે તે વગેરે હોવાપણું) એ ગાયનું લક્ષણ છે. લક્ષણના ત્રણ દોષ છે—અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ. કપિલત્વં ગોત્વમ્ (કપિત્વવર્ણની તે ગાય) એવું લક્ષણ સર્વ ગાયમાં જણાતું નથી, માટે લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિનો દોષ છે. આ પ્રમાણે લક્ષ્યના એકદેશમાં જોવામાં ન આવે એવો ધર્મ લક્ષણમા કહ્યો હોય તો લક્ષણ અવ્યાપ્તિ થાય ને દોષ અવ્યાપ્તિ કહેવાય **લક્ષ્યૈકદેશાવૃત્તિત્વમવ્યાપ્તિઃ** (લક્ષ્યના એકદેશમાં ન હોવું તે અવ્યાપ્તિ).—જે ધર્મ લક્ષ્ય તેમજ અલક્ષ્ય બંનેમાં હોય તે ધર્મથી લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ થાય છે કે દોષ અતિવ્યાપ્તિ કહેવાય છે. શૃંગિત્વં ગોત્વમ્ (શોંગડાં હોવાં તે ગોત્વ) એ અતિવ્યાપ્તિ લક્ષણ છે; કેમકે શૃંગિત્વ ધર્મ માત્ર લક્ષ્ય ગાયમાં જ નહિ, પણ અલક્ષ્ય ભેંસ વગેરેમા પણ છે જે ધર્મ લક્ષ્યના કોઈ પણ ભાગમાં જોવામાં ન આવે તે ધર્મવાળું લક્ષણ અસંભવદોષયુક્ત થાય છે. **અવશ્યકત્વં ગોત્વમ્** (એક ખરી હોવી તે ગોત્વ) એ એવું લક્ષણ છે, કેમકે કોઈ પણ ગાય એક ખરીવાળી જોવામા આવતી નથી.

અસાધારણ ધર્મ ન્યૂનાધિક ન થાય તેમજ કાયકમે સ્થાનના વધારાથી લક્ષણ દૂષિત ન થાય માટે સંસ્કૃત નૈયાયિકો ગોત્વવાન્ સાન્નાદિ-મત્ત્વવાન્ ઘા ગૌઃ (ગોત્વયુક્ત કે સાન્નાદિકયુક્ત તે ગાય) એવું લક્ષણ આપે છે. પ્રથમ પ્રકારનું લક્ષણ અસ્પષ્ટ છે, પણ દૂષિત તો નથીજ. વા મૂઝી જે પ્રકારે લક્ષણ આપવાથી અસ્પષ્ટતાનો દોષ દૂર હોઈ લક્ષણ દોષ-રહિત થાય છે.

ગુજરાતની સલ્તનતનો સ્થાપનાર ઝફરખાન

ઉર્ફ મુઝફ્ફરશાહ પહેલો.

(સાંધણ ૫૪ ૧૫૫ થી ચાલુ).

આ પ્રમાણે ઝફરખાનના મિત્રો તરફથીજ તાતારખાનનું મૃત્યુ થયું તો તાતારખાને પોતાના બાપને કેદ કરી* રાજ્યપદ ધારણ કરેલું અને સિલ્હ પોતાના નામે પડાવેલા હોવા જાહેર.

ગુજરાતની સલ્તનતનો સ્થાપનાર અથવા પહેલો સુલતાન કૌણ ? ફરિસ્તા તાતારખાનને સુલતાન ગણતો નથી. એતો મુઝફ્ફરશાહનેજ પહેલો સુલતાન ગણે છે અને તે ઇ. સ. ૧૩૯૬ થી. મિરાને સિલ્હરીનો કસા તાતારખાનને પહેલો સુલતાન ગણે છે અને મુઝફ્ફરશાહને બીજો સુલતાન ગણે છે, જો તાતારખાનને સુલતાન ન ગણવામાં આવે તો બધું મળી ગુજરાતની ગાદી પર ૧૪ સુલતાન થાય. ગેઝેટીઅરમાં ૧૫ સુલતાન લખેલા છે એટલે આપણે ૫૫ તાતારખાન ઉર્ફ મહમદશાહને સુલતાન ગણીશું. ૫૫ મુઝફ્ફરશાહના છવતાં એને સુલતાન ગણી શકાય નહિ, માટે પહેલો સુલતાન મહમદશાહ ને બીજો સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ. ૫૫ ઢબે જો એ પહેલો સુલતાન થાય તો કંઈ ગુજરાતની સલ્તનતનો સ્થાપનાર તાતારખાન કહી શકાશે નહીં; કારણ કે ઝફરખાનેજ રાસ્ટીખાન જોડે મડી ગુજરાતની સુબાગીરી લીધી હતી. ઝફરખાનેજ ઈર, જુનાગઢ, વાંસવાડા અને હુમરપુરના રાજા પાસે ખડગી કબુલાવી હતી. ઝફરખાનનીજ પાસે દિલ્હીનો સુલતાન મદદ માગવા આવ્યો હતો. ઝફરખાનની અગાડી દિલ્હીના સુલતાનોના જે સુબા ગુજરાતમાં આવતા તે આટલા બધા જોરાવર નહોતા. રાજ્ય સ્થાપનાસમયમાં શૈર્ય, ધૈર્ય વગેરે જે ગુણ અવશ્યના છે, તે ઝફરખાનમાં હતા, એના છોકરાએ દિલ્હી પર ચઢાઈ કરવાને એને ધણું સમ-

* જો સુલતાન મહમદ ગાદીનો ખરો દરબાર હોત તો શેખ અદમદ ગંજઅક્ષ ખતુ (સરખેજવાળા) સુલતાન મહમદનો આશિર્ માટે મોકલેલો પૈસો સ્વીકારત. ૫૫ શેખ અદમદે તેને બદલે એવો જવાબ આપેલો છે કે સુલતાન મહમદ ગાદીનો ખરો દરબાર નથી માટે એને રાજ્યનો પૈસો કોઈને આપવાનો હક નથી.

જાળ્યું, પણ એણે દિલ્હીના મુસલમાનની નગજાઈનો લાભ લીધો નહિ. નહિ, તો તૈમુરના ગયા પછી એકદમ દિલ્હી કબજો કરી લઈ દિલ્હીનો રાજ યઈ શકત. તાતારખાન ઉઝ સ્વભાવનો, તુંદ મીઠાજનો અને મગ-રૂગ હતો. રાજ્ય સ્થાપનાને કેટલી કેટલી મુશ્કેલીઓ નડે છે અને તેની વચ્ચે કેટલું ધૈર્ય રાખવું પડે છે તેનું એને જ્ઞાન નહોતું જે વખતે એણે પોતાના જાપને કેદ કર્યો તે વખતે એના જાપની ઉંમર ૬૧ વર્ષની હતી. એવો ૬૧ વર્ષની ઉંમરનો આદમી ક્યાં મુધી જીવી શકત અને તે આદમી શું એના વગર ખીજા કોઈને રાજ્ય આપવાનો હતો ? આવી નજીની જાખતમાં જે ધૈર્યની જરૂર છે તેટલી જેનામાં નહોતી તો તે રાજ્ય શું સ્થાપી શકે ? વળી રાજ્ય સ્થાપનાગએ મત્રી, અમીર, ઉમરાવ, અને લોકોની પ્રીતિ સપાદન કરેલી હોવી જોઈએ. તે પણ કંઈ જોવામાં આવતું નથી. ગાદીએ જોઈ પછી તેણે જે મહિના અને અમુક દિવસ રાજ્ય કીધું અને પછી તેને મારી નાંખવામાં આવ્યો અને કોઈ પણ અમીરે તેનો પક્ષ લીધો નહિ એ પણ ખતાવે છે કે તેનામાં લાયકાત ઓછી હોવી જોઈએ. મુસલમાન ઇતિહાસમાં હમેશા ગાદીએ જેસનાર આદમી પોતાના દુશ્મનોને મારી નાંખે છે તો એણે પોતાના જાપને જીવતો રાખ્યો એ પણ એની જૂલ છે. ઔરંગઝેબે પોતાના જાપ શાહજહાનને કેદ કર્યો હતો પણ પોતાની સત્તા દેશમાં એવી જેસાડી હતી કે કોઈ પણ અમીર શાહજહાન તરફથી ઔરંગઝેબની સામે યઈ શક્યો નહિ, અને જે દુશ્મન જીવતો રાખ્યો તો આવી ગફલતીમાં રહી મોતને શરણુ એણે થવું નહોતું. ગાદે બસે આપણે એને શુજરાતની સલ્તનતનો પહેલો મુસલમાન કહીએ પણ એ સલ્તનતનો સ્થાપનાર ઝફરખાન અથવા મુઝ્ફફ્ફાહ છે. આટલા બધા રાજ્યો દુનીઆમાં ધપાયાં હશે અને નાશ પામ્યા હશે પણ આવો દા-ખલો તો આ પહેલોજ હશે કે તે ગજબનો સ્થાપનાર એક આદમી અને પહેલો મુસલમાન ખીજો આદમી. જે દુરિયતનો વિચાર કયૂન રાખીએ તો આ વિચિત્રતા (anomaly) અદરશ થાય છે, પણ તેમ ચતાં મુઝ્ફફ્ફાહના એક જે સારા ગુણ દંકાઈ જાય છે દિલ્હીપતિ તરફ એટલે પોતાના સ્વામી તરફ એની એવી મારી લાગણી હતી કે તેના જીવતાં પોને રાજ્યપદ ધારણ કરવાની ના કહી હતી. દિલ્હીપતિ માત્ર પૂતળું હતું તે એ

જાણતો હતો, છતાં સ્વામી તે સ્વામી એમ સમજી એનામાં સ્વતંત્ર ધર્મ પોતાના નામના સિક્કા પાડવાની સત્તા હતી, તોપણ તેનો ઉપયોગ ક્યો નહિ. વર્ષા ૧૪૦૪ માં એનો છોકરો તાતારખાન મરી ગયો તે વખતે તરતજ એણે રાજ્યપદ સ્વીકાર્યું નહિ. જે એ હુમ્મો આદમી હોત તો એના છોકરાએ એક વખતે સિક્કા પાડ્યા હતા તો એને સાર પોતાના નામના સિક્કા પડાવવાનો રસ્તો ખુલ્યો હતો. દિલીપતિના શ્રવણે પોતે રાજ્યપદ ન ધારણ કરવું એ હેતુથી એણે પોતાના નાનાભાઈને ગાદી આપવાને કહ્યું પણ તે નાનાભાઈ શરખાને પણ ગાદી લેવાની ના કહી હતી. ૧૪૦૪-૧૪૦૭ સુધી એ પોતે રાજ્યનો બધો કારભાર ચલાવતો હતો તોપણ એણે રાજ્યપદ સ્વીકાર્યું નહોતું. પણ જ્યારે અમીર ઉમરાવોએ ધણું દયાણુ કર્યું સારે ન છૂટકે એણે ૧૪૦૭ માં રાજ્યપદ સ્વીકાર્યું હતું.

સુલતાન મહમદના મરણ પછી અફરખાને રાજ્યની લગભગ પાછી હાથમાં લીધી અને બધા ઉમરાવોએ એ બાબત ખુશી દર્શાવી હતી. તાતારખાનના છોકરા અદમદખાનને અફરખાને યુવરાજ નીમ્યો અને તેને સારી તરખીએત આપવા હુકમ કર્યો.

ઇ. સ. ૧૪૦૪ માં તૈમુર પોતાના રાજ્યમાં મરી ગયો તેથી ઇકબાલખાને દિલ્લીમાંથી નીકળી દિલ્લીનો સુલતાન મહમદ જે કોનોખાં બરાયો હતો તેના પર ચઢાઈ કરી. દિલ્લીનો સુલતાન કિલ્લામાં બરાયો તેથી ઇકબાલખાને કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. પણ કિલ્લો ધણો મજબુત હોવાને લીધે ઇકબાલખાનને દિલ્લી પાછા જવું પડ્યું.

ઇ. સ. ૧૪૦૫ માં અફરખાને દિલ્લીના સુલતાનની મદદે લશ્કર લઈ જઈ ઇકબાલખાનને દિલ્લીમાંથી હાંકી ગાદી સુલતાનને આપવાનો વિચાર કર્યો, પણ એવામાં એને ખબર મળી કે ઇકબાલખાન અને ખીઝરખાન કે જે સૈયદ વંશનો પહેલો રાજા થયો તેની વચ્ચે બારે લડાઈ ચઈ છે અને તેમાં ઇકબાલખાન મરી ગયો છે. ખીઝરખાને સુલતાન મહમદને કોનોખી બોલાવી તેના બાપદાદની ગાદી આપી પણ રાજ્યનો કારભાર પોતાના હાથમાં રાખ્યો. આ કારણને લીધે અફરખાને દિલ્લીનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

દિલ્લીના સુલતાનના નામના સિક્કા પડતા બંધ થયા ને ખરા સુલ-

તાનની સત્તા ખીલકુલ રહી નહિ તેથી અમીરઉમરાવોએ ઝફરખાનને રાજ્યપદ તથા રાજ્યછત્ર ધારણ કરવાનું ઈ. સ. ૧૪૦૭ માં કહ્યું. અમીરોએ કહ્યું, “રાજ વગર રાજ્ય સાફ દેખાય નહિ અને તમારા સિવાય ખીલું કોઈ લાયક નથી, માટે તમારે રાજમચ્છિત્ર ધારણ કરવાં જોઈએ.” તેથી પોતાના છોકરાના મરણ પછી ત્રણ વર્ષ અને સાત મહિને લોકોની લાજણીને માન આપવા ખાતર ૧૪૦૭ માં ખીરપુરમાં ઝફરખાને મુઝફ્ફરશાહ નામ ધારણ કર્યું અને ગાદીએ બેઠો.

ગાદીએ બેઠા પછી મુઝફ્ફરશાહે માળવા, ખંભાત, કચ્છ વગેરે દેશો છતી પોતાની સત્તા સાં ફેલાવી.

મુઝફ્ફરશાહનું મરણ નીચે પ્રમાણે નીપજ્યું કહેવાય છે. અસારવા ગામના કોળીઓએ બળવે કરી લુટફાટ કરવા માંડી, તેમને સમ કરવાને અહમદખાનની સરદારી નીચે એક લશ્કર મોકલ્યું. અહમદખાન શહેર બહાર જઈ ખાન સરોવર આગળ છાવણી કરી પડ્યો. સાં એણે વિદ્વાન અને ધર્મચુરત મુલ્લાઓને જોલાવી પૂછ્યું, “જો એક આદમી ખીજા આદમીના બાપને ગુન્હા વગર મારી નાખે તો ખીજા આદમીને પહેલા આદમીને મારી નાંખવાને હક છે કે નહિ?” દરેક આદમીએ હા કહી અને અહમદખાને બધાની પાસે કાગળ પર લખાવી લીધું કે એમાં કોઈ પાપ નથી. ખીજે દિવસે અસારવા ન જતાં એકદમ શહેરમાં દાખલ થયો અને પોતાના દાદાને ક્રેદ કરી ઝેરનો પ્યાલો પીવડાવી મારી નાંખ્યો (૧૪૧૧). સુલતાને તેને કહ્યું, “દોકરા આટલી બધી ઉતાવળ શા માટે? હું ક્યાં લગી જીવવાનો હતો અને જે આ બધું છે તે તાર્જન હતું.” અહમદખાને જવાબ દીધો, “તારી ધડી ભરાઈ રહી છે અને તું તેને એક મિનિટ અગાડી પાછળ કરી શકશે નહિ.” સુલતાને કહ્યું, “એક બે શબ્દ કહ્યું હું તે સાંભળ જે આદમીઓએ તને આ ફત્વની સલાહ આપી છે તેનામાં ભરોસો મૂકતો નહિ અને તેને મારી નાંખજો. કોઈ પણ દિવસ દારૂ પીતો નહિ; કારણ કે રામજોને તે છાજતું નથી. શેખ મલીક અને શીર મલીક નામના બે વિશ્વસંતોષી ઉમરાવો છે તેને મારી નાંખજો.” આ પ્રમાણે ૬૯ વર્ષની ઉંમરે મુઝફ્ફર શાહ મરી ગયો અને તેને પાટણના કિલ્લામાં દાટવામાં આવ્યો. પોતાના દાદાના મરણ પછી અહમદશાહને પોતાના આ ફત્વને માટે ધણો પસ્તાવો થયો અને

જુવાનીના છાકમાં અને નાદાનીયતમાં કરેલા અપકૃલને લીધે કાઠ પશુ દિવસ હસતો માલમ પડ્યો નથી.

તારીખે અલ્પશી અને તબકાતે આકબરીમાં લખ્યું છે કે ધડપણમાં મુઝફ્ફરશાહને કંઈ દરદ થયું તેથી એણે ગાદી ત્યાગ કરી પોતાના પૌત્રને આપી હતી. ગાદી ત્યાગ કીધા પછી પાંચ મહીને સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ મરી ગયો.

મુઝફ્ફરશાહ બહાદુર લડવૈયો, રાજનીતિગ, આગ્રહી અને ઉદમી પુરુષ હતો. સત્તા મેળવવાની ઉત્કંઠા અને લોભ એનામાં જોવામાં આવતાં નહોતાં. સાહસ કરતાં ધીરપણું એના દરેક કૃત્યમાં જોવામાં આવે છે. એનામાં જે વિવેકની લાગણી હતી તે એના દિલ્લીપતિ તરફના વર્તનમાં માલમ પડે છે. જુરસામાં ને જુરસામાં એણે પોતાના છાકરાનું મત્સ્ય કરાવ્યું એ મોટો દોષ લાગે છે. પણ મુસલમાની ઇતિહાસ જોતાં તથા રાજદ્વારી ખટપટનો વિચાર કરતાં એ મોટો ગુન્હો કહેવાય નહિ. પણ આવો આદમી જેણે સલ્તનત સ્થાપી તેને કમોતે મરવું પડ્યું એ શાય જનક વાત છે.

મીઠું.

એક ભાગ સોડીયમ અને બે ભાગ ક્લોરાઈન મળ્યા સોડીયમ ક્લોરાઈડ થાય છે તેને મીઠું કહે છે. તેની ફોર્મ્યુલા NaCl છે. મીઠું એ પહેલધાર વસ્તુ છે, અને ન્યારે તે પુરેપુરું શુદ્ધ હોય છે ત્યારે તેના પહેલ રંગ વિનાના અને ખારદર્શક હોય છે. કેટલાક ક્ષારો જેવા કે સોડીયમ સલ્ફેટ, સોડીયમ કાર્બોનેટ, મેગ્નેશીયમ ક્લોરાઈડ, કૅલ્શિયમ ક્લોરાઈડ, કૅલ્શિયમ મલ્કેટ વગેરે આછાવત્તા તેમાં ગળેલા હોવાથી તેનો રંગ ધોળો આસમાની લાગે છે. લોહક્ષારનો સિંધવમા ભેગ હોવાથી તેનો રંગ રતાશ-પડતો હોય છે. ઘણાખરા ક્ષારો હડા કરતાં ગરમ પાણીમાં વધારે ઓગળે છે, પણ મીઠું હડા તેમજ ગરમ પાણીમાં સરખી રીતે ઓગળે છે.

મીઠું ઘણી રીતે બનાવાય છે. કેટલેક ઠેકાણે જમીનમાંથી ખોદીને કાઢે છે તેને સિંધવ કહે છે. સમુદ્ર, સરોવર, નદી, કુવા કે ઝરણના ખારા

પાણીમાંથી જુદી જુદી રીતે મીઠું બની શકે છે. ખારી માટીમાંથી પણ મીઠું મેળવી શકાય છે.

ઇંગ્લંડમાં જમીનમાંથી પુષ્કળ મીઠું કાઢવામાં આવે છે. નૉવિય પરગણામાં જમીનની સંપાદીથી ૨૦૦ થી ૨૫૦ ફૂટની ઊંડાઈએ સિંધવની પુષ્કળ ખાણો છે. કેટલીકે ખાણોમાં ૯૦ ફૂટ જાડાઈના મીઠાના થર છે, વીન્સફર્ડ, બ્લીલ્લોક, વુર્સ્ટર શાયરમાં સ્ટૉક, ડ્રાઇસવિય વગેરે ઠેકાણે જમીનમાં સિંધવ ધણો છે. સ્ટૉફર્ડ શાયરમાં સ્ટૉફર્ડ પાસે ૭૮ ફૂટ જાડાઈના મીઠાના થર છે, અને તે સંપાદીથી બહુ ઊંડા નથી. ઇ. સ. ૧૮૮૯ માં લેંકેશાયર પરગણામાં વૉલની અને ફ્લીટવુડ પાસે ૧૦૦ થી ૫૦૦ ફૂટ જાડાઈના મીઠાના થરો જમીનથી આસરે ૩૦૦ ફૂટની ઊંડાઈએ શોધી કાઢવામાં આવ્યા. આ ખાણોમાંથી સન ૧૮૯૦ માં પ્રથમ મીઠું કાઢવામાં આવ્યું. આ મીઠાની નિકાસ હિંદુસ્તાનમાં બંગાળા, બ્રહ્મદેશ તથા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વગેરે ઠેકાણે થાય છે. ઇંગ્લંડની પૂર્વ તરફ મિડલ્સ અને હાર્ટ્સપૂલ પાસેની જમીનમાંથી જથાબંધ સિંધવ નીકળે છે. ૪૦ ચો. મા. ધલ જેટલા વિસ્તારની જમીનમાં ૫૦ થી ૧૧૫ ફૂટ જાડાઈના મીઠાના થર છે. ઇંગ્લંડની પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વ તરફ ચોાછી ઊંડાઈએ જમીનમાંથી મીઠું નીકળે છે. એથાયર અને સ્ટૉફર્ડ શાયરમાંથી ૧,૬૦,૦૦૦ ટન જમીનમાંથી ૧૭,૩૦,૦૦૦ ટન ખારા પાણીમાંથી મીઠું બનાવાય છે. ૩૦,૦૦૦ ટન સિંધવ કેરિક્કર્ગસ પાસેથી નીકળે છે.

ઇંગ્લંડનું વધારેમાં વધારે મીઠું યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને હિંદુસ્તાન ખાતે નિકાસ થાય છે. હિંદમાં દર વર્ષે ૨,૦૦,૦૦૦ ટન અને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ૫૦,૦૦૦ થી ૭૫,૦૦૦ ટન જેટલું જાય છે. એકલા લિવરપુલથીજ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, બ્રિટિશ ઉત્તર અમેરિકા, વેસ્ટ ઇન્ડીઝ, દક્ષિણ અમેરિકા, આફ્રિકા, ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ, ઑસ્ટ્રેલિયા અને ફ્રાન્સ, હૉલેન્ડ, બેલ્જીયમ વગેરે યુરોપખંડના દેશોમાં મળી સાડા નવ લાખ ટન મીઠું નિકાસ થાય છે. એવી ગણતરી થઈ છે કે લંડનમાં દરરોજ ૧૧ ટન મીઠું વપરાય છે.

જર્મનિમાં પણ પુષ્કળ મીઠું નીકળે છે. લાંનું મીઠું આખા જર્મનિને પુરું પાડવા ઉપરાંત રશિયા, ઑસ્ટ્રિયા અને રુઝિન્વિયા ખાતે મોકલવામાં આવે છે. સન ૧૮૭૭-૭૮ માં મીઠું પકવવામાં લાં ૭૭ કાર-

જામાં આ પાંદડાં પવિત્ર અને શિવને પ્રિય ગણી ચઢાવે છે. તેનાં પાંદડાં ત્રણ ત્રણ સાથે વળગેલાં હોય છે.

ચમન—વિશેષ નામ છે.

૫ પતંગ—કનકવો.

ધનુષ—કામરું (તીર ફેંકવાનું.)

ચોરસ—આકૃતિમાં ચારે બાજુએ અને ખૂણા સરખાં જોઈએ.
(કિંગ્ડોર્મનના માનનો ઉપયોગ કરાવવો.)

૭ ધમણ—ભટ્ટી ફેંકવાનું અમુક જાતનું ચામડાની બનાવટનું સાધન છે. તેની સાથે ધમ ધાતુ વપરાય છે. (ધમણ ધમવી.)

ધન—કિંગ્ડોર્મનની રીતે બનાવતાં, અને પછી તેના ગુણો શિખવે.

૮ ઉજ્જમ—વિશેષ નામ છે.

ઉમર—વિશેષ નામ છે.

ઉતરડ—પ્રલક્ષ બતાવે. માટલાં મોટા નાનાના ક્રમમાં એક બીજા ઉપર ગોઠવે છે તે.

વળ—નામ અને ક્રિયાપદ તરીકે વપરાય છે. અહિં નામ તરીકે વપરાયું છે.

૯ ઢગ—ઢગલો.

ગદ—કિલ્લો. આ શબ્દ કાઠીઆવાડમાં બહુ વપરાય છે.

ઢણુ—એ પધસાનો સિક્કો. સુરત જિલ્લામાં એને અડીકો કહે છે.

ધયળ—એક જાતનું ઝીણું કીડા જેવું પ્રાણી. (પ્રલક્ષ બતાવવું.)

રથ—અમુક જાતની ચાર પૈડાંવાળી અને દેરા જેવા આકારની છત્રોવાળી ગાડીને હાલ રથ કહેવામાં આવે છે. આગળ ગમે તેવી ગાડીને રથ કહેતા હશે તેવું લાગે છે.

૧૦ હળ—અસ્રમ કરીને શહેરતા મહેતાજીઓએ પ્રલક્ષ બતાવવું.

હરણુ—બની શકે તેણે પ્રલક્ષ બતાવવું, ન બને તો રમકડું કે ચિત્ર તો જરૂર બતાવવું.

૧૧ ફણુસ—એક જાતનું ધણું મોટું ફળ છે. સુરત જિલ્લામાં તે ધણું જેવામાં આવે છે. તેમાંથી ચાંપાં નીકળે છે તે ખાવામાં આવે છે. (અપૂર્ણ.)

મિ. કાન્નમચ્ચલી અસગરચ્ચલી મુનશી લખી જણાવે છે, અને તેથી અમને માલમ પડે છે કે ચાલુ પુસ્તકના પાના ૭૯ માના લખાણમાં આવેલ સેવક કુતુબ-ઉલ-આલમના નામને મુસલમાન લોકો બહુ માનની નજરથી જુએ છે; માટે સર્વે વાચકોને વિનંતિ છે કે તે નામને એક વચનથી લખે-લું છે, તે બૂલ સમજી માનાર્યે બહુવચન યોજીને તેમણે વાંચવું.

એડિટર.

કેળવણીખાતાની ખબરો.

જાહેર ખબર.

આ ઉપરથી ખબર આપવામાં આવે છે કે વર્નાક્યુલર સ્કૂલ ફાઇનલ પરીક્ષા તા. ૨ સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૭ સોમવારને અને ત્યાર પછીના દિવસોએ ઉત્તર વિભાગમાં નીચેનાં મધ્યસ્થળોએ લેવામાં આવશે:—

અમદાવાદ

બરૂચ.

નડિયાદ.

સુરત.

ગોધરા

ચાણા.

૨. તા. ૧૬ મી જુલાઈ ૧૯૦૩ ના મુળદ્ધ સરકારી ગેઝેટ ભાગ પહેલાને ૮૭૩-૮૭૪ પાને પ્રમિદ્ધ કરેલા સુધારેલા નિયમો પ્રમાણે પરીક્ષા લેવામાં આવશે.

૩. ઉમેદવારોએ પોતાની અરજીઓ તા. ૧ લી ઑગસ્ટ ૧૯૦૭ ને દિવસે અગર તે અવધ મધ્યસ્થળોના પ્રમુખ ઉપર મોકલી આપવી; તે તારીખ પછી કોઈ પણ અરજી લેવામાં આવશે નહિ.

૪. જે ઉમેદવારો ચાણા મધ્યસ્થળમાં જોડવાના હશે તેમનું ધ્યાન મધ્ય ભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે મુળદ્ધ સરકારી ગેઝેટ ભાગ બીજામાં પ્રસિદ્ધ કરેલી જાહેર ખબર તરફ ખેંચવામાં આવે છે.

૫. સન ૧૯૦૭ માટે અજમાયશ તરીકે પુરુષ ઉમેદવારોને દાખલ કરવાની ઉમ્મરની હદ ૧૭ વરસથી ઘટાડીને ૧૫ વરસની કરવામાં આવી છે.

અમદાવાદ,

F. B. Pendarves Lorr,

એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર,

તા. ૨૩ મી મે ૧૯૦૭

ઉત્તર વિભાગ.

વિનંતિ પૂર્વક જણાવવાનું કે દરકત શિક્ષક કોપીખુકોની સાથે અમોએ બીજી કોઈ પણ મૃજરાતી તથા અગ્રેજી યુગ સેન્ડે ૧ એક ટકાના કમીશનથી મોકલી આપવાની ગોઠવણ કરી છે. એક વખત કામ પાડી જોવાથી ખાત્રા થશે. ચેકિંગમાં જોછાખર્ચ થાય તેમ કરીશું જેઓની મરજી હોય તેઓએ નીચે સરનામે લખવું નોટપેડ કાગળ લીધામાં આવશે નાહ.

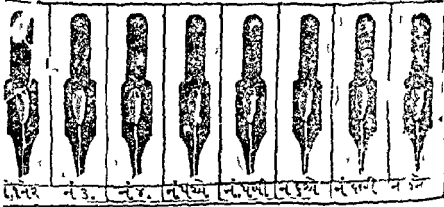
દરકત શિક્ષક કોપીખુકોના જાહેરક, જાગના, જુદા જુદા કદના, અક્ષરોને જ બન્ધ બેસતી સ્ટીલપેનો ખાસ ઇવાન્ડથી મોટા ખર્ચે બનાવી મગાવી છે એ સ્ટીલપેનો, જુજરાતી, મરાઠા, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને ધણી સગવડ ભરેલી છે. દરેક બોક્સમાં ૩૦-૬૦ કિસ્ત ફોના, જોછામાં જોછા ૮ બોક્સ મગાવનારને ૬૧ ટકા કમીશન મળશે. ને ૨૫ થી તેથી વધુ બોક્સ લેનારને ૧૨૧.૧૮ ટકા મળશે વેલ્યુપેએબલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મગાવનારને ખર્ચના ૦.૨૫ વધારે લાગશે. ભૂલી જતા નહીં, અને પૈસા પહેલાંથી મોકલાવનારને બોક્સના ખર્ચના ૧૦% આના લાગશે.

જામુના

આદરજી કાવસજી મારતર

દરકત શિક્ષક કોપી ખુકોની સ્ટીલપેનોના

જાહેર નં. ૩. નં. ૪. નં. ૫. નં. ૬. નં. ૭. નં. ૮. નં. ૯. નં. ૧૦.

આદરજી કાવસજી મારતર. દરકત શિક્ષક કોપીખુકો તથા સ્ટીલપેનોના પ્રગટ કરતાં અને કમિશન એન્ટ. ધોળી લખાવ મુખ્યર્થ.

સૂચના.

આ પત્રમાંથી સંધે લખાણુ એટિટ તરફ મોકલવું નોંધપેટ કાગળ સેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં લખાણુ ઉપર ધ્યાન આપાશે નહિ.

છાપના મોકલેલું લખાણુ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની એકજ બાજુએ લખવું તે અસુક માસમા છાપવા અથવા નાપસદ પડેલું લખાણુ પાંદુ મોકલવા બંધાતા નથી જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના તેમજ ખીજા ગૃહસ્થો કેળવણી તથા નિશાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશે તો તે પૂણુ યોગ્ય અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓર્ડ મોકલનારે કૃપન ઉપર પોતાનું ઠેકાણું અને મી બાબતના પૈમા છે તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવું તે વિના બૂન થવાનો સંભવ છે. પોસ્ટની ટિકિટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધા આનો વધારે મોકલવો, પોસ્ટ સિવાય ખીજા ટિકિટો લેવામા આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત આગાઉથીજ વરસ એકનો રૂ ૧-૦-૦ મળી છે; પોસ્ટેજ માફ છૂટક નવવના પોસ્ટેજ સાથે અઢી આના, પદવના ખર્ચ લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના પગારવાળા શિક્ષક તથા સ્કૉલરને ટપાવ ખર્ચ માટે રૂ ૦-૧૦-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈમા લેનાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું વિષય પસદ પડે તો તેની અમલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર હાથે પાને ૩. ૧ સુધી આપનામા આવશે અર્થાત્ તે એમા સમાસ થશે નહિ.

જાહેર ખર્ચાના ભાવમાંનીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ—

જાહેર ખર્ચાના છાપવાના ભાવ.

૩.	લીડી.	તો પ્રથમ પૂરે ચાન્ડ અને તે પછીના અગીઆર માસ લગી દર માસે રૂ ૧... .. ૨
૧...	...	...
૨	...	...
૩	...	...
૪	...	...
૫	...	...
૬	...	...
૭	...	...
૮	...	...
૯	...	...
૧૦	...	...
૧૧	...	...
૧૨	...	...
૧૩	...	...
૧૪	...	...
૧૫	...	...
૧૬	...	...
૧૭	...	...
૧૮	...	...
૧૯	...	...
૨૦	...	...
૨૧	...	...
૨૨	...	...
૨૩	...	...
૨૪	...	...
૨૫	...	...
૨૬	...	...
૨૭	...	...
૨૮	...	...
૨૯	...	...
૩૦	...	...
૩૧	...	...
૩૨	...	...
૩૩	...	...
૩૪	...	...
૩૫	...	...
૩૬	...	...
૩૭	...	...
૩૮	...	...
૩૯	...	...
૪૦	...	...
૪૧	...	...
૪૨	...	...
૪૩	...	...
૪૪	...	...
૪૫	...	...
૪૬	...	...
૪૭	...	...
૪૮	...	...
૪૯	...	...
૫૦	...	...
૫૧	...	...
૫૨	...	...
૫૩	...	...
૫૪	...	...
૫૫	...	...
૫૬	...	...
૫૭	...	...
૫૮	...	...
૫૯	...	...
૬૦	...	...
૬૧	...	...
૬૨	...	...
૬૩	...	...
૬૪	...	...
૬૫	...	...
૬૬	...	...
૬૭	...	...
૬૮	...	...
૬૯	...	...
૭૦	...	...
૭૧	...	...
૭૨	...	...
૭૩	...	...
૭૪	...	...
૭૫	...	...
૭૬	...	...
૭૭	...	...
૭૮	...	...
૭૯	...	...
૮૦	...	...
૮૧	...	...
૮૨	...	...
૮૩	...	...
૮૪	...	...
૮૫	...	...
૮૬	...	...
૮૭	...	...
૮૮	...	...
૮૯	...	...
૯૦	...	...
૯૧	...	...
૯૨	...	...
૯૩	...	...
૯૪	...	...
૯૫	...	...
૯૬	...	...
૯૭	...	...
૯૮	...	...
૯૯	...	...
૧૦૦	...	...

શાળાપત્રની સાથે કોઈ પણ હુકમિત વહેંચવામાં આવશે નહિ.

અંક ૮ મો.

પુસ્તક ૪૬ મું.

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

આગષ્ટ ૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
માસ.....	૨૨૫-૨૩૪
વાચનપદની નોંધ	૨૨૫-૨૩૧
જોડાણીના દોષ	૨૩૧-૨૩૪
કિન્ડર્ગાર્ટન.	૨૩૫-૨૩૮
મીઠું	૨૩૮-૨૪૭
વાચનમાળાના ખુલાસા	૨૪૭-૨૫૦
કેળવણીખાતાની ખબરો	૨૫૦-૨૫૬
કાલિયાડ મેવ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા ...	૨૫૦-૨૫૧
હાર્દ અને રોષેશિયવ સ્કૂલોની સ્કોલરશિપો. . .	૨૫૧-૨૫૨
મિડલ સ્કૂલ સ્કોલરશિપો	૨૫૩-૨૫૪
કાઝો શહાબુદ્દીન સ્કોલરશિપો.	૨૫૪
પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ મે. ટ્રેનિંગ કોલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા	૨૫૫
પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ મે ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા	૨૫૫-૨૫૬

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

આમદાવાદ.

“ યુનાઇટેડ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ દસ્ત સ્થાપીત રાખ્યા છે)

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

સર્વ જાતનાં ઇંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત પુસ્તકો વેચનાર તથા
અસિદ્ધ કરનાર કાળકાઢેવી રોડ-પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. મુંબઈ.

ટેકસ્ટબુક તરીકે સરકારે મંજૂર કરેલ સંસ્કૃતશાસ્ત્રનામાની પદ્ધતિ,
૧૮ મી આવૃત્તિ, ૩૦ આનો. વ્યાકરણ શિક્ષણ માળા અંક ૧ લો, (૫મી
આવૃત્તિ.) ૧ આનો. ધો. ૩ માટે; અંક બીજો (૫ મી આવૃત્તિ) ૨૦ આનો. ધો.
૪ માટે, નવું ગુજરાતી બાળ વ્યાકરણ (૮મી આવૃત્તિ) ૪૦ આનો. ધો.
૫, ૬, ૭ માટે, સામયિકી બુક તરીકે મંજૂર છે. પોસ્ટેજ ને વી. પી. ખર્ચ લેના-
રને શિર. કામચંદ ૫-૧૦-૧૫-૨૦ નંગથી અનુક્રમે ૧૦-૧૫-૨૦-૨૫
ટકા. પ્રેમચંદ કરમચંદ શાહ, ડે. એ. ઇન્સપેક્ટર. મુ. ગો. ૧૫.

સામયિકી તથા ધનામ માટે સરકારે મંજૂર કરેલ વ્યુત્પત્તિસાર ભા. ૧, ૦-૬-૦;
તથા ધોરણ માટે ગણિત, ૦-૩-૦, ક. ૨૦ ટકા. જે. બે. એ. એવેરી, બુનાગઢ.

આત્મારામ અને દલાબાઈની કમ્પનીની

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બાળબોધ છ નમ્બરમાં.

ફળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે મુખ્યધ ઈલાકાની
ગુજરાતી નિશાબોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

ફળવણી ખાતાના ધણા અનુભવી અમલકારોના મત લઈ ગુજરાતી
અક્ષરોનાં શુદ્ધ વલણ શોધી મઠી, તથા ધોરણને અનુકૂળ અક્ષરોનાં કદ

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પ્રટેલની.

ગુજરાતી કાપી બુક

નવા ધોરણના ક્રમ પ્રમાણે ટ્રિડરગાર્ટન પદ્ધતિએ આ કોપીબુકની રચના કરવામાં આવી છે.

સો (૧૦૦) ઉપરાન્ત ખરીદનારને ૩૦ રકા કમીશન મળશે

સખ એજન્ટસ. સુરત જુ મે કરસનદાસ નારણદાસ વલસાડ.
નરભેરામ ઉમીયાશંકર જલ્લાલપોર. ગણપતિશંકર નરહરીશંકર ભરૂચ.
કે. એલની કંપની. નડાયાદ. ન્યુ ગુજરાત ડેપો, છોટાલાલ ત્રિકમદાસ.
વઢવાણ. જેમ્સ ટાંચકશી રાજકોટ. લક્ષ્મીચંદ ઉત્તમચંદ, બેદર મે-
ધજી જામનગર. હેમરાજ ભદ્રવજી ભાવનગર. અબ્દુલકદુસેન આદ-
મજી. મુ'બાઈ. એન એમ. ત્રિપાઠીની કંપની કાલણા દેવીરાડ

સોલએજન્ટ. ચીમનલાલ મુનીલાલની કંપની, આરટોડીયારોડ-અમદાવાદ.

ઓરીએન્ટલ ડ્રોઈંગ બુક. નંબર ૧-૪ (મારી)

પ્રાથમિકી સ્કુલ ડ્રોઈંગ બુકસ. નંબર ૧-૮ પીકચરવાળા

નમુના અડધી કીમતે

ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડીપો અમદાવાદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ સું.

ઓગસ્ટ, ૧૯૦૭.

અંક ૮.

માસ.

ગયા અઠમા ' પાઠની નોંધ ' વિષે વિવેચન કયુ છે નોંધ કાઢાંની અગત્ય તથા રીતને લગતી કેટલીક જાણવા જોગ હકીકત લખી છે. હવે વિષયપરતે એ વિષે કેટલીક અગત્યની સૂચના કરીએ છીએ પ્રથમ ' વાચન ' નો વિષય લઈએ. શિક્ષકે જાણવું જોઈએ કે બધા વિષયની પેઠે એ વિષય માટે પણ ધોરણનો તિયાર કરી શિક્ષણ આપવાનું છે છેક નીચે- સા ધોરણોમાં શુદ્ધ ઉચ્ચાર તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાનું છે. કેટલોક છોકરાઓ ર, જ, વગેરે વર્ણના ઉચ્ચારો બરાબર કરી શકતા નથી. પ્રથમથીજ એવા દોષો તરફ પૂરતું ધ્યાન ન આપવાથી મોટી વયે એ દોષો પ્રજ્ઞ થઈ જાય છે તે દૂર કરવા ઘણા અધરા પડે છે. જાળવર્ગ અને પહેલા ધોરણમાં આ જાળત પર ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ દરેક વર્ણનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતા શિખવવું એ શિક્ષકે પ્રથમ ઉદ્દેશ રાખવો એટલું ચલા પછી સર- જતાથી વાચતા શિખવવા તરફ લક્ષ આપવું દરેક વર્ણનો શુદ્ધ ઉચ્ચારે શિ- ખવવા માટે કયા કયા વર્ણના ઉચ્ચાર કરવા છોકરાઓને અધરા પડે છે તે શિક્ષકે મોઢી કાઢવું અને પછી પોતે વારંવાર શુદ્ધ ઉચ્ચાર છોકરાના મન પર અસર થાય એવી રીતે કરી બતાવવો, તેમજ જે છોકરાઓ શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતા હોય તેવાઓ પાસે પણ ઉચ્ચાર કરવો અને એ ઉચ્ચારો તરફ જે છોકરાના ઉચ્ચારમાં ખામી હોય તેમનું લક્ષ ખેંચવું આથી તેમનો કંઈ શુદ્ધ ઉચ્ચાર તરફ કેળવાશે, પછી તેમની પાસે ઉચ્ચાર કરાવવા વારંવાર પ્રયત્ન કરવાથી આમ વર્ણોચ્ચારની ખામી દૂર થશે. આ છોક- રામાં ખોડ રનામાવિક છે, એની યજા શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી શકતી નથી

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પ્રેલની.

ગુજરાતી કાપી બુક.

નવાં ધોરણના ક્રમ પ્રમાણે ટિંડરગાર્ટન પ્રકૃતિએ આ કાપીબુકની રચના કરવામાં આવી છે.

સો. (૧૦૦) ઉપરાંત ખરીદનારને ૩૦ ટકા કમીસન મળશે.

સખ એજન્ટસ, સુરત બુ. સે. કરસનદાસ નારણદાસ, વલસાડ નરભેરામ ઉમીયાસંકર, જલસાલપોર, ગણપતિસંકર નરહરીસંકર, ભરૂચ કે. એલની કંપની, નડાયાદ, ન્યુ ગુજરાત ડેપો, છોટાસોલંકી ત્રિકમદાસ વઢવાણ, જયંદ તલકચી, રાંજકોટ, લક્ષ્મીચંદ ઉત્તમચંદ, ખેડેશ્વર મે. ધજ, જામનગર, હેમરાજ બલવજી, ભાવનગર, અખટલકુસેન આદ્ય મજ. મુખ્યાધ. એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની કાલિયા દેવીરોડ.

સોલએજન્ટ, ચીમનલાલ સુનીલાલની કંપની, આરોડીયારોડ-અમદાવાદ.

ઓરીએન્ટલ ડ્રાઇંગ બુક નંબર ૧-૪ (કારી)

પ્રાઇમરી સ્કુલ ડ્રાઇંગ બુક નંબર ૧-૮ પીઅરવાળા.

નમુના અડધી કીમતે

ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડીપો અમદાવાદ.

વાનો છે, તેમ ન થાય તો કેવળ વાચન નિરુપયોગી છે. વાંચનાર જે વાંચે છે તેનો અર્થ સમજે છે એમ તેના વાચનથી જણાવવું જોઈએ, જો તે અર્થ સમજી વાંચતો હશે તો જુદા જુદા ભાવ જતાવવા ધાંટામાં ફેરફાર કરશે તેમજ યોગ્ય શબ્દો પર ભાર મૂકશે. જેમ અયોગ્ય સ્થળે અટકવાથી વાચન દૂષિત થાય છે તેમ અયોગ્ય શબ્દો પર ભાર મૂકવાથી પણ દૂષિત અને હાસ્યકારક થાય છે. વળી ગદ્ય અને પદ્યનું વાચન જુદી રીતે થવું જોઈએ એ તો સ્પષ્ટજ છે. ગદ્યની પેઠે પદ્ય વાંચવું એ ભૂક્ષ-ભરેલુંજ છે. પદ્યનો રાગ કે છન્દ સમજી ક્યાં ક્યાં તાલ આવે છે તે કેવી દબે એ રાગ કે છન્દ ગવાય છે તે શિક્ષકે જાણી છોકરાંને શિખવવું જોઈએ. આ પ્રમાણે ધોરણપરતે ઉચ્ચારશુદ્ધિ, સરળતા, વિરામ, ભાવ વગેરે પર શિક્ષકે ધ્યાન આપવું. પોતે શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી જતાવવા, તેમજ નમુનાદ્વાર વાચન વાંચી જતાવવું. કેટલેક પ્રસંગે છોકરાઓ પાસે સાથે વંચાવવું અને કેટલેક પ્રસંગે ઉપસા નંજર પાસે વંચાવી તે તરફ નજાણા છોકરાંઓનું ધ્યાન ખેંચવું. વળી વર્ગશિક્ષકે કયા વિષયમાં કયાં છોકરાં નજાણાં છે તે જાણવુંજ જોઈએ; અને જે વિષયમાં જે છોકરાં પાછળ પડતાં હોય તેમના પર તે વિષયમાં ખાસ લક્ષ આપવું. આ રીતે જે છોકરાં વાચનના વિષયમાં નજાણાં હોય તેમના પર ખાસ ધ્યાન આપવાથી તેઓ ઝટ મુધરશે. વાચન એવી રીતે થવું જોઈએ કે જેના હાથમાં ચોપડી ન હોય તે પણ એનો અર્થ સમજી શકે. શું વાંચે છે તે જાણવા હાથમાં ચોપડી લેવી પડે તો વાચન અપૂર્ણજ સમજવું. કોઈ કોઈ પ્રસંગે શિક્ષકે હાથમાં ચોપડી લીધા વગર છોકરાંનું વાચન સાંભળવું અને બરાબર સમજાય નહિ તો એમ સમજવું કે વાચનમાં ખામી છે. વળી કેટલીક વખત વર્ગમાં વાંચનાર છોકરા સિવાય બીજા કોઈ પાસે ચોપડી રખાવવી નહિ, અને પછી તેની પાસે વંચાવવું. આથી સ્પષ્ટ બોલવાની કેવી જરૂર છે તે તેને સમજશે. કેટલાક છોકરાને બહુ ધીમે બોલવાની ટેવ હોય છે તે ટેવ દૂર કરવી એ પણ શિક્ષકનું કામ છે. બધા સાંભળે એટલે મોટે ધા-ટથી વાંચવાની ટેવ પાડવી. વર્ગમાંથી દૂર ખેડેડી તેવા છોકરાઓ પાસે વંચાવવું અને દૂરમાં દૂર બેઠેલો છોકરો પણ સાંભળી શકે એવી રીતે વાંચે સાંભળી ફરી ફરીને વંચાવવું.

વોચનને વિષે આટલી સામાન્ય હકીકત આપ્યા પછી નોંધમાં કંઈક જાણત પરંતુ લેક્ષ આપવું તે કહેવાની જરૂર છે. જે જે શબ્દોના ઉચ્ચાર કે અર્થ અધરાં પડશે એમ લાગે એવા શબ્દોનો યાદી શિક્ષકે અંગ્રહી કરી રાખવી અને તે કેવી રીતે શિખવવા તે વિષે પણ અંગ્રહી થી વિચાર કરી રાખવો. અર્થ છુટા સમજાવવા નહિ, પણ વાક્યોમાં શબ્દો વાપરી સમજાવવા. આખા વાક્યોનો અર્થ સમજાવ્યે એવો વાક્યો વાપરવાં તે તેમાં જે શબ્દો નવીન હોય તે વાપરવા, એટલે છોકરાં તેનો અર્થ અટકળથી કહી શકશે. અર્થ આપડ્યા પછી તેમની પાસે તે શબ્દોનો ઉપયોગ કરાવવો એટલે અર્થનો સંસ્કાર મન પર વધારે દંઢ થશે. જે શબ્દોનો અર્થ સમજાવવો હોય તેનાથી અધરાં શબ્દમાં તે સમજાવેવો કે માત્ર પર્યાયશબ્દ આપી સંતુષ્ટ થવું એ જૂઠાભરેલું છે. ઘણા શિક્ષકો એવી ભૂલો કરે છે. બાળક છોકરા અમુક શબ્દોનો અર્થ સમજતા હોય એમ લાગે તો બસ છે. તેને માટે પર્યાયશબ્દ આપી શકે નહિ તો હરકત નહિ. પર્યાય અપાવવોજ એમ શિક્ષકે ઉદ્દેશ ન રાખવો.

વાચનના વિષય માટે બીજી જાણત લક્ષમાં રાખવાની છે તે એ કે વ્યવસ્થાકરણ, વ્યાકરણ, જોડણી, અને વ્યુત્પત્તિ એ વિષયોને ધોરણેનું ઉસારે યથાયોગ્ય હમેશ વાચન સાથે જોડવા. ઘણા શિક્ષકો એમાંનો કોઈપણ વિષયને વાચનના વિષય સાથે જોડતા નથી. આનું પરિણામ એ થાય છે કે વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ અને વાક્યવ્યવસ્થાના વિષયો નીરસ થઈ છોકરાંને ઘણાજ અપ્રિય લાગે છે. એ વિષયો શિખવવાનો તેઓ હેતુ સ-

આવી રીતે વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણના વિષયો વાચન સાથે શિખવવાથી જોડણી, શબ્દજ્ઞાન અને અર્થજ્ઞાનમાં વધારો કરી શકાય છે અને શિક્ષણ રસિક થાય છે. સમજીતી શિખવતી વખતે વસ્તુપ્રદર્શન અને ચિત્ર-પ્રદર્શનનો યથાયોગ્ય પ્રસંગાનુસાર ઉપયોગ કરવાનું ભૂલવું નહિ.

વાચનની નોંધ નીચેની રીતે કરવી—

વિષય—વાચન (પુસ્તક અને પાઠનાં નામ લખવો).

વખત—(જેટલો નિમિત્ત હોય તે લખવો).

ધોરણ—(જે શિખવવું હોય તે લખવું).

સાહિત્ય—દરેક છોકરા પાસે વાચનપુસ્તક, શિક્ષક પાસે વાચન-પુસ્તક, કાળું પાટીઉં છત્તાદિ.

હેતુ—(અ) નીચેના શબ્દોના ઉચ્ચાર અને અર્થ શિખવવા. (સામાન્ય રીતે અને વાક્યના સંબંધમાં). (જે શબ્દો અધરા લાગે તેની ટુંકી યાદી અહિં આપવી.)

(આ) શુદ્ધ ઉચ્ચારથી, સરળતાથી અને ભાવપૂર્વક વાંચતાં શિખવવું (ધોરણપરત્વે યથાયોગ્ય લખવું).

(ઇ) શબ્દોનું પદ્મજેદ, વાક્યોનું પૃથક્કરણ, અને શબ્દોની જોડણી અને વ્યુત્પત્તિ શિખવી ભાષાશાસ્ત્ર સંબંધિત વધારવું. (આ રચને ટુંકામાં જે જે શબ્દો કે વાક્યોનું વ્યાકરણ વગેરે શિખવવું હોય તે લખવું).

પાઠની યોજના.

(અ) શુદ્ધ ઉચ્ચાર માટે મનોમયન—જે શબ્દોના ઉચ્ચાર કરવા અધરા પડે તેવા શબ્દો એકઠા કર્યા હોય તેનો ઉચ્ચાર શિખવવો. શિક્ષકે જાતે શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરી બતાવવો, વર્ગ પાસે સાથે ઉચ્ચાર કરાવવો, છુટા છુટા છોકરાઓ પાસે ઉચ્ચાર કરાવવો, અને નખંજા હોય તેમની પાસે ખાસ કરાવવો. દરેકને શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતાં આવડે ત્યારે જ શિક્ષકે સંતુષ્ટ થવું. પછી એજ શબ્દો કાળા પાટીઆ પર લખવા અને તેમનો ઉચ્ચાર કરી કરાવવો.

(આ) શિક્ષકનું નમુનાદાર વાચન અને છાત્રાનું એકઠું વાચન—નોંધમાં એક નાનો પરિચ્છેદ (પરેઆશ) લખવો અને શિક્ષક ક્યાં ક્યાં અટકવાનો છે તે જતાવવા વચ્ચે વચ્ચે ઊભી લીટી મૂકવી. એવી રીતે એકેક વાક્ય વાંચી વર્ગ પાસે સાથે વંચાવવું. પછી છુદું છુદું વંચાવવું. છાત્રાઓ પાસે ભૂલો શોધાવવી. એમ પરિચ્છેદ પૂરો કરવો.

ઉપલાં ધોરણમાં તેમજ નીચલાં ધોરણોમાં પણ દરેક શિક્ષક આરંભમાં નમુનાદાર વાચન વાંચી જતાવવાની જરૂર નથી. ઉપલા નંબર જેઓમાં વાંચવાની શક્તિ આવી હોય તેમની પાસે વંચાવવું અને તેમના દોષો ખીળ છાત્રાઓ પાસે દઢાવવા. વળી યોગ્ય રીતે તે દોષોમાંથી છાત્રાઓને મુક્ત કરવા પોતે ઉત્તમ નમુના તેમના સમક્ષ મૂકવા ને તે તરફ સર્વનું ધ્યાન ખેંચવું. દરેક પ્રસંગે સાથે વંચાવવાની પણ જરૂર નથી એ પણ લક્ષમાં રાખવું. ભાવ સાથે કેવી રીતે વંચાવ, ક્યા શબ્દો પર ભાર મૂકવાની જરૂર છે ને તે શા માટે, તે તરફ પણ છાત્રાઓનું લક્ષ ખેંચવું. ભાવ સાથે યોગ્ય રીતે વાંચવા માટે પાઠનો અર્થ છાત્રાંએ ખરોખર સમજવો જોઈએ; માટે સમજુતી શિખવતાં પહેલાં શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે અને વિરામચિહ્નને અનુસારે યોગ્ય રથજે અટકી વાંચતાં પ્રથમ શિખવવું. એવી રીતે વાંચતાં આવડ્યા પછી અર્થ સમજાવવો અને તે આવડ્યા પછી ભાવ સાથે વાંચતાં શિખવવું.

(ઇ) શબ્દ અને શબ્દસમુદાયની સમજુતી—ઉપર જે પરિચ્છેદ લખવાને કહ્યો છે તેમાં અધરા શબ્દો અને શબ્દ સમુદાયોની નીચે લીટી દોરવી. પછી એ શબ્દો એક પછી એક અનુક્રમે લખવા અને તેની જે સમજુતી આપવી હોય તે લખવી. પ્રદર્શન ને ચિત્રનો ઉપયોગ કરવો હોય તો તે પણ લખવું.

(ઈ) વ્યાકરણ, વાક્યપૃથક્કરણ અને વ્યુત્પત્તિ—જે જે શબ્દોનું પદ્મચ્છેદ કરાવવું હોય, જે વાક્યનું પૃથક્કરણ શિખવવું હોય અને જે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શિખવવી હોય તે અનુક્રમે લખી તેની સામા યોગ્ય ઉત્તર લખવો ને તે શિખવવામાં પૂર્વના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી 'જન-ણીતા પરથી અજાણ્યા પર જવાનું' સૂત્ર કેવી રીતે લાગુ પાડશો તે દર્શાવવું.

(૭) દરેક પરિચ્છેદ એ રીતે શિખવવો અને દરેકને અન્તે વર્ગને તેનો સાર પૂછવો; તેમજ શબ્દોની જોડણી, ઉચ્ચાર, વ્યુત્પત્તિ વગેરે ને શિખવું હોય તેનું પુનરાવર્તન કરવું.

(૮) કાળા પાટીઆ પર લખવાની યાદી તૈયાર કરી લખવી.

જોડણીના દોષો.

ગઈ છમાસિક પરીક્ષા વખતે કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ તેમજ વધુ શિક્ષણ લેવા આવેલા શિક્ષકોના ઉત્તરપત્રોમાં જોવામાં આવેલા જોડણીના દોષોની ટીપ નીચે આપી છે. એ વિષે અગાઉ નિયમસહિત સંવિસ્તર લખવામાં આવ્યું છે, તેમજ અશુદ્ધ શબ્દોની માત્ર ટીપો પણ આપવામાં આવી છે (જુઓ શાળાપત્ર પુ. ૪૨ પૃ. ૧૨૯—૧૪૦, તેમજ શાળાપત્ર પુ. ૪૬ પૃ. ૮—૧૫), તેમ છતાં બૂલો વારંવાર થયાંજ કરે છે તેનું કારણ શુદ્ધ લખાણ તરફ દુર્લક્ષજ છે. શિક્ષકો તેમજ જોડો શિક્ષકો થવાના છે તેઓ આવી બૂલો કરે તો પ્રાથમિક શાળાનું શિક્ષણ કેમ સુધરે ? એવી બૂલો કૉલેજમાં શિક્ષણ લેતા વિદ્યાર્થીઓ કરે છે તો બહારના શિક્ષકો જોડો અશિક્ષિત છે તેઓ કરે તેમાં તો નવાઈજ શી ! આવી બૂલો શિક્ષિત તેમજ અશિક્ષિત શિક્ષકો ન કરે એવા હેતુથી તેમનું લક્ષ આકર્ષવા નીચે યાદી આપી છે. આશા છે કે સર્વ શિક્ષકો એ તરફ યોગ્ય લક્ષ આપી એવી બૂલો કરતાં અટકશે. શુદ્ધ ઉચ્ચાર ને શુદ્ધ લખાણ તરફ ધ્યાન આપવું એ તેમનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે એ તેમણે કદી વીસરવું નહિ.

અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
અપૂર્ણાંક,	અપૂર્ણાંક	પારિભાષીક	પારિભાષિક
અપૂર્ણક,		સાર, રહેતુ,	સારૂ, રહેતું,
અપૂર્ણક		જતુ, ખીજુ,	જતું, ખીજું,
ત્રીરાશી,	ત્રિરાશિ	ત્રીજુ, સાદુ વગે-	ત્રીજું, સાદું
ત્રિરાશી	"	ર (અનુસ્વારની	વગેરે
પંચરાશી	પંચરાશિ	ખામી)	
બહુરાશી	બહુરાશિ	નીચે	નીચે
રસીક, સ્વભાષીક	રસિક, સ્વાભાષિક	મુક્ત	મુક્ત
માનસીક	માનસિક	સ્થલ	સ્થલ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
નિરસ	નીરસ
પરિક્ષા, નિરિક્ષા	પરીક્ષા, નિરીક્ષા
મૂખ્ય	મુખ્ય
સતત	સતત
સૌંદર્યતા, સ્વાશ્રયતા	સૌંદર્ય, સ્વાશ્રય
પ્રાધાન્યપાત્ર	પ્રાધાન્ય
પુનરાવૃત્ત,	પુનરાવૃત્ત,
પુનરાવર્તન	પુનરાવર્તન
શાસ્ત્રિય	શાસ્ત્રીય
અન્તરદર્શન	અન્તર્દર્શન
લિન, તલિન	લીન, તલ્લીન
સમઘ્નીઆણુ	સમઘ્નિઆણુ
બુમિતિ, ત્રિકોણુ-	બુમિતિ, ત્રિકો-
મિતી, ત્રીકોણુ	ણુમિતિ, ત્રિકોણુ
શરિર, શારિરિક	શરીર, શારીરિક
પીષ્ટપેશણુ	પિષ્ટપેપણુ
હાની, નિતિ	હાનિ, નીતિ
દષ્ટી, સ્થિતિ, જ્ઞતિ,	દષ્ટિ, સ્થિતિ, જ્ઞ-
પ્રિતિ, આકૃતિ	તિ, પ્રીતિ, આકૃતિ
દુર	દૂર
રમણ્ય, સમરણ્ય	રમરણ્ય
દ્વીયર્થ	દ્વયર્થ
નીર્ઘા	નિઘા
કૃતિમ	કૃત્રિમ
સ્ફુર્તિ	સ્ફૂર્તિ
ચોત્ર	ચિત્ર
રહિત, કલ્પીત,	રહિત, કલ્પિત,
પરિચીત	પરિચિત

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
દ્રઢતા	દૃઢતા
દ્રષ્ટાન્ત, પ્રતિ	દૃષ્ટાન્ત, જ્ઞતિ
પ્રથક્કરણ્ય	પૃથક્કરણ્ય
ધર્મીષ્ટ રોગીષ્ટ	ધર્મિષ્ઠ રોગિષ્ઠ
ગંભીરપણ્ય	ગંભીરપણ્ય
સપૂર્ણ	સપૂર્ણ
તીરસ્કાર	તિરસ્કાર
પરિશિલન	પરિશીલન
સ્પષ્ટીકરણ્ય	સ્પષ્ટીકરણ્ય
નાન્યતર	નાન્યતર
બન્ને	બંને, બન્ને
અનુસ્વાર	અનુસ્વાર
અનુનાસિક	અનુનાસિક
અનુક્રમ	અનુક્રમ
વર્ણન	વર્ણન
કર્તરીપ્રયોગ	કર્તરિપ્રયોગ
શરણી	સરણી
અનુકુળ	અનુકૂળ
અમુક	અમુક
ઉદ્યોગ	ઉદ્યોગ
અકગણીત	અકગણિત
સંખ્યા	સખ્યા
આસ, આંશ,	અશ
આસ	
સુદ્ધમ	સદ્ધમ
પરીણામ	પરિણામ
સંસય, સંસય	સસય
વિવેશણ્ય	વિવેષણ્ય

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
વિશેષ	વિશેષ્ય
વિષેશ	વિશેષ
નીરૂપયોગી	નિરૂપયોગી
અદ્રશ્ય	અદૃશ્ય
પુસ્તક	પુસ્તક
ઉદાર	ઉદાર
ઉત્પન્ન, ઉત્પન્ન	ઉત્પન્ન
ઉત્સાહ	ઉત્સાહ
અવશ્ય	અવશ્ય
સ્પર્શ	સ્પર્શ
ન્યૂનતા	ન્યૂનતા
દોશ	દોષ
ઉત્તમ	ઉત્તમ
એકાગ્રતા	એકાગ્રતા
વિસ્તીર્ણ	વિસ્તીર્ણ
સ્વઆશ્રય	સ્વાશ્રય
સુચક	સૂચક
રૂચી	રુચિ
વ્યવહારિક,	વ્યાવહારિક
વ્યવહારીક	"
વ્યાપનિ	વ્યાપ્તિ
અન્યમિત	અનિયમિત
શુદ્ધ	શુદ્ધ
અવતાર	અવતાર
ધાતું, હેતું	ધાતુ, હેતુ
સમુદ્ધ	સમુદ્ધ
ગૂઢ	ગુહ્ય
વ્યવહાર, વ્યાવહાર	વ્યવહાર

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
મલે છે	મળે છે
મક્ષતું	મળતું
વિગેરે	વગેરે
વહન્યાભાવ	વહન્યભાવ
દૂષિત	દૂષિત
વિશિષ્ટ	વિશિષ્ટ
ગાયત્ય	ગોત્વ, ગાય- પણું
વાખ્યા, વાખ્યા	વ્યાખ્યા
નીયમિત	નિયમિત
આવશ્યકતા	આવશ્યકતા
શૂન્ય	શૂન્ય
ઉદાત	ઉદાત્ત
નિગમ્ન	નિગમન
અભ્યાસ	અભ્યાસ
લઘુતમ,	લઘુતમ
લઘુતમ	"
સતાંશ	શતાંશ
સહસ્રાંશ	સહસ્રાંશ
મૂળતત્ત્વ	મૂળતત્ત્વ
સમુદ્ર મથન	સમુદ્રમથન
ધન્વન્તરી	ધન્વન્તરિ
કામદૂગા	કામદુધા
સારકું	શાર્કું
અમૃત	અમૃત
વાસુકી	વાસુકિ
મણી	મણિ
વિશ્વ	વિષ્ણુ

અશુદ્ધ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
અક્ષોદિણી	અક્ષોદિણી	સુદ્ધિ	શુદ્ધિ
બહુમિહી	બહુમીહિ	આરોગ્યતા	આરોગ્ય
અવ્યભાવ,	અવ્યયીભાવ	હૃદય	હૃદય
અવ્યયભાવ	"	વનસ્પતી	વનસ્પતિ
આધિન	આધીન	જીણું	ઝીણું
સ્વાસ	શ્વાસ	સફેદ	સફેદ
પિતાંબર	પીતાંબર	ત્રીજીઆ	ત્રિજ્યા
કાળોનીક	કાળોનિક	ધાન	ધ્યાન
એસીડ	એસિડ	પૃથ્વી	પૃથ્વી
બાષ્પબવન	બાષ્પબવન	વિસુમત,	વિયુવટત
મતિદિન	મતિહીન	વિશુષ્ટ	"
પરીચય	પરિચય	દ્વીશુ	દ્વિશુ
પૂષ્કળ	પુષ્કળ	ચિન્હ	ચિન્હ
અમુલ્ય	અમૂલ્ય	ઉભયાન્વી	ઉભયાન્વયી
છીદ્ર	છિદ્ર	સિતકટીબંધ	શી તાટિ- બંધ
મિતાહાર	મિતાહાર	આસધ	ઔપધ
ખિમત્સ	ખીમત્સ	દરેક માણસો	દરેક માણસ
અપ્રીય	અપ્રિય	વસ્તુઓ હારા	વસ્તુહારા
કદાપી	કદાપિ		

લીટીને છેડે શબ્દો અધુરા હોય તો અધુરા છે એમ બતાવવા આડી લીટી મૂકતા નથી.

સામાસિક શબ્દોના અવયવો છૂટા પાડે છે—માનસ શાસ્ત્ર, માયાળુ પણું.

‘આધય’ જેવા અશુદ્ધ શબ્દો. ‘આધય’ એવો ભાષામાં શબ્દજ નથી. એને બદલે ‘પૂર્વગ’ વાપરવો.

‘આસક્તિ, સમજણ, ડટાપણ, ઉદાર, માયાળુ વગેરે શુભો’—શુભો ગણાવતાં નામની સાથે વિશેષણ વાપરે છે.

કિન્ડર્ગાર્ટન.

(સાંધણુ ૪૪ ૫૪ થી)

બક્ષીસ ૧૩ મી.

મસ્તાવના:—આ ઉદ્યોગમાં કાતરથી કાગળોના કડકાઓ કાપી, કાપેલા કડકાઓ છુટા કરી, તેમને કાર્ડબોર્ડ કે પાટીઆં ઉપર લાઢી કે સુંદરથી સુંદર દેખાય તેમ ચોડવાના છે. કાતર જેવું ધારવાળું હથિયાર બાળકોને વાપરવા યોગ્ય નથી એમ ધારીને ઘણા વિદ્વાનો આ ઉદ્યોગ બાળકને લાયક ગણતા નથી, પરંતુ આ ઉદ્યોગ બાળકને કેટલો પ્રિય છે તે સૌ જાણે છે. જ્યારે લાગ શ્રાવે ત્યારે બાળક કાતર લેવા ચૂકતું નથી અને દરેક ઘરમાં તેમની અગ્નિનતાથી કાતરથી કાપેલી અને તેથી થયેલા નુકસાનવાળી ચીજોનો ઢગલો હોય છે. બાળકોની રમતો અને તેમનાં સ્વાભાવિક વલણોનું અવલોકન કરવાનો અને તેને સીધી દિશામાં દોરવાનો ક્રોએલ સાહેબના સંબંધનો આ એક વિશેષ દાખલો છે કાપવાનું અને તેના ધાટ કરવાનું વલણ બાળકના જન્મ સાથેજ જન્મ પામે છે; અર્થાત્ તેનું બીજ બાળકમાં હોય છેજ; તો તેને અમુક નિયમોમાં લાવીને દુનિયાદારીમાં ઘણી મદદરતની કાતર જેવી ચીજ વાપરવાની અને તેથી સુંદર ધાટો બનાવવાની તેમની ટેવને કેળવી ઉત્તેજન આપવું એ કંઈ ઓછું અગત્યનું નથી. બાળકનો આ ઉદ્યોગ સીધે રસ્તે દોરવામાં ન આવે તોપણ બાળકની એ ટેવ જવાની નથી, તેમજ તેઓ ઉપયોગની વસ્તુઓ કાતરના સાધનથી નકામી કર્યા વિના રહેનાર નથી. આ તેમનો વખત નિરર્થક નુકસાન કરવામાં જાય તેના કરતાં ઉપયોગી અને આનંદ ઉપજાવે તેવા ધાટો બનાવવામાં જાય તે વિશેષ પસંદ કરવા લાયક છે.

બાળક કાતરથી સ્વચ્છ રીતે અને ચોક્કસાઈથી કાતરતાં શીખે એ તેમની પાછળની નિયામની છંદગી ગાળવામાં બહુ અગત્યનું યર્ષ પડે છે, છોકરીઓને આગળ જતાં કપડાં સીવવાનો, અને તે પછી કપડાં વેતરીને સીવવા લાયક કપડાં તૈયાર કરવાનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. આ બક્ષીસ તેમને એક ઘણીજ સારી મદદગાર યર્ષ પડે તેમાં આશ્રય થું છે? જેમને કાતર વાપરવાની છૂટ નથી તેમને હાથે સારો નમુનો કપાય તે પહેલાં કેટલાં કપડાં બગડે છે, તેનો ખ્યાલ કરીએ તો

પુઠું ઉપર કાગળ ચોઢવામાં આવે છે, સારપછી કેટલીક વારે ચુંદર કે લાહી સુંઘવાથી જે ભાગ તરફ ઘાટ કે ખીજે કાગળ ચોઢવામાં આવ્યો હોય તે બાજુ તરફ પુઠું વળવા માંડે છે, માટે કાગળ લગાડવા પછી આપું પુઠું સુકાય સાસુથી તેને બે પાટલાની સપાટી કે એવી કોઈ ભારવાળી, અને જોની આપ્ત સપાટી સરખી રીતે દાખે તેવી બે વસ્તુઓની વચ્ચે દબાવી મૂકવું.

(૭) હાથ ધોવાને પાણી અને લોવાને રૂમાલ વગેરેની સગવડ રખાવવી.

(અપૂર્ણ.)

મીઠું.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૨૧ થી).

હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે ઠેકાણે બનતું મીઠું.

સૂરના—ગયા અકમાં આ વિષયની શરૂઆતમાં ‘ સોડીઅમ એક ભાગ અને ક્લોરાઈડ બે ભાગ (NaCl₂) ’ લખેલું છે તે સુધારીને ‘ સોડીઅમ એક ભાગ અને ક્લોરાઈડ એક ભાગ (NaCl) એમ વાચવું

મદ્રાસ ઇલાકા—અહીં પહેલાંના વખતમાં બે રીતે મીઠું બનાવવામાં આવતું. (૧) સમુદ્રના ખારા પાણીમાંથી (૨) ખારી માટીમાંથી. આ બીજી રીતે એટલે ખારી માટીમાંથી મીઠું બનાવવાની હાલ સરકાર તરફથી મના કરવામાં આવી છે, અને જોરસાથી કોમોરીન બ્રશિર સુધી દરીઆ કિનારે મીઠું પકવી આખા ઇલાકાને પૂર પાડે છે. યોડુ ધણુ મીઠું મુખર્ષ ઇલાકાથી અહીં આયાત થાય છે. સન ૧૮૮૯-૯૦ માં આ ઇલાકામાં કુલ ૧,૨૨૧,૦૦૦ મણ (૮૨૬ રતલનો) મીઠું સરકાર તરફથી અને ૮,૧૯૭,૦૦૦ મણ મીઠું ખાનગી રીતે પકવાયું હતું.

મુખર્ષ ઇલાકા—આ ઇલાકામાં સમુદ્રના કાંઠા પર દરીઆના પાણીમાંથી ધણું વર્ષો થયાં મીઠું પકવાય છે. ફક્ત યાણા પાસેજ મીઠું પકવવામાં ૨૦,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસો કામે લગાડવામાં આવે છે. પહેલાં ખંભાત પાસે મીઠું પકવવામાં આવતું, પણ સન ૧૮૮૧ માં લાંના નવાગ સાથે થયેલા કોલકરાર પ્રમાણે બ્રિટિશ સરકારે દર વર્ષે નવામને ચાળીસ હજાર રૂપીઆ આપવા કરી આ મીઠું પકવવાનું બંધ કર્યું છે, અને આખા

ખંભાત રાજ્યને અમુક દરે મીઠું પુરૂં પાડવાનો ઠગવ કર્યો છે. દક્ષિણમાં પહેલાં ખારી માટીમાંથી મીઠું બનાવતા, પણ આ રીતે બનાવેલું મીઠું ધણું અશુદ્ધ હોવાથી આ રીત સરકારે બંધ કરી છે. સુબરાતમાં વીરમગામ પાસે ખારાઘોડામાં અને વલસાડ પાસે ધારાસંથામાં મીઠું પકવાય છે. ખારાઘોડા પાસેની જમીનમાં કુવા ખોદી કુવા પાંચેજ નાના ક્યારા કરે છે જમીનની સપાટીથી પાણી ધણુંજ પાસે હોવાથી કુવા બહુ ઊંડા ખોદવા પડતા નથી. કુવામાંથી પાણી કાઢી પાસેના ક્યારામાં ભરી સૂર્યના તાપથી સુકાવા દે છે. કેટલાક દિવસ સુધી દરરોજ સવારે ક્યારા પાણીથી ભરે છે. બધા પાણીનું આબખવન થયા પછી સ્થેજ મીઠું લીધું હોય છે ત્યારે તેમાં દંતાળા જેવું ઓળંગ ફેરવે છે તેથી મીઠાના ગાંગડા છુટા પડે છે, તેમાં ગાડાં ભરી અગર પર ઢગલા કરે છે ગોવા, દીવ, દમણ વગેરે પોર્ટુગલના સરકારોમાં મીઠું પકવી લાં પુરૂં પાડવા ઉપરાંત બ્રિટિશ રાજ્યમાં કરાર પ્રમાણે મોકલે છે. સન ૧૯૦૦-૦૧ માં આખા મુંબઈ હલાકામાં ૯૫ લાખ મણ મીઠું પકવાયું હતું અને તેની કુલ પેદાશ ૨૨,૬૦૦,૦૦૦ રૂપીઆની થઈ હતી. તેની પહેલાંની સાલમાં આ કરતાં ૨. ૭૩,૬૦૦ વધારે પેદાશ થઈ હતી.

ખંભાળા—પહેલાં મીડનાપુર, જેસર વગેરે ઠેકાણે આ હલાકામાં મીઠું પકવાતું, પણ હાલમાં જહાર, ભાગલપુર, મોગીર અને કલકત્તાની પાડોશમાં મીઠું બનાવાય છે. બાલાસોર પાસે સમુદ્રના પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. આ હલાકામાં ધણું મીઠું ઇંગ્લંડથી આયાત થાય છે. જર્મેનિ, ઇટાલી, એડન, અરબસ્તાન વગેરે ઠેકાણેથી પણ અહિં મીઠું આયાત કરાય છે.

આસામ—અહિં પણ પહેલાં ખારા પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવતું. ખોરહટ અને સદીઆ પાસે ઇ. સ. ૧૮૦૯ માં એક લાખ મણ મીઠું પકવ્યું હતું કાચાર, મણીપુર, ચીતગોમના પહાડી ભાગમાં હાલ પણ કુવાના ખારા પાણીમાંથી મીઠું પકવાય છે.

બ્રહ્મદેશ—પેશુ પ્રાંતમાં ખારા પાણીનાં પુષ્કળ ઝરણાં છે. અહિં સોદાના વાસણોમાં ખારું પાણી ઉકાળી મીઠું બનાવે છે. પણ આ રીતે

ખનાવેલું મીઠું આખા પ્રાંતને પુરૂં પડતું નથી. ત્યાં પણ અંગાજાની પેઠે સીવરપુલના મીઠાની આયાત છે.

અયોધ્યાનો ઉત્તર ભાગ, ગદવાલ અને કમાઉન પ્રાંતમાં ટિબેટમાંથી મીઠું આવે છે. ૧૮૮૯ ના એપ્રિલથી ૧૮૯૦ ના માર્ચ આખર સુધીના ૧૨ માસમાં ૩૩,૦૦૦ મણ મીઠું ટિબેટથી આ પ્રાંતોમાં આયાત થયું હતું.

વાયવ્ય પ્રાંતોમાં પહેલાં કુવાના ખારા પાણીમાંથી મીઠું ખનાવતા, પણ તેમાં સુરોખાર, સોડીયમ કાર્બોનેટ અને મેમિસિયમ સલ્ફેટનો ભેગ હોવાથી તે હલકી જાતનું ગણાતું અને તેમાં ખરચ પણ ઘણો થતો. આ ઉદ્યોગ યુલ્હન્દ શહેર અને મુઝફ્ફર પરગણામાં જમના નદીની નજીકમાં ધણે આવતો, પણ હાલમાં સસ્તે ભાવે અને સાફ મીઠું પંમજમાંથી પૂરું પડવાથી તે બંધ થયો છે.

દિલ્હીની ઈશાનમાં ૩૦ માઇલ દૂર ગુરગામ અને રોહટક પ્રગણામાં પણ મીઠું પકવાય છે અને સુલતાન પરી મીઠું કહે છે. તે ઝીણું દણે અને કંઈક અશુદ્ધ વધારે હોય છે. અયોધ્યા અને વાયવ્ય પ્રાંતોના કેટલાક ભાગમાં તે વપરાય છે.

રજપુતાના—અહીં જુદે જુદે ધણે ઠેકાણે મીઠું પકવાય છે. સાંજર સરોવરમાંથી ઘણું મીઠું ખનાવવામાં આવે છે. આ સરોવર ૭૫° ૫' પૂર્વ રેખાંશ અને ૨૬° ૫૮' ઉત્તર અક્ષાંશ પર અરવલીના ડુંગરાની પૂર્વે આવેલું છે. વરસાદના દિવસમાં આસપાસના પહાડી પ્રદેશમાંથી નદીઓ અને ઝરણો દ્વારા લાવી આ સરોવરમાં નાખે છે. તે ઋતુમાં સરોવરનો વિસ્તાર લગભગ ૨૦૦ ચો. માઇલ જેટલો થાય છે. મે અને જુન માસમાં પાણી સુકાવાથી મીઠું પહેલદાર રૂપમાં જમીન પર બાજે છે. તે મીઠું ધીળું અને ઘોળા આસમાની રંગનું હોય છે. અકગર અને તેની પછીના પાદશાહો આ સરોવરમાંથી મીઠું પકવી તેની ઉપજ લેતા હતા. મોગલ પાદશાહીની પડતી થતાં તે બેધપુર અને જયપુરના રાજાને કબજે આપ્યું. તેમની પાસેથી ૧૮૭૦ ના ફેબ્રુઆરીની ૧ તીના કરારથી દર વર્ષે પડે લાખ ૩૫૦૦ આપવા કરી ઇંગ્લેન્ડ સરકારે તે ગણાતે રાખ્યું, તારથી તે ૧૮૯૦ સુધીમાં ત્યાંથી ૬૨,૦૦૦,૦૦૦ મણ મીઠું નીકળી ચુક્યું છે, મીઠું પકવ-

લાંતું ખરચ અહીં ફક્ત મળે એક આનો પડે છે. આ મીઠામાં ૮૭.૬ ટકા નેટલો સોડીયમ ક્લોરાઇડ, ૭.૫ ટકા સોડીયમ સલ્ફેટ અને ૪.૯ ટકા સોડીયમ કાર્બોનેટ રહેલો છે. નદીઓના ક્ષારો સરોવરમાં પડે છે અને લાંતું પાણી ખીજે ઠેકાણે બહાર જતું નથી તેથી બધા ક્ષાર સરોવરમાંજ રહે છે. અહીં બે શ્રીતે મીઠું બને છે. (૧) જાછડ પાણી સુકાવાથી એની મેળે જમીન પર મીઠું બાજે છે. (૨) કેટલેક ઠેકાણે ક્યારા કરી સૂર્યના તાપથી પાણી સુકાવા દઈ ક્યારામાં બાજેલું મીઠું એકઠું કરે છે.

આ સિવાય રજપુતાનામાં ડીડવાન (Didwana), પચબદ્ર, ફેલોડી, લુણી વગેરે ઠેકાણે મીઠું બનાવાય છે.

સાંબર સરોવરથી ૪૦ માઇલ દૂરનો પ્રદેશ જે જોધપુર રાજ્યને કબજે છે તેમાં ૩૪૨ માઈલના વિસ્તારમાં વરસાદના દિવસોમાં સરાસરી ૬ થી ૮ ઇંચ જાડાઈતું પાણી બરાબ છે. આ પાણીમાંથી મીઠું બનાવાય છે. જોધપુરના રાજા પાસેથી બ્રિટિશ સરકારે દર વર્ષે ૨૦૦,૦૦૦ રૂપીઆના ગણોતથી આ પ્રદેશ રાખેલો છે, અને તેમાં મીઠું પકવે છે. સૂર્યના તાપથી પાણી સુકાવાથી જમીન પર બાજેલું મીઠું એકઠું કરે છે, તે સિવાય લાં કુના ખોદીને ક્યારામાં પાણી બરીને પણ મીઠું બનાવે છે. અહીં દર વર્ષે ૩૬ લાખ મણ મીઠું પાકે છે તે શેકવટી, જોધપુર વગેરે દેશી રાજ્યમાં અને હિસાર, સહરાનપુર, મોઝફ્ફરનગર વગેરે ઇંગ્રેજ રાજ્યમાં ખપે છે. અહીં મીઠું પકવવાનું ખરચ દર મણે ૪૬ પાઈ થાય છે.

૮ માઇલ લાંબી અને ૨૬ માઇલ પહોળી પચબદ્રની ખીણ જોધપુરથી નૈર્વૈસ કાણુમાં ૫૦ માઇલ દૂર છે, લાં પણ મીઠું પકવાય છે, જોધપુરના રાજા પાસેથી દર વર્ષે ૧,૭૦,૦૦૦ રૂપીઆના ગણોતથી મીઠું પકવવા આ ખીણ બ્રિટિશ સરકારે રાખેલી છે અહીંથી નીકળેલું મીઠું ધણુંજ શુદ્ધ હોઈ તેમાં ૯૯.૮૭ ટકા નેટલો સોડીયમ ક્લોરાઇડ હોય છે. શરદીની ઋતુમાં તે મીઠું હિંદુસ્તાનના ખીજા બધા મીઠા કરતાં ઘણું ઓછું ઓગળી જાય છે. ૧૦૦ થી ૪૦૦ ફૂટ લાંબા, ૬૦ થી ૧૦૦ ફૂટ પહોળા અને ૧૦ થી ૧૨ ફૂટ જાડા ખાડા કરી તેમાં ખીણનું પાણી ભરે છે. બે ત્રણ વર્ષે તે પાણી સુકાય છે. થોડું ઘણું સુકાયા પછી તેમાં કાંટાનાં ઝાંખરાં નાખે છે કે જેથી મીઠાના પહેલુ તેને વળગી રહે. પાણી

તદન સુઘર્ષ ગયા પછી મચ્છરો જાખરાં પરથી મીઠું ઉઠરડી ટોપલીઓ મરી બહાર કાઢે છે. અહીંનું મીઠું જોધપુરના રાજ્યમાં તથા મધ્ય હિંદમાં વપરાય છે.

પચ્ચન્દ્રની પાસે કચ્છના રણમાં ફેલાતીં છુછી નદીના પ્રદેશમાં પણ મીઠું પકતાય છે. આ મીઠું બ્રિટિશ સરહદમાં લાવવાની મનાઈ છે. અહીં ફક્ત ૫,૦૦૦ મણ મીઠું પકતી નજીકના ગામને વાપરવાની છૂટ છે.

જોધપુરની હિતરે ૬૦ માઇલ દૂર ફેલોડી પાસે મીઠું પકવાય છે. બ્રિટિશ સરકારે આ કારખાનું પણ જોધપુરના રાજા પાસેથી રૂપીઆ ૪,૫૦૦ ના ગણા-તથી રાખેલું છે. જોધપુર અને મિકાનેરના રણમાં રહેનારને આ મીઠું પૂરું પડે છે.

એકદર રજપુતાનામાં પાકતું મીઠું. મણ=૮૨૬ પૌંડ.

		મણ.
૧૮૮૯ ના એપ્રિલથી ૧૮૯૦ ના માય આખર સુધી	સાંમર	૩૮,૩૪,૮૦૫;
	ડીડવાન	૩,૭૭,૦૬૮;
	પચ્ચન્દ્ર	૬,૧૪,૯૦૧;
	ફેલોડી	૪૪,૯૫૫;
	દિલ્હી	૩,૨૮,૮૫૧;

કુલ ૫૨,૦૦,૫૮૦

પુંજાબ—મીઠાને માટે આ પ્રાંત આખી દુનીઆમાં જાણીતો છે. સિંધુ અને જોલમની વચ્ચેના પ્રદેશમાં, કાઢટ પાસે અને મંડીના રાજ્યમાં એમ ત્રણ ઠેકાણેથી સિંધવ ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

જોલમ અને સિંધુની વચ્ચેનો જે પ્રદેશ ૭૧° ૩૦' થી ૭૦° ૩૦' પૂર્વ રેખાંશની અને ૩૨° ૨૬' થી ૩૦° ઉત્તર અક્ષાંશ વચ્ચે સિંધ સાગર દોહ્યામની હિતરે આવેલો છે લાંબી પુષ્કળ સિંધવ નીકળે છે. તેનો વિસ્તાર લગભગ ૧૫૨ ચોરસ માઇલ છે. એવી ગણતરી કરી છે કે તેમાં ૧૦ ધન માઇલ અથવા (૭૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ ટન) સિંધવ છે. આ મીઠું ધર્ણજ શુદ્ધ રૂપમાં હોવાથી તેવું ખાણોમાંથી નીકળે છે તેવુંજ ખોરાકમાં વપરાય છે તેમાં એકડે ૯૮ ભાગ જટલો સોડીયમ ક્લોરાઇડ હોય છે. લોહક્ષારના ભેગને લીધે તેનો રંગ રતાસ પડતો હોય છે, મેયોની ખાણો અહીં સર્વથી મોટી ગણાય છે, મેયો નામે વાઈસરોયે ૧૮૭૦ ના એપ્રિલમાં આ ખાણોની મુલાકાત લેવાથી તેવું આખું નામ પડેલું છે, ખાણોમાંથી ડ્રામ્વે અને ગાડાં મારફત સિંધવ

ખંઠાર કાઢે છે. આ ખાણ ૧૮૪૯ માં પંજાબની સાથે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને કેળવે આવી, સારથી ૧૮૯૦ સુધીમાં લગભગ પંદર લાખ ટન જેટલો સિંધવ તો વેચાઈ ગયો છે. ૫૫૦ ફૂટ જાડાઈનો મીઠાનો ઘર અને ૧,૦૦૦ ફૂટ જાડાઈનો ખારી માટીના ઘર મળી ૧૫૫૦ ફૂટ ઊંડાઈમાં ત્યાં મીઠું બરેલું છે. ૧૮૭૦ માં આ ખાણોના મીઠાની નિકાસ ૧૨ લાખ મથુ જેટલી હતી તે વધીને હાલ ૨૦ લાખ મથુ જેટલી થઈ છે. આ મીઠું સિંધની પૂર્વના બધા પંજાબ ઇલાકામાં સિંધની ઉત્તર ભાગમાં, કાશ્મીર અને વાયવ્ય પ્રાંતોના ઉત્તર ભાગમાં વપરાય છે. બનારસ અને ગયાના જનાણુ તેમજ સાધુઓ અને પવિત્ર માણુઓ આજ મીઠું ધર્મની ખાતર વાપરે છે. મેયોની ખાણોથી નૈર્વેસમાં ૭૦ માઇલ દૂર વાર્યાની ખાણોમાંથી અને તેજ ખાણોથી વાયવ્યમાં ૧૦૦ માઇલ દૂર કાલાબાગ પાસે ની ખાણોમાંથી પણ સિંધવ નીકળે છે,

૧૮૮૯—૯૦ માં એક વર્ષના મીઠાના વેચાણનો આંકડો,
મથુ.

મેયોની ખાણો	૧૯,૬૮,૪૬૬.
વાર્યા	૧,૩૯,૩૯૧.
કાલાબાગ	૨૮,૬૮૨.

સિંધુની પશ્ચિમે અફઘાનિસ્તાનની સરહદ પર પેશાવર અને બન્નુની ખાણો વચ્ચેનો પ્રદેશ જે ૩૨° થી ૩૩° ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૦° ૩૫' થી ૭૨° ૧૮' પૂર્વ રેખાંશની વચ્ચે છે તેમાંથી જ્યાંય સિંધવ નીકળે છે. આ ભાગને કાઢટનો મીઠાનો પ્રદેશ કહે છે. તેમાં લગભગ ૧,૦૦૦ ચોરસ માઇલના વિસ્તારમાં મીઠું બરેલું છે, અને આખી દુનિયામાં વધારેમાં વધારે મીઠું અહીં છે એમ મનાય છે. કેટલેક ઠેકાણે ૧,૦૦૦ ફૂટ જાડાઈના મીઠાના ઘર છે કાઢટની ખાણોનું મીઠું રંગે ધોળું આસમાની છે, તેમાં ૯૯ ટકા જેટલો સોડીયમ ક્લોરાઇડ રહેલો છે. અહીંની ખાણોમાં કેટલેક ઠેકાણેથી ખોદીને અને કેટલેક ઠેકાણેથી સુરંગથી મીઠું કાઢવામાં આવે છે. કાઢટનું મીઠું આસરે ૬૦,૦૦૦ ચો. માઇલના વિસ્તારમાં વપરાય છે. અફઘાનિસ્તાનમાં કંદહાર, બલ્ક, ગીઝની સુધી તે વેચાય

લીઅર, ડટીઆ, બિકનેર, પટિઆલામાં નારનુલ પાસે વગેરે ઠેકાણે ત્યાં ના દેશી રાબ્બી સાથેના કોલકરાર પ્રમાણે આ રીતે મીઠું ખનાવી પોતાના રાબ્બીમાં વાપરવામાં આવે છે.

હિદુસ્તાનમાં મીઠા પરનો કર:—જૂના વખતથી મીઠા પરની જકાત રાબ્બીની ત્રિજેરીનો મોટો ભાગ પુરો પાડતી. ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં ઇંગ્લેન્ડ સરકારે દર મળે ચાર આનાથી એક રૂપીઆ સુધીનો કર તે પર નાખ્યો. આજ સુધીમાં વધારેમાં વધારે કર મળે રૂ. ૩-૪-૦ સુધી થયો છે. લગ્ન ઇંચો વગેરેમાં વખતે વખતે ખરચ થવાથી આ કરના દરમાં ઘણો ફેરફાર થતો તે નીચેની હકીકતથી જણાશે.

નીચલા બંગાળામાં સન ૧૮૩૭ થી ૧૮૪૪ સુધી મળે રૂ. ૩-૪-૦ જકાત હતી. ૧૮૪૪ ના ઑક્ટોબરમાં રૂ. ૩-૦-૦ થઈ, ૧૮૪૭ ના એપ્રિલમાં રૂ. ૨-૧૦-૦, ૧૮૪૯ ના એપ્રિલમાં રૂ. ૨-૮-૦ અને ૧૮૫૯ ના ડીસેમ્બરમાં રૂ. ૩-૦-૦ થઈ. ૧૮૬૧ ના માર્ચમાં વળી રૂ. ૩-૪-૦ થઈ. ૧૮૭૮ ના જાન્યુઆરીમાં રૂ. ૩-૨-૦ અને તેજ સાલના ઑગસ્ટમાં રૂ. ૨-૧૪-૦ થઈ. આજ વખતે મુબઈ ઇલાકો, મદ્રાસ ઇલાકો, વાયબ્બ પ્રાંતો વગેરે ઠેકાણે રૂ. ૨-૮-૦ જકાત હતી. અને બ્રહ્મ દેશમાં ફક્ત રૂ. ૧-૦-૦ હતી. ઇ. સ. ૧૯૦૩ ના જાન્યુઆરીમાં આખા બ્રિટિશ હિદુસ્તાનમાં આ કર ઘટીને રૂ. ૨-૦-૦ થયો. ત્યાર પછી ૧-૮-૦ અને સન ૧૯૦૭ ના માર્ચની આખેર રૂ. ૧-૦-૦ થયો છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૧-૦૨ માં આખા હિદુસ્તાનમાં ૩,૬૧,૮૦,૦૦૦ મણ મીઠું વપરાયું હતું, અને તેની કુલ પેદાશ રૂપીઆ ૮,૩૯,૦૦,૦૦૦ થઈ હતી. સન ૧૯૦૧-૦૩ માં ૩,૭૪,૭૭,૦૦૦ મણ કુલ મીઠું વપરાયું હતું, અને તેની પેદાશ રૂપીઆ ૭,૮૯,૮૦,૦૦૦ થઈ હતી. આજ નો હોય છે, મેયેની આણે સે પગું પરદેશથી અંગ્રેજી સરહદમાં આપાત રાઈસરોયે ૧૮૭૦ ના એપ્રિલમાં મીઠી ૬૨૩ લાખ રૂપીઆની કિંમતનાં મીઠું નામ પડેલું છે, આણેમાંથી પણ હતું.

સન ૧૯૦૧-૦૨ આખા મુળાઈ ઇલાકામાં ૨૭,૩૧,૦૦૦ મણુ મી-
ઠું વપરાયું હતું આ ઇલાકામા માથાદીઠ સરાસરી વપરાશ નીચે પ્રમાણે
નીચેનાં બે વર્ષમાં હતો.—

આખા મુળાઈ ઇલાકામા	૧૯૦૦-૦૧	૧૯૦૧-૦૨
	૨૮૯	૨૮૯
સરાસરી	૧૧.૩૮	૧૦.૭
ગુજરાતમાં	૮.૭	૮.૮
ઈલાકાના બાકીના ભાગમાં	૧૨	૧૧.૪

મીઠાનો ઉપયોગ:—પુરાતન કાળથી મીઠું ખોરાકમાં વપરાય છે. સં-
સ્કૃતમાં એને લવણ કહે છે. મીઠું ખોરાકને સ્વાદિષ્ઠ બનાવે છે, જઠરમાં
જઠર રસ (ગેસ્ટિક જ્યુસ) પેદા કરે છે તેથી જઠરમાં તેમજ આતરડામાં
પાચનક્રિયાને મદદ થાય છે, ખાધેલું મીઠું પિશાબ તથા પરસેવા સાથે
ગળાઉ સ્થિતિમાં બહાર નીકળી જાય છે. ઢોરને પણ અનાજ અગર ક-
પાસીઆ સાથે મીઠું ખવડાવે છે. મીઠાથી કાઢવાણુ બંધ કરાય છે. તે
સાથુ તથા હાઇડ્રોક્લોરિક એસિડ (મીઠાનો તેજબ) બનાવવામાં ઉપયોગી
છે. કેટલાંક ખાતરોમાં પણ મીઠાનો ઉપયોગ થાય છે. સિંધવનાં જુદી
જુદી જાતનાં રમકડાં તથા ઝુમ્મરો વગેરે બનાવે છે.

વાચનમાળાના કેટલાક ખુલાસા.

(સાંધણુ ૪૪ ૨૨૩ થી જરી.)

બાળપૌથી.

૪૪.

૧૨ અજગર ધણુ બાળકોએ જોયો નથી હોતો, તેમજ ચિત્ર પણ ધણું
ચોખ્ખુ દેખાતું નથી માટે વાદી જેવા ખેલાડી કોઈ પ્રસંગે
આવે ત્યારે શિક્ષકે નજરે દેખાડવા ચૂકવુ નહિ.

૧૩ જે ઠેકાણે ચાનો પ્રચાર નથી તે ઠેકાણે શિક્ષકોએ 'ચા અને
તેને તૈયાર કરવા' વિષે સામાન્ય જ્ઞાનનો પાઠ પ્રસક્ષ આ તૈયાર
કરીને આપવો. જ્યાં એ શબ્દ નરજાતિમાં વપરાતો હોય ત્યાં
છાકરાઓને કહેવું કે ધણુ લોકો નારીજાતિમાં પણ જોશે છે.

૧૫ એક સ્વરની નિશાનીવાળા શબ્દો આપેલા છે, તે શિખળ્યા પછી, તેવા જીન શબ્દો પણ શિક્ષકે યોજને શિખવવા.

૧૬ 'ડીલ' અને 'દીલ' શબ્દ વાચનમાળામાં જે અર્થમાં વાપર્યા છે તેના ઉપર શિક્ષકે ખાસ ધ્યાન રાખવું.

ડીલ = શરીર, દીલ = મન.

૧૭ 'ગાળી' અને 'ગુલાબ' વિષે સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.

'ખુલાખી' વિશેષ (સંગ્રાવાચક) નામ છે.

૧૮ આ પાઠ શિખળ્યા પહેલ 'રંગ' વિષે સામાન્ય જ્ઞાન આપેલું હોવું જોઈએ.

'હડાડે' ને કેટલાક 'હરાડે' બોલે છે.

૨૦ 'શાંતી' એને સંગ્રાવાચક એટલે વિશેષનામ ગણી તે નિયમ પ્રમાણે જોડણી લાગુ પાડેલી છે, તે શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખવું અને એનો યોગ્ય પ્રસંગે ઉપયોગ કરવો. મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ 'શાન્તિ' છે.

૨૦ 'ચમચક' આ શબ્દ સરત જીલ્લામાં સાધારણ વપરાશનો છે. કનકયાના પુછડા આગળ જુદા રંગનો કડકો ચોટેલો હોય છે તેને 'ચમચક' કહે છે, 'બંગડી' 'કુમતું' પ્રલક્ષ બતાવવાં.

૨૧ 'તાંબડી' દૂધ દોવાનું ધાતુનું વાસણ. એ પ્રલક્ષ બતાવવું અને આ શબ્દ સાર્વજનિક નથી, તેથી ગામમાં ન વપરાતો હેય, તેા ત્યાંના શબ્દમાં તેનો અર્થ કહેવો.

૨૨ જનાવરો બોલતાં નથી, પણ બાળકોની ગમ્મત ખાતર કેટલાક પાઠ આવા લખેલા છે, તેમ જૂની વાર્તાઓ પણ બાળકોએ સાંભળી હશે, તે ઉપર તેમનું ધ્યાન ખેંચવું, 'વદાલા' એ મસ્કરીમાં લલચાવવાને બોલું કહે છે, તે સમજાવવું, કારણ કે બિલાડી તેા ઉદરને ખાઈ જવા બોલાવે છે.

૨૩ પાંજરું અને પોપટ પ્રલક્ષ બતાવવાં.

૨૪ પાંખો ઊંચી નીચી કરે ત્યારે 'હડ હડ' એવો અવાજ થાય, 'હડવું, સાંધવું' કૃત્ય પ્રલક્ષ કરીને શિખવવું.

૨૬ 'પતાસાં, દીકડી, રેવડી, ધરાક, દુકાનદાર' એ શબ્દોના અર્થ પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓથી અને દુકાન આગળ લઈ જઈને શિખવવા.

૨૭ 'ત્રાજવું' બતાવે.

૨૮ શિક્ષકે પોતે પ્રથમ આ રાગનો મહાવરો કરવો, છોકરાઓ સાથે ગાવું, અને તેમને ગવડાવવું, સાખી એટલે દોહરા જેવી બે લીટીઓ છે. તે ગાતાં ફરવાનું નથી પણ બીજા રહેવાનું છે.

'મેળવણી' થી ચતા રંગો શિખવેલા હોવા જોઈએ.

'સાચમાં' 'સુંદર' 'હોસે' 'આનંદ' એ અધરા શબ્દોના અર્થ બરાબર દૃષ્ટાન્તોથી ઠસાવવા.

૩૦ નીચેની બાબતો પર શિક્ષકે ધ્યાન આપવું:—

૧ બાળક ચંદ્રમાને જોઈને ખુશ થાય છે.

૨ તેને કદ, અતર વગેરેનું જ્ઞાન હોતું નથી તેથી ગમે તે વસ્તુ માગે છે, અને હાથમાં આપવાની કે ગળવામાં ધાલવાની હઠ કરે છે.

૩ 'નવ લખ' એ શબ્દ 'ધણા' ના અર્થમાં સમજાવવો.

૪ 'અરધો ઇ.'—'મુગટ' વિષે સામાન્ય જ્ઞાન આપવું, ધરમાં કે મંદિરમાં દેવને માથે ચળકતા મુગટ હોય તે બતાવવા. ચંદ્રના રોજ જુદા જુદા (અર્ધા, આખા મુગટ જેવા) આકાર હોય તે પર તેમનું લક્ષ્ય ખેંચી આ લીટીઓ સમજાવવી.

૫ ચંદ્રનું તેજ આંખમાં આવવાથી સુખદાયક હોય છે, તેથી બાળક તેનું તેજ આંખમાં આંજવાની માગણી કરે છે.

૬ ચંદ્ર વેગળો છે અને જતો જણાય છે, માટે બાળક જાણે છે કે તે જાડ છે અને જતો રહેશે; માટે તેને જાડતો આલવાનું કહે છે, કે જતો રહે ત્યાં સુધી.

૭ બાળક માખાપને સર્વ શક્તિમાન, તેમજ પોતાની ખાતર બધુંજ કરશે તેમ માને છે.

૮ શિક્ષકે રાગ બરાબર ગાતાં શીખવે, અને પછી સાથે ગાઈને શિખવે.

(અપૂર્ણ)

કેલવણીખાતાની સ્વરો.

જાહેર ખબર.

૧. આથી ખબર આપવામાં આવે છે, કે કાઠિયાવાડ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની ચાલુ સાલની પ્રવેશક પરીક્ષા તા. ૪ માહે સપ્ટેમ્બર સન ૧૯૦૭ બુધવારે સવારના દશ વાગે, અને તે પછીના દિવસોએ રાજકોટ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના મકાનમાં લેવામાં આવશે. આ પરીક્ષા સાતમા ધોરણમાં થશે, માટે જેમણે સાતમા ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો હોય, તેવા વિદ્યાર્થીઓએ હાજર થવું.

૨. સન ૧૮૮૦ ના સપ્ટેમ્બર માસના શાળાપત્રમાં નમૂનો છપાયે છે, તે મુજબ મેહેતાજીઓએ સર્ટિફિકેટ આપતાં જણાવવું કે ઉમેદવારની ઉંમર ૧૭ વર્ષથી વધારે, અને ૨૨ વર્ષથી ઓછી છે. તેમ કાંઈ બોડ-ખાંપણ નથી, ને ચાલચલગત સારી છે. ચાલચલગતની બાબતમાં ખાસ તપાસ કરી પોતાની ખાતરી કરીનેજ મેહેતાજીઓએ સર્ટિફિકેટ આપવું.

૩. સર્ટિફિકેટમાં ઉંમરનાં વર્ષ, માસ અને દિવસ લખવાની સાથે, અંગ્રેજી અને ગૂજરાતી જન્મતિથિ લખવા ચૂકવું નહિ.

૪. સત્તર વર્ષ કરતાં નાની ઉંમરના ઉમેદવારને પરીક્ષા આપવા સારું મંજૂરી મેળવવાની જરૂર નથી. તે પાસ થશે તો પણ તેને કોલેજમાં દાખલ કરવામાં નહિ આવે.

૫. બાવીશ વર્ષ કરતાં ઓટી ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓએ પરીક્ષા આપવા માટે, તેમ પાસ થયા પછી કોલેજમાં દાખલ થવા સારું, કાઠિયાવાડ એજન્સિના મેહેરખાન એજ્યુકેશનલ ઓફિસર સાહેબ બદાદુરની ખાસ

પરવાનગી મેળવવી પડશે, તેઓ પાસ થશે તોપણ તેમને કૉલેજમાં દાખલ કરવામાં આવશે નહિ.

૬. જે ઉમેદવારે પરીક્ષા પહેલાંના બાર માસમાં એક કરતાં વધારે મેહેતાજી પાસે અભ્યાસ કર્યો હોય, તેમણે તે સંઘનાનાં સર્ટિફિકેટ લાવવાં. ચાલચલગતની બાબતમાં તો પરીક્ષા પહેલાં એક માસ અગાઉનું સર્ટિફિકેટ ખાત્રી લાયક ગણાશે.

૭. પરીક્ષા થઈ રહ્યા બાદ લાયક જણાયેલા ઉમેદવારોને શરીર સંબંધી તપાસ માટે મેહેરખાન દાકતર સાહેબ પાસે મોકલવામાં આવશે, માટે તેમણે વધારે વખત રોકાવું પડશે.

૮. દર વર્ષે પ્રવેશક પરીક્ષાની જાહેર ખબર બનતાં સૂધી શાળા-પત્રમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે. પણ પરીક્ષાની તારીખ ઉતાવળે જણાવવાની જેની આતુરતા હશે, તેને રાજકોટમાં રહેતા તેના લાગતા વળગતા તરફથી અગર સ્કૉલરો તરફથી તે મળી શકશે, કારણ કે તારીખ મુકરર થયેથી તુર્ત કૉલેજના નોટિસ બોર્ડ ઉપર તે જાહેર કરવાનો રિવાજ છે.

રાજકોટ.
તારીખ ૧ જુલાઈ સન ૧૯૦૭.

B. H. BUCH,
પ્રિન્સિપલ,

કાઠિયાવાડ મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજ, રાજકોટ.

જાહેર ખબર.

હાઈ અને સ્પેશ્યલ સ્કૂલોમાં આપવાની સરકારી સ્કૉલરશિપો.

ઉત્તર ભાગ.

(ઇ. નં. ૧૭૭૯, તા. ૬-૬-૦૭.)

૧. આથી ખબર આપવામાં આવે છે કે તા. ૧૭ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૭ ના મુંબઈ સરકારી ગેઝેટ બાગ ૧ ને ૯૬-૯૮ પૃષ્ઠે પ્રસિદ્ધ થયેલા નિયમો મુજબ ઉત્તર ભાગના દરેક જિલ્લામાં ત્રણ ત્રણ સરકારી સ્કૉલરશિપો આપવા સાડ સોમવાર તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૭

ભાગ ૧ લાને ૯૫-૯૬ પૃષ્ઠે પ્રસિદ્ધ થયેલા " સુધારેલા નિયમો " માંથી મળી આવશે. નીચે સહી કરનારને અથવા પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખને અરજ કરવાથી આ ધારાની નકલો મફત મળશે. ઉત્તર ભાગની તમામ મુખ્ય સરકારી અને મદદ સેનારી યુજરાતી નિશાળોમાં જાહેરખબરો ચોટવાના પાટીમાં ઉપર પણ તેની નકલો ચોટવામાં આવી છે.

અમદાવાદ. } F. B. Pendarves Lory.
તા. ૨૨-૫-૧૯૦૭. } એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર વિભાગ.

જાહેર ખબર.

હાઈ અને રેપેશ્યલ સ્કૂલોમાં આપવાની

કાઝી શહાબુદ્દીન રજૌલરશિયો.

(ઈ. નં. ૧૭૭૯, તા. ૬-૬-૧૯૦૭.)

આથી ખબર આપવામાં આવે છે, કે કાઝી શહાબુદ્દીન એન્ડારમેન્ટ ફન્ડમાંથી અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લાની કોઈ પણ જાહેર સ્કૂલના મુસલમાન ઉમેદવારોને હાઈ અને રેપેશ્યલ સ્કૂલોમાં પાંચ પાંચ રૂપીઆની જે રજૌલરશિયો આપવા સાર તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર સને ૧૯૦૬ને રોજ સ્પર્ધાત્મક પરીક્ષા લેવામાં આવશે. અમદાવાદ જિલ્લાના ઉમેદવારોની અમદાવાદ હાઈરજીલના મકાનમાં અને ખેડા જિલ્લાના ઉમેદવારોની નડિયાદ હાઈરજીલના મકાનમાં પરીક્ષા લેવાશે. તા. ૨૬ મી મે સને ૧૯૦૪ ના મુખ્ય સરકારી ઓર્ડર બા. ૧ લાને ૬૩૬-૬૪૦ પૃષ્ઠે પ્રસિદ્ધ થયેલા કામચલાઉ નિયમોમાં જણાવેલી સરતો મુજબ આ પરીક્ષા લેવાશે.

૨. પરીક્ષામાં દાખલ થવાની અરજીઓ તથા ફી અમદાવાદ અને નડિયાદ મધ્ય સ્થળોની પરીક્ષક કમિટીના પ્રમુખ આવતી તા. ૧૫ મી ઓગસ્ટ સુધીમાં લેવાશે.

અમદાવાદ. } F. B. Pendarves Lory.
તા. ૨૨-૫-૧૯૦૭. } એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર ભાગ.

જાહેર ખબર.

ત્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા તા. ૭ મી ઑક્ટોબર ૧૯૦૭ બુધવારને રોજ અને સાર પછીના દિવસોમાં સદરહુ કૉલેજના મકાનમાં થશે.

ઝોડિટર.

જાહેર ખબર.

ત્રેમચંદ રાયચંદ મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા.

મહેરજાન ઉત્તર ભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ જહાદુરના ઇ. નં. ૨૮૦૭ તા. ૧૫-૭-૦૭ ને આધારે ખબર આપવામાં આવે છે, કે અમદાવાદ મેલ ટ્રેનિંગ કૉલેજની આહુ વર્ષની પ્રાવેશિક પરીક્ષા તા. ૧૪ મી નવેમ્બર સને ૧૯૦૭ શુક્રવારને રોજ તથા તે પછીના દિવસોએ સદરહુ ટ્રેનિંગ કૉલેજના મકાનમાં લેવામાં આવશે.

૨. ઉમેદવારોની પરીક્ષા નવા સાતમા ધોરણના વિષયોમાં લેવાશે. વાચનના વિષયમાં તેમણે નર્મગદ્ય (આવૃત્તિ ૬ ઠી સને ૧૮૯૪ ની સાલની) માંથી ૫૪ ૧-૧૦૦ અને કાવ્યદોહનમાંથી ત્રેમાનદના નળાખ્યાનની પહેલી ૫૦૦ લીટીઓ તૈયાર કરવી. નવા સાતમા ધોરણના પાંચમા વિષયમાં 'આરોગ્યવિદ્યા' ને બદલે 'વિદ્યાના પાઠો' રાખેલા છે તે જાગત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી.

૩. છેક નાના જણાતા, જાહેરા, ઓહુ દેખનારા, અથવા બેબાકા કે બહુ અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરનારા ઉમેદવારો પસંદ કરવામાં આવશે નહિ. -

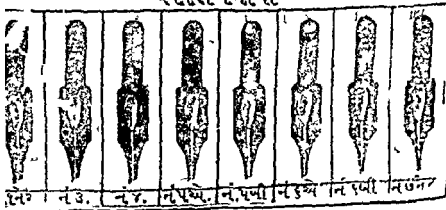
૪. ઉમેદવારો પાસે ત્રીજા દરજ્જાનાં પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ હોવાં જોઈશે.

૫. ગઈ સાલમાં અને તે પહેલાં પબ્લિક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષામાં પાસ થયેલા બધા ઉમેદવારોએ પોતપોતાનું તે પરીક્ષાનું સર્ટિફિકેટ પોતાની સાથે લેતા આવવું. તે પૈકી જેઓ આહુ સાલમાં માપકરણની પરીક્ષા આપવા જવાથી એ વિષયના દોકડા બરવા સાર પોતાનું સર્ટિફિકેટ તે પરીક્ષાના પ્રેસિડેન્ટને આપી આળ્યા હોય, તેમણે પ્રેસિડેન્ટની સહીનો અ.

દરકત શિક્ષક કોપીખુકોના જ દરેક ભાગના જુદા જુદા કદના અક્ષરોને જ બન્ધ એસતી સ્ટીલપેનો ખાસ ઇંગ્લાન્ડથી મહોટે ખર્ચે બનાવી મગાવી છે. એ સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને ઘણી સગવડ ભરેલી છે. દરેક બોક્સમાં ૩૫-૬. કિંમત રૂ. ૦૦, બોક્સમાં બોક્સ ૮ બોક્સ મગાવનારને ૬૧ ટકા કમીશન મળશે. ને ૨૫ યા તેથી વધુ બોક્સ લેનારને ૧૨૦ ટકા મળશે. વેલ્યુએબલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મગાવનારને ખર્ચના ૦૨૦ વધારે લાગશે ભૂલી જતા નહીં, અને પૈસા પહેલાથી બોક્સનારને બોક્સના ખર્ચના બે ચાતા લાગશે.

નમુના
આદરજી કાવસજી માસ્તરની
દરકત શિક્ષક કોપીખુકોની
સ્ટીલપેનોના

જાહેર

આદરજી કાવસજી માસ્તર. દરકત શિક્ષક કોપીખુકો તથા
ગ્રામપેનોના પ્રગટ કરતા અને કમિશન એલન્ટ. ધોળી તળાવ મુકેબધ.

સૂચના.

આ પત્રકમાંથી સર્વે લખાણ એકિટર તરફ મોકલવું. નોંટપેટ કાગળ લેવામાં નહિ આવે. મહી વગરનાં લખાણ ઉપર ધ્યાન આપશે નહિ.

• - છાપના મોકલેલું લખાણ એજાએ અક્ષરે કાગળની એકજ બાજુએ લખવું. તે અમુક માગમાં છાપના અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણ પાછું મોકલના બંધાના નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાખાખાતોના તેમજ બીજા-ગૃહસ્થો કેળવણી તથા નિશાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશે તો તે પણ ફોર્મ અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓરું મોકલનારે કૃપા ઉપર પોતાનું કેટલાં, અને શી બાબતો પૈસાં છે તે એજાએ અક્ષરે લખવું. તે વિના બૂત થવાનો સંભવ છે. પો-ક્ટની ટિકેટો મોકલનારે દર રૂપીએ અર્ધા આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિંવાય બીજા ટિકેટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રનો ફિગત અગ્રાઉધાન વગમ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટેન્ડ માફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેન્ડ માથે અઢી આના; પદરના ખર્ચે લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના પનારવાળા શિક્ષક તથા રજાકરોને ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈમા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ અષ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગત્ય વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છપેસે માને રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. અર્થપત્રનો એમાં સમાગ ધશે નહિ.

જાહેર ખબરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેર ખબરો છાપવાના લાવ.

રૂ.	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરો ચાલ અને તે પછી
૧...	...	ના અગીઆર માસ લગી દર મામે
દસથી વધારે લીટીઓ મોંટે રૂ. ૧)		ફેરફાર ચાલ પડશે. છ મામ માટે
ની લીટીઓ નહુ પ્રમાણે.		પહેલે મળિને પૂરો ચાલ, અને પછી
બાર માસ લગી લાગલાગટ દમે		દરેક મામે ફે ચાલ લેવાશે.

શાખાપત્રની સાથે કોઈ પણ હુકમિસ વહેંચવામાં આવશે નહિ.

REGISTERED NO. B, 43.

અંક ૬ મો.

પુસ્તક ૪૬ મું.

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ભાસ.....	૨૫૭-૨૬૩
લેખન... ..	૨૫૭-૨૫૮
અક્ષરેશની કેળવણી... ..	૨૫૮-૨૫૯
શિક્ષકના આવશ્યક ગુણો.	૨૫૯-૨૬૩
ચાર વેદિયા પડિતોની વાર્તા.	૨૬૩-૨૬૫
એક પાટા ઉપર ચાલતી આગગાડી.	૨૬૬-૨૭૫
જૂગોળનું શિક્ષણ	૨૭૬-૨૮૧
ધાત્યનમાળાના કેટલાક ખુવાસા..	૨૮૧-૨૮૩
કેળવણીખાતાની ખબરો... ..	૨૮૪-૨૮૮
પહેલી ચોપડી (એસ, એમ, શેકની) નું નીકળી જવું.	૨૮૪
હાર્ષ અથવા મિહલ સ્કૂલોના દાખલ થવાના કે ઉઠી જવાના નિયમો.	૨૮૫-૨૮૬
મહાલક્ષ્મી શીમેલ ટ્રે. કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા	૨૮૬-૨૮૭
નવી સાતમી ચોપડીની મંજૂરી	૨૮૮
પરચુરણ	૨૮૮

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ.

“ યુનાઈટેડ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

ખાની સર્વ સ્કૂલોમાં એ જ કોપીયુકે ચલાવવાનો શુક્રમ કર્યો છે.

આ કોપીયુકે માટે જે જે સદગૃહસ્થો તરફથી સર્ટિફિકેટો મળ્યા છે. તેમનાં નામ અમારી દરેક કોપી વાંચવાથી ખાત્રી થશે.

દરેક શિક્ષક કોપીયુકે નીચલી સરતોથી મળશે.

૧. રોકડે રૂપીએ દેલાવરથી માલ મંગાવનારા માસ્તરો તથા પારીઓ જેઓ ઓછામાં ઓછી ૨૦૦ તથા તેથી વધારે નક્કલ ખરીદી તેઓને સેંકડે ૩૦ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ આપવામાં આવશે; પેકિંગ અને ફ્રેવેનો ખર્ચ આપવામાં આવશે.

૨. ૨૦૦ થી ઓછી ૨૫ નક્કલ સુધી મંગાવનારને સેંકડે ૨૫ ટકા ડિસ્કાઉન્ટ

આગળ માલ લઈ જવાના ખર્ચ માલ મંગાવનારને શિર સમજાવે.

૫. ટુંડી ગોકલાવનારે બજાર દેકાણું લખવું.

૬. ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના સર્વે માસ્તરોને તથા જુસ્સેલરોને વિનંતિ પૂર્વક જખાવવાનું કે દરેક શિક્ષક કોપીયુકેની સાથે અમેએ બીજી દર્શકપણ ગુજરાતી તથા અમેશ જુકે સેંકડે ૧ એક ટકાના કમીશનથી મોકલી આપવાની ગોઠવણ કરી છે. એક વખત કામ પાડી જોવાથી ખાત્રી થશે. પેકિંગમાં ઓછો ખર્ચ થાય તેમ કરીશું. જેઓની મરજી હોય તેઓએ નીચે સરનામે લખવું. નોટપેડ કાગળ સીધામાં આવશે નહિ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ મું.

સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૭.

અંક ૯.

માસ.

લેખન—શાળાના અભ્યાસક્રમમાં લેખન એ એક અગત્યનો વિષય છે. એ વિષય પર જેવું જોઈએ એવું ધ્યાન અપાતું નથી. પરિણામ એ થાય છે કે ધણાખરા છોકરાઓ એવા ખરાબ અક્ષર લખે છે કે તેવાં-ચતાં કંટાળો લેખે છે. ગુજરાતી અને અંગ્રેજી સરકારી લખાણોમાં અંગ્રેજી લખાણ કરતાં ગુજરાતી લખાણ વધારે ખરાબ હોય છે. એનું એક કારણ એ છે કે બંને ભાષાના અક્ષર સરખી રીતે ખરાબ હોય તોપણ અંગ્રેજી ભાષાના લખાણમાં શબ્દો તો છૂટા હોય છે તેથી તે લખાણ ગુજરાતી ભાષાના લખાણ કરતાં ઓછો ત્રાસ આપે છે. ગુજરાતી ભાષામાં તો ધણાખરા લેખકો શબ્દો પણ છૂટા પાડતા નથી. આથી લખાણ ઘણું ગુંચવણીયું થાય છે ને કોઈ કોઈ વખત અર્થનો અનર્થ પણ સમજાય છે. આ ઉપરથી જણાશે કે છોકરાઓને શબ્દો શબ્દ છૂટા લખવાની ટેવ પાડવી જરૂરની છે. છાપેલા ગ્રંથોમાં શબ્દો છૂટા છપાય છે તે તરફ તેમનું લક્ષ્ય ખેંચી તેવી રીતે લખતાં શિખવવું. સારા અક્ષર લખવા એ એક કળા છે, ને એ કળા કેળવવી એ શિક્ષકનું કામ છે. બાળવર્ગમાં અક્ષર લખતાં શિખવાય છે. આરંભમાં અક્ષરોનાં મૂળતત્ત્વો શિખવાય છે, પછી કિંગ્ડોર્ન પદ્ધતિ પ્રમાણે કડીઓથી અક્ષરો બનાવતાં શિખવાય છે ને છેવટે અક્ષર લખતાં શિખવાય છે. આમાં મુખ્ય લક્ષ્યમાં રાખવાની બાબત એ છે કે અક્ષરોના જુદા જુદા ભાગો વચ્ચે યોગ્ય પ્રમાણ સમજાવવું જોઈએ. કેટલીક વખત છોકરાઓ એ પ્રમાણે બરાબર સાચવતા નથી ને ગમે તેવા બેડાળ અક્ષરો લખે છે. શિક્ષકે એ બાબત પર ખાસ લક્ષ્ય આપવાની જરૂર છે. એક અક્ષર ગમે તેમ લખતાં આવડે એટલે લખતાં આવડે.

ડ્યો ઝીમ સમજવું નહિ. જ્યારે તે ખરેખર લખતાં આવડે ત્યારેજ આં વડ્યો સમજવું. જરૂર લાગે તો અક્ષરો રસેટ પર લખી આપી તે પર છુટાવી સારા અક્ષર લખતાં શિખવવું. શબ્દો લખાવતી વખતે યધા અક્ષર સરખી હોરમાં સરખા લાંબા લખ્યા છે કે નહિ તે પર લક્ષ આપવું. વાંકી લીટીમાં લખવાની તેમજ નાનામોટા અક્ષરો લખવાની ધણીને ટેવ હોય છે તે ટેવ સુઝવવી એ શિક્ષકનો ધર્મ છે. શિક્ષકે હમેશાં નમુનાદાર લખાણ છોકરાંને બતાવવું ને વાંકુચુંકું કે નાનામોટા અક્ષરવાળું લખાણ કબૂલ કરવું નહિ. આ પ્રમાણે શિક્ષક કામ કરશે તો શિષ્યવર્ગના લખાણમાં ઘણો સુધારો કરી શકશે.

બ્રહ્મદેશની કેળવણી—બ્રહ્મદેશના કેળવણીખાતાના સને૧૯૦૫-૦૬ ના રિપોર્ટ પરથી નીચેની જાણવા જેવી હકીકત માલમ પડે છે:—

બ્રહ્મદેશમાં ૨ આર્ટસ કૉલેજો, ૨૩ હાઈ સ્કૂલો અને ૪,૭૦૯ પ્રાથમિક શાળાઓ છે. હાઈ સ્કૂલોના શિક્ષકોમાં ધણાજ યોગ્ય જાતી કેળવણી પામેલા છે અને તેમની શિક્ષણપદ્ધતિમાં તેઓ કંઈ સુધારો કરતા નથી. પ્રાથમિક શાળામાં વર્નાક્યુલર શાળાઓ અને ઍંગ્લો-વર્નાક્યુલર શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે. વર્નાક્યુલર શાળાઓની સંખ્યા ઘણી વધારે છે. માત્ર ધનાઢ્ય પુરુષોજ પોતાનાં છોકરાંને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવા ઇચ્છે છે. સાધારણ સ્થિતિના લોકોની મરજી હોય તોપણ તેઓ તે શિક્ષણ આપવા જોડલો ખરચ કરી શકતા નથી. સરકારી નોકરી મેળવવા માટે અંગ્રેજી બાપાના જ્ઞાનની જરૂર હોવાથી તે શીખવાની ઇચ્છા દિન પ્રર દિન લોકોમાં વધતી જાય છે અને ઍંગ્લો-વર્નાક્યુલર શાળાના ઉપરીઓ એ વૃત્તિને સ્વાર્થને લીધે ઉત્તેજન આપે છે. વળી ઍંગ્લો-વર્નાક્યુલર શાળાઓમાં દાખલ થવા માટે વર્નાક્યુલર બાપાના જ્ઞાનની ત્યાં જરૂર નથી, તેથી કેટલાક વર્નાક્યુલર શાળામાં શીખ્યા પહેલાં ઍંગ્લો-વર્નાક્યુલર શાળામાં દાખલ થાય છે. ત્યાં તેમને દૃષ્ટિ તો વર્નાક્યુલરનું જ્ઞાન મળે છે; પણ વર્નાક્યુલર બાપાનું શિક્ષણ ત્યાં જાણ હોવાથી તેમનું સ્વભાષાનું જ્ઞાન નહિ જોવું હોય છે. આવા કેટલાક શિષ્યો વચ્ચેથી શીખવાનું છોડી દે છે તેઓને સ્વભાષાનું જ્ઞાન નથી મળતું તેમજ જે યોગ્ય અંગ્રેજીમાં શીખે છે તે પણ તેઓ સમજતા નથી.

શારીરિક કેળવણી—ધણી ખરી ઝૂંઝો—વર્નાકુલર શાળાઓમાં ફિલ શિખવાય છે, તે સાધારણ રીતિ ઠીક છે. પણ છોકરાં કે શિક્ષક કાંઈને ખરેખરી પ્રિય થતી નથી. હિંદુસ્તાનમાં પણ ઘણે ભાગે એમજ થાય છે. એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે શિષ્ય કે શિક્ષક ફિલતો હેતુ ખરોખર સમજતા નથી, તેથી ગતિઓ માત્ર યાન્ત્રિક થાય છે.

શિક્ષકના આવશ્યક ગુણો—વિષયનું જ્ઞાન, તે જ્ઞાન શિષ્યમાં મૂકવાની શૈલી વગેરે ગુણો ઉપરાંત ધણા આવશ્યક ગુણો તરીકે મિ. વિલિયમ જે. કલ્કસ્ટન ‘ટીચર્સ એડ’ (જુલાઈ ૧૯૦૭) માં નીચેના ગુણો વર્ણવે છે:—

સમભાવના ઓટલે દિલસોજી—બાળકોના શિક્ષકમાં એ મોટામાં મોટો ગુણ છે. શિક્ષકે બાળકની સાથે સંપૂર્ણ સમભાવના રાખવી જોઈએ. તેણે દરેક શિખવવાની બાબત બાળકની દૃષ્ટિથી જોવી જોઈએ. બાળકને શિખવતી વખતે તેણે બાળક બનવું જોઈએ અને તેની શક્તિનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી દરેક વિષય તેનાથી સમજાય એવી ભાષામાં ને એવા સ્વરૂપમાં મૂકવો જોઈએ. મગજને તરફી પછા વગર છોકરાં સમજી શકે એમ દરેક બાબત સરળ અને સુગમ કરવી જોઈએ. ‘સર્વ ધંધામાં શિક્ષણુ ઉત્કૃષ્ટ ધંધો છે, પણ સર્વ ધંધામાં નબળામાં નબળો વેપાર છે.’ એમ વિદ્વાનોએ જે કહ્યું છે તે યુક્ત છે. જેને એ ધંધા પર પ્રેમ નથી તે કોઈપણ દિવસ સારો શિક્ષક થઈ શકે નહિ. કુલર બરોબર કહે છે કે ‘સારો શિક્ષક પોતાના ઉપદેશનો કઠિન ભાગ હૃદયમાં રાખી છોકરાંથી પચાવી શકાય એવો ભાગ તેમને આપે છે.’ છોકરાંની શક્તિ જાણવી એમાં ઉત્તમ શિક્ષણુનું રહસ્ય રહ્યું છે. તેમના હૃદયની પરીક્ષા કરો, તેમના મનના વિચારો જાણો અને તેમની પ્રુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકે એવા સારા અને સરળ સ્વરૂપમાં તેમને શિખવો. ધણા શિક્ષકો પોતાનાં કામમાં ‘જોઈએ તેવા સદ્ગુણ થતા નથી તેનું કારણ એજ છે. શિષ્યની શક્તિ કેટલી છે, તેમનાં મનમાં શિક્ષણુ દાખલ કરવા માટે તે તેમના સમક્ષ કેવા સ્વરૂપમાં મૂકવું જોઈએ, પ્રશ્નનો ઉત્તર ખોટો આવે તો તે શા કારણથી ખોટો આવ્યો છે—એમાંનું કંઈ તેઓ જાણી શકતા નથી ને તેથીજ તેમનું

શિક્ષણ રસિક અને અસરકારક થતું નથી. આનોદડ ઉત્તમ શિક્ષક હતો તેનું કારણ તેમાં સમભાવના હતી તેજ હતું. તેને માટે એમ કહેવાય છે કે શિષ્યનાં મન પારખવાની તેનામાં અતુલ્ય શક્તિ હતી. તેના શિષ્યો કહેતા કે આપણી મનોવૃત્તિ આપણે દર્શાવી શકીએ તેના કરતાં પણ આનોદડ વધારે સારી રીતે દર્શાવે છે. આ પ્રમાણે શિષ્યનાં મનની શક્તિ પારખી તેના પ્રમાણમાં શિક્ષણ દોરવું એજ સમભાવના અને એ સમભાવના જેનામાં હોય તે ઉત્તમ શિક્ષક. એવી સમભાવના પ્રાપ્ત કરવા માટે બાલસ્વભાવના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણની અને વિવેચકશક્તિની આવશ્યકતા છે. વળી એ સમભાવનાની સાથે માયાળુપણું જોડાયેલું હોવું જોઈએ. તેમ થવાથી શિક્ષક પર શિષ્યનો પ્રેમ બંધાશે; અને તે દિવસે દિવસે વધતો જઈ પૂન્યભાવનું સ્વરૂપ પકડશે અને તે એટલે દરજ્જે જશે કે શુરુ વગર શિષ્યને ખીલકુલ એન નહિ પડે અને તેના શિક્ષણમાં તે તક્ષીન થશે.

આનંદી સ્વભાવ—એ શિક્ષકનું બીજું આવશ્યક લક્ષણ છે. એનીજ સાથે નિયમિત દાસ્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ પણ તેનામાં હોવી જોઈએ. આ શક્તિથી શિક્ષણ રસિક થશે ન જેમ તે શિષ્યવર્ગને બહુધા શુષ્ક, કંટાળારૂપ લાગે છે તેવું લાગશે નહિ. ‘જેઓ આદિ પ્રવેશ કરે તેમણે આનંદનો સાગ કરવો’ એમ નિશાળને દરવાજે મોટે અક્ષરે લખ્યું ન હોય તેવી ધણીખરી શાળાઓની રિવાજ છે. આવી શાળામાં છાત્રાં જતાં કંટાળે ને છૂટે કે આનંદ પામે એમાં શી નવાઈ! અર્થાત્, શિક્ષકમાં એવું ગાંભીર્ય ન જોઈએ કે શિષ્યવર્ગને તેનું શિક્ષણ લખું લાગે. તેનામાં દાસ્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. અને તેના તેજ નિયમિત ઉપયોગ કરવો જોઈએ. શુરુશિષ્ય વચ્ચે જે યોગ્ય અન્તર રહેવું જોઈએ તે લુપ્ત ન થાય તેમજ વ્યવસ્થાનો પણ ભંગ ન થાય તે તેજ ધ્યાનમાં રાખવું. એ લક્ષમાં રાખી આનંદી સ્વભાવથી અને પ્રસંગે પ્રસંગે છાત્રાંને રમુજ પડે એવી રીતે શિક્ષક શિષ્યવર્ગે તે તેનું શિક્ષણ અવસ્ય ફળાભૂત થશે. આનંદી સ્વભાવ કેળવવો એ શિક્ષકના ધંધામાં જેવું ઉપયોગી છે તેવું બીજા કોઈ ધંધામાં નથી. એને પણ છાત્રાંને શિક્ષણ આપવાનું છે ને તે બધાની શક્તિ સરખી હોતી નથી. મન્દમાં મન્દ મતિવાળાને શિક્ષણ આપી શકાય એવી રીતે તેજ શિષ્યવર્ગ જોઈએ. વિવિધ

સ્પષ્ટ થયા છતાં ન સમજાયાથી તેને ધણી વાર નાઉમેદી થશે અને તેના મિત્રજ નવાના ધણા પ્રસંગ આવશે. પરંતુ તેણે સહનશીલતા અને ધૈર્ય રાખવાં અને આનંદી સ્વભાવનો કદી ત્યાગ કરવો નહિ. અભ્યાસથી આ ગુણુ તે સહજ પ્રાપ્ત કરી શકશે. ધણા શિક્ષકો મન પર કાબુ મેળવવાનો આરંભથીજ પ્રયત્ન કરે છે અને લાંબા અભ્યાસથી તેમાં વિનય મેળવે છે. આથી તેમનાં શરીર તેમજ મન સ્વસ્થ રહે છે. આનંદી સ્વભાવથી આ પ્રમાણે તેમને પોતાને તેમજ શિષ્યવર્ગને લાભ થાય છે.

શિક્ષકનો ત્રીજો આવશ્યક ગુણુ યોગ્ય ધાંટો છે. શિક્ષકશાસ્ત્રીને પોતાની કળામાં હસ્ત નેટલા ઉપયોગી છે તેટલોજ શિક્ષકને ધાંટો ઉપયોગી છે. જેમ બને તેમ તેનો થોડો ઉપયોગ કરો, જેમ બને તેમ નરમાશથી બોલો અને જેમ બને તેમ સ્પષ્ટતાથી બોલો. બરાડા પાડવાથી વર્ગમાં ધોંધાટ થશે; કેમકે અનુકરણશક્તિથી છોકરાઓ પણ તેમ કરતાં શીખશે. જે હુકમ કરો તે માત્ર એકજ વાર કરો ને તે નમ્ર અવાજથી કરો. આથી છોકરાને ધ્યાન આપી સાંભળવાની ટેવ પડશે; કેમકે તેઓ જાણે છે કે શિક્ષક ફરીથી બોલનાર નથી. શિક્ષકે યાદ રાખવું કે યોગ્ય ધાંટાથી બોલવું એ તેના જીવનનું મુખ્ય સાધન છે. એ શક્તિ પર તેણે નોકરીનાં વર્ષો નિર્જેમન કરવાનાં છે; માટે નકામા બરાડા પાડી શક્તિ ક્ષીણ કરવી નહિ. તેમજ છેક મન્દ રીતે કે જોઈએ તેથી વિશેષ ધીમે ધાંટે બોલવાથી શિષ્યવર્ગનું ધ્યાન આકર્ષાશે નહિ. વર્ગના પ્રમાણમાં, દૂરમાં દૂર બેઠેલો છોકરો પણ સ્પષ્ટ સમજી શકે એવા ધાંટાથી તેમજ યોગ્ય ઢબે શિક્ષકે બોલવું. તેનું બોલવું ગાંભીર્ય અને ઉત્સાહસૂચક હોવું જોઈએ, મન્દ અને સામાને મન્દ બનાવે એવું નહિ.

તીવ્ર નજર અને તીવ્ર કુર્ણુ એ પણ શિક્ષકનું અતિશય આવશ્યક લક્ષણ છે. તીવ્ર નજરની ખામીને લીધે ધણી વાર શિક્ષણ નિષ્ફળ થાય છે ને વર્ગમાં અવ્યવસ્થા થાય છે. ધણાખરા શિક્ષકો જે છોકરાને પ્રશ્ન પૂછે છે તેના પરજ પોતાની નજર ચોંટાડે છે. વર્ગમાં અન્ય સ્થળે થું થાય છે તે પર તેમનું ખીલકુલ લક્ષ હોતું નથી. આનું પરિણામ એ થાય છે કે તેઓ એકને પ્રશ્ન પૂછી તે તરફજ ધ્યાન આપતા હોય છે તે પ્રસંગે વર્ગમાં બીજા છોકરાઓ વાતો કરતા હોય છે, કે ગમે તેમ બેઠા હોય છે કે બેધી આ.

મળ વધી મરતી પણ કરતા હોય છે. શિક્ષકની નજર ચપળ હોય તો આને મોંનું કંઈ બનવા પામતું નથી. છોકરાંનું કંઈ પણ કૃત્ય તેની નજર બહાર ન જાય એવી તેની નજર ચપળ ને તીવ્ર હોવી જોઈએ. આપણે જે કંઈ કરીશું તે શિક્ષક જાણ્યા વિના રહેશે નહિ એમ શિષ્યવર્ગ સમજે એવી તેની નજર હોવી જોઈએ. આથી વર્ગમાં વ્યવસ્થા સમવાશે અને શિક્ષણ પ્રત્યે ધ્યાન આકર્ષવું સુગમ પડશે. તીવ્ર નજર જેવી જરૂરની છે તે વાળ તીવ્ર કાન પણ જરૂરના છે. વર્ગમાં કોઈ પણ સ્થળે વાત થતી હશે તો તે તીવ્ર કર્ણવાળો શિક્ષક સહજ પકડી પાડશે. ધણીખરી વખત શિક્ષકો વાચનનો વિષય લે છે તે વખતે એક છોકરા પાસે વંચાવતા હોય છે તેજ વખતે બીજા છોકરા પણ ધીમેથી વાંચે છે. પરંતુ શિક્ષકનું તે તરફ લક્ષ્ય જતું નથી. ધણીવાર વર્ગમાં ગણગણાટ થાય છે તે પણ શિક્ષક પકડી કાઢી અટકાવતા નથી. આનું કારણ કર્ણની મન્દતા સિવાય બીજું શું ? જો કર્ણ તીવ્ર હોય તો આવી બાબત તરફ લક્ષ્ય ગયા વિના કેમ રહે ? માટે તીવ્ર નજર અને તીવ્ર કર્ણ એ શિક્ષકમાં ધણાંજ જરૂરનાં છે; અને નજર અને કર્ણ કેળવી ચપળ બનાવવાં એ શિક્ષકનો ધર્મ છે.

ઉત્સાહ અને સ્ફૂર્તિ એ પણ શિક્ષણનું એવુંજ આવશ્યક અંગ છે. ઉત્સાહી શિક્ષક શિષ્યવર્ગમાં પોતાનો ઉત્સાહ પ્રેરે છે. ઉત્સાહ વગર શિક્ષણ નિર્માલ્ય છે. મન્દ શિક્ષકની મન્દતા શિષ્યમાં બિતરે છે. ઉત્સાહ એ શિક્ષણનું જીવન છે અને એ વિનાનું શિક્ષણ મૃતપુલ્ય છે. શિક્ષકમાં પોતાના ધંધાને માટે પ્રેમ હશે તેમજ તેમાં આસક્તિ હશે અને કામ કરવામાં સ્ફૂર્તિ હશે તો શિક્ષણ ઉત્તમ થશે, શિષ્યવર્ગ પણ ઉત્સાહી, ચપળ, પોતાના કામમાં પ્રેમાળ અને આસક્ત માલમ પડશે.

નીતિ કેળવવા તરફ પણ શિક્ષકે લક્ષ્ય આપવુંની ધણી જરૂર છે. શિષ્યવર્ગ પર જામી નીતિની જાડી છાપ પાડો. તમારી પોતાની નીતિ જાંચા પ્રકારની રાખો. નીતિ તરફ પ્રેમ અને અનીતિ તરફ તિરસ્કાર દર્શાવો. તમારા દૃષ્ટાન્ત અને વર્તનથી નીતિના સંસ્કાર છોકરાંનાં મન પર પાડી દૃઢ કરો કે તે કદી પણ જતા ન રહે. વળી એ સંસ્કાર પાડવામાં બચતો કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ. શિક્ષાના બચથી નીતિમાન હોવાનું રોળ માત્ર થશે. એવા શિષ્યો એ બચમાંથી મુક્ત થશે કે તરતજ પાછા

અનીતિમાં આવશે; માટે બચતે સાધન તરીકે વાપરશો નહિ. તમારા પોતાના વર્તનરૂપી દાખલાથી તેમજ પ્રસંગે પ્રસંગે યોગ્ય ઉપદેશથી નીતિ પર પ્રેમ અને અનીતિ પ્રતિ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરો. ગૃહશિક્ષણ પર શિષ્યની નીતિનો આધાર છે અને શાળામાં તેઓ યોડોળ વખત શિક્ષકના કબજામાં રહે છે એ ખરી વાત છે. પરંતુ હજી બાળાવસ્થામાં હોવાથી તેમનાં મન ક્રોમળ અને સંસ્કારને યોગ્ય છે અને શિક્ષક ધારશે તો પોતાના વર્તન અને બોધથી તે પર ધણો સારો સંસ્કાર પાડી શકશે.

આ પ્રમાણે વિષયનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમજ શિક્ષણપદ્ધતિનું જ્ઞાન હોવા ઉપરાંત શિક્ષકમાં સમાનભાવ, આનંદી સ્વભાવ, ઉત્સાહ, આસક્તિ અને પોતાના ધંધા પર પ્રેમ તેમજ ઊંચી નીતિ એ ગુણો ધણા આવશ્યક છે. વળી તેની નજર અને જ્ઞાન ચપળ હોવાં જોઈએ અને ધોટા તેમજ બોલવાની દૃઢ પ્રતિષ્ઠા પાડે એવાં હોવાં જોઈએ. આ ગુણો પર 'શાળાપત્ર'માં અનેક વાર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે; પરંતુ મનદતા અને સમાનભાવનો અભાવ વગેરે એટલા બધા શિક્ષકોમાં જોવામાં આવે છે કે એ વિષે વારંવાર તેમનું લક્ષ ઝેંચવું જરૂરનું છે.

ચાર વેદિયા પંડિતોની વાર્તા.

કોઈકે નગરીમાં ચાર બ્રાહ્મણના છોકરા વસતા હતા, તેઓ વચ્ચે દૃઢ મૈત્રી હતી. બાળપણમાં તેમને વિચાર સૂઝ્યો કે દેશાન્તર જઈ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આ ઉપરથી તેઓ વિદ્યા સંપાદન કરવા કાન્યકુબ્જ (કનોજ) ગયા. સાં એક વિદ્યામઠમાં જઈ વિદ્યા બધુવા લાગ્યા. બાર વરસમાં તેઓ સર્વવિદ્યામાં કુશળ થયા. પછી ચારે જણે વિચાર કીધો કે આપણે હવે બહુી રહ્યા છીએ, માટે ગુરુની આજ્ઞા લઈ સ્વદેશ પાછા ફરીએ. આમ નિશ્ચય કરી ગુરુની પાસે જઈ તેની અનુજ્ઞા માગી. ગુરુએ રાજી થઈ સ્વદેશ જવા રમ્મ આપી. હવે તેઓ પોતાનાં પુસ્તકો સાથે લેઈ ચાલતા થયા. ચાલતાં ચાલતાં ચાર રસ્તા ભેગા મળે એવું એક ચત્તર આવ્યું અને સાંથી કયે માર્ગે જવું તેની તેમને સમજણ પડી નહિ. એવામાં એક પુસ્તક ઉઘાડ્યું તો તેની નજર નીચેના વાક્ય પર પડી:—

મહાજનો ચેન ગતઃ સ પન્થાઃ

એટલે જે રસ્તે મહાજન ગયું હોય તેજ માર્ગ સમજવો; અર્થાત્, મોટા માણસો જે માર્ગ ચાલે તેજ માર્ગ ચાલવું. આ વાક્યનો અર્થ તેઓ એવો સમજ્યા કે જે રસ્તે ધણાં માણસો જાય તે રસ્તે જવું. ફલિતાર્થ સમજ્યા વગર શબ્દાર્થને અનુસરી ચાર રસ્તામાંથી જે તરફ શખને જાયકી ઝાણું ટાળું જતું હતું તે તરફ તેઓ વળ્યા અને શ્મશાન પહોંચ્યા. ત્યાં એક ગધેડું દીઠું. એટલામાં તેમાંના એકને નીચેનું વાક્ય યાદ આવ્યું કે—

उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।

राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥

ઉત્સવમાં, વિપત્તિમાં, દુષ્કાળમાં, શત્રુ સાથે લડાઈમાં, રાજદ્વારમાં તેમજ શ્મશાનમાં જે સાથે રહે તે બાન્ધવ. આ વાક્યનું સ્મરણ થયું ને પેલા ગધેડાને શ્મશાનમાં જોયું તેથી તેને તેઓએ પોતાનો બાન્ધવ ગણ્યો ને તેને ચારે જણુ ગળે વળગી કોટી કરવા મંડી પડ્યા. એટલામાં ત્યાં દૂર નજર કરતાં તેઓમાંના એકે ઉતાવળું દોડવું આવતું પ્રાણી દીઠું. અને ‘ધર્મસ્ય ત્વરિતા ગતિઃ’ (ધર્મની ગતિ ઉતાવળી છે,) એ વાક્ય સાંભરવાથી તે દોડતા આવતા જાંટને તેઓ ધર્મ સમજ્યા. इष्टं धर्मेण योजयेत्—ઇષ્ટ કે વહાલાને ધર્મ સાથે જોડવો, એવું વચન ળીળને યાદ આવવાથી તેમણે શ્મશાનમાં ધવ-ગધેડું, જે તેમનું ઇષ્ટ હતું તેને ધર્મરૂપ જાંટને ગળે બાંધ્યું. આ વાત એક ઝાણુએ ગધેડાના માલીક ધોધીને કહી. તે આવી પંડિતોને મારવા જતો હતો એટલામાં તેઓ નાસી ગયા. પછી તેઓ આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં એક નદી આવી. તેમાં એક પાંદડું તરતું જોયું. આ ઉપરથી એક પંડિતને આ વાક્ય યાદ આવ્યું કે ‘આગમિष्यति यत् पत्रं तदस्मांस्तारयिष्यति’ ને પત્ર આવશે તે આપણને તારશે. પ્રલયકાળના સંબંધમાં આ વાક્ય કહ્યું છે તેનો વિચાર કર્યા વિના તણાતા પાંદડા પર ચાર પંડિતોમાંનો એક સૂતો, એટલે તે પાણીમાં તણાવા લાગ્યો. આ પ્રસંગે બાકીના ત્રણ છોકરામાંના એકને આ વચન યાદ આવ્યું:—

સર્વનાશો સમુત્પન્ને અર્થે ત્યજતિ પઠિતઃ ।

અર્થેનં કુરુતે કાર્યં સર્વનાશો હિ દુઃસહઃ ॥

આ ઉપરથી તેણે પેલા નદીમાં તણાતા પંડિતની ચોટથી તાણી તેનું માથું કાપી નાંખ્યું. પછી ત્રણ પંડિતો આગળ ચાલ્યા. રસ્તામાં એક ગામ આવ્યું ત્યાં તેમને જુદે જુદે ઘેર જન્મવાનું નિમન્ત્રણ મળ્યું. આથી તેઓ જુદે જુદે ઘેર જન્મવા ગયા. એકને ધીખાંડથી યુક્ત સ્તરદેશી જન્મવાને મૂકી. પંડિતના મનમાં વિચાર આવ્યો કે દીર્ઘસૂત્રી વિનશ્યતિ (દીર્ઘસૂત્રી વિનાશ પામે છે.) આ વાક્યનો ખરો અર્થ તો એ છે કે જે લાંબા તાંતણા ખેંચી ખેંચી કામ કરે છે, અર્થાત્, વિલંબ કરે છે તે વિનાશ પામે છે. પંડિતે સ્તરદેશીમાં તાંતણા દીડા એટલે એણે ધાતું કે એ ખાધાથી વિનાશ થશે. આથી બોજન કર્યા વગર લાંબી પંડિત ચાલ્યો ગયો. બીજા પંડિતને જન્મવામાં માલપૂડા મૂક્યા. તેણે કહ્યું—

‘ અતિવિસ્તારવિસ્તીર્ણં તદ્ભવેન્ન ચિરાયુષમ્ । ’

ધણા વિસ્તારમાં જે પથરાયલું હોય તેનું દીર્ઘ આયુષ્ય હોતું નથી. આ ધણા લાંબા પૂડા છે માટે એ ખાધાથી દીર્ઘાયુષ્ય નહિ થાય, એમ સમજી તે લાંબી જમ્યા વગર ચાલ્યો ગયો. ત્રીજાને બોજનમાં વડાં મૂક્યાં. તેણે વિચાર કીધો કે છિદ્રેષ્વનર્થા વહુલીમવન્તિ છિદ્રમાં ધણા અનર્થ થાય છે—ફાટામાં સડુ પગ ધાસે છે. આ વડાંમાં છિદ્ર છે માટે તે ખાધાથી અનર્થ થશે, આમ વિચારી તે પણ બોજન જમ્યા વિના લાંબી ચાલતો ગયો.

આ પ્રમાણે તે પંડિતોની રથજે રથજે મસ્કરી થઈ, માટે માણસે માત્ર પુરતકપાકો થવું ન જોઈએ. તેમણે દુનીઆતું યાન મેળવી બ્યવહારકુશળ થવું જોઈએ. વળી કોઈ પણ પુરતક વાંચતી વખતે અન્ય-કારનો આશય ખરોખર મદદ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઉપર ઉપરથી અર્થ સમજવાથી અને હાર્દ કે અંદરનું તાત્પર્ય પરિપૂર્ણ રીતે ન સમજવાથી માણસને સાબને જાહેરે ગેરલાજ થાય છે.

એક પાટા ઉપર ચાલતી આગગાડી. અમત્કારિક શોધ.

પીસમુ સૈકું બેઠાંને હજી ઘણાં વરસ થયાં નથી; તોપણ આટલાં થોડાં વર્ષમાં ઘણી શોધો થઈ છે. તેમાંથી સૌથી વધારે અમત્કારિક તેમજ ઉપયોગી શોધ ગિ. બ્રેનને કરી છે. રેલવે ઉપર ચાલતી ગાડી-ઓ અને ઘીર્ન વાહનો, જેવાં કે-મોટરગાડી-ઈત્યાદિમાં જ્યોરોસ્કોપ (Gyroscope) નો નિયમ લગાડી એક પૈડાની એકજ દારથી ચાલે તેવી શોધ તેણે કરી છે. ગિ. બ્રેનન આયર્લેન્ડનો રહીશ છે. અને તે કેસ-લખારમાં જન્મ્યો હતો. તેની ઉમ્મર નવ વરસની થઈ ત્યારે તે ઓસ્ટ્રેલિયા-માં ગયો અને ત્યાં રહેતા તે દરમ્યાન તેણે 'ટાર્પેડો' ની શોધ કરી, તેથી તેનું નામ દુનીયામાં દરેક ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું છે. તેણે એ શોધ કરી તે પહેલાં, એટલે જ્યારે તેની ઉમ્મર પંદર વરસની હતી ત્યારે તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે જમીનમાંજે માલ તેમજ ઉતાડ્યો લેઈ જવાનાં સાધનોમાં એક મોટો ફેરફાર થોડા વખતમાં થવો જોઈએ.

પણ આ વિચાર આ જુવાન શોધ કરનારના કુમળા મગજમાં ફસી ગયો હતો તોપણ તે કંઈ રીતે પાર ઉતારવો તે શોધી કાઢવું એ કંઈ સહેલું નહોતું. પહેલો યુવવણુભરેલો સવાલ તેના મનમાં એ આવ્યો કે ભવિષ્યનાં વાહનોને સારૂ કેવો રસ્તો હોવો જોઈએ. તેને માટે પોલાદનો, 'કોન્ક્રીટ' નો અથવા ઘીંજ કોઈ નવી જાતના પદાર્થનો સાધારણ સપાટ રસ્તો ચાલશે? જ્યારે કોઈ પણ વાહન ઘણાજ વેગથી ચાલતું હોય છે ત્યારે એક જાતના બળ (Force) નો આપણને (જેમ રેલવેગાડીમાં બેઠા હોઈએ છીએ ત્યારે જણાય છે તેમ) અનુભવ થાય છે. વળાણ (curve) ઉપર ગાડી ચાલે છે ત્યારે ઉતાડ્યો એક બાજુએ ઢળી પડે છે. આ બળ (Force) ને અંગ્રેજીમાં મધ્યોત્સારી (Centrifugal force) કહે છે. ગિ. બ્રેનને લાગ્યું કે ઘણા વેગથી ચાલતાં વાહનોને સારૂ કેવો રસ્તો જોઈશે તે નક્કી કરવામાં આ બળની ખાસ કરીને ગણતરી થવી જોઈએ. આ બળને જ્યાંસુધી દૂર કરીએ તદ્દિ ત્યાંસુધી અગવડ અને દુઃખ સમજવું સાધારણ રેલવે ઉપર જ્યારે ગાડી વળાણ ઉપર ચાલે છે ત્યારે સડકના બંને પાટા એક સપાટી ઉપર

હોતા નથી પણ એક ઊંચો અને ખીજો નીચો હોય છે, કારણકે ગાડી ઝડપથી ચાલે સારે તે પાટા ઉપરથી ખસી જવી ન જોઈએ પાટાની ઊંચાઈ અમુક ગતિને માટે રાખેલી હોય છે. એટલે તેટલીજ ગતિને માટે ચાલી શકે.

મિ. પ્રેમનંદ છેવટે એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે ભવિષ્યનો રસ્તો એક પાટાનો થવો જોઈએ. પહેલો વિચાર તેને એવો આવ્યો કે પાટો જમીન ઉપર નહિ, પણ વીજળીના તારની માફક ઊંચે રાખવો અને તેના ઉપર ગાડીઓ એવી રીતે ચલાવવી કે મધ્યોત્સારી જળની અસરથી જલારની જાળુઓ પોતાની મેળે લટકી શકે. આ યોજનાથી ઉપર જણાવેલી મુ. શ્લેષી દૂર થઈ શકે છે અને આવી જાતની રેલવે એલ્બરટ્ટમાં થોડા વખત સુધી ફતેહમદ રીતે ચાલી શકી.

પણ આવી રેલવેનું ખર્ચ ધણુંજ થઈ જાય છે. તેટલા માટે તેણે આ રેલવેનો પાટો જમીન ઉપર નાંખવાનો નિશ્ચય કીધો. આ નક્કી થયા પછી ખીજો પ્રશ્ન એ ઊભો થયો કે એક પાટા ઉપર ઘણા વેગે જતી ગાડીઓ ઉધી થઈ ગયા વગર કેવી રીતે ચાલી શકે? ગાડીઓ પડી ન જાય તે સાર તેને ખીજી જાળુઓ પૈસાં તો હોવાંજ જોઈએ, અને જો આમ કરે તો એક કરતાં વધારે પાટા નાંખવા પડે અથવા તો ખીજી કંઈ એવી ગોઠવણ કરવી પડે કે જેથી ટેકવી રાખનારાં પૈસાં જમીન ઉપર ચાલી શકે. આ વખતે પ્રેમનંદે આ શોધનો વિચાર પડતો મૂક્યો અને ખીજી શોધ કરવામાં પોતાનું મન લગાડ્યું. પણ ઉપરના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનો ઊભો રહ્યો છે તે તેના ચિત્તમા નિરતર થયાં કરતું. આખરે મિ. પ્રેમનંદે આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાનું મનમા લીધું. જેવી રીતે નટ લોકો એક દોરડા ઉપર પોતાનું બધું વજન ટેકવી રાખી ઊભા રહે છે તે પ્રમાણે ગાડીઓ સમતોલ રાખવાની યુક્તિની યોજના કરવાનું શરૂ કર્યું. તેને આ યુક્તિ વ્યાવહારિક લાગી, પણ કામ કરવાને સાર ધણીજ શુંચવણભરેલી થઈ પડી. તેણે ફરીને આ જાળતનો વિચાર સુલતવી રાખ્યો અને જે વરસ સુધી ખીજું કામ કર્યું, પણ બધો વખત આ વિચાર તેના મનમાંથી ખસતો નહોતો, અને આજથી થોડા વખત ઉપર ફરીથી પોતાનું ધ્યાન તે તરફ લગાડ્યું.

એક ગૃહસ્થે એને પૂછ્યું કે “ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય લાવવામાં તમે નયરોસ્કોપનો કેવી રીતે ઉપયોગ કર્યો ? ” મિ. એનને જવાબ આપ્યો કે “ આ વિચાર મને અગિયાર વર્ષ ઉપર થયો અને મેં નયરોસ્કોપનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરવામાં કેટલાંક વરસ ગાળ્યાં પાંચ વર્ષ ઉપર તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તે મને સૂઝ્યું. અભયજી જેવું એ છે કે જ્યારે હું કેન્સ શહેરમાં હતો ત્યારે એક ફેરીઓ નયરોસ્કોપિક ભગરડાઓ વેચતો હતો તે જોતાં મને આ પ્રશ્નનો છેવટનો નિર્ણય સૂઝ્યો. અલખત મારે ઘેર એવા ભગરડા હતા, પણ મેં થોડા ફ્રેંક ખરચી તેની પાસેથી એક ભમરડો ખરીદ્યો, મારા ગજવામાં મુક્યો, અને હોટેલના પાછા આબ્યા પછી મેં ઉતાવળથી આ શોધ જોણી કાઢી. ”

“ ત્યારે તો તમારી આ શોધ કંઈ એકાએક પ્રેરણાનું પરિણામ નથી પણ અધ્યાગ મહેનતનું ફળ છે. ”

“ શોધ કરનાર તરીકે હું એક (પેસિમિસ્ટ) નિરાશવાદી છું. પણ હું મારી શોધ કરવા એટલી જાધી મહેનત લેઉં છું કે મને તે ચાલુ રાખવાનો હમેશાં ઉમંગ રહે છે. ‘ ટોરપેડો ’ ના સંબંધમાં તેજ પ્રમાણે હતું. ”

મિ. એનન નાની વયનો હતો ત્યારથીજ તેનામાં નૈસર્ગિક શક્તિ હતી. પોતાના વર્ગના છોકરાઓના યુક્ત ભગરડાઓથી જહુ સારી રીતે ફરે એવા પોતાના ભમરડાની આર તેણે ઘણી જારીક અણીવાળી કરી. તેણે આ પ્રમાણે સાબીત કરી આપ્યું કે અણીવાળી આરવાજો ફરતો ભમરડો સ્થિર રહેતો નથી. પણ ધ્રુમ ધ્રુમ ફર્યા કરે છે. આનું શું કારણ છે તેની તેને તે વખત ખબર પડી નહિ. પણ અલખત તેને પછીથી ગાલમ પડ્યું કે ભમરડાની યુક્ત અણીના ઘસારાથી ભમરડો જરાજર ઊભો રહી શકે છે બજારમાં ભમરડાનું જે રમકડું મળે છે તે એક સાદામાં સાદો નયરોસ્કોપ છે. નયરોસ્કોપને એક બારે વાટવાળું પૈડું હોય છે તેની ધરીને કાટખૂણે જોરથી ફેરવવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી પરિવર્તન ઘણું જડપથી થતું હોય છે સાંસુધી પૈડું ગુરુત્વાકર્ષણના બળની સામે ઊભુ રહે છે જ્યારે તે જડપથી પોતાની ધરીની આસપાસ ગોળ ફરે છે ત્યારે તે પૈડું પોતાના રેકાના (આર) ના અણીઆની આસપાસ આમ તેમ હાલે છે. મિ. એનને એની ગતિ કેમ વધારવી એ શોધી કાઢ્યું છે, અને તેની આ શોધના

બળથી ગાડીઓ, વગેરેને એક પાટા ઉપર બરાબર ઊભી ચલાવવા બન-
 મરોરકોપનો ઉપયોગ કીધો છે. મિ. ઝેનન એક વ્યાવહારિક બાહ્ય ઇ-
 જનેર છે અને યાંત્રિક તરીકે તેનામાં ઊંચા પ્રકારની બુદ્ધિ છે. આ શોધ
 કરવામાં તેણે પોતાની બધી ચતુરાઈ વાપરી છે અને તેણે જે આ અદ્-
 ભુત યંત્ર બનાવ્યું છે તે દરેક રીતે સંપૂર્ણ છે.

આ શોધને પૂર્ણ સ્થિતિએ લાબ્યા પછી તેણે એક નમુનાની ગા-
 ડી બનાવી અન્નભાયશ લીધી, તેમાં તેને અસાધારણ વિનય મળ્યો.
 નાના ડબ્બાના પ્રયોગ ઉપરથી એટલું તો નિઃસંશય સિદ્ધ થાય છે કે
 એક પાટા ઉપર રેલવે ગાડીના ડબ્બાને પૂર્ણ ગતિએ ચલાવવું એ
 સંભવિત છે. આ પ્રયોગથી ઘણી નવી શોધ થવાનો સંભવ રહે છે
 અને યોગ્ય વખતમાં દુનીઆના વ્યવહારમાં આપણે મોટો ફેરફાર
 જોઈશું એમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી. આ નમુનાની ગાડીનો પ્રયોગ કરતાં
 મિ. ઝેનને તેમાં એક આખી રેલવે ગાડીનો ભાર ભર્યો હતો, તે
 ભાર ગમે તેવી રીતે ભરવામાં આવ્યો હતો અને ગાડી દોડતી હતી
 તે વખતે તેણે લાકડી વતી ગાડીમાનો ભાર આમતેમ ખસેડ્યો પ-
 ને હતો, આટલું બધું કર્યા છતાં ગાડી બરાબર સીધી રહી હતી. વળી
 ગાડી દોડતી હતી તે વખતે તેણે ભાર એકજ બાજુએ કરી દીધો.
 તેનું પરિણામ એ થયું કે તે બાજુ જરા ઊંચી થઈ. બ્યારે ગાડી ઊભી
 રહે છે ત્યારે પણ આજ પ્રમાણે થાય છે. વળાણ ઉપર બ્યારે ગાડી
 ચાલે છે ત્યારે તે અંદરની બાજુએ ઢળે છે પણ હાલની ગાડીઓની માફક
 મધ્યગિંદુની બહાર ઢળી પડતી નથી.

મિ. ઝેનનને એક ગૃહસ્થે પૂછ્યું કે હાલની ગાડીઓમાં તમારા બન-
 મરોરકોપનો ઉપયોગ કરવા એ ખર્ચાળ છે ?

મી. ઝેનને જવાબ આપ્યો. “ના, મેં ગણતરી કરી છે કે એ માધ્ય-
 નો રસ્તો કરતાં જોટલા ખર્ચનો બચાવ થશે તેટલા ખર્ચમાં ૩૦
 ટનનો બોલો બેચી બન્ય એવી ગાડી બનાવી શકાયે રસ્તો કરવામાં
 જે બચાવ થશે તે ઘણોજ છે અને રિંદુસ્તાન, ઑસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા,
 અને કૃનેડા બંન્ને શહેર અને ગામડાઓનો સંબંધ કરવાને સારૂ ધણી
 લાંબા રસ્તા ઉપર પાટા નાંખવાની જરૂર છે ત્યાં હાલના અનુદાન થશે.

લાગઈના વખતમાં લશ્કર કુચ કરે એટલીજ ઝડપે એક દિવસમાં ૨૦ અથવા ૩૦ માઇલની લાઇન તૈયાર કરી શકાશે. રસ્તા ઝંડપથી તૈયાર કરવાની મેં એક રીત શોધી કાઢી છે. નાના લાકડાના સ્લિપર ઉપર રેલ ચોટીને પહેલેથી તૈયાર રાખવામાં આવે છે. આવા કડકાઓ એક ડબ્બામાં બરી રેલ કરવાના રસ્તા આગળ લઈ જવામાં આવે છે. એક યંત્ર ગાડી ઉપર હોય છે તે એક એક કડકો ઊંચકી આગળ જઈને જમીન ઉપર નાંખે છે, એટલે લાઇન ઉપર તેને સજડ કરી લેવામાં આવે છે. ડબ્બો તેના ઉપર ચાલે એટલા વખતમાં ખીજે કડકો નાખે એવી રીતે આગળનો રસ્તો તૈયાર થઈ જાય છે.”

“પણ રસ્તાની જમીનને એક સરખી સપાટ કરવી જોઈએ ?”

“ના, તેવું કંઈ નહિ. ફક્ત જરૂરનું એટલું છે કે રસ્તા ઉપર ટેકરા અને ખાડા વગેરે હોય તે સાફ કરવા સારૂ થોડા માણસોની ટોળા મોકલવી જોઈએ. ટેકરીની બાજુએ જો જરૂર હોય તો સ્લિપરો નાંખી શકાય. ટેકરી ઉપરના રસ્તા ઉપરથી સ્લિપરો સરી ન પડે તેટલા સારૂ ટેકરા નાંખવાની જરૂર છે. આવી રેલવે ટેકરીઓનો ચદાવ ૫ માં ૧ હોય લાંસુધી તો ચાલી શકે છે. ધણા મોટા વળાણુ ઉપર પણ ચાલી શકે છે, અને એક નદી ઉપરથી જવાને સારૂ એક પોલાણનું દોરડું હોય તેટલુંજ બસ છે કારણ કે તેના ઉપર થઈને ગાડી જઈ શકે છે. અથવા તો નદીમાં લાકડાના એક સરખી ઊંચાઈના સોટાની હાર કરી તેના ઉપર એક પાટો નાંખી, તે ઉપર પણ ગાડી ચાલી શકે છે. પાંચ ઈંચના બ્યાસ વાળા દોરડા ઉપર ધણી એક ૩૦ ટન ભરેલી ગાડી સહેલાઈથી ટેમ્સ નદી ઓળંગી શકે.”

“તમારી શોધથી ખરચમાં ખીજ શા બચાવ થશે ?”

“જો એક પાટો નાંખવો પડશે તે હમણાં વાપરવો પડે છે તેના કરતાં વજનમાં હલકો થશે; કારણ કે મારો વિચાર ગાડીનો બોજો બે પૈડાં ઉપર નાંખવાનો નથી પણ ગાડીની નીચે જોટલાં પૈડાં હોય તેમાં વહેંચી નાંખવાનો છે. હાલની ગાડીઓમાં બધો બોજો આગળનાં બે પૈડાં ઉપર આવે છે; તેથી પાટો વધારે ભારે નાખવો પડે છે. ઉપરની ગોઠવણથી બ્યારે ગાડી એક પાટા ઉપરથી ખીજ ઉપર ચડશે ત્યારે આગકા લાગવાનો ખીલકુલ સંભવ રહેશે નહિ; એક બાજુએ ગતિ આવશે નહિ

તેમ હોંચકાના જેવી ગતિ પણ રહેશે નહિ. ગાડી તદ્દન એક સરખી રી-
તે ચાલશે અને ભવિષ્યમાં જરા પણ આચકા વગર મુસાફરી કરવાનું
ધણુંજ સુખદાયક થઈ પડશે. હમણાં જેવા આચકા આવે છે તેવા ગાડીમાં
આચકા આવવાનો ખીલકુલ સંભવ રહેશે નહિ, તેથી ગાડી હલકા સા-
માનની બનાવી શકાશે અને ગાડીમાં આચકા અને ધસારો નહિ રહેવા-
થી ગાડીઓ વધારે લાંબા વખત સુધી ચાલી શકશે.”

“આ બધું તમે કહ્યું તે તો ખરૂં, પણ તમારો જયરોસ્કોપ એક-
દમ બંધ પડી ગયો તો એક બચંકર અકસ્માત થવાનો સંભવ ખરો ?”

“પહેલાં તો મને આ મુશ્કેલી ધણીજ મોટા પ્રકારની લાગી, પણ
હવે મને તેમજ બીજા હોંશિયાર માણસોને પૂરું ખાતરી થઈ છે કે
આવો અકસ્માત બનવાના સંભવ ધણાજ ઓછા છે. જેમ હમણાંની રે-
લવે ગાડીનાં બોમ્બલર ફાટી જવાનો સંભવ ધારી શકાય તેવુંજ આવું
પણ છે.”

“પણ ગાડી એકદમ ચાલતી બંધ થઈ જાય તો શું થાય ?”

“તે સીધી ઊભી રહે. ગમે તે વખતે ગાડીઓને ટેકા મૂકી શ-
કાય. જયરોસ્કોપ ચલાવનારી શક્તિ બંધ થઈ જાય ત્યાર પછી બે દિ-
વસ સુધી જયરોસ્કોપ ગતિમાન રહે છે, અને પહેલા પાંચ કલાક સુધી
તેમની ગતિ એટલી બધી હોય છે કે ગાડીઓ ઊંધી વળી જતી નથી
પણ સીધી ઊભી રહે છે.”

“તમારૂં જયરોસ્કોપ ચલાવવા ધણીજ મોટી શક્તિની જરૂર શું
નથી ?”

હમણાં મેં જે ગાડીઓ બનાવી છે તે દરેકને ૩ હોર્સ-પાવર કરતાં
સહજ વધારે શક્તિ બેઈએ છીએ. આ ગાડી ૪૫ ફૂટ લાંબી છે. અને ૧૨
ફૂટ પહોળી છે. તેમાં ૨૦ થી ત્રીસ ટન ભાર બરાબ છે. જયરોસ્કોપિક
પૈડાંનો વ્યાસ ત્રણ ફૂટ ૭ ઇંચ છે અને એક મિનિટમાં ૩૦૦૦ આંટા ફરે છે.
તે અવકાશમાં ફરે છે. હવા ખાલી કરવાની રીત સાધકસ રખરખા ગાડીના
ટાયરની હવા ખાલી કરવાની રીત જેટલીજ સાદી અને સહેલી છે. સાં-
ચા કામમાં તેલ આપોઆપ પુરાય છે અને તેમની સમાજ રાખવાની
જરૂર ઓછી છે. વીજળીના બળથી પૈડાં ફરે છે. તેનું કુલ વજન આ
સરે બે ટન છે.”

“હારે તો અલગત તમારી શોધનો મોટરગાડીમાં ઉપયોગ કરી શકાય ?”

“હા, અને જે પૈડાંવાળી મોટરગાડીમાં આ રીત રાખવાથી હાલની ગાડીઓમાં જે આંચકા અને નમી પડવાનું થાય છે તે કંઈ થશે નહિ અને જેવી રીતે સો વરસ ઉપરની ટ્રાઈસિકલને બદલે બાઈસિકલનો ઉપયોગ વધી પડ્યો તેવી રીતે જનરોસ્કોપવાળી મોટરગાડીઓ થવાથી હાલની મોટરગાડીનો ઉપયોગ ખીલકુલ નહિ થાય એમ મારી ખાતરી છે.”

“તમારી શોધનો વહાણમાં ઉપયોગ થઈ શકે કે ?”

“હાલના જેવાં સ્થાયી વહાણોને તે શોધ કામની નથી. પણ જે હોડીમાં એવી ખરાબ રીતે ભાર ભરવામા આવે કે તેથી તે અસ્થિર રહેતી હોય તો મારી શોધ વાપરવાથી હોડીને ઊંધો થવાનો ભય ઓછો રહે. જે વહાણો અસ્થિર રહેતાં નથી તેમને આ શોધથી કંઈ ફાયદો થતો નથી. ટાપેડોને મિ. હલીકે જનરોસ્કોપ લગાડ્યો હતો પણ આ હોડી પોતાની મેળે ચાલતી નથી. પુલ ઉપર એક માણસ ઊભો રહીને તેને ચલાવે છે. આમ હોવાથી જનરોસ્કોપ ફક્ત તેને સ્થિર રાખી શકે છે. બહુ સ્થિર ન રહી શકે એવાં વહાણો બનાવવાને હવે કંઈ વાંધો નથી, અને તેમને જનરોસ્કોપ લગાડવાથી તોફાની સમુદ્રમાં પણ ઊંધાં પડવાની ખીલકુલ દેહેશત રહેતી નથી અને તે વહાણ પોતાની મેળે ચાલી શકે છે.”

“ઊડવાના સાંચામાં તમારી શોધ લગાડવાની કે ?”

એ યંત્રોને તો જનરોસ્કોપની ખાસ જરૂર છે. ખીજી ઘણી ચીજો ન જોઈએ; પણ હવે પછી બનતાં યંત્રોમાં તેમને સ્થિર રાખવા માટે જનરોસ્કોપની તો જરૂર છે. પવનની ગતિ ગમે તે દિશામાં હોય તોપણ તે યંત્રો ખીલકુલ નમી પડતાં નથી.”

“તમારી શોધ વિશે લોકોનો કેવો મત છે ?”

“મારી શોધથી જે ખળભળાટ થયો છે તે જોઈ મને ઘણુંજ અચ્છો લાગે છે. મારી પાસે એ બાબત ઘણા કાગળો આવે છે અને વર્તમાનપત્રોમાં એ બાબત ઘણા લેખ આવે છે. તેનો હિંદમાં ઉપયોગ થવાનો

સંભવ છે એમ હિંદી સરકાર જણાવે છે. હું “ ઇન્ડિયા ઑફીસમાંથી હમણાંજ આવું છું અને તે બાબતના અખતરા કરવા સારૂ ૬૦૦૦ પૌંડની રકમ આપવાનો ઠરાવ મને ઇન્ડિયા કૌન્સિલ તરફથી મળ્યો છે. ઉપરાંત લશ્કરી ખાતા તરફથી મને એનન ટૉપેડો કારખાનામાં કામ કરવાની રજા મળેલી છે અને રેલવે બાબતના અખતરા કરવા સારૂ તેની આબુ-બાબુળીડની જમીન મને આપી છે. એક મોટી ગાડી બનાવવાના કામમાં હું મંડ્યો છું અને ૧૮ મહીનામાં તે ચલાવવાને હું શક્તિમાન થઈશ.”

આ શોધથી ભવિષ્યમાં નવાઈ જેવાં કામ થશે એમ એનન સાહેબ આશા રાખે છે. ઑસ્ટ્રેલિયા જેવા મોટા ખંડમાં જળરોરકોષિક રેલવેની મુખ્ય લાઇનો યોગ વખતમાં થશે એટલુંજ નહિ પણ દરેક મુખ્ય લાઇનને ઘણીજ વધારે હલકી ધાતુઓના પાટાવાળી શાખાઓ જોડાશે એમ આશાબર્યાં વચનો એનન સાહેબ બોલે છે. એનને બનાવેલાં ગાડાંનાં પૈડાંની ધરીઓ ઘણી નાની છે અને તેમ હોવાથી મુખ્ય લાઇનના સૌથી બારે ધાતુના પાટા ઉપર તેમજ શાખાવાળી લાઇનોની હલકી ધાતુના પાટા ઉપર પણ સરખીજ ઝડપથી ચાલી શકે છે.

વધારાનો ખુલાસો.

વાયકોના જણવાની બહાર નહિ હોય કે આજથી વીસ પચીસ વર્ષ ઉપર ઉતાવળે રસ્તામાં મુસાફરી કરવા માટે લોકો બાઇસીકલ તેમજ ટ્રાઇસીકલ (ત્રણ પૈડાંની સાઇકલ) વાપરતા હતા. ટ્રાઇસીકલ રિયર રહી શકતી પણ તેને બહુ વેગે દોડાવવાને બાઇસીકલ કરતાં વિશેષ બળ વાપરવું પડતું; પણ પહેલાંની બાઇસીકલોમાં આગલું પૈડું હાલની બાઇસીકલ કરતાં બહુ મોટું હોવાથી અકસ્માત થવાનો બધ વિશેષ હતો તેથી ત્રણ પૈડાંની સાઇકલ લાંબો વખત ટકી રહી. હાલની બાઇસીકલોના પૈડાં બહુ ઊંચાં નથી તેથી અકસ્માત થવાનો બધ પણ કમી છે. તેને લીધે જ્યારથી એનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો ત્યારથી ત્રણ પૈડાંવાળી સાઇકલો ઉપયોગમાંથી જતી રહેવા માંડી ને હાલ કવચિતજ જોવામાં આવે છે.

મિ. એનને પણ જોયું કે એક પાટા પર જો રેલવે ગાડી દોડાવી શકાય તો તેમાં બાઇસીકલ પેઢે બળમાં બહુ લાભ થાય ને યોગ્ય બળથી વિશેષ ઝડપ આપી શકાય. એક પાટો થવાથી આવકા પણ યોગ્ય લાગે,

તેથી ડબ્બા હલકા અને થોડે ખર્ચ થઈ શકે અને તેને પરિણામે તથા દરેક ડબ્બાની પૈડાંની સંખ્યામાં વધારો કરવાથી પાટા પર હલકા અને ઓછી કિંમતના રાખવા પડે. સહેપાટ પણ નાના ચાલે અને રસ્તો હાલના પાટાઓ માટે પથરા વડે મજબૂત કરવો પડે છે એટલો કરવો ન પડે.

આ પ્રમાણે લાભ તો ધણા હતા, પણ એક પાટા પર ગાડી સ્થિર રાખવી એ કામ અતિ મુશ્કેલ હતું. બે બ્રાન્ડુએ એક સરખો બાર બંધો હોય અને ગાડી પૂર્ણ ગતિમાં હોય ત્યારે તો કદાચ એક પાટા પર પડ્યા વિના દોડી શકે પણ હમેશ બે બ્રાન્ડુએ સરખો બાર થાય એ બનવું મુશ્કેલ, માટે અકસ્માત ચવાનો બહુ બચ હતો તેમજ ગાડી ગતિમાં ન હોય ત્યારે તો ટેકા વિના પડી ગયા વગર નજ રહે એ ખુલ્લું હતું. એ અડચણ દૂર કરવા પૂર્ણ વિચાર કરી બેનન સાહેબે જામરોસ્કોપનાં, અહોની પેટે હવા વગરના અવકાશમાં ફરતાં પૈડાંઓ પર ડબ્બા રાખવાની અદ્ભુત યોજના શોધી કાઢી. ટ્રેન ગતિમાં હોય કે સ્થિર હોય તો પણ જામરોસ્કોપનાં પૈડાં વીજળીક બળથી સદા ગતિમાં હોવાને લીધે ઉપર ટકવેલો ડબ્બો ગમે તે બ્રાન્ડુએ ઓછો વત્તો બરેલો હોય તો પણ પડી જતો નથી. નદીઓ ઓળંગવાને પુલને સ્થાને અતિશય થોડે ખર્ચે જાડો પોલાદનો તાર અથવા પુલનાં ભુગર્જાને સ્થાને કાદવમાં બેસાડેલા લાકડાનાં ચાંબલાની હાર પર એક પાટો નાંખી નદી કે ખીણો ઓળંગવાની એની મુક્તિ પણ પ્રશસનીય છે. મુળધથી પૂતે જતા કરજટના સ્ટેશનેથી બોરધાટ ચડાવી ટ્રેનને ખડાને લઈ જવાને બે એન્જિન વાપર્યાં પડે છે; તથા ઢાળ માત્ર ૮૩ ફૂટ ૧ ફૂટ ચઢાવ વાળો છે, પણ બેનન સાહેબ ૫ ફૂટ ૧ ફૂટ જિયાઈ વાળા ઢાળ પર પોતાની ટ્રેનને સહેલાઈથી લઈ જવા હિંમત ધરે છે.

બેનન સાહેબે વાપરેલા જામરોસ્કોપનો નિયમ નીચેના ખુલાસાથી સમજાશે:—

એક પથરાને દોરી વડે બાંધી દોરીને ખીજે છેડા હાથમાં ઝાલી જોડણીની ચેટ માથાની આસપાસ ચક્ર ચક્ર ફેરવશે તો માલમ પડશે કે જ્યાંસુધી એ પથરા પૂરતા વેગમાં તમે ફેરવશે ત્યાંસુધી તે મધ્યોસારી બળને લીધે, શુરવાકર્ષણથી ખેંચાઈ નીચે ન પડતાં, એવી રીતે

ફરશે કે દોરી ક્ષિતિજસમસૂત્ર રહે. તમે પથરા હલકો કે ભારે, શેરનો કે મજબૂતો, ગમે એટલો લેશો તો પણ જ્યાંસુધી પૂરતા વેગમાં તેને ફેરવશો ત્યાંસુધી તેના પર ગુરુત્વાકર્ષણ અસર કરશે નહિ; એટલે મધ્યોત્સારી બળ ગુરુત્વાકર્ષણને કાપશે.

ત્રીજો દાખલો:—પાણીની બરેલી લોટી કે ઘડો સીધો રહે એવી રીતે બાંધી પૃથ્વીને સમાંતર અથવા લગ્ન ચક્રમાં ફેરવશો તો મધ્યોત્સારી બળને લીધે લોટી અથવા ઘડો આડો અથવા ઊંચો થવા છતાં પાણી અંદરથી ગુરુત્વાકર્ષણ છતાં નીકળી પડશે નહિ.

ત્રીજો દાખલો:—પાણીની બરેલી તાંબાકુંડીમાં હાથ ધાલી પાણીને ફેરવવાથી બાબુ પરંતુ પાણી મૂળ સંપાદીથી મધ્યોત્સારી બળને લીધે ગુરુત્વાકર્ષણ વિરુદ્ધ હોયે ચઢેલું માલમ પડશે, તથા મધ્યમાં તમે ખાડો નોશો.

આ દાખલાઓ પરથી મધ્યોત્સારી બળ કેટલું કરી શકે છે તેનો તમને ખ્યાલ આવ્યો હશે. જામરોસ્કોપ પણ એવું જ યંત્ર છે. પોણો શેર તોલના તથા ત્રણ ઈંચ વ્યાસના જામ પિત્તળના ચક્રને પાતળી પોલાદની ત્રણ ઈંચ લાંબી ધરી હોય છે તે પિત્તળના એક ચપટા કડામાં વ્યાસ રૂપે રહી સુખપૂર્વક ત્વરાથી ફરી શકે છે. ધરીની આસપાસ મજબૂત દોરી બિંટાળી તેને જોરથી ખેંચવાથી મધ્ય ચક્ર કડાની અંદર પોતાની ધરીની આસપાસ વેગથી ફરે છે. એવી સ્થિતિમાં કડાને ધરીના એક છેડા આગળથી દોરી વડે બાંધી લટકાવ્યું હોય અથવા તેજ છેડા આગળથી એક ગોળ અણીદાર ખીલા પર ટેકવું હોય તો યંત્ર નીચે પડી ન જતાં ચક્રની મધ્યોત્સારી ગતિને લીધે તે દોરી અથવા ખીલાની આસપાસ કડા સાથે ચક્ર ચક્ર રૂપે ફરે છે તે જ્યારે વેગ ઓછો થાય છે ત્યારે નીચે પડે છે. એનન સાહેબના જામરોસ્કોપનાં ચક્રો ૩ ફૂટ વ્યાસનાં છે અને કુલ બે ટન વજનનાં છે તથા વીજળીક બળ વડે એક મિનિટમાં ૩૦૦૦ વ્યાંટા લે છે તો ૨૦ થી ૩૦ ટનના વજનના ડખાને તથા તેનાં પૈડાંની એકવડી હારને પડવા ન દે એ સહજ સમજાય એવું છે.

એનન કહે છે કે જામરોસ્કોપ જેમ ટ્રાઇસીકલને કાઢી મૂકી તેમ એક પાટાવાળી ગાડી થોડા સમયમાં ઠામ ઠામ ચર્ચી જશે.

બૂગોળનું શિક્ષણ.

પ્રસ્તાવના.

આપણી નિશાળામાં શિખવાતા વિષયોમાં બૂગોળ સૌથી અસાધ્ય રીતે શિખવાય છે એ તો સૌ કોઈ કબૂલ કરશે. એ વિષય શિખવવાની અરી પદ્ધતિ ખાતા તરફથી છપાયેલી “ શિક્ષકોને સૂચના ” નામની ચોપડીમાં સવિસ્તર ખતાવવામાં આવી છે અરી, પણ એ સૂચનાનો અમલ હજી થોડીજ નિશાળામાં અને થોડેજ અંશે થયેલો જોવામાં આવે છે. એવું કારણ એ જણાય છે કે સાધારણ શિક્ષકને માટે ખાલી સૂચનાજ પુરતી નથી, પણ એવી સૂચનાઓને (જેની આજના વખતમાં તો ખોટજ નથી) અનુસરીને કેવી રીતે શિક્ષણપાઠો યોજવા તે ખતાવવાની જરૂર છે. હું ધાં હું કે એ જરૂર સ્વીકારીનેજ ખાતાએ જુદા જુદા નિદાની બૂગોળ તૈયાર કરાવી છે, અને જુની ચર્ચ ગયેલી હોપકૃત બૂગોળની જગ્યાએ ખીજી નવી તૈયાર કરાવવા માંડી છે. એ નવી ચોપડીઓથી ત્રીજા અને તે ઉપરનાં ધોરણના શિક્ષકોને બૂગોળશિક્ષણના સંબંધમાં પુરતી મદદ મળશે અરી, પણ ખીજાં ધોરણના શિક્ષકો તો સાધન વિનાનાજ રહેશે એ ખોટ પૂરી ખાડવાનો આ પ્રયત્ન છે.

દિશાઓનું જ્ઞાન આ છોકરાંઓને કરાવ્યા બાદ ગામની બૂગોળ કેમ શરૂ કરવી તે અમુક સૂચનાથીજ નહિ પણ થોજી કાઢેલા સવાલોથી ખતાવવામાં આવ્યું છે. એ સવાલો જોતાં માલમ પડશે કે એ અને એવા ખીજા સવાલો વડે ગામ સંબંધી દરેક જાતની હકીકત છોકરાં પાસેજ કઢાવવાની છે. શિક્ષકે પોતે છોકરાંઓ પહેલે સવાલે જવાબ ન દઈ શકે તો અધીરા બની હકીકત કહી દેવાની નથી, પણ તેઓને વખત આપીને તથા ફરીથી વધારે સહેલી બાષામાં તેજ મતલબના ખીજા સવાલો પૂછીને તેમજ તેઓ પાસે નિરીક્ષા વગેરેથી તપાસ કરાવી અસ જવાબ કઢાવવાના છે. એમ કરવાથી ઝીણી નજરથી જોવાની અને તપાસ કરવાની છોકરાંઓને ટેવ પડશે.

સવાલના જવાબ છૂટા શબ્દોમાં આપે તે કબૂલ ન રાખતાં શિક્ષકે છોકરાંઓને જવાબ સંપૂર્ણ વાક્યમાં આપતાં શિખવવું. એમ કરવાથી તે-

મનુ ભાષાગ્રાન સુધરશે અને વાતચીત કરવામાં તેમને ઝડપ આવશે.

માત્ર સવાલજવાબથી છોકરાંઓને કંટાળો ન ઉપજે તે માટે શિક્ષકે વખતો વખત તેમને આલતા વિષય સંબંધી વાતચીતમાં ઉતારવાં, અને નિશાળ અથવા ખીજ કોઈ જગ્યાને લગતી હકીકત પરથી વાત જોડીને કહેવી અને તેમની પાસે કહેવડાવવી.

વળી ધોરણમાં માગ્યા પ્રમાણે છોકરાંઓએ લીધેલાં માપ પરથી શિક્ષકે જમીન પર પાટીઉં મૂકીને નિશાળના ઓરડાનો નકશો (પ્લાન) મોટા સ્કેલ પર કાઢવો, અને છોકરાંઓ પાસે કુટપટીની મદદથી સ્થેટ પર અથવા ચાક વતી લાકડાની પાટી પર તે કઢાવવો. ઓરડાનો પ્લાન* કાઢતાં આવડ્યા બાદ આખી નિશાળનો પ્લાન* કાઢતાં શિખવવું; અને સ્થાપત્યી થોડે વખતે નિશાળ અને તેની આસપાસના લત્તાનો અથવા ગામનો નકશો શિક્ષકે કાઢવો. આ છોડ્યા નકશામાં નિશાળ પ્લાનના સ્કેલ કરતાં નાના સ્કેલ પર બતાવવી, અને જે જે રસ્તે અથવા ધૂળીઆમાં થઈ છોકરાં નિશાળ આવતાં હોય તે તે નકશામાં બતાવવાને તેમને કહેવું. આ પ્રમાણે નકશા સંબંધી તેમનો વિચાર બંધાશે.

શરૂઆતમાં પગલાં ભરીનેજ અંતર મપાવવાનું સુગમ પડશે; અને એક પગલા જેટલું અંતર આંગળીના એક બેડકા જેટલી લીટીથી બતાવવું ઠીક પડશે.

છેલ્લું એટલું કહેવાની જરૂર છે કે શિક્ષકે શિખવતી વખતે કોઈ પણ જાતનાં પુસ્તક અથવા નોંધ હાથમાં રાખવાનાં નથી. એવાં સાધનોનો ઉપયોગ ઘેર અથવા નિશાળના વખત બહાર તે ગમે તેટલો કરે, પણ નિશાળમાં તો તેણે પોતે પાઠ આપવાને ઘેર કરેલી તૈયારી સિવાય ખીજે કોઈ આધાર રાખવાનો નથી. વળી શિક્ષકે છોકરાં સાથે ઘણીજ સાદી અને તેઓને એકદમ સગજ પડે એવીજ ભાષા વાપરવાનું ધ્યાનમાં રાખવું.

આશા છે કે ઉપલી સૂચના ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષકો આપેલા પાઠોનો ઉપયોગ કરશે અને ગામની બૂગોળ હાલ જેમ શિખવાય છે તેના કરતાં વધારે સારી રીતે શિખવાતી થશે.

* નિશાળના ઓરડાનો તેમજ આખી નિશાળનો આકાર કાઉંબોડું વતી છોકરાંઓ ઘણી હોંસથી બતાવશે.

ગામની ભૂગોળ.

ટીપ્પણી—નીચે આપેલા સવાલો સૂચનારૂપે છે. તે ઉપરથી ગામની, કસબાની, અથવા શહેરની સ્થિતિને અનુસરતા ધીન વધારે સવાલો શેક્ષકે પોજવા.

૧ પ્રસ્તાવના—નિશાળનેા ઓરડો.

૧. છોકરાઓ, ઊંચું જુઓ. આ ઓરડાના તમારા માથા પર આવેલા ભાગને શું કહે છે ?
૨. નીચું જુઓ, તમારા પગ નીચે આવેલા ભાગને શું કહે છે ?
૩. આ ઓરડાને કેટલી બાજુઓ છે ?
૪. કેટલા ખૂણા છે ?
૫. કેટલી દિવાલો છે ?
૬. જમણી દિવાલ બતાવો; ડાબી; તમારી સામેની; તમારી પાછળની.
૭. ઓરડાને બારીઓ કેટલી છે ?
૮. તે બારીઓ ક્યાં છે ?
૯. ઓરડાને બારણાં કેટલાં છે ? તે ક્યાં છે ?
૧૦. જમીન પર શું શું મૂકેલું છે ?
૧૧. દિવાલ પર શું શું લટકાવેલું છે ?
૧૨. આ ઓરડો કેટલો લાંબો છે ?
૧૩. પગલાં બરી તેની લંબાઈ કહો.
૧૪. તમારું એક મોટું પગલું કેટલા ફૂટનું થાય છે ?
૧૫. આ ઓરડો કેટલો પહોળો છે ?
૧૬. સુરજ કઈ બાજુએ ભેગો છે ? કઈ બાજુએ આથમે છે ?
૧૭. ઉત્તર દિશા તરફ જુઓ; દક્ષિણ તરફ; પૂર્વ તરફ; પશ્ચિમ તરફ.
૧૮. બપોરે બાર વાગે સુરજ ક્યાં હોય છે ?

૨. ગામ.

પાઠ ૧.

૧. તમે રહો છો તે ગામનું નામ શું ?
૨. જ્યાં સુરજ ભેગો છે તે જગ્યા બતાવો.
૩. જ્યાં સુરજ આથમે છે તે જગ્યા બતાવો.

૪. ઉત્તર દિશા બતાવો.
૫. દક્ષિણ દિશા બતાવો.
૬. પૂર્વ બતાવો; પશ્ચિમ બતાવો.
૭. નિશાનની કઈ દિશામાં તમારું ઘર આવ્યું છે ?
૮. તમારા ઘરથી કઈ દિશામાં તમારી નિશાન આવી ?
૯. નિશાનથી તમે કેટલા દૂર રહો છો ?

પાઠ ૨.

૧. તમારી નિશાનથી ચોરો કઈ દિશાએ આવ્યો ?
૨. ચોરાથી નિશાન કઈ દિશામાં આવી ?
૩. નિશાનથી ચોરો કેટલો દૂર છે ?
૪. ચોરાથી તમારું ઘર કેટલું દૂર છે ? અને તે કઈ દિશાએ આવેલું છે ?
૫. ઘેરથી નિશાને ચાલીને જતાં તમને કેટલો વખત લાગે છે ? ચોરે જતાં જેટલો વખત લાગે તેટલોજ, વધારે કે ઓછો ?

પાઠ ૩.

૧. તમારા ગામમાં તળાવ છે (અથવા પાસે નદી આવેલી છે) ?
૨. તળાવ છે (અથવા નદી આવેલી છે) તો તે તમારા ઘરથી કેટલું દૂર છે ? તમારી નિશાનથી કેટલું દૂર છે ?
૩. તમારે ઘેરથી તળાવે (અથવા નદીએ) જતાં કેટલો વખત લાગે છે ? નિશાને જતાં જેટલો વખત લાગે છે તેટલોજ, વધારે કે ઓછો ?
૪. તળાવ (અથવા નદી) માં પાણી બારે માસ રહે છે કે સુકાઈ જાય છે ? ક્યારે સુકાઈ જાય છે ?
૫. તમે કોઈ વહેણ જોયો છે ? ક્યાં જોયો છે ?
૬. તમે કોઈ ટેકરી અથવા ડુંગર જોયો છે ? ક્યાં જોયો છે ? તેનું નામ શું છે ?
૭. તમારું ગામ હંચાણમાં આવેલું છે કે નિચાણમાં ? તમારા ગામમાં અને આસપાસ વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહે છે કે તે બહાર વહી જાય છે ?

પાઠ ૪.

૧. વરસના મહીના કેટલા ?

૨. વરસાદ કયા કયા મહીનામાં આવે છે ?
૩. ટાઢ કયા કયા મહીનામાં પડે છે ?
૪. તાપ કયા કયા મહીનામાં ઘણો પડે છે ?
૫. હાલ શાના દહાડા છે ? ટાઢના, તાપના, કે વરસાદના ?
૬. દહાડા સાંખ્યા ક્યારે હોય છે ? ઉનાળામાં કે શિયાળામાં ?

પાઠ ૫.

૧. તમારા ગામ સિવાય બીજું કોઈ ગામ, કર્મો કે શહેર તમે જોયું છે ?
૨. તમારા ગામને લગતાં કયાં કયાં ગામો આવેલાં છે ?
૩. તમે કોઈ દિવસ કોઈ શહેરમાં ગયા છો ? ક્યાં ? ત્યાં તમે શી રીતે ગયા હતા—પગે ચાલીને કે કેમ ?
૪. તમારા ગામમાં અને તેમાં તમને શો ફેર લાગ્યો ?
૫. તમે કોઈ દિવસ જનનાએ ગયા છો ? ક્યાં ગયા છો ?

પાઠ ૬.

૧. તમે રહો છો સાં આગળ આવેલાં કયાં કયાં ખેતરો તમે જોયાં છે ?
૨. તેમાં શો પાક થાય છે ?
૩. તમે જે ખેતરો જોયાં છે તેમાં કોઈ ફૂલફળ થાય છે ? શું શું થાય છે ?
૪. તમે રહો છો તેની આસપાસ કઈ કઈ જાતનાં ઝાડો આવેલાં છે ?
૫. તમારા ગામમાં કયાં કયાં જનવરો પાળવામાં આવે છે ? અને તે કયા કયા લોકો પાળે છે ?
૬. ગાય ભેંસ શા માટે પાળે છે ?
૭. બકરાં શા માટે પાળે છે ?
૮. ઘેટાં શા માટે પાળે છે ?
૯. ઘી કેમ બનાવવામાં આવે છે ?

પાઠ ૭.

૧. તમારા ગામમાં કયા કયા લોકોની વસ્તી છે ?
૨. કયા લોકોનાં ઘર વધારે છે ? કોનાં સાથી આછાં છે ?
૩. તમારા ગામમાં શો ધંધો રોજગાર ચાલે છે ?
૪. ઘણું બાગે કયો ધંધો ચાલે છે ?

૫. તમારા ગામમાં કોઈ દુકાનદારો અથવા વેપારીઓ છે ? તેઓ શો માલ વેચે છે અને તે ક્યાંથી લાવે છે ?
૬. તમારા ગામમાંથી શો માલ પરગામ જાય છે અને શો માલ તમારે ત્યાં આવે છે ?
૭. એ માલ કયે કયે રસ્તે ચર્ચને લાવવા લઈ જવામાં આવે છે ?
૮. એ માલ લાવવા લઈ જવાનો ધંધો કોણ કરે છે ?
૯. તમારા ગામમાં કોઈ જાતનાં કારખાનાં છે ? શાનાં છે ?
૧૦. તમે લુહારનું કારખાનું જોયું છે ? કાનું ?
૧૧. કોઈ સુધારનું કારખાનું જોયું છે ? કાનું ?

પાઠ ૮.

૧. તમારું ગામ દરબારી (તાલુકદારી), અથવા ધનામી છે કે સરકારી ?
૨. તમારા ગામમાં મુખી કોણ છે ? વિઘોટી કોણ ઉધરાવે છે ?
૩. મુખી શું કામ કરે છે ?
૪. રાવણીઆને શું કામ કરવાનું છે ?

પાઠ ૯.

૧. તમારા ગામમાં નિશાજ અને ચોરા સિવાય બીજું કંઈ જોવા જોયું છે ?
૨. તે નિશાજની કઈ દિશામાં છે અને ત્યાંથી કેટલે છોટે છે ?
૩. તમારા ગામમાં જાંચામાં જાંચું મહાન કયું છે ?

વાચનમાળાના કેટલાક ખુલાસા.

(સાંધણ ૫૪ ૨૫૦ થી જંરી.)

બાળપોથી.

૫૪.

- ૩૦ ' ગણ્યા ગણાય નહિ ' ઇ. બાળકોના સહેલા ઉખાણા અથવા સ-મસ્તાનો ઘખસો છે. ઘણીખરી સુધરેલી નાતોમાં રાતે ગાખાપ અને છોકરાંને દુરસદ મળે છે સારે આવા આવા સહેલા ઉખાણાથી બાળ-કને તેઓ ગમ્મત આવે છે અને તેથી તેમની સરખામણી કરવાની શ-કિ વિશેષ ખીલે છે. બાળકો એકઠાં થાય તોપણ આવી રીતે એક

ખીંભને ઉખાણા પૂછી ગમ્મતમાં વખત ગાળે છે. શિક્ષકોએ પોતાના ગામમાં ચાલતા આવા ઉખાણાઓથી માહિતગાર રહેવું જોઈએ. બાળકોને ગમ્મતની સાથે જ્ઞાન આપવાનું આ પથ એક સાફ સાધન છે.

ઉખાણાના બે ચાર નમુના:—

- ૧ એક દાખડીમાં બત્રીસ બાવા. (દાંત)
- ૨ વનમાં એક માણસ ક્રેડ બાંધીને સૂતો. (ધાસનો પ્રજો)
- ૩ ગુંથેલું માથું ને છૂટા છે વાળ,
રોજ રોજ બહીને ધૂળમાં નાહય. (સાવરણી).
- ૪ બંધેથી બે ફરીઓ પડી; દીડી પેલા બે જણાએ;
દીડી તે તો દોડ્યા નહિ, ને દોડ્યા પેલા બે જણા.
દોડ્યા તેણે લીધી નહિ, ને લીધી પેલા બે જણાએ;
લીધી તેણે ખાધી નહિ, ને ખાધી પેલા એકલાએ.
ખાધી તેને માર્યો નહિ ને, માર્યો પેલા એકલાને;
માર્યો તે તો રાયો નહિ, ને રાયો પેલા ત્રણ જણા.
(દીડી આખોએ, દોડ્યા પગ, લીધી હાથે, ખાધી મોં-
એ, માર્યો વાંસાને, ને રાયો મોં અને આંખો.)

આવા સંકડો સહેલા ઉખાણા સાંભળવામાં આવે છે. ઉપરના ઉખાણાનો જવાબ ' તારા ' છે. આ પાઠનો સારો ઉપયોગ કરવાનો શિક્ષકને અવકાશ છે.

મારા આલસામાં—આખા આકાશનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં પડે છે, અને તેમાં બધાં તારા સમાઈ જાય છે.

પલકે—વારા દ્રશ્યતા જાંખા અને તેજદાર ચાય, ઝગઝગ ઝગઝગ થાય.

મલકે—માત્ર અનુપ્રાસ માટે શબ્દ ગોઠવ્યો છે. મંદ મદ હસે— સુંદર અને નાચતા દેખાય—એ અર્થમાં શિખવવો.

' અંધારી...—' દેવને છોકરાં આકાશમાં કલ્પે છે, માટે તારા તેમની આંખો હોય, અને ચળકતી હોય તેમ કલ્પના કરે છે. ' અંધારી રાતે. ' કહેવાનો અર્થ એ છે કે અજવાળી રાતે તે દેખાતા નથી કે જાંખા દેખાય છે.

‘ નાનકડી—’ આ લીટી માત્ર ઉપરની લીટીને મેળવવા ખાતર છે; ‘ નાંદારી છોકરીને દેડકે તાણી ’ એને મળતું આ પણ એક દૃષ્ટાન્ત છે. આ લીટી તો સમજવાય તેમ છે. “દેવની આંખો અંધારી રાતે પોતાની તેજવાળા ચળકતી પાંખો (પેપરમાં) ઉઘાડે છે. ” એમ બે લીટીનો સામટો અર્થ લેવાય.

૫૪.

૩૧

‘ હસાવ ’—અમને એવું સુખ કર કે અમે હસીએ.

છીલ—મન. સાફ—મેલ એટલે પાપ વિનાનું.

આ કવિતાને અંતે નીતિની શીખામણુ છોકરાંને મળે એમ શિખવતું.

ગાય—પ્રલક્ષ બતાવી દરેક અંગ દેખાડવું.

સાકર, દહીં, દૂધ, માખણુ, ઘી, પ્રલક્ષ બતાવવાં અને તેની બનાવટ સમજાવવી.

૩૨ પોપટ પોતાના બાળક મિત્ર પ્રત્યે કહે છે, એમ આ કવિતાનો અર્થ લેવાનો જણાય છે.

જગે, વને—ઠામ ઠામ, શહેરમાં અને વગડામાં.

રીઝું,—રીઝવું—હું ખુશ થઉં છું, અને તને ખુશ કરું છું.

ઉઘાડ—પોતાની માફક સૌને પાંખો ધારીને કહે છે.

‘ બોલડાં ભાણું ’—બોલ બોલું. ટહુકડા—પોપટના અવાજમાં આ શબ્દનો અર્થ લેવાનો છે.

૫૪.

૩૧ વેણુ—વચન.

મીઠું મીઠું—નીતિની શીખામણમાં અર્થ લેવો. ‘ લોકોને સાફ અને પ્રિય લાગે તેવું બોલજે. ’

નાની—હૃદયી...—પોપટ કહે છે કે ‘ અમે યોડું જીવવાના છીએ, માટે મરતાં લગી અમે તો ગમ્મત કરવાના; તું ધણું જીવજે અને સાફ બોલવા ઉપરાંત બીજું પણ સાફ અને ઉપયોગનું શીખજે. ”

કેળવણીખાતાની ખબરો.

જાહેર ખબર.

(મહેરબાન ઉત્તર વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના
નં. ૩૬૨૮ તા. ૭-૮-૦૭ ઉપરથી)

સરકારી ઠરાવ.

એડ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેન્ટ.

મુકામ જાંજિરે મુંબઈ, તા. ૧ લી જુલાઈ સન ૧૯૦૭.

નંબર ૧૨૧૪.—આ ધલાકાની પ્રાથમિક નિશાળોમાં ચલાવવા સારું સરકારે મંજૂર કરેલી ચોપડીઓની જે પુરવણી યાદી તા. ૧૫ મી ડિસેમ્બર સન ૧૯૦૨ ના સરકારના જાહેરનામા નંબર ૨૨૨૮ *માં પ્રસિદ્ધ કરી છે તેમાં સુધારો કરવાની નીચેની યાદી સધળા લોકોની માહિતી સારું પ્રસિદ્ધ કરી છે:—

નંબર.	ચોપડીનું નામ.	શેરો.
	ગુજરાતી ચોપડીઓ.	
૧૧	એસ. એમ. શેઠ— ગુજરાતી પહેલી ચોપડી...	કહાડી નાખવી.

આલીજા નેક નામદાર ગવર્નર ઇન્ કૌન્સિલના હુકમથી,

આર. ઇ. એન્થોપેન,

(સહી) આર્કાઇવિંગ સેક્રેટરી નિસખત સરકાર.

(True Translation.)

SYED SHAMSUDDIN KADRI,

Oriental Translator to Government.

* સન ૧૯૦૨ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૧૮ મી તારીખના મુંબઈ સરકારી ગેઝીટના ૧ લા ભાગના ૨૦૮૭ માં પાના ઉપર (અંગ્રેજીમાં) છાપ્યું છે.

ઝાહેર ખબર.

(મહેરખાન એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના હુકમ નં. ૩૧૭૧

તા. ૨૪-૭-૦૭ ઉપરથી.)

સિંધ પ્રાંત સહિત આ ઇલાકાની હાઈ અથવા મિડલ સ્કુલોના દાખલ રવાના અને તેમાંથી ઊડી જવા વિષેના નીચેના સામાન્ય નિયમો, જે આપો અને વાલીઓના છોકરાં સરકારી નિશાળોમાં હાલ બહુતાં હોય અથવા હવે છી બહુવાના હોય તેમની ખબર અને અનુવર્તન માટે પ્રસિદ્ધ કરવા-
માં આવે છે:—

૧. છોકરાના આપ અથવા વાલીએ કાગળથી અથવા રૂબરૂ નિશાળમાં દાખલ કરવાની અરજી કરવી.
૨. તેજ રચણમાં આવેલી બીજી નિશાળના તેજ ધોરણમાંથી દાખલ થવું હશે તો માત્ર નિશાળના ટર્મની શરૂઆતમાંજ દાખલ કરવામાં આવશે. બીજાઓને ધણું કરીને મહીનાની શરૂઆતમાં દાખલ કરવામાં આવશે.
૩. જે નિશાળમાં તે છોકરો છેલ્લો બહુતો હોય, સાંથી લીવિંગ સર્ટિફિકેટ લાવવું પડશે, અને એ નિશાળને પુરેપુરી ફી આપી નહિ હોય સાંસુધી કોઈ પણ છોકરાને દાખલ કરવામાં આવશે નહિ.
૪. છેલ્લી નિશાળમાં જે ધોરણમાં તે બહુતો હશે તેજ ધોરણમાં તેને ધણું કરીને દાખલ કરવામાં આવશે, પણ જો તેણે તે ધોરણ પુર્ કર્યું હશે, અને પોતે ઉપલા વર્ગમાં એસવાને લાયક છે એવી હેડ મારતરને ખાતરી કરી આપશે તો તેને બહુતો હશે તેથી ઉપરના ધોરણમાં દાખલ કરી શકાશે.
૫. જુદા જુદા ધોરણોની ફી વિષે હેડ મારતર પાસેથી માહિતી મેળવી શકાશે.
૬. દરેક મહીનાની ફી દસમી તારીખે અમર પહેલાં અગાઉથી ભરવી પડશે. જો કોઈ છોકરો વખતસર ફી નહિ આપે તો તેનું નામ રજીસ્ટરમાંથી કાઢી નાખવાને પાત્ર થશે, અને ફરીથી તે દાખલ થાય તે પહેલાં તે મહીનાની ફી પણ ફરીથી દાખલ થવાની ફીની સાથે આપવી પડશે.

૭. જે કોઈ છોકરો નિશાળ છોડવાને ખુશી હોય તો તેનો બાપ અથવા વાલીએ મહીનાની.છેલ્લી તારીખે અગર તે પહેલાં લેખી અથવા રૂબરૂ હેડ માર્સલરને રીતસર ખબર આપવી. જે આવી ખબર નહિ આપવામાં આવી હોય તો બીજા આવતા મહીનાની થી પણ આપવી પડશે.

હિપરના નિયમો મુદતી છે અને સુધારાને પાત્ર છે.

ડિરેક્ટર સાહેબની
ઑફિસ, પુના.
તા. ૨૬-૬-૦૭,

(સહી) F. G. Selby,
Acting Director of
Public Instruction.

જાહેર ખબર.

મહાલક્ષ્મી ફીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રાવેશિક પરીક્ષા. સ. ૧૯૦૭.

ઉત્તર ભાગની તમામ નિશાળોના માસ્તરો, આસિસ્ટન્ટો, અને સ્ત્રી-સિક્ષકોને ખબર અપાવામાં આવે છે કે આ કોલેજમાં દાખલ થનાર સ્ત્રીઓની પ્રાવેશિક પરીક્ષા તા. ૨૮ મી ઑક્ટોબર સને ૧૯૦૭ ને રોજ સદરહુ કોલેજના મકાનમાં સવારના ૧૦૧ વાગે લેવામાં આવશે. માટે જે સ્ત્રીઓએ પરીક્ષામાં દાખલ થવું હોય તેમણે ખબર મોકલવા બહોળસ્ત કરવો.

પરીક્ષા નવા પાંચમા ધોરણ પ્રમાણે લેવામાં આવશે. ૧૫ વર્ષથી ઓછી તેમજ ૨૫ વર્ષથી વધારે ઉંમરની સ્ત્રીઓને દાખલ કરવામાં આવશે નહિ. ઉમેદવારે સાથેના નમુના પ્રમાણે એક પત્રક ભરીને ઑક્ટોબર માસની તારીખ ૨૦ મી સુધીમાં મે. ડે. એ. ઇ. સાહેબના અભિપ્રાય સાથે અમને મોકલવું, અને તે સાથે પોતાની સારી ચાલ ચલગત માટે જે આખરદાર ગૃહસ્થનાં સર્ટિફિકેટ મોકલવાં.

કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા ઇચ્છનાર સ્ત્રીઓને માટે ડીપાર્ટમેન્ટ તરફથી આ ખાસ પરીક્ષા છે. ટર્મના વચલા ભાગમાં આવનાર વિદ્યાર્થીઓને મે. એ. ઇ. સાહેબની ખાસ પરવાનગી વગર દાખલ કરવામાં આવશે નહિ.

અમદાવાદ મહાલક્ષ્મી ફીમેલ } A. E. Brooke,
ટ્રેનિંગ કોલેજ, તા. ૨૨-૮-૦૭. } લેડી મુપરિન્ટેન્ડન્ટ.

ଜି.ଏସ୍.

કચ્છ

2015

[illegible]

ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਹੈ

જાહેર ખબર.

(મહેરખાન ઉ. બા. ના જો. ઇ. સાહેબના હુકમ નં. ૩૨૯૯

તા. ૨૯-૭-૦૭ ઉપરથી.)

આ ઉપરથી ખબર આપવામાં આવે છે કે નવી ગુજરાતી વાચન-માળાની સાતમી ચોપડી સરકારે રીતસર મંજૂર કરી છે અને તે વાપરવાની સત્તા આપી છે. ગુજરાતી પ્રાથમિક શાળાઓના સાતમા ધોરણમાં આજ સુધી કોઈ પણ ગદ્ય કે પદ્યની ચોપડી ચાલતી હોય તેને ઠેકાણે હવેથી તે ધોરણમાં આ ચોપડી વંચાવવી.

પ. ઇ. ના ડિરે-
ક્ટર સાહેબની
ઓફીસ, પુના.
૨૪-૭-૦૭.

}

(સહી) F. G. Selby,
Ag. Director of P.
Instruction.

જાહેર ખબર.

પાર્વતી કુંવર સ્મારક સ્ત્રી કામના પ્રદર્શનને માટે નમુના પેવાની સુદત સુલતખી સખીને તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૭ ઠરાવી છે. વિશેષ ખુલાસા માટે સેક્રટરી રા. રા. કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ, કે રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામને પુછાવવું.

જાહેર ખબર.

જોઈએ છીએ.

ખેતીના કામમાં માહિતગાર જુવાન માણસ ટ્રેનિંગ કોલેજના ખેતર માટે જોઈએ છીએ. પગાર યોગ્યતા પ્રમાણે મળશે. વધારે ખુલાસા માટે નીચે સહી કરનારને જાતે મળવું, અગર અરજી કરવી.

ટ્રેનિંગ કોલેજ.
અમદાવાદ.
૨૪-૮-૦૭.

}

વી. જી. સંત.
ખેતી માસ્તર.

દરકત શિક્ષક કોપીખુકોના જ દરેક ભાગના જુદા જુદા કદના આકારોને જ બન્ધ બેસેલી સ્ટીલપેનો ખાસ ઇંગ્લાન્ડથી મ્હોટે ખર્ચે બનાવી મંગાવી છે. એ સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને ઘણી સગવડ ભરેલી છે. દરેક બોક્સમાં ૩૦-૬૦. કિમ્ત રૂ. ૦.૧૦, બોક્સમાં બોક્સ ૮ બોક્સ મંગાવનારને ૬૦ ટકા કમીશન મળશે. તે રૂપયા તેથી વધુ. બોક્સ લેનારને ૧૨૦ ટકા મળશે. વેલ્યુપેએબલથી ૧ થી ૬ બોક્સ મંગાવનારને ખર્ચના ૦.૨૦ વધારે લાગશે. ભૂલી જતા નહીં, અને પૈસા પહેલાંથી બોક્સાવનારને બોક્સના ખર્ચના બે આના લાગશે.

નમુના

આદરજી કાવસજી ભાસ્કરજી

દરકત શિક્ષક કોપીખુકોની

સ્ટીલપેનોના

							
નં. ૧૦૨	નં. ૩.	નં. ૪.	નં. ૫એ.	નં. ૫બી	નં. ૬એ.	નં. ૬બી	નં. ૭ને.૮.

આદરજી કાવસજી ભાસ્કરજી. દરકત શિક્ષક કોપીખુકો તથા સ્ટીલપેનોના પ્રગટ કર્તા અને કમિશન એજન્ટ. ઘોળી તળાવ મુમ્બઈ,

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

સર્વે જાતનાં ઇંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત પુસ્તકો વેચનાર તથા
પ્રસિદ્ધ કરનાર કાળકાદેવી રોડ-પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ. મુંબઈ.

વૈદક વિલાસ.

મોટું પુસ્તક જોગી, જતી, પ્રખ્યાત વૈદો તથા પદ્માડી લોકો પાસેથી જખરો ખર્ચ
કરી મોટી મહેનતે મેળવેલ જાદુખની ગાદક પુસ્તક પ્રાયદો કરે તેવા અમલકારી દેશી
ઉપાયો તથા આજ લગીની શોધથી ખરેખર અકસીર માલગ પડેલા અંગ્રેજી ઉપાયોથી
મરપુર કીમત ટપાલ ખર્ચ સીમે રૂ. ૫-૭-૦. જે. પી.

ચીફ મેડીકલ ઓફીસર સાયલા કાઠિયાવાડ.

લોખંડેરી તથા ધનામ માટે સરકારે મંજૂર કરેલ સ્વૃત્પત્તિસાર બા. ૧, ૦-૬-૦;
તથા ધોરણ માટે ગણિત, ૦-૩-૦, ક.રૂ. ૮૬. જે. બે. ઝવેરી, જુનાગઢ.

આત્મારામ અને દલાબાઈની કંપનીની

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બાળબોધ ૭ નમ્બરમાં.

કળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે સુમખઈ ઇલાકાની

ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કળવણી ખાતાના ધણી અનુભવી અમલદારોના મત સહ 'ગ'
અક્ષરોમાં શુદ્ધ વેલેજી શોધી પ્રાપ્ત; તથા ધોરણને અનુરૂપ અક્ષરે

તથા લખાણ દબની ગોઠવણ કરીને, હાલ ચાલતી સર્વે કોપીયુકો કરતાં ચઢીઆતા થયાની ખાત્રી થયા પછી છપાવી બહાર પાડી છે.

૧ કોપીયુકોની સદાચ અને સુન્દરતા જાળવવા માટે ત્રાંખાનાં પત્રાં (કોપરપ્લેટ) કાંતરાંવેલાં છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેન્ એક ને બીજાં સુન્દર રંગની ચાહીથી છપાય છે, કાગળ અને કવર ઉંચાં ટકાઉ વાપરેલાં છે, જે એક વખત જોવાથી ખાત્રી થશે.

૨૦૦ અને તે ઉપરાંત કોપી ખરીદનારને સેંકડે ૩૩ ટકા ફ્રીશન આપવામાં આવશે; પેટ્રીંગ અને રેફરે ખરચ પણ આપવામાં આવશે પણ પોસ્ટ મારફતનું કે રેશનથી આગળનું ખરચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બીજાં પુસ્તકો મંગાવનારને સેંકડે અર્ધો ટકા હકસાધ લઈ મોકલી આપવા ગોઠવણ રાખી છે. મળવાનું ટેકાણું-આત્મારામ અને દલાલાઈની કમ્પની, લેખનકળા કોપીયુકની ઓફીસ, -કાળકાદેવી રોડ નંબર-૨૩૨, મુંબઈ.

ગોખલે કૃત ગણિત ભા. ૩નો ખુલાસો.

તમામ હિસાબ સંપૂર્ણ ખુલાસા સહિત સમજાવેલાં એવો, ગણિતમાં હોશિઆર અને અનુભવી શિક્ષકને હાથે લખાએલો ગોખલે કૃત ગણિત ભાગ૩નો ખુલાસો. ધો. ૬, ૭, થર્ડ ગ્રેડ, પ્રાવેશિક, મેટ્રીક અને સ્કુલકા-ર્નિલની પરીક્ષામાં એસનાર ઉમેદવારોને ખાસ જરૂરનો. લગભગ ૩૨૫ પૃષ્ઠો. કો. રૂ. ૧. જાણીતા ખુકસેલરો તથા મહિંમદાવાદ દેસાઈ વરજીવન પુર્યોત્તમદેસા પાસેથી મળશે. ક. સે. રૂ. ૨૫ ટકા. બી-સી-એનની કુ. મહિંમદાવાદ.

વૈદ્યકલ્પતરુ.

દરેક ઘરમાં અને દરેક ગામડામાં હાથલ કરવા લાયક વૈદક માસિક.

મહેતાજી સાહેબોને ખાસ વિગાપના કરવાની કે છેલ્લાં બાર વર્ષે થયાં વૈદક જ્ઞાનનો પ્રજામાં પ્રસાર કરનાર અને લોકપ્રિય થઈ પડેલ આ માસિકદ્વારા દરેક મહેતાજીએ ગામડાના અજ્ઞાન લોકોને ઉપયોગી થઈ પડવાની તક જ્યાં દેવી નહિ. નહેર લેખકો, વિદ્વાનો અને વાચકોનો ઉત્તમ અભિપ્રાય મેળવવા ઉપરાંતના ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતા-નું ખાસ ઉત્તેજન મેળવ્યું છે, અને “ભત્રમંડળ પુસ્તકાલય” જેવાં લોકપ્રિયોગી ખાતાએ સંકડો ગામડાઓની લાયબ્રેરીઓ એ માટે મંજૂર કરેલ છે. જનેવારીથી ૧૨ મું પુસ્તક શરૂ થશે. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૧ અગાઉથીજ નમુનો મફત મગાવી ખાત્રી કરો.

તાંત્રી વૈદ્ય. જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી-અમદાવાદ.

શાળોપયોગી પુસ્તકો.

પદાર્થપાઠ અને ડ્રોઇંગ, ધો. ૫ મુ. રૂ. ૦-૪-૦, ધો. ૪ મુ. રૂ. ૦-૩-૦, ધો. ૩ જી રૂ. ૦-૨-૬, ધો. ૨ જી ૦-૨-૩, ધો. ૧ હું રૂ. ૦-૧-૬, અને બાળવર્ગ રૂ. ૦-૧-૦; પ્રાથમિક શાળાઓ માટે ઉપ-યોગી-કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ રૂ. ૦-૮-૦, મુખ્ય ઇલાકા માટે લાય-બ્રેરી થી તરીકે મજૂર સાદું ડ્રોઇંગ ધો. ૬ રૂ. ૭ મા અને પ્રવે-શક માટે રૂ. ૦-૨-૦. કચ્છ દેશી હિસાબ ભા. ૧ ભા. રૂ. ૦-૧-૦, ભાગ ૨ ભા. રૂ. ૦-૨-૦, કચ્છ ખાતે ટેકસ્ટ બુક. મેમરી ડ્રોઇંગ ડ્રેસ્ટ ગ્રેડ રૂ. ૦-૪-૦, સેકન્ડ અને થર્ડ ગ્રેડ રૂ. ૦-૬-૦, પ્રેક્ટિકલ જ્યો. મેટ્રી ડ્રેસ્ટ ગ્રેડ રૂ. ૦-૨-૬, ક્રીડિન્ડ અને કલર ડ્રોઇંગ ડ્રેસ્ટ ગ્રેડ રૂ. ૦-૪-૦, છેલ્લી ચાર બુકો મુંગઈની સ્કૂલ ઓફ આર્ટની ડ્રોઇંગની પરીક્ષા માટે છે. કતો ઉસમાન બી. તથા મહોબતસિંહ મો., આસિ. માસ્તર રે-કોલેજ રાજકોટ.

સૂચના.

આ પત્રસંબંધી સર્વે લખાણુ એડિટર તરફ મોકલવું. નોંટપેડ કાગળ સેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનો લખાણુ ઉપર ધ્યાન અપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું લખાણુ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની એકજ બાજુએ લખવું. તે અમુક માસમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું લખાણુ પાછું મોકલવા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

જાણાખાતાના તેમજ બીજા ગૃહસ્થો કેળવણી તથા નિશાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશે તો તે પણ યોગ્ય અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓર્ડર મોકલનારે દૂપન ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને સી બાબતના પૈસા છે તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવું. તે વિના બૂલ થવાનો સંભવ છે. પોસ્ટની ટિકેટો મોકલનારે દર રૂપીએ અઢી આનો વધારે મોકલવો, પોસ્ટ સિવાય બીજી ટિકેટો સેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વરસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટેજ માફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે અઢી આના; વડરના ખર્ચે લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના પગારવાળા શિક્ષકો તથા સ્કૉલરોને ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગલ વગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે પાને રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. ચર્ચાપત્રનો એમા સમાસ થશે નહિ.

જાહેર ખબરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેર ખબરો છાપવાના લાવ.

૩.	લીટી.	તો પ્રથમ પૂરો ચાન્ડ અને તે પછીના અગીઆર માસ લગી દર માસે રૂ. ૧ ગણો ચાન્ડ પડશે. છ માસ માટે પહેલે મહિને પૂરો ચાન્ડ, અને પછી દરેક માસે રૂ. ૨ ચાન્ડ લેવાશે.
૧...	...	...
૨	...	...

દસથી વધારે લીટીઓ માટે રૂ. ૧) ની લીટીઓ ત્રણ પ્રમાણે.

બાર માસ લગી લાગલાગટ હશે

જાણાપત્રની સાથે કોઈ પણ હુલ્લિલ વહેંચવામાં આવશે નહિ.

The Conjoint School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

ઓક્ટોબર ૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
માસ.....	૨૮૫-૨૮૫
કૃષિનન હીરો	૨૮૫-૨૮૬
દ્યુસિટનિઆ નામની આગળોટ. ...	૨૮૬-૨૮૭
નવો કુમકેતુ... ..	૨૮૭-૨૮૮
ચંદ્રની ઉત્પત્તિ. ...	૨૮૮-૨૮૯
ધર્મની આવશ્યકતા... ..	૨૮૯-૨૯૦
બૂગેળ શિખવવા માટે સૂચનાઓ... ..	૨૯૦-૩૦૦
ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાતની બૂગેળ ...	૩૦૧-૩૧૩
વાચનમાળાના પુસ્તકો ...	૩૧૪-૩૧૭
કેળવણીખાતાની ખબરો	૩૧૮-૩૧૯
નવરોજ પેરતનજ રજાસંસ્થા ...	૩૧૯
પ્રે. ગ. ટ્રેનિંગ કોલેજ માટે અમદાવાદ ગુ.ની રજાસંસ્થા. ૩૧૯-૩૧૯	
નિશાળોનાં ધનામપત્રક ...	૩૧૯-૩૨૦

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

આમદાવાદ.

" ગુનાઈટ " પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ

(ચર્ચ દર્શક સ્થાપિત રાખ્યું)

દરકત શિક્ષક કોપીખુકોના જ દરેક ભાગના જુદા જુદા કદના અક્ષરોને જ બંધ બેસતી સ્ટીલપેનો ખાસ ઇંગ્લાન્ડથી મોકલે ખર્ચે બનાવી મંગાવી છે. એ સ્ટીલપેનો, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉર્દુ અને ફારસી લખવાને ઘણી સગવડ ભરેલી છે. દરેક બોક્સમાં ૩૦-૫૦ કિમ્ત રૂ. ૧૦, બોક્ષમાં બોક્ષ ૮ બોક્ષ મંગાવનારને ૬૫ ટકા કમીશન મળશે. તે રૂપયા ત્રણ વધુ બોક્ષ લેનારને ૧૨૦ ટકા મળશે. વેલ્યુએબલથી રૂ. થી ૬ બોક્ષ મંગાવનારને ખર્ચના બાજુ વધારે લાગશે. ભૂલી જતા નહીં, અને પૈસા પહેલાંથી બોક્ષાવનારને બોક્ષના ખર્ચના બે આના લાગશે.

નમુના

આદરજી કાવસજી માસ્ટરજી

દરકત શિક્ષક કોપી ખુકોની સ્ટીલપેનોના

							
નં. ૧૦૨.	નં. ૩.	નં. ૪.	નં. ૫.	નં. ૬.	નં. ૭.	નં. ૮.	નં. ૯.

આદરજી કાવસજી માસ્ટરજી. દરકત શિક્ષક કોપીખુકો તથા સ્ટીલપેનોના પ્રગટ કરતા અને કમિશન એજન્ટ, ધોળી તળાવ મુખર્જી.

એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની.

સર્વે ભાતનાં ઇંગ્રેજી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત પુસ્તકો વેચનાર તથા પસિદ ફિરનાર કાળકાદિની ટ્રેડ-પ્રિન્સેસ સ્ટીટ. મુખર્જી.

ગુજરાત શાઠાપત્ર.

પુરતક ૪૬ મું.

આંકટોબર, ૧૯૦૭.

આંક ૧૦.

માસ.

કુલિનન હીરો—દૂનસવાલમાં એક ધણેજ કિમતી હીરો માલમ પડ્યો છે, તે અંગ્રેજ સરકારે ખોર લોકોને સ્વરાજ્યનો હક આપ્યો તેની ખુશાલીમાં તેમણે મહારાજા શ્રી એડવર્ડને બક્ષીસ કર્યો છે. એ હીરાને લગતી કેટલીક હકીકત જાણવા જેવી અત્ર આપી છે. એ હીરો દુનીઆમાં કિમતીમાં કિમતી છે. એને ઇ. સ. ૧૮૦૫ ના જન્યુઆરિમાં 'પ્રીમિયર ડાયમન્ડ માઇનિંગ કંપનિ' ની ખાણોમાંથી એફ. વેલ્સ નામના 'ઓવર સી-અરે' (ખાણના દેખરેખ રાખનાર અમલદારે) શોધી કાઢ્યો. એ કપનિના પ્રમુખના નામ પરથી એ હીરાનું નામ 'કુલિનન' પાડ્યું. એ હીરા આસરે ૪૬ ઇંચ લાંબો, ૨૬ ઇંચ ઊંચો અને ૨૬ ઇંચ પહોળો છે. એનું તળાઈ ચપટું છે અને બીજે બે સ્થળે પણ તે સપાટ છે, એ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે કોઈ એથી પણ મોટા હીરામાંનો ભાંગેલો એ કકડો હશે. હાલની ધરયા વગરની રિથિતિમાં તેનું વજન ૩,૦૨૫૬ કેરેટ છે (કેરેટ ૪ ગ્રેનની બરાબર છે) અને તેને ધસીને બરોબર પાસા પાડશે ત્યારે તેનું વજન ૧,૨૦૦ કેરેટને આસરે રહેશે. તેને ધસવાનો ખર્ચ ૩૦,૦૦૦ પાઉંડને આસરે થશે એવી ગણતરી કાઢવામાં આવી છે. વળી તેની કિંમતની ગણના દસ લાખ પાઉંડને આસરે કરવામાં આવી છે; પણ જ્યાં-સુધી કોઈ ખરીદનાર મળ્યો નથી ત્યાંસુધી કિંમત બરોબર આંકી શકાય નહિ. એને ઇંગ્લંડ મોકલવાનું કામ કઈ સહેલું નહોતું; પણ કંપનિનો વ્યવસ્થાપક બુદ્ધિશાળી પુરુષ હોવાથી તેણે યુક્તિ શોધી કાઢી. જુદી જુદી દિશાએ જુદાં જુદાં ખાણસો મોકલવાં કે હીરો કઈ દિશાએ મોકલ્યો છે તે સોધના જાણવામાં ન આવે. એ યુક્તિ વારં લખનારાઓને મણી પ્રિય

તેનાથી ધીમ નંખરની આગબોટથી ૭,૦૦૦ ટન વધારે છે. તેનું બજ ૬૮,૦૦૦ અથ્થબજ નેટલું છે અને તેનાથી ધીમ નંખરના બજવાળા આગબોટથી ૨૬,૦૦૦ અથ્થબજ વધારે છે. અજમાયસની સફર તેરીકે એ આગબોટ તા. ૨૭ મી ઑગસ્ટે ઓનોકથી નીકળીને આયલેન્ડની આસપાસ ફરી તા. ૨૮ મીને દિને લિવરપૂલ પાછી ફરી. આ પ્રમાણે તેણે ૭૨૦ માઇલની સફર બે દિવસમાં કરી અને એ સફરમાં કલાકે ૨૬½ માઇલના વેગથી ગઈ હતી. આ ઉપરથી કલાકે ૨૪½ માઇલની સરાસરી વેગ માટે ક્યુનર્ડ કંપનિએ સરકાર સાથે કબુલત કરી છે તે પ્રમાણે એ આગબોટ ચાલશે એમાં સંશય નથી. આયલેન્ડની આસપાસ સફર કર્યા પછી તેને અજમાયસ તરીકે ૩૦૦ માઇલ ચાર વાર લાગલગત ફેરવવામાં આવી તેમાં પણ ૨૫½ થી વધારે માઇલ તેનો સરાસરી વેગ હતો. એ સફરમાં પવન અને હવાની સ્થિતિ સહજ અનુકૂળ અને સહજ પ્રતિકૂળ હતી.

આ આગબોટનું કદ ઘણુંજ વિશાળ છે. પહોળાઈ અને ઊંચાઈમાં તે ઓટલી મોટી છે કે પાર્લમેન્ટની અગાસીનો ઘણો ભાગ રોકે અને ઊંચાઈમાં સેંટ પૉલના દેવલથી પણ વધારે છે. તેમાં ૩,૦૦૦ મુસાફરો માય ઓવી સગવડ છે તેના ઓઇલર ને યાન્ત્રિક રચના પણ તેવીજ વિશાળ છે. તેમાં ૨૫ ઓઇલરો છે અને ૧૯૨ ભૂમી છે અને તેટલાંજ માણસો તેમાં કામ કરવા માટે ને વરાળ ઉત્પન્ન કરવા માટે જરૂરનાં છે. ધુ. માટે નીકળવા માટે ચાર લંબગોળ ભૂંગળાં છે. આગબોટની લંબાઈ ૭૮૫ ફીટને આમાં વધારે પહોળાઈ ૮૮ ફીટ અને ઊંડાઈ ૬૦ થી ૭૭ ફીટ છે. એને વિ. તાં રસોડાં, તેનો મામાન મૂકવાના ખંડો, અને અન્યકાર્યો

તક પર જઈ શકે છે; અને તે તૂતકોમાં જવા આવવા સારૂ વીજળીના બળથી ચાલતી યાન્ત્રિક રચના છે. વળી પહેલા વર્ગના મુસાફરોને બેસવા માટે એવી ગોઠવણ કરી છે કે તેઓ ખુબી હવામાં બેસે તોપણ તેમને પવન કે હવા લાગે નહિ. ઘણી આગબોટો પર પહેલા વર્ગના ઉતારાઓ માટે જેવી ગોઠવણ છે તેના જેવીજ લગભગ આ આગબોટમાં બીજા વર્ગના ઉતારા માટે સગવડ છે. ત્રીજા વર્ગના ૧૨૦૦ ઉતારાઓ માથાં છે તેમને માટે પણ જમવા સારૂ એક વિશાળ ઓરડો છે તેમાં ફરતી ખુ-રસીઓ છે. તેમજ આરામ લેવા સારૂ, બીડી પીવા સારૂ અને ફરવા સા-રૂ તુતકની પણ ગોઠવણ છે.

ઉપરના વર્ણન ઉપરથી યાન્ત્રિક કળા કેટલે દરજ્જે સુધી વધી છે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે. કહે છે કે થોડા વખતમાં એથી પણ વિશેષ સુધારા વધારા થવાનો સંભવ છે. વીસમી સદીની આ બલિહારી છે.

નવો ધૂમકેતુ—ગ્રીનીચની વેધશાળાના સૂર્યના સંશોધક મિ. બી. ડબલ્યુ મૉનડર ડેનિઅલ ધૂમકેતુ વિષે ‘ડેલી ડિસ્પેચ’ નામના વર્તમાનપત્રમાં લખતાં કહે છે—‘લગભગ આલીસ વર્ષ થયાં તેપર્યુનના પરિક્રમણ-માર્ગથી એ કેતુ દૂર છે; પણ તે હવે પરિક્રમણ કરતાં કરતાં શનિના પરિક્રમણમાર્ગથી પાસે આવ્યો છે અને ત્રણ વર્ષની અંદર પાસેના પોતાના પરિક્રમણમાર્ગનું જે બિંદુ સૂર્યની પાસે છે ત્યાં તે આવી પહોંચશે. એ બનાવ ખગોળવિજ્ઞાનમાં ઘણો અગત્યનો થઈ પડશે; કેમકે પ્રકાશિત ધૂમકેતુઓ સૂર્યમંડળમાં કંચિતજ નોવામાં આવે છે અને આ ધૂમકેતુ સિવાય બીજાઓ નોવામાં આવે છે ત્યારે અણુધાર્મિક જ્વલામાં આવે છે. જાણીતા, પરિચિત ધૂમકેતુઓ નાના હોય છે અને એમાં બાગ્યેજ અપવાદ હોય છે. અગાઉ ડેનિઅલ ધૂમકેતુ ભવ્ય દેખાતો હતો. ઇ. સ. ૧૪૫૬ માં તેની ૬૦ ડિગ્રી લાંબી પૂંછડી હતી અને આખા યૂરોપને ત્રાસકારક હતો. એ ધૂમકેતુ ત્રણ વર્ષ રહીને ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં પાછો દેખાશે ત્યારે તેવોજ ભવ્ય દેખાશે એમ આપણે ચોક્કસ કહી શકીશું નહિ; કેમકે સૂર્યમંડળના મહો અને ઉપમહોથી ધૂમકેતુ આ રીતે

જીવ પડી આવે છે કે સહેલથી નહીં થાય છે તેઓ હમેશ ક્ષય પામતાં જાય છે અને વૃદ્ધિ પામી પૂર્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવાનો તેમને સંભવ નથી.

મિ. મૅનડર કહે છે કે સર વિલિયમ હગિન્સે એક ધૂમકેતુનું યન્ત્ર વડે અવલોકન કર્યું અને એમ દર્શાવ્યું કે તે સૂર્યના પ્રકાશના પરાવર્તનથી-જ પ્રકાશે છે એમ નહિ પણ પોતાના પ્રકાશથી પણ પ્રકાશે છે. એ મનાવતે આજ આજાસ વર્ષથી વધારે થયા છે. અતિપ્રકાશિત પૂછડી પણ ઘણી પારદર્શક હોય છે તેથી તેના ઘટક રજકણો ઘણા છૂટા પડ્યા છે એ સ્પષ્ટ છે. તેથી ઇ. સ ૧૮૪૩ ના ધૂમકેતુની પૂછડી જેના વ્યાસની ગણતરી આસરે ૩૦ લાખ માઈલ છે અને લંબાઈ ૨૦ કરોડ માઈલ છે તેથી મોટી પૂછડીમાં પણ એ ધૂમકેતુના ઘટક અવયવો છૂટા પડવાથી તે બધાનો સમાવેશ થયે કેટલું મોટું કદ થાય ? ધૂમકેતુના અવયવમાં ક્ષય થવાથીજ પૂછડી થાય છે. બ્યારે ધૂમકેતુ સૂર્યની પાસે આવે ત્યારે તેને બહુ તુકસાન થાય છે. તેના કેટલાક અવયવો જે અતિક્રિન નથી હોતા તે પીગળી જાય છે. વળી ઘણીવાર અસમ ઉષ્ણતાથી કે અદરનો ગેસ ખુલ્લો થવાથી કેટલાક અવયવો બાગી જાય છે. કેટલાક હલકા અવયવો શુષ્ક થવાથી તેઓ પૂછડીનો આકાર ધારણ કરે છે. ધૂમકેતુ ક્યાંથી આવે છે એનો નિર્ણય કરવો સહેલો નથી. ઘણાખરા તો સૂર્યમંડળના ખરેખરા અવયવોજ છે જોકે સૂર્યથી ધણે દૂર જાય છે અને પરિક્રમણ કરતા તેમને ઘણાજ વખત લાગે છે. ઘણું કરીને જે 'નેબ્યૂલા' માથી આખું સૂર્યમંડળ જન્યુ છે તેના તેઓ અંશ છે પણ એ મંડળની મહારના તારામંડળોથી પણ કેટલાક દૂર પરિક્રમણ કરે છે અને સિરિયસ કે એવા કોઈ જીજ્ઞ મંડળમાંથી મુસાફરી કરતા તેઓ આપણી પાસે આંખ્યા હશે એ પણ ન ધારી શકાય એમ નથી.

ચન્દ્રની ઉત્પત્તિ—પ્રોફેસર ડબ્લ્યુ. એચ પિકરિંગ જે હાર્વર્ડ વેધ-

૧ જે તારાનો સમૂહ એટલો બધો દૂર છે કે તેમાંનો એકેક છૂટા દેખી શકતો નથી તેથી કે જે સ પ્રસરી જવાથી આકાશમાં જે ધુમસ આવે એવો દેખાય થાય છે તે

જાળામાં સંશોધન કરે છે તેણે ' હાર્પર્સ ' માં ચન્દ્રની ઉત્પત્તિ વિષે એક મનોરંજક લેખ લખ્યો છે. તે એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે ચન્દ્રની ઉત્પત્તિને લીધે પૃથ્વી પર ખંડો અને સમુદ્રો થયા છે. ન્યુઝીલેન્ડના ટાપુ હાલ છે ત્યાં આગળનું પૃથ્વીનું પડ પૃથ્વીના ફરવાથી કેન્દ્રોભારી (' સેન્ટ્રીફ્યુગલ ') બળની વૃદ્ધિ થવાથી ઉપસવા માંડ્યું તેમ તેમ સામી બાજુનું પડ ફાટવા માંડ્યું. આ પ્રમાણે તેમાં બે ફાટ થવાથી આદલાન્ટિક સમુદ્ર બન્યો. એ ફાટ બે હજાર માઈલથી વધારે ફાટી તે પહેલાં કેન્દ્રોભારી બળ એટલું બધું વધી ગયું કે પૃથ્વીના પડનો લગભગ $\frac{3}{4}$ ભાગ જેટલો મોટો ગોળ ભાગ વચ્ચેથી છૂટો પડ્યો ને તેનો ચન્દ્ર બન્યો. આથી પાસિફિક સમુદ્ર બન્યો ને તેની બંને બાજુએ ખંડ થયા ને ચન્દ્ર બન્યોજ ન હોત અથવા તો તે બન્યો તારે પૃથ્વીનું બધું પડ ખેંચી ગયો હોત તો પૃથ્વી જળમય થઈ ગઈ હોત અને મનુષ્યવર્ગને બદલે પૃથ્વી પર માત્ર માછલાંજ ગાલમ પડત.

ધર્મની આવશ્યકતા.

ધર્મ વિષે બાળકના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન કરવા ધણા આધાર છે; કેમકે વિષય ગહન છે અને દુનીયામાં અનેક પંથ ચાલે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે ધર્મનું અંધારણુ નીતિ પર છે. કોઈ પણ ધર્મ અનીતિનો ઉપદેશ કરતો નથી; માટે ધર્મ વિષે સામાન્ય વિચાર કેમ ઉત્પન્ન કરવા અને તેની આવશ્યકતા કેમ સમજાવવી તે વિષે નીચે લખ્યું છે:—

કુંભ જેવો એક સાધારણ પદાર્થ બનાવવાને માટે પણ મૃત્તિકા આદિ સાહિત્ય અને કુંભાર જેવા કોઈ બનાવનારની જરૂર છે. આ પ્રમાણે પદાર્થમાત્ર બનાવવા માટે કર્તા અને સાહિત્ય આવશ્યક છે એમ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે. જો સાધારણ પદાર્થ પણ સાહિત્ય કે બનાવનાર વગર બનતો નથી તો અનેક પ્રકારનાં પ્રાણી, વનસ્પતિ, જીવજંતુ, નદીનાળાં, પર્વત, સમુદ્ર વગેરે ચિત્રવિચિત્ર કુદરતી સ્વરૂપો અને તેની ચમત્કારિક રચનાથી પરિપૂર્ણ અતિવિસ્તીર્ણ જગત્ અને સૂર્ય, ચન્દ્ર, અન્ય ગ્રહો અને ઉપગ્રહો તથા અસંખ્ય તારા વગેરે અખિલ સૃષ્ટિમંડળનો પણ કોઈ કર્તા હોવો જોઈએ, એવો વિચાર મનુષ્યમાનના હૃદયમાં સ્વાભાવિક રીતેજ ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ જેમ તે કુદરતને વધારે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિહાળે છે તેમ તેમ એ વિચાર વધારે દૃઢ થાય છે અને જગત્કર્તાની અગાધ શક્તિ, ડહાપણ, ન્યાય અને પરમ કૃપાળુપણું તેને સમજાય છે. આ વિચાર સર્વ મનુષ્યને થાય છે અને થશે અને એજ ધર્મનું મૂળ છે.

ધર્મ શબ્દ સંસ્કૃત 'ધૃ' ધારણ કરવું એ ધાતુ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. ઈશ્વરસંબંધી જે વિચાર દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં રહ્યો છે અને જેના પર જગતનું બંધારણ છે એજ ધર્મ. સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થવાનું અને અસન્માર્ગથી નિવૃત્ત થવાનું એજ કારણ છે. કોઈ આપણું સહજ કામ કરે છે તો તેનો પણ આપણે ઉપકાર માનવાનું મન થાય છે. જેની આપણે નોકરી કરીએ છીએ તેને દરેક રીતે પ્રસન્ન રાખવા કોશીશ કરીએ છીએ, આમ પ્રત્યક્ષ છે તો જે સર્વશક્તિમાન અને કૃપાળુ ઈશ્વરે મનુષ્યના સુખને અર્થે અનેક તરેહનાં સાધનો પૂરાં પાડ્યાં છે અને તેનો ઉપયોગ કરી જેવું જોઈએ તેવું સુખ પ્રાપ્ત કરવાની તેનામાં બુદ્ધિ મૂકી અન્ય પ્રાણી, વનસ્પતિ અને કુદરતી પદાર્થો તેને વશ કીધા છે, તે ઈશ્વરને પ્રસન્ન કરવો અને તેનો પાઠ માનવો એ તેનું કર્તવ્ય છે એવો વિચાર એની મેળેજ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેતો નથી. વળી જે જેવી પ્રકૃતિનો હોય તેવુંજ તેને ગમે છે પ્રામાણિક અને સત્યશીલ શેઠને કપટી અને જુદા નોકરો સાથે જનવું નથી, એ પણ આપણે પ્રત્યક્ષ દેખીએ છીએ; તો સૃષ્ટિમંડળની રચનામાં ક્ષણે ક્ષણે જેના ન્યાય અને સમાનતા જોવામાં આવે છે તે ઈશ્વરને ન્યાય અને સત્યજ્ઞ પસંદ પડશે એ પણ સમજવું અઘરું નથી. તેમજ ન્યાય અને અન્યાય, સત્ય અને અસત્યનું સ્વરૂપ પણ કોઈને સમજવવું પડે એમ નથી. એને માટે કોઈ શિક્ષકની જરૂર નથી. જેનો મહિમા અકળિત છે એવા પરમ દયાળુ ઈશ્વરે મનુષ્યના હૃદયમાં અન્તર્યામી મૂક્યો છે તે તેને સારાનરસારું, સદગુણદુર્ગુણનું યાન આપે છે, સારે રસ્તે ચલાવે છે અને નહારે રસ્તે જતાં અટકાવે છે. તે શુનેગારને શુનો કરતાં અટકાવે છે અને તેથીજ પાપીને પાપ કરતાં અને ખુનીને ખુન કરતાં પણ પ્રથમ આચકો આવે છે. ઘોર પાપ કરતાં અને મોટાં ખુનો કરવામાં રીઠા થઈ ગયલા પુરુષને પણ પ્રથમ પાપ કરતી વખતે 'આ હું ખોટું કંઈ છું' એવો વચાર આજ્યા વિના રહેતો નથી, પણ

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર, જેને શાસ્ત્રકારો પશ્ચિમ કહે છે, તેમાંથી કોઈનું કે બધાનું બળ વધી જવાથી હૃદયના બોધનું કંઈ ચાલતું નથી અને મનુષ્ય કુમાર્ગે જાય છે. જેમ જેમ એ માર્ગમાં તે વધતો જાય છે તેમ તેમ ચિદ્વૃત્તિ છેક નિર્મળ થતી જાય છે. પ્રથમ બોધ કામ કરતાં જે આચકા આવતો હતો તે પણ બંધ થઈ જાય છે અને અનીતિને માર્ગે જવામાંજ આનંદ થાય છે. માટે હૃદયને પવિત્ર રાખવું અને મલિન વિચારોને તેમાં પ્રવેશ કરવા ન દેવો કે દુષ્ટ વૃત્તિને હૃદય પર પ્રાધાન્ય ન મેળવવા દેવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે અને એ કર્તવ્ય તે ઈશ્વરના દરેરોજના ચિન્તનથી કરી શકે છે. કાયિક, વાચિક અને માનસિક પવિત્રતામાં માનસિક પવિત્રતા શ્રેષ્ઠ છે. શરીર સ્વચ્છ હોય, સંસ્કારવાળું હોય પણ મન પવિત્ર ન હોય તો બધું નકામું છે. ત્રણ પ્રકારની પવિત્રતા અગત્યની છે અને તે ઉત્તરોત્તર ચઢતી છે. વાણીની પવિત્રતા કામાની પવિત્રતા કરતાં ચઢતી છે, અને મનની પવિત્રતા બંનેથી ચઢતી છે. વળી તે પરસ્પર નિકટ સંબંધ ધરાવે છે. કાયા પવિત્ર ન હોય તો મન પવિત્ર ન થાય ને મન પવિત્ર ન થાય તો વાણી વાસ્તવિક રીતે પવિત્ર ન થાય, ત્રણ પ્રકારની પવિત્રતા રાખવી એ આપણી ફરજ છે અને એ ફરજ અદા કરવા માટે ઈશ્વરચિન્તન આવશ્યક છે. ઈશ્વર તરફ મારી શી શી ફરજ છે અને તે મેં બરોબર બજાવો છે કે નહિ તેનો મનુષ્યે વારંવાર વિચાર કરવો જોઈએ. એમ વિચાર કરવાથી તેને પોતાના આચરણમાં કંઈ દૂષિત હશે તો તે તરત સમજશે અને તેનું હૃદય પવિત્ર રહેશે; અને હૃદય પવિત્ર રહેશે એટલે વાણી પણ પવિત્ર રહેશે.

ધર્મ વિષે દુનીયામાં અનેક પંથ છે; પણ સર્વ પંથનું મૂળ નીતિ છે. કોઈ પણ ધર્મમાંથી અનીતિનું શિક્ષણ મળતું નથી. કેટલાક લોકો બિનમિત્ર તરેહની ધર્મક્રિયા કરી ધર્મનું બાહ્ય સ્વરૂપ સાચવે છે. પણ જે તેમનાં હૃદય પવિત્ર ન થયાં હોય તો એ બાહ્ય ક્રિયા આડંબરરૂપ જ છે. એ ક્રિયાનો ઉદ્દેશ મન પવિત્ર કરવાનો છે અને તે ન થાય તો એ ક્રિયા નિષ્ફળ સમજવી. જે મનુષ્યનું હૃદય ઈશ્વરચિન્તનથી પવિત્ર રહે છે અને જે હમેશા નીતિમાર્ગે ચાલે છે તેનેજ ખરો ધર્મિય સમજવો. નીતિનું બળ અવર્ણ્ય છે. જ્ઞાનથી પણ નીતિ ચઢતી છે. જેમ ગમે તેવું સ્તંદર સરીર એક કાડના ડા-

ધાર્મિક કાર્ય ધર્મ જાય છે, તેમ ગમે તેવું જ્ઞાન અનીતિથી કલંકિત ધર્મ જાય છે. જ્ઞાની પુરુષના જ્ઞાનથી લોકો આશ્ચર્ય પામે છે અને ઉર્જાર કરે છે કે અહો ! શું એમનું જ્ઞાન છે ! પણ નીતિમાન પુરુષોના નીતિજનને લોકો અન્તઃકરણથી પૂજે છે. અનીતિ રથને રથને અને પ્રસંગે પ્રસંગે જોવામાં આવે છે, તોપણ સામાન્ય રીતે અનીતિ કરતાં દુનીયામાં નીતિ વિશેષ છેજ; નહિકર દુનીયા આવેજ નહિ. નીતિનું બળ અદ્ભુત છે. નીતિમાન લોકોના સમક્ષ અનીતિમાન લોકો અનીતિ આચરતાં બીજો છે. આમ જ્ઞાનથી પણ અધિક પ્રબળ જે નીતિ તેનો આધાર ધર્મ કે ઇશ્વર-ચિન્તન પર છે, માટે ધર્મ સર્વને આવશ્યક છે.

પ્રાથમિક શાળાઓનાં બીજ અને ત્રીજા ધોરણોમાં ભૂગોળ શિખવવા માટે સૂચનાઓ.

(મહેરબાન ઉત્તર વિભાગના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની
સૂચનાઓનું ભાષાન્તર.)

- ૧ બીજા ધોરણમાં પ્રલક્ષ દેખાડીને અને છોકરાંઓને હાથે મપાવીને જંગલ, લંગાઈ, અંતર અને કદનો ચિતાર આપવો. પછી શિક્ષકે દિ-શાઓ શિખવવી અને નકશો શું છે અને શી રીતે દર્શાય અને જોવાય તેની ખુલાસાવાર સમજણ પાડવી. પછી નિશાળના મકાનની, અને સારપછી ગામ કે કસબાની ભૂગોળ શિખવવાની છે. 'પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકો માટે આપેલી સૂચના' માં જતાવ્યા પ્રમાણેજ આ બધું શિખવવું.
- ૨ આઠલું થયા બાદ તાલુકા અથવા પોતાના દેશી રાજ્યની સામાન્ય ભૂગોળ નકશા ઉપરથી શિખવવી. શિક્ષકે પહેલાં તે રાજ્ય કે તાલુકાનો નકશો છોકરાંને જતાવવો અને તેનાં કદ અને આકાર ધ્યાન-પૂર્વક જોવાનું કહેવું. સાર બાદ તેની આસપાસ જે તાલુકા કે રાજ્યો આવ્યાં હોય તે દેખાડવાં. આ પછી સુખ્ય ટેકરીઓ, નદીઓ, વહે-જા, નહેરો અને તળાવો જતાવવાં અને તેમનાં નામ શિખવવાં. જો તાલુકો અથવા રાજ્ય દરીઆકિનારે આવ્યું હોય તો જમીનની અં-

દર આવેલી દરીઆની ખાડીઓ શિખવવી. પછી તે તાલુકા કે રાજ્યમાં જે જુદી જુદી જાતની જમીન ધણી માલમ પડતી હોય તેવી જમીનની જાતો વિષે છોકરાંને ખુલાસાવાર સમજણ પાડવી, અને જે જાતના પાક તે તાલુકા કે રાજ્યમાં ધણા થતા હોય તે શિખવવા આ પછી મુખ્ય વેપાર, ઉદ્યોગ અને તેનાં મથકો ખુલાસાવાર કહેવાં, તથા લોકોને આવવાજવાના તેમજ માલ લાવવા લઈ જવાના રેલવેના, પાટી અને કાચી સડકોના, અને નદીઓ, દરીઆ વગેરેના રસ્તાઓની સમજણ પાડવી. આટલું શિખવ્યા પછી શિક્ષકે તાલુકાના રાજ્યવહીવટની સમજણ પાડવી. તાલુકાના મહેસુલ (રેવન્યુ) ખાતાના, ન્યાય ખાતાના અને પોલિસ ખાતાના અમલદારોના સરકારી ઓફિસો (નામો) અને તેમની ફરજો શિખવવાં. ગામના સિતળાકારકુન તથા તે શું કામ કરે છે તે વિષે જ્ઞાન આપવું. આ થયા પછી જાણવા લાયક જગાઓ કહેવી; કસ્બા તથા ગામોનાં નામ શિખવવાં અને સામાન્ય વર્ણન તેમની આગળ કરવું. આતું શિક્ષક આપતાં યાદ રાખવું કે છોકરાંઓને માત્ર નામોની યાદી આપવી એ નંકામું છે. જે છોકરાં કોઈ ગામ કે કસ્બાતું નામ જાણતાં હોય, તે તેની સાથે તે ગામ કે કસ્બો પોતાના ગામ કે કસ્બાથી કેટલે દૂર છે, તે કેવડો છે, તેનો સાધારણ દેખાવ કેવો છે, અને ત્યાંના રહેનારાઓનો મોટે ભાગે શો ધંધો છે, એ વિષેનો પણ કંઈ તેમના મનમાં ખ્યાલ હોવો જોઈએ. દરેક પ્રસંગે નકશાનો ઉપયોગ કરવો અને કોઈ પાક નકશા વિના આપવો નહિ.

- ૩ ત્રીજા ધોરણમાં જિલ્લા અથવા એજન્ટની બૂગોળ શિખવાય છે. આ શિખવવા માટે કેજવણીખાતાએ દરેક જિલ્લાની ખાસ બૂગોળ તૈયાર કરાવી છે. અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ અને સુરત જિલ્લાની બૂગોળ બહાર પડી ચૂકી છે, અને રેવાકાંઠા, અને બરચ જિલ્લાની યોગ્ય વખતમાં બહાર પડશે. આ ચોપડીઓ માત્ર શિક્ષકોનાજ ઉપયોગ માટે છે, અને કોઈ પણ કારણસર છોકરાના હાથમાં કદી આપવાની નથી, તેમ શિક્ષકે આ ચોપડી છોકરાઓની રખાઈ કવાસમાં વાંચી જઈને તે પ્રમાણે કે પૂરેપૂરી શિખવવી નહિ. શિક્ષકને

જ્ઞાન આપવા ખાતરજ આ ચોપડીઓ તૈયાર કરાવવામાં આવી છે; તેમાંથી શિક્ષકે પોતાને શિખવવાનો દરેક પાઠ તૈયાર કરવો. ચોપડીમાં આપેલી હકીકત પૂરેપૂરી, અને બધી નિશાળોમાં ત્રીજા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓમાં જેટલું જ્ઞાન હોઈ શકે એમ ધારીએ તેના કરતાં વિશેષ છે. શિક્ષણમાં આગળ વધેલી નિશાળોનાં છોકરાં કરતાં પાછળ રહેલી નિશાળોનાં છોકરાં કુદરતી રીતે ઓછું શીખી શકશે, તેટલા માટે પોતાની નિશાળમાં તેમાંથી કેટલું શિખવવું તે નક્કી કરવામાં શિક્ષકે વિવેકશુદ્ધિ વાપરવી, અને તે પ્રમાણે પાઠો તૈયાર કરવા. નિશાળનું શિક્ષણ પુરતું છે કે નહિ તે પરીક્ષા લેનાર અમલદાર દર વર્ષે વિચારપૂર્વક ધ્યાનમાં લેશે અને આ ચોપડીઓનો સારો ઉપયોગ કેમ કરવો તે બતાવશે.

યાદ રાખવું કે બીજા ધોરણમાં તાલુકાની ભૂગોળ શિખવાય છે, તેથી ત્રીજા ધોરણમાં જિલ્લાની ભૂગોળ શિખવતાં શિક્ષકે તાલુકાની ભૂગોળ શિખવવાનું જરૂરી રાખવું, અને બીજા ધોરણમાં આપ્યું હતું તેના કરતાં વિશેષ બારીકીથી જ્ઞાન આપવું. જિલ્લાની ભૂગોળમાં તેમના તાલુકા માટે જે જે લખ્યું હોય તે બધું ત્રીજા ધોરણનાં છોકરાંએ જાણવું જોઈએ.

આ ઉપરાંત ત્રીજા ધોરણમાં ગુજરાત પ્રાન્તની સામાન્ય ભૂગોળ પણ શિખવવાની છે. આ ભૂગોળસંબંધી નાનું ચોપાનીડ ચોડા વખતમાં બહાર પાડવામાં આવશે, અને નિશાળોમાં તેની નકલો મોકલવામાં આવશે. આ પાનાં શિક્ષકોએ જિલ્લાની ભૂગોળની પાછળ ચોટી રાખવાં અને જિલ્લા ભૂગોળની પેકેજ તેના ઉપયોગ કરવો. શિક્ષકોએ ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળ શિખવવી, તેમજ ઉત્તર વિભાગની સાથે પોતાના જિલ્લા (કે એન્જિનિસ) નો શો સંબંધ છે તે દેખાડવો.

ઉપર કહ્યું તેમ જિલ્લાની ભૂગોળ અને ઉત્તર વિભાગની સામાન્ય ભૂગોળ વિષેનું ચોપાનીડ, શિક્ષકના ઉપયોગ સારજ છે, અને હવેથી ચોથા ધોરણથી નીચેના કોઈ પણ વિદ્યાર્થીની પાસે ભૂગોળ વિષેની કોઈ પણ ચોપડી રાખવા દેવામાં અગર તેમને તે વાપરવા દેવામાં આવશે નહિ.

ઉત્તર વિભાગ

અને

ગુજરાતની સામાન્ય ભૂગોળ.

(ત્રીજા ધોરણના શિક્ષકો માટે મંજુર ચમલી.)

છોકરાઓ પોતાના નિહાની ભૂગોળ શીખ્યા. નજીકના બધા મળીને પાંચ નિહાઓ છે. સુરત નિહાની ઉત્તરમાં જઈએ તો ભરૂચ નિહાની આવે. ભરૂચની ઉત્તરે ચાલીએ તો ખેડા નિહાની ચોડાક ભાગ, અને તે પસાર કરીને આગળ જતાં અમદાવાદ નિહાની આવે. ખેડા નિહાની મોટા ભાગ અમદાવાદ નિહાની પૂર્વમાં છે. ખેડા નિહાની પૂર્વમાં પંચમહાલ નિહાની છે. તમારા નિહાનો ઉપરી જેમ કલેક્ટર છે, તેમ આ બધા નિહાનો ઉપરી પણ કલેક્ટરો છે. એ બધા કલેક્ટરોના ઉપરી કમિશનર સાહેબ છે. તે અમદાવાદમાં રહે છે. સુરત નિહાની નજીક દક્ષિણમાં આવેલો મરાઠી મુલકને લગતો થાણા નિહાની પણ આ કમિશનર સાહેબને તાબે છે.

આ છ નિહા ઉપરાંત તેમની પડોશમાં આવેલાં નાનાં દેશી રાજ્યોના નાનામોટા ચાર જથા છે. તેમાંના દરેક જથા ઉપર દેખરેખ રાખનાર સરકાર તરફથી એક પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે, અને તેમના તાબાના મુલકનું નામ એજન્ટ કહેવાય છે. મોટામાં મોટી ઉત્તરમાં પાલણપુર એજન્ટ, તથા ઈશાનમાં મહીકાંઠા એજન્ટ છે તેથી ત્યાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. આ ઉપરાંત રેવાકાંઠા એજન્ટ, અને સુરત એજન્ટ, એ બે જથા નાના હોવાથી ત્યાંના પોલિટિકલ એજન્ટનું કામ પંચમહાલ અને સુરત નિહાનો કલેક્ટરો કરે છે.

કમિશનર સાહેબના તાબાના મુલકને “ વિભાગ ” કહે છે. આ વિભાગનું નામ ‘ ઉત્તર વિભાગ ’ કહેવાય છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઉત્તર વિભાગમાં છ નિહા, અને નાની મોટી ચાર એજન્ટો છે.

ઉત્તર વિભાગની પશ્ચિમમાં કાઠિયાવાડ નામની મોટી એજન્ટ

છે, પણ તે ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબને તાબે નથી. ગાયકવાડ સરકારનો મુલક પણ આ ઉત્તર વિભાગમાં સેળમેળ થઈ ગયેલો છે. તે રાજ્ય પણ કમિશનર સાહેબને તાબે નથી.

થાણા જિલ્લામાં બાંદર કરતાં કમિશનરનો તોળા નીચેનો આખો ઉત્તર વિભાગ, કાઠિયાવાડ એન્જિનિસ, અને ગાયકવાડનો મુલક, એટલું મળાને એક આખો પ્રાંત થઈ શકે છે. એની કુદરતી સ્થિતિ આસપાસના મુલક કરતાં તદ્દન જુદી પડે છે, માટે એ આખા પ્રાંતની ભૂગોળનું વર્ણન કરવું અવરખવું છે. એ પ્રાંત 'ગુજરાત' નામે ઓળખાય છે.

ગુજરાત.

ગુજરાતપ્રાંત આસપાસના ખીજા મુલકથી કુદરતી રીતેજ છૂટો પડેલો છે, અને તેમાં એકજ ભાષા બોલનાર, તથા લગભગ મળતા આચારવિચારવાળા લોકો વસે છે. તેમાં રહેનાર આપણે જ્યાં ગુજરાતી કહેવાઈએ છીએ અને ગુજરાતી ભાષા બોલીએ છીએ.

આગળ આ દેશમાં ગુર્જર નામના લોકો રહેતા હતા તેના ઉપરથી આં પ્રાંતનું નામ ગુજરાત પડેલું છે; પણ પાછળથી આર્ય લોકો, મુસલમાનો, પારસી વગેરે લોકો આ દેશમાં આવીને વસ્યા, અને મળતા આચારવિચારનો થઈ ગયા. આપણાં જ્યાંનો દેશ ગુજરાત તેમજ આપણીં પોતાની ભાષા ગુજરાતી કહેવાય છે.

સીમા:—આપણા દેશનો નકશો જોશે તો ગાદગ પડશે કે તે છેક ઉત્તરમાં આપુ પર્વતથી દક્ષિણમાં દમણગંગા નદી સુધી. તેમજ પૂર્વમાં દાહોદના પહાડોથી પશ્ચિમમાં છેક દારિકા સુધી દેસાયેલો છે. આપણા ગુજરાત દેશ મુખીને ઉત્તરમાં જઈએ તો શિરોઈ, મારવાડ વગેરે રજપૂતોનાં રાજ્યો આવે. ઈશાન ખૂણામાં મેવાડ, ડુંગરપુર, અને વાંસવાડાં વગેરે રજપૂતનાં રાજ્યો આવે છે. પૂર્વમાં દાહોદ વગેરેની પડોશના પહાડો અને જંગલ પંસાર કરીને આગળ જઈએ તો માળવા પ્રાંત આવે. તેથી દક્ષિણ તરફ મહારાષ્ટ્ર એમના

મરાઠાઓનો મુલક આવે છે. પશ્ચિમનો ધણીખરો ભાગ તો બધો દરીઆ-કિનારો છે, એટલે તેથી પેલીમેર મોટો દરીઆ છે તેને અરબીસમુદ્ર કહે છે. વામવ્ય ખૂણામાં કચ્છ દેશ, અને કચ્છનું રણ છે. તે મૂકીને આગળ જઈએ તો સિંધપ્રાંત આવે છે. કચ્છમાં કંટલેક ડેકાણે ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે છતાં પણ તે ગુજરાતમાં ગણાતો નથી. તે આખા પ્રાંતની બોલી 'કચ્છી' કહેવાય છે.

વિસ્તાર:—ઉપર ગણાવ્યો તે આખો ગુજરાત દેશ અમદાવાદ જિલ્લાથી લગભગ પંદર ગણો મોટો છે. એટલે તેનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૧૦,૦૦૦ ચો. માઈલ છે.

કુદરતી ભાગ:—ગુજરાતમાં પશ્ચિમ તરફનો (૧) ઠાકિઆવાડનો ભાગ તદ્દન જુદો પડે છે તે ભાગ હંચાણમાં છે. (૨) તળ ગુજરાતની ઉત્તરનો ભાગ નિચાણમાં પણ રણ નજીક આવવાથી રણને મળતો છે, અને બાકીનો બાગ નદીઓથી પુરાયલા કાંપનો બનેલો હોવાથી રસાળ છે. આ ભાગ દરીઆની સપાટીથી સહેજજ ઊંચો છે (મધ્ય ભાગ ૭૦૦ ફુટ).

નિચાણ, ડુંચાણ:—ગુજરાતમાં નદીઓ ધણીખરી પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ વહી મસુદમાં પડે છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે ગુજરાતનો ઇલાકા નથી માંડીને છેક દક્ષિણ સુધીનો પૂર્વનો ભાગ હંચાણનો પ્રદેશ છે, અને પશ્ચિમ તરફ તેનો ઢાળ પડીને જમીન દરીઆની સપાટીને મળી જાય છે. કચ્છનું રણ એ ખાડવાળી જમીનમાં છે, તેથી તેમાં કોઈ કોઈ વખત દરીઆનું ખાડું પાણી ભરાઈ જાય છે, અને વનસ્પતિ થતી નથી.

ઠાકિઆવાડનો વચલો ભાગ ઊંચો છે અને ચારે તરફ નિચાણમાં છે, કારણ કે વચ્ચેથી નદીઓ નીકળીને ચારે તરફ ફેલાય છે.

ઠાકિઆવાડની રચના ઉપરથી માલમ પડે છે કે આગળ કદાચ એ ટાપુનો સમૂહ હતો. ઠાકિઆવાડ અને ગુજરાતને જોડનારો ભાગ દરીઆનાં પાણીથી ઢંકાયેલો હતો; કારણ કે હાલ પણ તે પ્રદેશ નિચાણમાં અને ખારવાળો છે.

પહાડો:—ગુજરાતની ઉત્તર અને ઇલાકામાં જે જામી જમીન છે તે આરામુરના પહાડ છે. દક્ષિણ તરફ તેને વળમેલા જે પહાડ ગુજરાત

રાતની પૂર્વે જાય છે તે બહુ ઊંચા નથી. પંચમહાલ જિલ્લામાં પાવાગઢ નામે ડુંગર તેના એક ભાગ છે. ને કાળકા માતાના પવિત્રસ્થાન તરીકે પ્રખ્યાત છે. એ પહાડો દક્ષિણમાં સહ્યાદ્રિને મળે છે. પૂર્વમાં ઉપરના ડુંગરાઓ સાતપુડા, અને વિંધ્યાચળના કાંટાઓને મળી જાય છે.

કાઠિયાવાડમાં મુખ્ય પહાડોમાં ગીરનાર ને શેત્રુંજી એ બે પહાડો જણવા લાયક છે. ખીજા નાના અને નીચા ડુંગરો ઘણા છે.

ગીરનાર ડુંગર હિંદુઓનું તથા જૈનોનું પવિત્રસ્થાન ગણાય છે. તેનાથી પૂર્વમાં થોડે છેટ આવેલો શેત્રુંજી ડુંગર નાનો છે. તેના ઉપર જૈનોનાં ઘણાં દહેરાં છે, તેથી તે જૈન લોકોનું એક મોટું જગ્યાનું ધામ છે.

સ્વનિજઃ—ગુજરાતની જમીનમાંથી કેટલેક ઠેકાણે આરસ, અકીકના પથ્થર, ઘર બાંધવા લાયક પથ્થર તેમજ કાંઈ કાંઈ ઠેકાણેથી લોઠાની કાચી ધાતુ નીકળે છે.

કાઠિયાવાડમાંથી આરસ અને ઘર બાંધવાના પથ્થર, અંબાજી પાસે આરાસરમાંથી આરસ, કાઠિયાવાડના બડાના ડુંગરમાંથી તેમજ પાવાગઢના ડુંગરમાંથી લોહું, રાજપીપળાના ડુંગરમાંથી અકીક, ધર અને અહમદનગરની ખાણમાંથી પથ્થર અને પંચમહાલમાંથી સીસું નીકળે છે.

ખારાધોડામાં કુવામાંથી પાણી કઢાડી પુષ્કળ મીઠું પકવવામાં આવે છે. વલસાડની પાસે દરીઆના પાણીમાંથી પણ મીઠું પકવવામાં આવે છે.

નદીઓઃ—ગુજરાતની નદીઓ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ કે ઈશાનમાંથી નૈર્વસ્ત્ય તરફ આવે છે તેમાંથી નીચેની જણવા લાયક છેઃ—

(૧) નર્મદા નદી—ગુજરાતની પેલીમેર ઘણે દૂરથી નીકળીને માળવામાં થઈ ગુજરાતમાં પેસે છે. તે રેવાકાંઠા એન્જિનિસ ને બરૂચ જિલ્લામાં થઈ ખમાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર મોટું શહેર ભરૂચ છે. તેના મુખથી સો માઈલ સુધી નાનાં વહાણો ફરી શકે છે ગુજરાતમાં સૌથી મોટી નદી નર્મદા છે.

(૨) તાપીનદી—ગુજરાતની પૂર્વે સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી પૂર્વમાં સુરત જિલ્લામાં થઈ એ પણ ખંભાતના અખાતને મળે છે. એના મુખ આગળ સુરત મોટું શહેર છે. એ ખીજા નંજરની નદી છે અને એના મુખથી થોડે દૂર નાનાં વહાણો જાય છે.

(૩) મહીનદી—ગુજરાતની પૂર્વમાં બહુ છેટે આવેલા વિંધ્યાચળના એક શંકામાંથી નીકળી ડુંગરપુર અને વાંસવાડાનાં રાજ્યોમાં થઈ ગુજરાતમાં પેસે છે. રેવાકાંઠા, પંચમહાલ અને ખેડાની સરહદ ઉપર થઈ, ગાયકવાડના મુલકમાં વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એના મુખ ઉપર ખંભાત બંદર છે, ત્યાં નાનાં વહાણો ચાલી શકે છે.

(૪) સામરમતી—મેવાડના ડુંગરમાંથી નીકળી મહીકાંઠા એન્જિનિસમાં થઈ ગાયકવાડના મુલક અને અમદાવાદ જિલ્લામાં થઈને ખંભાતના અખાતને મળે છે. એ નદી ઉપર મોટું શહેર અમદાવાદ આવેલું છે.

(૫) બનાસ—ગુજરાતની પેલીમેર આરામુરના ડુંગરમાંથી નીકળી પાલણપુર સંસ્થાનમાં થઈને કચ્છના રણમાં પડે છે. એનું પાણી કચ્છના રણમાંજ શોષાઈ જાય છે.

(૬) સરસ્વતી—મહીકાંઠાના ડુંગરમાં અંબાભવાની પાસેથી નીકળી ગાયકવાડના મુલકમાં અને પાલણપુર એન્જિનિસમાં થઈ કચ્છના રણમાં પડે છે. એના ઉપર સિદ્ધપુર અને પાટણ છે આ નદી પવિત્ર ગણાય છે.

(૭) ભાદર—કાઠિઆવાડમાં એ મોટામાં મોટી નદી છે. એ ચોટીલાના ડુંગર પાસેથી નીકળીને પશ્ચિમ દિશાએ વહી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના કિનારા પરનો મુલક ક્ષણદ્રુપ છે.

એ સિવાય બીજી નાની નદીઓ ઘણી છે.

જંગલો:—ગુજરાતમાં ઘણાખરાં નાનાં જંગલો છે. કાઠિઆવાડમાં ‘ગીર’ નામનું જંગલ છે, તેમાં સિંહ યાય છે. આ જંગલ જુનાગઢના રાજ્યને તાબે છે. પૂર્વના પહાડો જંગલોથી ઢકાયેલા છે.

રણ:—ગુજરાતની છેક ઉત્તર તરફ આવેલો મુલક રણને મળતો છે અને તેમાં પાક ઝોછો યાય છે; કારણ કે ઉપરના મુલકની ઉત્તરમાં મારવાડ વગેરેના રણનો ભાગ આવેલો છે. કાઠિઆવાડની ઉત્તરે ખારવાળું કચ્છનું રણ છે.

ચરસાદ:—પશ્ચિમમાં દક્ષિણ તરફ ઘણે દૂર સુધી લંબાયેલો હિંદી મહાસાગર છે. તેનો શંકો અરબી સમુદ્ર છે. તેનાં પવનનાં મોજાં નૈર્ઋત્યમાંથી ગુજરાતમાં આવે છે, તે વાદળોને ધસડી લાવે છે, તેથી દક્ષિણ અને પશ્ચિમ

કિનારા પાસે વરસાદ થયો વરસે છે. કિનારા પર ઘણું કરીને વધારે વરસાદ પડે છે. જેમ જેમ ઉત્તરમાં જઈએ છીએ, તેમ તેમ વરસાદ ઓછો જણાય છે. નૈર્ઋત્ય કોણ તરફ દરિયાનું લંબાણ ઓછું હોવાથી ગુજરાતના ઉત્તર ભાગ ને કાઠિયાવાડમાં વરસાદ ઓછો પડે છે.

દરીઆકિનારે જેટલો વરસાદ વરસે છે, તેટલોજ ન્યા ન્યાં પુષ્કળ જંગલો છે ત્યાં પણ પડે છે, પણ ખીચોખીચ જંગલો આગળજ વધારે પડે છે.

દક્ષિણમાં (સુરતમાં) ૪૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે, ત્યારે ઉત્તરમાં ૨૦ ઈંચ વરસાદ પડે છે.

આવોહવા:—કાઠિયાવાડ પહાડી મુલક હોવાને લીધે ત્યાંના કેટલાક ભાગની હવા સૂકી ને ઉત્તર ગુજરાતના જેવી ગણાય છે, પણ ગોહિલવાડ ને હાલારના ભાગની હવા સારી ગણાય છે ગુજરાતની પશ્ચિમ ને નૈર્ઋત્ય તરફ દરીઆકિનારો હોવાથી ત્યાંની હવા મધ્યમ છે, એટલે શિયાળામાં બહુ ઠાંડ ને ઉનાળામાં બહુ તાપ લાગતો નથી. પૂર્વ ભાગની હવા જંગલો ઘણાં હોવાને લીધે સુખકારી ગણાતી નથી. ઉત્તરના ભાગમાં શિયાળામાં અતિશય ઠાંડ ને ઉનાળામાં અતિશય તાપ પડે છે. ત્યાંની હવા સૂકી છે ને તે કાઠિયાવાડને મળતી છે એકંદરે ગુજરાતની હવા તંદુરસ્તીવાળી ગણી શકાય.

વનસ્પતિ:—ગીરની ઝાડીમાં ઈમારતી લાકડું થતું નથી પંચમહાલ તથા રેવાકાંઠાનાં જંગલોમાં ઈમારતી લાકડું થાય છે અને અમદાવાદ, ખેડા, અને બરૂચ જિલ્લામાં બાળવાનું લાકડું પણ તે જંગલમાંથી આવે છે. સુરત એજન્સિમાં ડાંગ, વાંસદા, ને ધરમપુરમાં પુષ્કળ ઈમારતી લાકડું થાય છે. પંચમહાલમાં મહુડાંનો ઝાડ એટલાં બધા છે કે આખા ગુજરાત ને દક્ષિણમાં ત્યાંથી મહુડાં મોકલવામાં આવે છે. ઈમારતી લાકડાંનાં મુખ્ય ઝાડ સાગ, સીસમ અને ખેર છે. ડાંગમાં પુષ્કળ વાંસ થાય છે. એ સિવાય લીમડો, પીપળો, બાવળ, આંખા, આમલી, રાયણ, વડ, બાખરા વગેરે ઘણી જગાએ થાય છે. કિનારા પર નાજિએરી ને ખચુરીનો ઝાડ થાય છે.

જનાવરો:—આખા હિંદુસ્તાનમાં સિદ્ધ ગીરના ડુંગરમાંજ છે. આ

ઉપરાંત ગુજરાતમાં ઘણે ઠેકાણે વાઘ, દીપડા, રાંછ જેવાં શિકારી પ્રાણીઓ તેમજ હરણું, સાખર વગેરે જંગલમાં થાય છે. આ જનાવરો જંગલની પાસેનાં ગામની ઝાડીઓમાં દીકામાં આવે છે. એ સિવાય પાળી શકાય તેવાં જનાવરોમાં જાંટ, ગધેડાં, ઘોડા, પાડા ને બળદ છે. અમદાવાદ, કાઠિઆવાડ ને ઉપરમાં ગધેડાં ને જાંટ કામ કરે છે. કાઠિઆવાડના ઘોડા હજુ પણ વખણાય છે તે ઘોડા ભાવનગર ને રાજકોટમાં ઉછેરવામાં આવે છે, મોર, પોપટ, ચકલી, કાગડા વગેરે ઘણાં પક્ષીઓ જોવામાં આવે છે સુરત જિલ્લામાં પારડી તાલુકામાં કોલક નદીનાં ગાછલાં ઘણાં વખણાય છે નવાનગર પાસેની ખાડામાંથી મોતીની માછલીઓ નીકળે છે. ગુજરાતમાં સાપ અને વીંછીનું જોર ઘણું ઠેકાણું છે.

વસ્તી:—આખા ગુજરાતની વસ્તી આશરે ૮૫,૦૦૦,૦૦, એટલે અમદાવાદ જિલ્લાથી આશરે ૧૦ ગણી છે. તેનો આશરે અડધો ભાગ ખ્રિષ્ટિય રાજ્યમાં રહે છે, એધો ભાગ ગાયકવાડને તાબે છે અને એધો ભાગ નાના દેશી રાજ્યોને તાબે છે આશરે અર્ધો લાખ વસ્તી પરદેશી રાજ્યને તાબે છે. કુલ વસ્તીનો પોણા કરતાં વધારે ભાગ હિંદુ છે, ૫ મો ભાગ મુસલમાન છે, આશરે વીસ હજાર પારસી છે, ત્રણ લાખ જૈન છે, પોણા લાખ ખ્રિસ્તી અને બીજા પરચુરણ લોકો છે.

કાઠિઆવાડમાં રજપુતો તેમજ કોઈ પણ બીજા જાતના લોક ઝંટા ખાંધે છે અને તે ઝંટા પરથી એ લોક ગુજરાતના લોકથી ઓળખાઈ આવે છે કાઠિઆવાડ મુલક પહાડી છે તેથી લાના લોક ગુજરાતના લોકથી વધારે મજબુત છે. ગુજરાત કુળકુપ હોવાને લીધે લાં ઘણી જાતો વસેલી જોવામાં આવે છે. તેમનો પહેરવેશ જુદો જુદો માલમ પડે છે. ગુજરાતના જંગલોમાં બીજા અને બીજા અનાય જાતો વસે છે.

ધર્મ:—ગુજરાતમાં મુખ્ય ધર્મો હિંદુ, મુસલમાન, જૈન, પારસી ને ખ્રિસ્તી છે હિંદુઓમાં કેટલાક સ્માર્ત ધર્મ, કેટલાક વૈષ્ણવ ધર્મ ને કેટલાક ત્રામીનાગવણાનિ ધર્મ માને છે. છેક છેલ્લો ધર્મ (ત્રામીનારાયણ) માત્ર ગુજરાતમાં જોવામાં આવે છે ને તેનું મોટું જાતનું ધામ વડતાલ છે

* આ અને આપે બીજા ઠેકાણે શિક્ષકે પોતાના જિલ્લાની સાથે સંસ્થાપણી કરવી.

પારસીઓનું ધામ સુરત જિલ્લામાં ઉદવાડા છે. હિંદુઓનાં સાર્વજનિક યાત્રાનાં ધામ ડાકોર, દારિકા, સિદ્ધપુર, કર્તાળી (ચાણોદ પાસે), અંબાજી, બહુચરાજી વગેરે છે.

ધંધો, ઉદ્યોગ:—ગુજરાતના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે, તેપણ કેટલાક લોકો મજૂરી અને કારીગરી કરીને પણ ગુજરાન ચલાવે છે. કિનારા પરના લોકો ખેતારીનો, મધ્યમ વર્ગ વેપારીનો ધંધો અને ખીન્ન કેટલાક લોક ખાનગી તથા સરકારી નોકરી કરે છે.

અમદાવાદમાં હાલમાં કાંતવાવણુવાની મિલો પુષ્કળ વધી ગઈ છે તેથી લગભગ પોણા લાખ મજૂરો તેમાં કામ કરે છે. બીજે દેકાણે પણ મિલો, જીનો વગેરે સાંચા કામો ઉધડવા માંડ્યાં છે. સાંચા કામમાં એ-રંડીઉં પીલવાનો, ડાંગર ખાંડવાનો, દળવાનો, વહેરવાનો વગેરે ધંધા છે.

હાથની કારીગરીમાં અમદાવાદમાં કસબ, રેશમ, સુતરના તાર તથા તેના વણાટ કામમાં ધણા લોકો કામે લાગેલા છે. સુરતમાં રેશમી કાપડ અને કીનખાખ તથા કસબી કામમાં ધણા વણકરોને રોજી મળે છે. ‘ખીન્ન’ નાનાં નાનાં ગામોમાં પણ લોઢાનો, માટીનો, રેશમનો સામાન વાય છે, પણ તે બહારગામ મોકલાય એટલા જથ્થામાં થતો નથી.

ચેત્તી:—ધઉં, બાજરી, કપાસ, ડાંગર, જુવાર, તેલીબીયાં, કઠોળ એ થોડુંકાણું ગુજરાતના સઘળા ભાગમાં ચાય છે.

નર્મદાનો મુલક કપાસ ને ધઉં ગાટે, અમદાવાદ જિલ્લામાં ‘ભાલ’ ધ ઉં માટે, ખેડા તંબાકુ માટે, સાબરમતીની ઉત્તરનો ભાગ તેલીબીયાં માટે, કાઠિયાવાડ કપાસ માટે, પંચમહાલ મકાઈ માટે, અને નવસારી શેરડી માટે પ્રખ્યાત છે.

વેપાર:—ગુજરાતમાં ખેતીથી અથવા ઉદ્યોગથી પાકે છે તેમાં જે વસ્તુઓ દાનજ પડે છે તે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. મોકલવાની ચીજોમાં મુખ્યત્વે કરીને સુતર, અને સુતરાઉ કાપડ, રેશમી કાપડ, કીનખાખ, તેલીબીયાં અને અનાજ છે.

ગુજરાતમાં જે ચીજો થતી અથવા બનતી નથી, તેમજ જે ચીજોને યોડી ચાય છે તે પરદેશથી લાવવામાં આવે છે. પરદેશથી લાવવામાં સોનું, રૂપું, લોઢાનો સામાન, સાંચા કામ, વિલાયતી કાપડ, ખાંડ, કાચ, કુરોસીન અને રંગો એ ચીજો મુખ્ય છે.

રસ્તાઓ:—ઉપરનો વેપાર અલાવવા માટે રસ્તાઓની સારી ગોઠવણની ખાસ જરૂર છે, અને તેનું ખરેખરું મુખ્ય બ્રિટિશ રાજ્ય સ્વખાયા પછીન થયું છે. તથા રીતે જવાની મગવા છે:—

(૧) રેલવે માર્ગ, (૨) પાટી અને કાચી સડક માર્ગ, (૩) દરી-આ કે નદી માર્ગ.

(૧) રેલવેમાં મુખ્ય લાઇન સુરતથી અમદાવાદ અવાય છે તે છે. તે લાઇનનું નામ બોમ્બે, ખરોડા અને એન્ટ્રેલ ઇન્ડિઆ રેલવે છે. તે ગુજરાતની બહારથી આવીને સુરત, બરુચ, વડોદરા, અમદાવાદ થઈને વિરમગામ સુધી જાય છે. તેની એક શાખા વડોદરાથી ગોધરે થઈ માળવામાં જાય છે. વિરમગામથી જીન્ને સાંકડો ફાટો વઢવાણ, જેતપુર થઈને પોરબંદર જાય છે. તેજ ફાંટાની એક શાખા ધોળેથી બાવનગર પણ જાય છે.

અમદાવાદથી આણુ તરફ સાંકડા પાટા પર રજપુતાના માળવા સ્ટેટ રેલવે જાય છે. આ ઉપરાંત જુદાં જુદાં મોટાં ગામોને સાંધનારી જીજી નાની શાખાઓ પણ ધણી છે.

(૨) બ્રિટિશ રાજ્ય થયા પહેલાં રસ્તા ધણીજ નહારી સ્થિતિમાં હતા, પણ હવે ગુજરાતમાં લગભગ દરેક મોટું ગામ પાટી સડકથી સંધાયેલું છે, તેથી ખગસ્તની સુસાધરી સરળ થઈ છે.

(૩) દરિઆકિનારાનો વહેવાર નાનાં વહાણોથી ચાલે છે. ગુજરાતની નદીઓમાં તાપી અને નર્મદા સિવાય બધી નાની છે તેથી એ બેજ નદીમાં યોડા માઈલ સુધી નાનાં વહાણો ફરી શકે છે.

રાજ્યપદ્ધતિ:—તમે જાણો છો કે ગુજરાતમાં ચાર પ્રકારનું રાજ્ય છે—(૧) અંગ્રેજી ખાલસા, (૨) નાનાં દેશી રાજ્યો, (૩) ગાયકવાડનું મોટું દેશી રાજ્ય અને (૪) પરદેશી રાજ્ય.

ખાલસા મુલકને માટે સરકારે જિલ્લાઓ પાડી સાં કલેક્ટર નીમ્યા છે અને એ સિવાય જીજી ગોઠવણ છે તે તમે જિલ્લાની ભૂગોળમાં જોઈ ગયા છો.

નાનાં દેશી રાજ્યોમાં સાડું રાજ્ય ચાલે માટે તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને ઘણાં રાજ્યો વચ્ચે એક પોલિટિકલ એજન્ટ રાખવામાં આવે છે અને જે ભાગ તે સાચવે છે તેનું નામ એજન્ટિસ છે. એવી ત્રણ મોટી

એન્જિનિયરો શુજરાતમાં છે—કાઠિઆવાડ, મહીકાંઠા, અને પાલણપુર. રાજ્યનો જયો નાનો હોય તો તેની પડોશના જિલ્લાના કલેક્ટરને એન્જિનિયર તરીકેનું કામ સોંપવામાં આવે છે. રેવાકાંઠા અને સુરત જિલ્લામાં તેવી ગોઠવણ છે.

ગાયકવાડનું દેશી રાજ્ય મોટું છે. તેને માટે એક ખાસ રેસિડેન્ટ રાખવામાં આવ્યો છે.

રાજકીય વિભાગો:—

(૧) જિલ્લા:—૭૫૨ કલ્લું તેમ અંગ્રેજી ખાલસા મુલકના પાંચ જિલ્લા પાડેલા છે. આપણા જિલ્લામાં રાજ્ય તરફથી કલેક્ટર, ડેપુટી કલેક્ટરો, મામલતદારો, તલાટી, મુખી વગેરે, તેમજ ન્યાયખાતાના જજ, મુન્સિફ વગેરે, કુળવણી, પોલીસ, દવાશાળા, વગેરે ખાતાના અધિકારીઓ રહે છે. એ બધાનાં નામ, અધિકાર, તથા કામકાજ વિષે તમે જિલ્લાની ભૂગોળમાં શીખી ગયા છો. તેવીજ ગોઠવણ દરેક જિલ્લામાં હોય છે. તે પાંચ જિલ્લાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) અમદાવાદ જિલ્લો, અમદાવાદ જિલ્લાની પૂર્વે ને દક્ષિણે (૨) ખેડા જિલ્લો, તેની પૂર્વે (૩) પંચમહાલ જિલ્લો, ખેડાની દક્ષિણે (૪) ભરૂચ જિલ્લો અને ભરૂચ જિલ્લાની દક્ષિણે (૫) સુરત જિલ્લો.

* (૧) અમદાવાદ જિલ્લો:—એમાં ૭ તાલુકા છે. ચોમાસામાં વિરમગામ ને ઘોળકામાં ખાણી બરાવાથી તે વખતે લાંબી હવા બગડે છે. ને સિવાય અમદાવાદ જિલ્લાની હવા એકંદરે તંદુરસ્ત ગણાય છે.

અમદાવાદ એ શુજરાતમાં સૌથી મોટું શહેર છે તેમાં સૌથી વધારે વેપાર ચાલે છે. કાપડ વણવાના આશરે ૫૦ સંઘા છે. અહીં કસબ, રેશમી અને સુતરનું કામ પણ હીક ચાલે છે મુસલમાનના વખતની જુની ઇમારતો જોવા લાયક છે. આ શહેર ઉપરાંત-વિરમગામ, ઘોળકા, ધંધુકા, ઘોઘા, સાણંદ વગેરે મોટાં ગામ છે.

* શિક્ષકે પોતાના જિલ્લાથીજ શરૂ કરવું, પોતાની જિલ્લાની પડોશના જિલ્લા સેવા ને તેમજ આગળ શિખવવું.

(૨) ખેડા જિલ્લો:—એમાં સાત તાલુકા છે અને મોટાં ગામોમાં નડિઆદ ને કપડવણજ ખરી અગત્યનાં છે. આ ઉપરાંત કાંકોર, વડતાલ વગેરે જાત્રાનાં કેન્દ્રો છે, આ કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે ખંભાતનું સુસલમાની રાજ્ય પણ છે. મુંબઈ ઇલાકામાં જેમ ગુજરાત રૂળ-દુપ બગીચા તરીકે છે, તેમ ગુજરાતમાં ખેડા જિલ્લો બગીચા તરીકે છે. અર્થાત્, ખેડા જિલ્લાની જમીન ઘણી કસદાર છે.

(૩) પંચમહાલ જિલ્લો:—આ જિલ્લો જંગલોથી ભરપૂર છે, તેથી તંદુરસ્તી સાધારણ છે. તેમાં ત્રણ તાલુકા છે. તેમાં ગોધરા, કાલોલ, દાહોદ અને હાલોલ એ મોટાં ગામ છે. પાવાગઢનો ડુંગર આ જિલ્લામાં છે, આ જિલ્લાનો કલેક્ટર રેવાકાંઠા એજન્સિનો પોલિટિકલ એજન્ટ પણ કહેવાય છે અને તે સંબંધી ખાતું તેના તાબામાં જુદું છે. એમાં રાજપીપળા, છોટા ઉદેપુર, ખારીઆ, લુણાવાડા, સુંઘ અને વાડાસિતોર, એ મુખ્ય રાજ્યો છે.

(૪) ભરૂચ જિલ્લો:—આ જિલ્લો નર્મદા નદીને કીધે રસાળ છે. તેમાં પાંચ તાલુકા છે, અને નર્મદાને કાંઠે ભરૂચ એ મોટું શહેર છે; આ ઉપરાંત અંકલેશ્વર ને જંબુસર મોટાં ગામ છે અને નર્મદાકિનારે શુક્લતીર્થ જાત્રાનું સ્થળ છે.

(૫) સુરત જિલ્લો:—છેક દક્ષિણમાં છે. આખા જિલ્લાની જમીન રસાળ છે. કોઈકોઈ ભાગ સિવાય આખા જિલ્લાની હવા તંદુરસ્ત છે. એમાં આઠ તાલુકા છે અને મુખ્ય શહેર સુરત તાપી નદીને કિનારે છે. આપણા વિભાગમાં તે ખીજ નંબરનું શહેર છે. સાં કસબ, કાપડ વગેરેના વણાટ સારો છે. ધમારતો, અને રસ્તા સારા છે તેમજ લોકો સાહસિક, હોશિયાર અને મોહકા છે.

વાંસદા, ધરમપુર, સચીણ અને ઠાંગનાં રાજ્યો સુરતના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે.

(૬) વજનસિઓ:—પાલણપુર અને મહીકાંઠા એ બે મોટી એજન્સિ છે અને તેમાં જુદા પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. તેનો વ્યવહાર કમિશનર મારફત ચાલે છે.

(૧) પાલણપુર—એજન્સિમાં પાલણપુર અને રાધનપુર એ

એન્જિનિયરો ગુજરાતમાં છે—કાઠિઆવાડ, મહીકાંદા, અને પાલણપુર. રા-
જ્યનો જયો નાનો હોય તો તેની પડોશના જિલ્લાના કલેક્ટરને એન્જન્ટ
તરીકેનું કામ સોંપવામાં આવે છે. રેવાકાંદા અને સુરત જિલ્લામાં તેવી
ગોઠવણ છે.

ગાયકવાડનું દેશી રાજ્ય મોટું છે. તેને માટે એક ખાસ રેસિડેન્ટ રા-
ખવામાં આવ્યો છે.

રાજકીય વિભાગો:—

(૧) જિલ્લા:—ઉપર કહ્યું તેમ અંગ્રેજી ખાલસા મુલકના પાંચ જિલ્લા
પાડેલા છે. આપણા જિલ્લામાં રાજ્ય તરફથી કલેક્ટર, ડેપુટી કલેક્ટરો,
મામલતદારો, તલાટી, મુખી વગેરે, તેમજ ન્યાયખાતાના જડજ, મુન-
સફ વગેરે, કેળવણી, પોલીસ, દવાશાળા, વગેરે ખાતાના અધિકારીઓ
રહે છે. એ બધાનાં નામ, અધિકાર, તથા કામકાજ વિષે તમે જિલ્લાનો
ભૂગોળમાં શીખી ગયા છો. તેવીજ ગોઠવણ દરેક જિલ્લામાં હોય છે. તે
જાય જિલ્લાઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે—(૧) અમદાવાદ જિલ્લો,
મમદાવાદ જિલ્લાની પૂર્વે ને દક્ષિણે (૨) ખેડા જિલ્લો, તેની પૂર્વે
૩) પંચમહાલ જિલ્લો, ખેડાની દક્ષિણે (૪) ભરૂચ જિલ્લો
અને ભરૂચ જિલ્લાની દક્ષિણે (૫) સુરત જિલ્લો.

* (૧) અમદાવાદ જિલ્લો:—એમાં છ તાલુકા છે. ચોમા-
સામાં વિરમગામ ને ઘોળકામાં ખાણી બરાવાથી તે વખતે લાંતી
હવા બગડે છે. ને સિવાય અમદાવાદ જિલ્લાની હવા એકંદરે તંદુરસ્ત ગ-
ણાય છે.

અમદાવાદ એ ગુજરાતમાં સૌથી મોટું શહેર છે તેમાં સૌથી
વધારે વેપાર ચાલે છે. કાપડ વણવાના આશરે ૫૦ સંઘા છે. અહીં કસબ,
રેશમી અને સુતરનું કામ પણ ઠીક થાય છે મુસલમાનના વખતની જુની
ઇમારતો જોવા લાયક છે. આ શહેર ઉપરાંત—વિરમગામ, ઘોળકા,
ધંધુકા, ઘોઘા, સાણંદ વગેરે મોટાં ગામ છે.

* શિક્ષકે પોતાના જિલ્લાથીજ શરૂ કરવું, પોતાની જિલ્લાની પડોશના
જિલ્લા લેવા ને તેમજ આગળ શિખવવું.

(૨) ખેડા જિલ્લો:—એમાં સાત તાલુકા છે અને મોટાં ગામોમાં નડિઆદ ને કપડવણજ ખરી અગતનાં છે. આ ઉપરાંત કાકેર, વડતાલ વગેરે જાત્રાનાં ઢેકાણાં છે. આ કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે ખંભાતનું મુસલમાની રાજ્ય પણ છે. મુઘર્ષ ઇલાકામાં જેમ ગુજરાત રજ-દુપ બગીચા તરીકે છે, તેમ ગુજરાતમાં ખેડા જિલ્લો બગીચા તરીકે છે. અર્થાત્, ખેડા જિલ્લાની જમીન ઘણી ફસદાર છે.

(૩) પંચમહાલ જિલ્લો:—આ જિલ્લો જંગલોથી ભરપૂર છે, તેથી તંદુરસ્તી સાધારણ છે. તેમાં ત્રણ તાલુકા છે. તેમાં ગાધરા, કાલોલ, દાહોદ અને હાલોલ એ મોટાં ગામ છે. પાવાગઢનો હુંગર આ જિલ્લામાં છે. આ જિલ્લાનો કલેક્ટર રેવાકાંઠા એજન્સિનો પોલિટિકલ એજન્ટ પણ કહેવાય છે અને તે સંબંધી ખાતું તેના તાગામાં જુદુ છે. એમાં રાજપીપળા, છોટા ઉદેપુર, બારીઆ, લુણાવાડા, સુથ અને વાગસિનાર, એ મુખ્ય રાજ્યો છે.

(૪) ભરૂચ જિલ્લો:—આ જિલ્લો નર્મદા નદીને કીધે રસાળ છે. તેમાં પાંચ તાલુકા છે, અને નર્મદાને કાંઠે ભરૂચ એ મોટું શહેર છે; આ ઉપરાંત અંકલેશ્વર ને જંજીસર મોટાં ગામ છે અને નર્મદાકિનારે શુક્લતીર્થ જાત્રાનું સ્થળ છે.

(૫) સુરત જિલ્લો:—છેક દક્ષિણમાં છે. આખા જિલ્લાની જમીન રમાળ છે. કોઈ કોઈ ભાગ સિવાય આખા જિલ્લાની હવા તંદુરસ્ત છે. એમાં આઠ તાલુકા છે અને મુખ્ય શહેર સુરત તાપી નદીને કિનારે છે. આપણા વિભાગમાં તે જીજ્ઞા નંબરનું શહેર છે. લાં ફસખ, કાપડ વગેરેનો વણાટ સારો છે. ઇમારતો, અને રસ્તા સારા છે તેમજ સોડા સાહસિક, હોશિઆર અને મોછલા છે.

વાંસદા, ધરમપુર, સચીણ અને હાંગનાં રાજ્યો સુરતના કલેક્ટરની દેખરેખ નીચે છે.

(૬) વજનસિઓ:—પાલણપુર અને મહીકાંઠા એ જે મોટી એજન્સિ છે અને તેમાં જુદા પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. તેનો વ્યવહાર કમિશનર મારફત ચાલે છે.

(૧) પાલણપુર—એજન્સિમાં પાલણપુર અને રાધનપુર એ

એ સુસલમાની રાજ્યો મોટાં છે અને વાવ, યરાદ વગેરે નાનાં હિંદુ રાજ્યો છે. આ એન્જનિસ ગુજરાતની છેક ઉત્તરમાં છે.

(૨) મહીકાંઠા એન્જનિસ - ધર્માનમાં છે. તે પહાડી છે. એમાં ઇંદરનું મોટું રજપુતનું રાજ્ય છે અને ધીન્ત રાજ્યો નાનાં છે. પોલિટિકલ એન્જન્ટ નો મુકામ સાદરે છે.

(૩) કાઠિયાવાડ એન્જનિસનો પોલિટિકલ એન્જન્ટ આપણા કમિશનર સાહેબના રેન્જમાં નથી, મુંબઈ સરકારની રેન્જમાં નીચે છે. જમીન, લોકો વગેરે સંબંધી વર્ણન આગળ આવી ગયું. મોટી એન્જનિસ હોવાથી તેના ચાર પ્રાંતો પાડેલા છે અને દરેકમાં આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એન્જન્ટ રહે છે.

(૧) હાલાર—એમાં નવાનગર, મોરબી અને ગાંડલ એ મોટાં હિંદુ રાજ્યો અને એજ મોટાં શહેરો છે પોલિટિકલ એન્જન્ટ રાજકોટમાં રહે છે.

(૨) સોરઠ—એમાં જુનાગઢ (સુસલમાની) અને પોરબંદર (હિંદુ) એ બે મોટાં રાજ્યો છે. એ બે શહેરો તેમજ વેરાવળ બદર અને જોતપુર અગતનાં છે. સોમનાથની જાત્રા પ્રજાસપાટણમાં છે.

(૩) ગોહિલવાડ—એમાં ભાવનગર સ્ટેટ મુખ્ય છે અને ભાવનગર, પાલીતાણા વગેરે શહેર છે. પાલીતાણામાં શેરુંજી ડુંગર ઉપર જૈનોની મોટી યાત્રા છે.

(૪) ઝાલાવાડ—એમાં ધ્રાંગધ્રા એ મોટું સ્ટેટ છે અને વડવાણ, ધ્રાંગધ્રા લીમડી. લખતર વગેરે શહેર છે.

(૫) ગાયકવાડી રાજ્ય—આ રાજ્યે આખા ગુજરાતના સાતમા ભાગની જમીન રોકી છે અને તેમાં વીસ લાખ માણસની વસ્તી છે. ગુજરાતનાં સારામાં સારી જમીન એ રાજ્યને તાબે છે. એ રાજ્યના કડકા વધારે વેણામાં આવેલા છે અને બિલ્લા અને એન્જનિસઓ સાથે સેજમેજ રેશમી અને કુદે. રાજ્ય કરવા માટે તેના ચાર પ્રાંત પાડેલા છે.

ધમારતો જોવાડોદરા પ્રાંત—એમાં વડોદરા એ રાજ્યધાનીનું શહેર છે. ધંધુકા, ઘોઘા, ખ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. લક્ષ્મીવિલાસ, નં

* શિક્ષક પેટ્રિ, કોલેજ વગેરે સરકારી મકાનો અને બગીચાઓ, બિલ્લા લેવા ને તેમ જોવા લાયક છે. આ ઉપરાંત આ પ્રાંતમાં પેટલાદ,

પાદરા, ડભોઈ, વગેરે મોટાં ગામ, તથા નર્મદા કિનારે કર્નોળા એ જાત્રાનું સ્થાન છે.

(૨) કડીપ્રાન્ત—એ પાલણપુર એન્ડ નિસ અને અમદાવાદ જિલ્લાની વચ્ચે આવેલો છે. મોટું શહેર પાટણ છે. એ અગાઉ રજપૂતોની રાજધાની હતું. તે ઉપરાન્ત સિદ્ધપુર, અને બહુચરાજી, એ જાત્રાનાં સ્થળ છે. વડનગર, વીસનગર, કડી, મોઢેરા, જોડા, વગેરે પુરાતન સ્થળો છે. મહેસાણા આગળ રેલવેના ઘણા ફાંટા મળે છે.

(૩) અમરેલી—પ્રાન્ત કાઠિઆવાડમાં છે. એના તાલુકા છૂટા વેરાયલા છે. મુખ્ય શહેર અમરેલી છે કાઠિઆવાડની છેક પશ્ચિમે દારિકા નામનું જાત્રાનું સ્થળ છે તથા બંદર છે.

(૪) નવસારી—આ પ્રાન્તની જમીન સુરત જિલ્લાની જમીન નેડે મળેલી છે. આખો પ્રાન્ત રસાળ અને ફળદ્રુપ છે. એમાં મોટામાં મોટું શહેર નવસારી છે. તેમાં પારસીની વસ્તી ઘણી છે. આ ઉપરાન્ત ગણદેવી જાણ્યા લાયક ગામ છે.

(૫) પરદેશી રાજ્ય—કાઠિઆવાડની દક્ષિણે દીવબેટ તથા ગુજરાતની દક્ષિણે આવેલું કમણ બંદર યૂરોપખંડના ફિરંગી લોકોને તાબે છે.

થાળા જિલ્લો.

ગુજરાત પ્રાન્તની બહાર સુરત જિલ્લાની દક્ષિણે થાણા જિલ્લો આવેલો છે એ આપણા ઉત્તર વિભાગનો છેક દક્ષિણનો જિલ્લો છે. આ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે અને પશ્ચિમનો ભાગ જે દરિઆકિનારા પર આવેલો છે તે નિચાણનો પ્રદેશ છે. વરસાદ સુરત જિલ્લા કરતાં વિશેષ છે અને લોકોની તંદુરસ્તી લાંબા લોકો કરતાં ઉતરતી છે. પશ્ચિમ ભાગ રસાળ છે અને મુખ્ય પાક ઝાંગરનો અને ફળાદિનો છે. પૂર્વ તરફના ડુંગરોમાં જંગલી લોકો વસે છે. પશ્ચિમમાં રહેતારા લોક ઘણાખરા દક્ષિણી છે અને વેપારી વર્ગ ગુજરાતી છે. આ જિલ્લો લગભગ અમદાવાદ જિલ્લા જેવડો છે. એમાં નવ તાલુકા છે અને મુખ્ય ગામો થાણા, વાંદરા, વસાઈ અને કલ્યાણ છે.

વાચનમાળાના કેટલાક ખુલાસા.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૮૩ થી.)

પહેલી ચોપડી.

પાઠ ૧. ' દિવાળી ' શબ્દનો ' દીવા ' ની સાથે સંબંધ છે એટલું છોકરાંને બતાવી આપવું જરૂર છે. એ એ શબ્દો સરખાવવાને મળતાપણાનો સદંજ ખ્યાલ આપવો, એટલે આ રીતે વ્યુત્પત્તિનો પાયો રચવાની શરૂઆત થશે અને છોકરાંઓને શબ્દો સરખાવવાની ઇચ્છા વધશે.

આ છોકરીને રત્ને ચાલતાં સમસ્યા સૂઝી આવી અને બધી છોકરીઓને રમુજ પાડવા અને તેમની અકલ તપાસવા પાછી ફરીને ઉખાણું પૂછ્યું.

' અક્ષર ' શબ્દ બારાખડીના કોઈ પણ એક રૂપ માટે વપરાય છે એ વાત શિક્ષકે ધ્યાનમાં રાખી તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો, કારણ કે ' જોડાક્ષર ' માં ' અક્ષર ' નો અર્થ ' વ્યજન ' થાય છે.

' લીપે ગુંપે ' જેવા બીજા શબ્દો કહેવા અને આવા અનુકરણ-વાચક શબ્દોનો ' ઇલાદિ ' જેવો અર્થ થાય છે તે પણ શિખવવું. લીપે-ગુંપે, એટલે લીપે અને સાફસુદતું બીજું કામ પણ કરે. વાસણકુસણ એટલે વાસણ અને તેના જેવી બીજી પણ વસ્તુઓ, અર્થાત્, વાસણવગેરે.

વરસ—એટલે શું તે સમજાવવું.

તમારા ભેગી રહું છું—દિવાળી જાણે છોકરી હોય તેમ બોલે છે. ચાર દિવસ સુધી આપણા ઘરમાં દિવાળી છે તેમ જાણીએ છીએ અને પછી જાણે દિવાળી ગઈ હોય તેમ ભાસ થાય છે. બીજાં આવાં દષ્ટાન્તો આપવાં. ખડી, ચુનો, સેવ, પાપડ, સજ્જેરી, ઘુઘરા વગેરે પ્રસક્ત બતાવાય તો ઘણું સારું, નહિ તો બને તેવી સારી રીતે તે ચીજોનું અને તેની બનાવટનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.

સાથીઆ—સૌંદર્યનો એક આકાર. કિર્ડગાર્ટનના સૌંદર્યના આકારોની સાથે તેની સરખામણી કરવી. શુદ્ધ સાથીઆનું માંગલિક ચિત્ર

કાઢી બતાવવું, તેમજ કિર્ડગાર્ટનનાં સાધન વડે તેમની પાસે કરાવવું કોઈ પણ સૌંદર્યના આકારને સાથીઓ

કહે છે, એ વાત તેમના ધ્યાન ઉપર લાવવી. માંગલિક પ્રસંગે આવાં ચિત્રો

ખંડી, અખીલ, ચુંતો, શુંલાલ, વગેરે રંગદાર સાધનોથી ધરને કે મંદિરને ખારણે, પરસાળેમાં, માળે કે ખીજ સારી જગાએ પૂરવામાં આવે છે.

સંજોરી—ઘઉંનો રવો, ખાંડ, ખસખસ વગેરે ખીજને મસાલો ધી-મો સાંતળી, પૂરણ જેવું બનાવે છે. એ પૂરીઓ વણી તેની વચ્ચે તે મૂકે છે કારણ એકઠી કરીને લાં સાંકળાંના અકોડા જેવો શોભીતો આંધાર કરી ધીમાં તળે છે. પ્રાન્તપરત્વે અને સ્વાદની રુચિ પ્રમાણે મસાલા વગેરેમાં ફેરફાર થાય છે, પણ મુખ્ય કૃતિ આ છે.

પાપડ, સેવ—વગેરે શી રીતે થાય છે તે બધા શિક્ષકોના બાળુ-વામાં હશે.

ધુધરા—ખસખસ, કોપરું, બદામ, ચારોળી, પિસ્તાં વગેરેનો મસાલો બનાવી તેમાંથી થોડો લે છે અને તે ઉપર ઘઉંનું પડ લપેટી ધુધરા જેવો આકાર બનાવી ધીમાં તળી નાખે છે. તે સારા સેકાય અને અંદરનો મસાલો છુટો પડે તો ધુધરાની માફક વાગે છે.

દાડખાનું—આતસળાજી. દાડ-પીવાનો પદાર્થ છે, તેમજ ફાડવાનો પણ છે; એક પ્રવાહી છે, ખીજને ભુકો છે. એક વનસ્પતિમાંથી, ખીજને કાચલા, ગંધક વગેરેમાંથી બને છે. એ બે વસ્તુઓ તદ્દન જુદી છે એ વાત શિખવવી.

ગીત—અમુક જાતની કવિતાની બનાવટનેજ ગીત કહેવું તેવું કંઈ નથી. આ ઠેકાણે ‘ગીત’ શબ્દથી ગાવા લાયક કોઈ પણ કવિતા સમજવી. દોહરા પણ તેમાં આવે.

‘ફેડફેડ’—અવાજ ઉપરથીજ ‘ફટાકડા’ નામ પડ્યું છે એ કહેવું.

બાળક હરખ ન માય—‘બાળકનો’ હરખ માતો નથી, કે ‘બાળકમાં’ હરખ માતો નથી એ બે રીતે લઈ શકાય તેમ છે. કોઈ પણ વસ્તુ ઘણી હોય તો વાસણમાં માય નહિ ને ઉભરાઈ જઈ બહાર નીકળે. એટલે આ ઠેકાણે એમ અર્થ સમજ લેવાનો છે કે બીજને દેખાય તેવી બાળકની એટલો ચર્ચ જાય.

૨ સવારથી સવાર સુધી—બાળકોને દહાડોજ માત્ર ખાણમાં હોય છે એટલે તેમને આ રીતે સમજાવવું સુતર પડે છે; પણ શિક્ષકે જાણવું જોઈએ કે હવે સુધરેલા લોકો આડી રાતથીજ નવી તારીખ ને નવો વારં ગણવા માંડે છે.

કચેરી—શબ્દ બરાબર સમજાવવો. સરકારી માણસો જે ઠેકાણે બેસીને કામકાજ કરે છે તે કચેરી. ન્યાયની કચેરીઓને લોકો ‘કોર્ટ’ શબ્દથી વધારે ઓળખે છે.

દેવળ—શબ્દને આપણાં દહરં સાથે સરખાવીને તેનો તદ્દાવત પથુ શિખવવો. સાહેબ લોકો દેવળમાં જઈ એકલા બેસી પોતાના દેવની મનથી પ્રાર્થના કરે છે અને ઉપદેશ સાંભળે છે. તેમના દેવળમાં આપણી માફક પગે લાગવાની એકે મૂર્તિ હોતી નથી.

ગુરુવારને અને નિશાળે બેસાડવાને એટલા માટે સંબંધ છે કે ‘ગુરુ’ અથવા ‘બૃહસ્પતિ’ સર્વ દેવને વિદ્યા આપનાર હતા.

અઠવાડીઈ—‘આઠ વારીઈ’ ઉપરથી આવ્યો છે. લોકો દિવસો ન્યારે ગણે છે ત્યારે ‘સોમે સોમે આઠ’ એમ ગણે છે, કારણ કે તેમ ગણવામાં તેઓ પહેલો તેમજ બીજો એ બે વાર બેગા ગણે છે. બુધવારે એક છોકરો જન્મે તો બીજો બુધવારે તેને આઠ દિવસ થયા ગણે, અને ત્રીજો બુધવારે પછર ગણે. ‘અઠવાડીઈ’ને ‘પખવાડીઈ’ શબ્દ આ રીતે ‘વાર’ની સાથે સંબંધ રાખે છે, તે શિક્ષકે જણાવે તેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવો. ‘સાતવાર મળીને એક અઠવાડીઈ’ થાય છે, એ આ રીતે સમજાવવાનું છે.

૩ જે નિશાળમાં ‘બાગ’ કે તેમાં લખેલા છોડની સગવડ ન હોય તેમણે કોઈ બગીચામાં જઈ બધા છોડ બતાવવા અને ખીલેલા ક્યારે કહેવાય તે સમજાવવું.

વાપટા—ધનઓ.

ધંટ—બે જાતના થાય છે તે બતાવવા. મોગરીથી વગાડવાના ધંટને ‘ધડિઆળ’ પણ કહે છે બીજી જાતનાનો આકાર જુદો હોય છે. તેની વચ્ચે વગાડવાને ‘જીભ’ ટાંગેલી હોય છે, આપણાં દહરંમાં આવા ધંટ ટાંગેલા જીવામાં આવે છે.

પાટીઆની બેઠક—એટલે બેચ, બાંક, બારડી, પાટલી, કે જંલેરી પણ હોય.

કલાક—અને ‘શીશી’ વિષે સામાન્ય જ્ઞાન આપવું.

ગામનો નકશો—ગામની જમીનની સપાટી ઉપર ચું ચું ને તે ક્યાં

આબુ તે નકશા ઉપરથી જણાઈ આવે. વેગજેથી તે જેવું દેખાય છે તેવો આકાર પાડવો તે 'ચિત્ર' કહેવાય. મોર, ચકલીનું 'ચિત્ર' નકશો નથી. આ ભેદના જ્ઞાનનો શિક્ષકે યોગ્ય ઉપયોગ કરવો.

૪ ઈશ્વર નામ—ઈશ્વરનું નામ. ઈશ્વરનો ઉપકાર માની તેની સ્તુતિ કરવી એ તેનું 'નામ લેવું.'

દા મોટાને માન—મોટી ઉમ્મરના, વડીલો, મોટું કામ કરનારા સરકારી અમલદારો વગેરે બધાં 'મોટા'માં સમાય. 'બરોબરીઆ સાથે તેમજ નાના સાથે પણ યોગ્ય સમ્બતાથી વર્તવું' એ શિખામણ પણ આની સાથે જોડી દેવી.

અંગ—અંગમાંથી—શરીરમાંથી.

ધોતલી—બાળકને પહેરવા લાયક નાનું ધોતીક. કેટલાક 'ધોતી' પણ કહે છે.

અંગરખી—નાનું અંગરખું.

ધોતલી, સુરવાળ, લેલી, અંગરખું કોટ, જોડીઓ, ધાવરી, ઓઠણી બદન એ બધું પ્રલક્ષ બતાવવું અને જુદાં જુદાં કપડાંનો તફાવત સમજાવવો. દરજી શું કામ કરે છે તે જોકરને પ્રલક્ષ દેખાડવું.

—'તું રમ્યો હશે' ને બદલે ઘણા લોકો 'તું રમ્યો હોઈશ,' 'તું રમ્યો હઈશ' એમ પણ જોલે છે, તે વાત બાળકોના ધ્યાન ઉપર લાવવી.

અડાય=અડકાય. સુરત જિલ્લા તરફ 'અડકવું'નું વાપરે છે; 'અડવું' નહિ.

વાડો—ઘરની આગળ, બાજુએ કે પાછળ રાખેલી છૂટક જગા.

ચોક—કોઈ પણ છૂટી ચોરસ જગા. આંગણા આગળ કે પરસાળ આગલી છૂટી અજવાળાવાળી જગાને માટે એ શબ્દ ખાસ વપરાય છે.

ચોખ્ખું કહે—લોકો કહે છે કે 'આનું ઘર બધું કેવું ચોખ્ખું છે!'

ઉર=મન. માઈ મન નિખાલસ અને પાપ વગરનું છે. પાપ એ મેલ ગણાય છે.

એસે જગના નાથ—મારા મનમાં પરમેશ્વર વાસ કરે. હું તેનું હમેશ ચિંતન કરું. મારા મનમાંથી તે કદી ખસે નહિ.

અપૂર્ણ.

કેલવણીખાતાની ખવરો.

જાહેર ખખર.

(અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલ બોર્ડના ચેરમેન સાહેબના નં. ૧૧૩ તા. ૨૪ ઑગસ્ટ ૧૯૦૭ ઉપરથી)

નવરોજી પેસ્ટનજી વકીલ સ્કોલરશિપ પરીક્ષામા નીચેના સ્કોલરોને પસદ કરવામા આવ્યા છે.

નખર.	સ્કોલરનું નામ.	ઉમ્મર	કઈ નિશાનનો.
૧	‘ અ ’ ક્લાસ શારદા ગણેશ પડિત ‘ બ ’ ક્લાસ ડોલી અરદેશર કારખવાલા.	૧૩	મહાલક્ષ્મી પ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.
		૧૪	મહાલક્ષ્મી પ્રીમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ

(સહી) P. Lory,

એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર, ઉત્તર વિભાગ

જાહેર ખખર.

(અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલબોર્ડના ચેરમેન સાહેબના નં ૧૧૪ તા. ૨૪ મી ઑગસ્ટ ૧૯૦૭ ઉપરથી)

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટિએ બે માસિક સ્કોલરશિપો દરેક રૂ. ૭) સાતની અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટિની હદમા રહેનારને ગ્રેમચદ રાયચદ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં બણુવા જવા માટે કાઢેલી છે તેની શરતો નીચે પ્રમાણે છે —

૧. વિદ્યાર્થી યા શિક્ષક જેને સ્કૂલબોર્ડ પસદ કરશે તેને તે આપવામા આવશે.

૨. તે કોલેજની મવેશક પરીક્ષામાં તેણે પાસ થવું જોઈએ.

૩. જેટલો વખત તેણે સ્કોલરશિપ આપી હશે તેટલો વખત સુધી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટિમાં તેણે નોકરી કરવી પડશે; અથવા આ મ્યુનિસિપાલિટિમાં તેની નોકરીની જરૂર ન હોય, તો ફેળવણીખાતામાં જ્યાં મહેરબાન એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ મોકલે ત્યાં નોકરી કરવી પડશે.

૪. નોકરીની શરત બાબતનો રીતસર દસ્તાવેજ કરી આપવો પડશે. ઉમેદવારોએ અરજી નીચે સહી કરનારને મોકલવી.

તા. ૨૪-૮-૦૭.

KESHAVALAL M.

ચેરમન સ્કુલ બોર્ડ અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટિ.

મહેર ખખર.

જોઈએ છીએ.

જેતીના કામમાં માહિતગાર જુવાન માણસ ટ્રેનિંગ કોલેજના ખેતર માટે જોઈએ છીએ. પગાર યોગ્યતા પ્રમાણે મળશે. વધારે ખુલાસા માટે નીચે સહી કરનારને જાતે મળવું, અગર અરજી કરવી.

ટ્રેનિંગ કોલેજ.
અમદાવાદ.
૨૪-૮-૦૭.

} વી. જી. સંત.
જેતી માસ્તર.

નિશાળોનાં ઇનામપત્રક.

જોડાવિભાગ—

ચીખોદા—પટેલ હંચરભાઈ શંકરભાઈ રૂ. ૨૫-૦-૦, પટેલ દાદાભાઈ ઉકાભાઈ રૂ. ૨૫-૦-૦, પટેલ નાયાભાઈ બહેચરભાઈ રૂ. ૩૦-૦-૦, પટેલ દેશાઈભાઈ ગોવિંદભાઈ રૂ. ૨૫-૦-૦ નિશાળ જમાડી. વિરસદ ગેધાભાઈ રતનસોહજી પતાસાં તથા સંમદસ્થાનનાં ઉપયોગ માટે રૂ. ૫) વણસોલ—સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરો. રૂ. ૧૦) ઇનામ. મુરકુવા—ગામ

લોકો રૂ. ૬) ઇનામ સીંગળાવ—મતાદર બીખાભાઈ લલ્લુભાઈ રૂ. ૧૦) નિશાળ જમાડી. વિરસદ—કન્યાશાળા વડોદરા રાજ્યના પોલીસકમીસ્તર તરફથી રૂ. ૧૨-૮-૦ ચોપડીઓ. અલારસા—છોટાલાલ બાઈશકર રૂ. ૧૦-૦-૦ લુગડાં. મહુધા—મૂળજીભાઈ ઝવેરભાઈ રૂ. ૫-૦-૦ પતાસાં. અલીપદ—ગામ લોકો રૂ. ૭-૦-૦ પુસ્તકો તથા મીઠાઈ. દાવોલ—ગામના ગૃહસ્થો રૂ. ૧૫) પુસ્તકો તથા મીઠાઈ. બોદાલ—ગામના ગૃહસ્થો રૂ. ૩-૭-૦ ઇનામ. વડદલા—ગોર્વાદભાઈ ગોકળભાઈએ નિશાળ જમાડી. આંકલાવ—રા. ડાયાભાઈ નરોત્તમદાસ રૂ. ૪૨-૦-૦ નિશાળ જમાડી. નાપડ—પટેલ મયુરભાઈ અમથાભાઈ રૂ. ૪૫-૦-૦ નિશાળ જમાડી તથા કપડાં આખ્યાં. અંડાણુ—ત્રીકમભાઈ વાંસજી રૂ. ૨૫-૦-૦ નિશાળ જમાડી. ગામ લોકો તરફથી રૂ. ૩-૦-૦ મીઠાઈ. પાળજ—શેઠ સુરચંદ હરગોવિનદાસ રૂ. ૮૨-૪-૦ નિશાળ જમાડી, તથા ઇનામ વહેંચ્યાં.

વડોદરાકુંભ—કર્નલ મીડ સાહેબ રૂ. ૧૦) મીઠાઈ, મે. આબાસ તૈયબજી રૂ. ૫) પુસ્તકો, રા. કોલાભાઈ દુર્લભરામ રૂ. ૧૧) કપડાં, એક ગૃહસ્થ રૂ. ૯-૦-૦ ટોપીઓ. એડ—મા. નાથાભાઈ લખાભાઈ રૂ. ૪-૦-૦ નિશાળ જમાડી.

ચીપળાતા—પટેલ ઝવેરભાઈ સંજીભાઈ રૂ. ૧૨) રકુલ જમાડી. નાપડ—પટેલ મયુરભાઈ અમથાભાઈ રૂ. ૧૦૧-૦-૦ રકુલ જમાડી તથા કપડાં આખ્યાં. પટેલ રેવાભાઈ ધીરાભાઈની વિધવા બાઈ રામબાઈ રકુલ જમાડી. રૂ. ૬૦-૦-૦ ખરચ્યા, દેસાઈભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ રૂ. ૬૫-૦-૦ રકુલ જમાડી.

નડીયાદ—શ્રી. ક. નં. ૨ દેશાઈ અમથાભાઈ બેચરભાઈ રૂ. ૧૪-૦-૦ કપડાં. મોગર—જુદા જુદા ગૃહસ્થો તરફથી રૂ. ૧૫-૦-૦ સંગ્રહરથાન સારૂ તે પૈકી રૂ. ૦-૮-૦ પતાસાં વહેંચ્યાં. વડોદરા કુંભ કન્યાશાળા કર્નલ મીડ સાહેબ રૂ. ૧૦-૦-૦ ઇનામ.

પાળજ—સોમાભાઈ શંકરભાઈ રૂ. ૨૫-૦-૦ નિશાળ જમાડી, જુદા જુદા ગૃહસ્થો રૂ. ૨૫-૦-૦ પતાસાં વગેરે.

વૈદક વિલાસ.

મોડુ પુસ્તક જોગી, જતી, પ્રખ્યાત વૈદો તથા પદાડી લોકો પાસેથી જળરો ખર્ચ કરી મોટી મહેનતે મેળવેલ જાદુઈની માફક તુરતજ કાયદો કરે તેવા અમતકારી દેશી ઉપાયો તથા આજી લગીની શોધથી ખરેખર અકસીર મોલમ પડેલા અત્રેણ ઉપાયોથી બરપુર કોંગવ ટપાલ ખર્ચ થીજે રૂ. ૫-૭-૦. જે. પી.

ચીફ મેડીકલ ઓફીસર સાયલા હાઠિયાવાડ.

લાઈબ્રેરી તથા ધનામ માટે સરકારે મંજૂર કરેલ વ્યુત્પત્તિસાર ના ૧, ૦-૬-૦; તથા ધોરણ માટે ગણિત, ૦-૪-૦, રૂ. ૨૦ ટકા જે. એ. એવેરી, જુનાગઢ.

આત્મારામ અને હલાલાઈની કમ્પનીની

લેખનકળા કોપીબુકો.

ગુજરાતી અને બાળબોધ છ નમ્બરમાં.

કેળવણી ખાતાના મે. ડિરેક્ટર સાહેબે મુખ્યર્થ ઈલાકાની ગુજરાતી નિશાળોમાં ચલાવવાને મંજૂર કરી છે.

કેળવણી ખાતાના ધણા અનુભવી અમલદારોના મત લઈ ગુજરાતી અક્ષરોનાં શુદ્ધ વર્ણ શોધી કાઢી, તથા ધોરણોને અનુકૂળ અક્ષરોના કદ તથા સખાણુ ઢળની ગોઠવણ કરીને, હાલ ચાલતી સર્વે કોપીબુકો કરતાં અઢીઆંત થયાની ખાત્રી થયા પછી છપાવી બહાર પાડી છે.

૧ કોપીબુકોની સફાઈ અને સુંદરતા જળવવા માટે ત્રાંબાનાં પત્રાં (કોંપરસેટ) કાતરાવેલા છે, જે ઉપરથી માત્ર દરેક પેન એક જ બાજુએ સુંદર રમની શાહીથી છપાય છે, કાગળ અને કવર ઉંચાં ટકાઉ વાપરેલા છે, જે એક વખત જોવાથી ખાત્રી થશે.

૨૦૦ અને તે ઉપરાંત કોમ્પી ખરીદનારને સેંકડે ૩૩ ટકા કમીશન આપવામાં આવશે; પેકીંગ અને રેલ્વે ખર્ચ મળુ આપવામાં આવશે પણ પોસ્ટ ખર્ચ તરફ કે સ્ટેશનથી આગળનું ખર્ચ આપવામાં આવશે નહિ.

કોપીઓ સાથે બીજા પુસ્તકો મંગાવનારને સેંકડે અર્ધો ટકા હકસાધ સર્વ મોકલી આપવા ગોઠવણ રાખી છે મળવાનું ઠેકાણું—આત્મારામ અને હલાલાઈની કમ્પની, લેખનકળા કોપીબુકની ઓફીસ, કાળકાદેવી રોડ નંબર-૨૩૨ મુખ્યર્થ.

ગોખલે કૃત ગણિત ભા. ૩નો ખુલાસો.

તમામ હિસાબ સંપૂર્ણ ખુલાસા સંહિત સંગ્રહવેલા એવો, ગણિતમાં હોશિયાર અને અનુભવી શિક્ષકને હાથે લખાયેલો ગોખલે કૃત ગણિત ભાગ ૩નો ખુલાસો. ધો. ૬, ૭, યુનિટ, પ્રાવેશિક, મેટ્રીક અને સ્કુલશ-
નિયની પ્રીક્ષામાં એસનાર ઉમેદવારોને ખાસ જરૂરનો લગભગ ૩૬૫ પૃષ્ઠનો.
કો. શ. ૦-૧૨-૦ નજીતા બુક સેલરો તથા મહેમદાવાદ દેસાઈ પરજીવન પુર-
વોત્તમદાસ તથા અમદાવાદમાં ચીમનલાલ ચુનીલાલની કંપની તથા પ્રિન્સિપલ
અધીશકર ખોસેચી મળજે. ક. એ. ૨૫ ટકા. ખર્ચ મંગીવનારને શિર
પ્રી-સી-એનની કૃ. મહેમદાવાદ.

વૈધકુલપત્ર

દરેક ઘરમાં અને દરેક ગામડામાં હાથલેકરવા લાયક વૈદક
માસિક.

મહેતાજી મહેમોને ખાસ વિગતપૂર્ણ કરવાની કે છેલ્લાં બાર વર્ષે
થયાં વૈદક જ્ઞાનનો પ્રભુમાં પ્રસાર કરનાર અને લોકપ્રિય થઈ પડેલ આ
માસિકદાર દરેક મહેતાજીએ જામડાના અજ્ઞાન લોકોને ઉપયોગી થઈ
પડવાની તક જ ના દેવી નહિ. જાહેર લેખકો, વિદ્વાનો અને વાંચકોનો
ઉત્તમ અભિપ્રાય મેળવવા ઉપરાંતના ગાયકવાડ-સરકારના કેળવણી ખાતા-
નું ખાસ ઉત્તેજન મેળવ્યું છે. અને "મન્નમંડળ", પુસ્તકાલય જેવાં
લોકપ્રિય ખાતાંએ સંકડો ગામડાઓની લાયકેરીઓ એ માટે મંજૂર
કરેલ છે. જાનેગારીથી ૧૨ મુ પુસ્તક શરૂ થશે. વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૧
અગાઉથી. નમુનો મફત મંગાવી ખાત્રી કરો.
ત્રી વૈધ, જયશંકર લીલાધર, ત્રિવેદી-અમદાવાદ.

શાળોપયોગી પુસ્તકો

પદાર્થપાઠ અને દ્વિદીપ્તિ. ધો. ૫. કુ. ૦-૪-૦, ધો. ૪. યુ.
૨. ૦-૩-૦, ધો. ૩. જી. ૨. ૦-૨-૬, ધો. ૨. જી. ૦-૨-૩, ધો. ૧. જી.

૩.૦-૧-૬, અને બાળવર્ગ ૩ ૦-૧-૦, પ્રાથમિક શાળાઓ માટે ઉપ
યોગી-કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ ૩ ૦-૮-૦, મુગધ બાળકો માટે લાય
બ્રહી બુક તરીકે મંજૂર સાદુ રોઝબેરો ૬ ફા, ૭ મા અને પ્રવે
શક માટે ૩ ૦-૨-૦, કચ્છ દેશી હિસાબ લા ૧ લો ૩ ૦-૧-૦,
લાગ ૨ લો ૦-૨-૦, કચ્છ ખાતે ટેકર બુક મેમરી રોઝબેરો કચ્છ એક
૩ ૦-૪-૦, સેકન્ડ અને થર્ડ એક ૩ ૦-૬-૦, પ્રેક્ટિકલ જ્યો. મેટ્રી
કચ્છ એક ૩ ૦-૨-૬, ક્રીડેન્ડ અને કલર રોઝબેરો કચ્છ એક ૩ ૦-૪-૦,
છેલ્લી ચાર બુકો મુગધની, રફલ ઓફ આર્ટની રોઝબેરો પરીક્ષા માટે છે
કર્તા ઉસમાન બી. તથા મહોબતમિલુ મા., આસિ. માસ્તર ટ્રે.
કોલેજ રાજકોટ.

ઓરમુ

વિદ્યાકલાનિધિ.

રોયલ ૮ પેજ ૪૮ પાનાતું સચિત્ર માસિક પત્ર. ૫૦૦ આલુક
થયેથી શરૂ થશે. અગાઉથી ૩ ડા; પાછળથી ૩ ૪ ૨ ખ.
સાથે. હીન્દની બહાર અગાઉથી ૫ ૨૧૦ પાછળથી ૬૨૧૦

કિંતિ આદિની યાદી હેઠે ધરીએ વિધિવિધ કેલાં બધીં આદરીએ;
સરવે જનો બધું શીખવીએ, નિજ દેશની નિત્ય કલે કરીએ

આજ કાલ આપણા દેશમાં સરકારી માન રહેલી વ્યાપાર, સન-
દેશી હુન્નર વિગેરે બામતો તરફ સર્વેનું લક્ષ્ય લાગ્યું છે. એ આપણા દે-
શની બાપી ઉત્તતિના શુભ ચિ હો છે પરંતુ સ્વદેશી માલ ઉત્પન્ન કરવા
ની પ્રબળ ઇચ્છા છતાં, વિદ્યા અને કલાકૌશલ્યથી આપણા દેશીઓ મોટે
ભાગે અનુભવ હોવાને લીધે છતાં નાણે તેઓ કંઈ કરી શકતા નથી આ
વી સ્થિતિ જોઈ ઉપર લખેલી એક કવિની ઉક્તિનું સ્મરણ થવાથી આ
માસિક કાલવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો છે

વિધિવિધ પ્રકારની વિદ્યાઓ (Sciences) અને કલાઓ (Arts)
ના નિધિ રૂપ આ માસિકમાં વિદ્યા અને કલા સમર્પે સુરોપ અને આ
મેરિકામાં જે જે પુસ્તકો પ્રગટ થયા છે અને યાપ છે તે સર્વેના આધારે
અનેક વિદ્યાઓ જેમ કે રસાયન શાસ્ત્ર, પદાર્થ વિજ્ઞાન બૂગર્લિશાસ્ત્ર,
કૃતિવિદ્યા, ખનિજવદ્ય વિજ્ઞાન, તેજન અર્થશાસ્ત્ર વિગેરેના અને અનેક
કલાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવશે કોઈ પણ વિદ્યા અથવા કલાના
અથવા કલા સુધીનું વર્ણન આપી, તેમાં આવનારા પ્રયોગો અથવા પ
ત્રાનો સંચિત્ર વર્ણન આપી, તે વિદ્યા અથવા કલાની કિંમતિ, વૃદ્ધિ અને

હાલની સ્થિતિ સંબંધે સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવશે. મતલબ કે, દરેક વિધા તથા હુન્નરનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન વાંચનારને આપી, કોઈ પણ ચીજ કેમ બનાવવી, તેને લગતા પદાર્થો કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવા, તેને લગતાં યંત્રો, આદિ કેવાં જોઈએ, ઇત્યાદિ સર્વ બાબતોનું જ્ઞાન આપવામાં આવશે.

તે ઉપરાંત કોઈ પણ ચીજને લાગતા પદાર્થો પૈકી ક્રિયા પદાર્થો આપણા દેશમાં બની શકે છે અને ક્રિયા નથી બની શકતા, અને જે પદાર્થો નથી બની શકતા તે પદાર્થો આપણને જાનાવવા હોય તે કેમ બનાવવા, વિગેરે બાબતોનાં પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે. મતલબ કે આ માસિક ધંધો, વ્યાપાર, હુન્નર અથવા વિદ્યા શિખવાની ઇચ્છા રાખનારને સર્વ પ્રકારે ઉપયોગી થઈ પડશે એટલું જ નહિ, પણ આપણા દેશમાં હરએક ચીજ ઉત્પન્ન કરવાના મહાન સાધનરૂપ થઈ પડશે.

આ માસિકમાં જે જે વસ્તુઓના હુન્નરો વિગેરે ક્રમવાર આવશે તેમાંથી કેટલાકનાં નામ નીચે આપ્યાં છે:—

દેશી અત્તરો, વિલાંયતી સેંટા (Scentis), ધૂપ, તથા અનેક પ્રકારનાં મુગંધી દ્રવ્યો; વાળને ધુંધિ આપનારાં, વાળ વધારનારાં-તેલો; વાળ ઠાળા કરનારા કલપો; સૂરમા; દત્તમંજનો; મોં સાફ કરનારા, તથા દાંત મંજણેતો કરનારાં દ્રવ્યો; કાગળ; પેન્સીલ; રંગર; દીવાસળી; અનેક પ્રકારની દેશી તથા વિલાંયતી શાહીઓ અને શાહીનો ભુંકીઓ; રંગ રંગની શાહીઓ; રબરસ્ટેમ્પ; શીલાછાપ તથા છાપખાનાની શાહીઓ; સુતરાઉ, ગરમ તથા રેશમી કપડાં ધોવા તથા રંગવા; જુદા જુદા રંગ; ચીનાઇ માટીનાં વાસણો, જીનવરની ચાંચડાં, શીંગડો સાફ કરવા તથા તેમાંથી અનેક ચીજો બનાવવી; રબરસ્ટેમ્પ; કોતરકામ; વિલાંયતી દવાઓ; બનાવટી સોનું, રૂપું, જરમન મિલવર; હીરા, માણેક, પનાં વિગેરે; છાપખાનાના ટાઇપની ધાતુઓ; કારખાનાઓમાંની કચરો બાજી નાખી દીધેલી ચીજોનો ઉપયોગ; ઇત્યાદિ અનેક હુન્નરોનું સવિસ્તર વર્ણન આ માસિકમાં આવશે.

હાલ ફક્ત નામ નોંધાવેા. નામ નોંધાવતી વખતે ગુજરાત શાળા-પત્રનું નામ લખવાનું બૂલતા નહિ. ૫૦૦ નામ નોંધાયાં કે તરત માસિક ચાલુ થશે. માસિક ચાલુ કર્યા પહેલાં અગાઉથી ચર્ચેલા ચાલકોને જે માસથી માસિક ચાલુ થશે તેની ખખર આપવામાં આવશે. ૧ લો અંક જેમને પસંદ ન પડે તેમણે તે અંક પાછો મોકલવો. અંક પાછો નહિ આવે તો બીજા અંક વેલ્યુએબલથી મોકલીશું. લવાજમ બાકી રાખવામાં આવશે નહિ. અગાઉથી નામ નહિ નોંધાવતાં માસિક ચાલુ થયા પછી માફક થનાર પાત્રેથી રૂ ૪ લેવામાં આવશે.

૭૦ મધુકર પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સ.

૨ જો ભોધવાડો.

મુંબઈ, નંબર ૨.

વીરજી, ગુપ્ત અને કંપની.

પુસ્તકો વેચનારા, પ્રસિદ્ધ કરનારા

તથા કમીશન એજન્ટો.

સૂચના.

આ પત્રસંબંધી સર્વે લખાણ એડિટર તરફ મોકલવું : નોંટપેડ કાગળ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરના લખાણ ઉપર ધ્યાન અપાશે નહિ.

છાપના મોકલેલું લખાણ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની એક જ બાજુએ લખવું તે અમુક માસમા છાપના નાથના નાવસદ પ્રેરેલું લખાણ પાછું મોકલે. જાણના નધા બદલે છાપના નાથનારે જે જે ખર્ચ મગાવી લેવું.

શાખાખાતાના તેમજ ખા. ના હુકમવા કળવણી તથા નિગાળવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશે તો તે પણ યોગ્ય અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓર્ડર મોકલનાર કુપન ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને શી બાબતના પૈસા છે તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવું ત વિના જૂન થવાના સભવ છે. પોસ્ટની ટિકટો મોકલનારે દર રૂપીએ અગાઉ આપેલ વધારે મોકલવો, પોસ્ટ સિવાય ખીજી ટિકટો લખામા આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વરસ એકતો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે, પોસ્ટેજ માફ છૂટક તકલવા પોસ્ટેજ સાથે અઢી આના, પદવના ખર્ચ લેનાર દસ રૂપીઆ સુધી. પગારવાળા રિફાત તથા સ્કૉનરોને ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેનાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તનો અ. ના. વગેર ઉપર વિચાર કરી દર છાપેલે ખાતે રૂ. ૧ સુધી આપનામા આવશે અર્થાત્ર તે એમા સંભાસ થશે નહિ.

જાહેર ખબરોના લાવમાં નીચ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેર ખબરો છાપવાના લાવ.

REGISTERED NO. B, 487

અંક ૧૧ મો.

પુસ્તક ૪૬ મું.

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

નવેમ્બર ૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
માસ.....	૩૨૧-૩૩૧
વેપારથી ઈંગ્લેન્ડની આબાદી	૩૨૧-૩૨૪
આબોહવા વિષે પાઠ	૩૨૪-૩૨૬
વાહળા વિષે પાઠ	૩૨૬-૩૨૭
નીતિનું શિક્ષણ	૩૨૭-૩૩૧
વરચરિત્ર પ્રાકૃતપ્રેમસ	૩૩૨-૩૩૭
અળસી... ..	૩૩૭-૩૪૩
એડવર્ડ શિક્ષકસમાજ-ખોરસદ-નો રિપોર્ટ	૩૪૪-૩૪૮
વાચનમાળાના ખુલાસા... ..	૩૪૦-૩૪૧
દેવણ્ણીખાતાની ખબરો (પરચુરણ)	૩૪૧-૩૪૨

(દેવણ્ણીખાતાના હુકમથી.)

આમદાવાદ:

" યુનાઇટેડ " પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વ હક સ્વાધીન રાખ્યા છે)

કેળવણી ખાતાએ ઇનામ તથા સાબરમતીમાં આપે

મંજુર કરેલા શ.જોપયોગી ગુજરાતી 'અથો.' :-

[illegible]

૫—૫ ઇન્દ્રિય નિર્મલતા શકે તેવી કસાવણી કરશે તો સ્વસ્થાપેશે છેલ્લે ૬ વાગ્યે

અંધ "ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ" જેમાં ગુજરાતનો

अथवा लयक, धृतिदास, पुरातन धृतिदास, यात्राना
स्थानान् वलन, परती आदि अन्येक गणनामेग व्या.

જાતોનેા સમહૃદયે...

v-iv : ईश्वरानां इतिहास-ग साक्षात्भूयतंसम सौत्रिहित... १-२

०—७॥ हिंदूना लोकना हु के धर्माहार-स. सा महीपतराम

११) उपरान्त, ... B-४

૧૦-૫ યુરોપનો ઇતિહાસના. સા. મહીપતરામકૃત, ... ૧૧૭-૮૩

१-५ काल'असने। वृत्तांत प्रासुलाल भुयुग्धम इत

०—३ जगतनी प्रतिहसिनी इयरेणिरा. सो भवपि. १६६

तराम इत... १९५२

०-५ अदिन नीरपक्ष-वेभसं अकअक्षरी जायेआशीन

न्या० मु० नानाभाष हरिदास इत आपातर, येमां

૪૦ ચરિત્રો છે. ... ૭-૩

૧-૧૨' સુમ્મીડ રોડ ૧, ૨, ૩. ખા: ખા નબશેદા અરેસર -

உலகம் இது ௧-12

૧-૪ કેળા યથાદર્શન-૨૮ જયવંતગાય ઓમ મહેતા કૃત .. ૦-૧૦

०-६॥ कर्तव्य संनिति-प्रेक्षितं अभिमेद्रीनु नापातर श्रावण

सुलभा भाटे... ०-५

०-२॥ आदि कारण भूमिति प्रयोगेष्टिक्य, शीगर्भनुं, आ-

पांतिर. आर्धे स्फुल्लं भारे द्रुमि । पुरतः . . . ०-२

૧-૪ માઉ સંમલ-૨૨ અને પ્રજાસલ પ્રાનીદામ ચાલી

कृत संस्कृत धातुओं तर्ना गुण/रानी अथ संयिकुं डुपियोगी. ०-१०

८—प्रा० श्री ० श्री ० बाते-री"सा गजुपनराम अनुपनराम

... ०-४

ઉપલા ૧૭ પુસ્તકોનો આખો સટ લેનારને પહોંચાડામણી ખરે ખરો નહિ,

નહેરુ ખંડ આખા વગર પંચ નક્કો ખાલી ગયું છે અને એક ખાલી
 તેના પાંચ ધાંધ છે. મારે આ ઠેકાણે તેના વખાણનો કાંઈ પર્વ નહેર
 નથી. આ પુસ્તક નિદાન, ચિકિત્સા, વનસ્પતિ વીવેચન અને ધાતુ માર
 ધની માપતમાં તથા દેશી વ્યુત્પત્તિ, અને એકેય વેદના આનુભવથી,
 ઉત્તેમજ શામકીયા અને જંગલી લોકોની જુદી પુદીનો શોધ કરી આખા
 જગતમાં જાણ્યું છે. સર્વે તથા ગામડાના વેદો, મહેતાજી સાહેબો તથા પુસ્તકો
 દેશી જાતિની આ ખરે સાચન છે. આવા ઉપગોળી પુસ્તકનો દર કોઈ લોક

સાધુ મહે મારે દેવ-હિતામાં તેની મુદત ફક્ત ૩૦ પાના મુદતને ૨૫ ૧)
 રાખી છે. બી. પી. થી મંગાવનારને ૦) જ વધુ પડશે નહીં.

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

જેઠાજીએ વખણાયેલી, ખચીત એક અને સસ્તી,

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

જેઠાજીએ કાઢ્યાની આ, કસાઈ, મિશન હોમિ સ્કુલ, અમદાવાદ.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ મું.

નવેમ્બર, ૧૯૦૭.

અંક ૧૧.

માસ.

વ્યાપારથી ચલણી ઇંગ્લેન્ડની આબાદી—ઇ. સ. ૧૭૧૦ સુધી ઇંગ્લેન્ડમાં મુખ્ય ધંધો ખેતીનો હતો. હાલ તેમાં વેપારની ધણી આબાદી થઈ છે, તેનાં ત્રિજો નીચે પ્રમાણે જણાય છે:—

- (૧) વેપારની અને અનેક પ્રકારની કારખાનાંની પેદાશ વધતી જાય છે.
- (૨) ધણી મીઝે હવે મન્ત્રોથી થાય છે.
- (૩) ધણો વેપાર અને ધણાં કારખાનાં દરીઆકિનારાનાં શહેરોમાં અને કાપલાની ખાણો પાસે છે.
- (૪) મુસાફરીનાં સાધનો ધણાં વધ્યાં છે.
- (૫) વસ્તીનો ધણો વધારો થયો છે તે તે ગોટાં શહેરોમાં થયો છે.

આ બધું શાથી થયું તે જાણવું જરૂર છે. ધણાખરા ઇતિહાસકારો આનું પરિપૂર્ણ વિવેચન કરતા નથી. પણ એ ધણી અગત્યની બાબત છે. અગ્રેજ સોડાનાં જીવન, ટેવ અને વિચારોમાં આ મોટો ફેરફાર થયો તેને ઔદ્યોગિક પરિવર્તન કહી શકાય. એ પરિવર્તન સાધારણ રીતે અરાડમા સૈકાના મધ્યમાં શરૂ થયું અને હજી પરિસમાપ્તિ પામ્યું નથી. એનાં કારણો અનેક છે, પણ તેમાં મુખ્ય અરાડમા સૈકાથી ચલણી માનવિક શક્તિ છે. અરાડમા સૈકાના આરંભમાં ઇંગ્લેન્ડમાં મુખ્ય ધંધો ખેતીનો હતો, તેથી દેશની સામાજિક સ્થિતિ હાલના કરતાં તદન જુદીજ હતી—

- (૧) વેપારોજગાર અને કારખાનાની પેદાશ નહિ જવાં હતાં. કર્મકારનો તત્તીયાંશથી વિશેષ ભાગ ખેતીનો ધંધો કરતો હતો.

- (૨) ધણી ઝીંજે હાથની ખનાવટની હતી. મન્ત્રો હજી શરૂ થયાં હતાં.
- (૩) કારખાનાં દૂર દૂર આવેલાં હતાં અને વેપાર પણ હાલ કરતાં ધણે દૂર દૂર પ્રદેશે હતો.
- (૪) વ્યવહારનાં સાધન હાલ જેવાં સુગમ નહોતાં, તેથી મુસાફરી કરવી કઠણ પડતી.
- (૫) વસ્તી આછી હતી અને શહેરો હાલ જેવાં વસ્તીથી ભરચક નહોતાં.

પણ જસેંથી ઓછાં વર્ષની અદર દ્રવ્યોત્પત્તિ અને દ્રવ્યવિભાગની રીતમાં ભારે ફેરફાર થયો છે. સ્પર્ધાના બળથી ઔદ્યોગિક પરિવર્તનને ધણી સહાયતા મળે છે. એ પરિવર્તનનાં પરિણામ ક્રાન્સના રાજકીય પરિવર્તન જેવાં આરંભમાં સુરુપષ્ટ જણાયાં નહિ, તોપણ હવે તે બહુજ ખુલાં જણાય છે.

(૧) ખેતી સંબંધી પરિવર્તન—અરાડગા સૈકાના આરંભથી ખેતીમાં ધણી ફેરફાર થયા છે. તેમાંના મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

- (અ) ‘સામાન્ય ખેતર’ થી ખેતીની પદ્ધતિનો નાશ.
- (બ) ધણી પડતર જમીનની પાછળ વાડ કરવામાં આવી. ઇ. સ. ૧૭૧૦ થી ૧૭૬૦ સુધી આસરે ત્રણ લાખ એકર જમીન અને ૧૭૬૦ થી ૧૮૪૩ સુધીમાં સીનેર લાખથી પણ વધારે જમીનને એ પ્રમાણે ઘેરી તેનો ખેતીમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો.

(ક) નાનાં નાનાં ખેતરો એકઠાં કરી મોટા કરવામાં આવ્યાં. તેથી નીચેનાં પરિણામો થયાં:—

- (૧) એકૂત અને મજૂરની સંખ્યામાં ઘટાડો.
- (૨) અશાસ્ત્રીય કૃષિને બદલે શાસ્ત્રીય કૃષિપદ્ધતિ શરૂ થઈ કરવામાં આવી.
- (૩) ખેતીમાં સામાન્ય મુદારો, વધારે સાગે પાક, વધારે સારાં ઢોર, અને કૃષિસમાજોનું બંધારણ થયું.

(૨) કારીગરી સંબંધી પરિવર્તન—ઇંગ્લેન્ડની શાસ્ત્રની સધળી શા-

ખામાં બિન બિન શોધોને લીધે ઇ. સ. ૧૭૯૨ પછી કારખા-
નાંની પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી. અગત્યની શોધો અને નવીન
કળાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧૭૬૯ આર્કગ્રાઇવે બનાવેલું પાણીનું ચન્દ્ર.

૧૭૬૯ જોમ્સ વોટનું વરાળચન્દ્ર.

૧૭૪૦—૧૭૭૦ લોડનું ગાજવાની સુધરેલી રીતો શોધી કઢાઈ.

૧૭૭૦ હાર્ટ્રીવનું કાંતવાનું ચન્દ્ર.

૧૭૭૯ ક્રોમ્પ્ટનનું ૩ કાંતવાનું ચન્દ્ર.

૧૭૮૫ કાર્ટરગ્રાઇવે યોજેલું, યાન્ત્રિક બળથી (પાણી, વરાળ વગે-
રેથી) ચાલતું શાળનું કારખાનું.

૧૮૨૯ મીલનમનનું ચન્દ્ર.

(૩) વેપારનો વધારો નીચેનાં સાહિત્યોથી થઈ શક્યો:—

(અ) ઇ. સ. ૧૭૭૭થી ખાડીઓ વધારે વધારે ખોદવા-
માં આવી.

(બ) ઇ. સ. ૧૭૮૦ થી પાકી સડકોમાં વધારો થયો
• ને તેમાં યોગ્ય સ્થળે હાંસલ લેવાનાં નાકાં બાંધ-
વામાં આવ્યાં.

(ક) ઇ. સ. ૧૮૩૦ થી આગગાડીની સડકમાં વધારો
થયો.

આ રીતે થયેલા વેપારના વધારાથી નીચેનાં પરિણામો થયાં:—

(૧) પેદાશના વધારા ને ઘટાડાનો વખત નિયમિત થયો.

(૨) બિન બિન ધંધામાં કર્મકારોનો વધનો જતો અને મૂંઝૂં
આધાર પોતાના કામ પર થયો.

(૪) દ્રવ્ય વિસ્થાપનમાં પરિવર્તન—ખેતીના ધંધામાં ઇ. સ. ૧૭૬૦
થી ૧૮૭૦ સુધી જમીનદારો ઘણા આગાહ થયા છે, માત્ર યોડાં
જ ખરાબ વરસ ગયાં છે. આ આગાહીમાં ખેડૂતોને ભાગ મળ્યો
છે, પણ મજૂરોના મુસાસમાં વધારો થયો નથી, તેમજ ' સા-
ધારણ માલકીની જમીન ' અને ' ખડતર જમીન ' ને ઘેરી બધ

ખેતીમાં, રોકવાથી તેમને થયલાં નુકસાનનો પણ તેમને ખદ્દો મળ્યો નથી.

વેપાર અને કારખાનાંના ધંધામાં મુડી રોકનારાનો નવો વર્ગ બંધાયો છે અને તે પ્રજ્ઞળ દ્રવ્ય સંપાદન કરે છે. કર્મકાર અને તેને કામે લગાડનાર શેઠ વચ્ચે ભેદ વધતો જાય છે. કર્મકારો ધંધાને અનુસરતી પોતાની સમાજો બાંધે છે અને વધારે છૂટ મેળવવા હડતાલ પાડે છે.

કારખાનાંમાં મજુરો પાસે બહુ કામ કરાવવાને લીધે કારખાનાંને લગતા કાયદા રચવામાં આવ્યા છે.

(૫) વસ્તીનો એકદમ થયેલો વધારો—ઇ. સ. ૧૭૫૦ પહેલાં વસ્તી આસરે ૭૦ લાખ હતી. ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં બ્યારે પહેલું વસ્તીપત્રક લેવામાં આવ્યું ત્યારે એકલા ઇંગ્લેન્ડની જ વસ્તી લગભગ ૯૦ લાખ હતી. ઇ. સ. ૧૮૨૧ માં સવા કરોડ, ઇ. સ. ૧૮૮૧ માં અડી કરોડ અને ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં ત્રણ કરોડને આસરે થઈ.

(૬) ઉત્તર અને દક્ષિણમાં વસ્તીનો મુકાબલો—ઇ. સ. ૧૭૨૦—માં આખી વસ્તીના સંકેડે ૬૦ ભાગ ખેડુતોના હતા. ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં તે ધટીને લગભગ ૨૮ ભાગ જોડાઈ થઈ. ઇ. સ. ૧૭૬૦થી વસ્તી દક્ષિણને બદલે ઉત્તરમાં અને વચલા ભાગમાં વધારે ગાંઠી થઈ છે.

આખો હવા વિષે પાઠ આપતાં કેટલીક લક્ષમાં લેવા લાયક બાબત—નીચેનાં કારણોથી દેશની આબોહવા પર અસર થાય છે—

(૧) અક્ષાંશ—જેમ કોઈ સ્થળ વિષુવવૃત્તની પાસે હોય છે તેમ સૂર્યનાં કિરણ વધારે સીધાં પડે છે તેથી ગરમી વિશેષ થાય છે.

(૨) ઊંચાઈ—જેમ સ્થળ દરીઆની સપાટીથી ઊંચું હોય છે તેમ ગરમી ઓછી હોય છે. જેમ જેમ ઊંચે જઈએ તેમ તેમ ઠંડી વધે છે. હિમાલય પર્વત પર બરફ રહે છે તે તરફ છોકરાઓનું ધ્યાન ખેંચવું. કિચડા, વિષુવવૃત્ત પર છે તોપણ ઊંચે સ્થળે હોવાથી ત્યાં સમશીતોષ્ણતા છે.

(૩) સમુદ્રની યાસે હોવાનું—એથી જનાળામાં હવા થંડી અને શિયાળામાં ગરમ થાય છે.

(૪) ચાલતા પવનની દિશા.

(૫) પર્વતની હારોની દિશા—ઉત્તરના થંડા પવનને ખાળે છે; આદ્ય પૂર્વ પવનને ક્રાન્સના અગ્નિકોણ તરફ આવતાં રોકે છે.

(૬) જમીનનો ઢાળ—કંતેડાનો ઢોળાવ ઉત્તર તરફ છે, તેથી સાંની આબોહવા ઢોળાવ ન હોત ને જેવી હોત તેથી વિશેષ થંડી છે.

(૭) સમુદ્રના પ્રવાહો—મેક્સિકોના અખાતમાંથી વહેતો ઉષ્ણ પ્રવાહ એ રસોરિડાની સામુદ્રકુતીમાં યઈને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પૂર્વ કિનારા તરફથી વહી ન્યૂફાઉન્ડલન્ડ આગળથી આટલાન્ટિક સમુદ્રમાં આડો વહે છે. ગલ્ફસ્ટ્રીમથી પશ્ચિમ યૂરોપની આબોહવા ગરમ થાય છે. બ્રાઝિલનાં બંદરોમાં ગરમ ઠરે એવી થંડી રહે છે, પણ નોર્વેનાં બંદરોમાં એવી થંડી રહેતી નથી. ઉત્તર અમેરિકાના પૂર્વ કિનારાની હવા પર ક્યુબાના પ્રવાહથી અસર થાય છે.

(૮) ખેતી—જેમ જંગલો કાપવામાં આવે તેમ વરસાદ ઓછો થાય છે. ઈંગ્લેન્ડની આબોહવા સેકડો વર્ષ પર હતી તે કરતાં વધારે સૂકી અને થંડી છે.

(૯) પર્વતથી વાદળાં બંધાય છે તે તરફ પણ સક્ષ ખેંચવું. બંગાળામાં તેમજ દક્ષિણ ધાટના પ્રદેશમાં વધારે વરસાદ પડે છે. ઈંગ્લેન્ડના પશ્ચિમ કિનારે પૂર્વ કિનારા કરતાં વધારે વરસાદ પડે છે.

(૧૦) પર્વતોથી ઘેરાયેલા પ્રદેશોમાં વરસાદ નહિ જેવો પડે છે; જેમકે ટિબેટ.

કુદરતી સ્થિતિ અને આબોહવાથી પ્રજાનાં લક્ષણ પર થતી અસર—મનુષ્ય જે રચેલો રહેતો હોય તેની કુદરતી સ્થિતિથી તેની ટેવો, રહેણી, જે સમાજમાં તે રહેતો હોય તે સમાજની સ્થિતિ, તેમજ જુદી જુદી પ્રજાઓનાં લક્ષણ અને ઇતિહાસ પર કેવી વિચિત્ર અસર થાય છે તે જાણવું રમુજ છે. દરિયાકિનારે રહેનારા લોકો, જેમને દરેક દરીયા જેવા પ્રજાળ જળ જોડે સંબંધ છે, તેમનાં લક્ષણો વચ્ચેના પ્રદેશમાં

રહેનારા લોકો જોગને એવા બળ જોડે બાથ બીડવાની નથી તેમના કરતાં તદ્દન જુદાંજ થશે એ ખુદ્ધું છે. તેજ પ્રમાણે જોયો પર્વતનાં શિખરા ને ઢોળાવો પર રહે છે તેમના કરતાં જોયો મેદાનમાં રહે છે તેમનાં લક્ષણો પણ જુદાંજ થશે.

ટાપુના વતનીઓને નિરન્તર દરીઆ સાથે સંબંધ છે અને એવી પ્રજાની જીંદગી ખલાસીની છે. સંકટ અને ભયમાં પહોંટાવાથી તે સાહસિક થાય છે. તેની સંશોધક વૃત્તિ પ્રેરાય છે. અન્નપ્રયા પ્રદેશો તે શોધી કાઢે છે; સાંના વતની જોડે લેવડદેવડ કરે છે ને વેપાર એ પ્રમાણે ચાલતો થાય છે. તે ચલાવવા તે સાં આડતીઓ મૂકે છે. એ પ્રમાણે સંસ્થાન સ્થપાય છે આ રીતે પ્રાચીન સમયમાં ગ્રોક લોકો ને અર્વાચીન સમયમાં અંગ્રેજ લોકો વેપારી તેમજ સંસ્થાન સ્થાપનારા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. ખંડના વચલા પ્રદેશોમાં રહેનારા લોકોમાં આવાં લક્ષણ આવાં પ્રજા જોવામાં આવતાં નથી. તેમને સાહસિક બટકતું જીવન નિર્ગમન કરવા કંઈ લાલચ નથી. તેઓ દાર પાળી ખેતીમાં રોકાય છે ને નેથી એક રંથજે રહી નિયમિત જીંદગી ગુજારવી પસંદ કરે છે.

વળી પર્વતવાસીઓ હિમતવાન, સ્વાશ્રયી અને સ્વદેશાભિમાની હોય છે. પર્વતમાં રહેવાથી તેમનામાં સ્વતન્ત્રતાનો બારે જુરસો પ્રેરાય છે, તેમજ પ્રજાકીય પ્રાચીન સંસ્થાન રક્ષણ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય થાય છે. મરાઠા લોકોમાં આવાં લક્ષણ ખુલાં જોવામાં આવે છે.

એ વિષય પર આગલાં શાળાપત્રોમાં પુખ્ત લખ્યું છે (જુઓ શાળાપત્ર પુ. ૪૪ અને ૪૫, પૃ. ૩૬૦-૬૫ અને ૧૩૫-૩૮).

વાદળાં વિષે છાકરાંને શિખવવા લાયક બાબતોની નોંધ-
૧ હવામાં અદૃશ્ય સ્વરૂપમાં પાણી રહેલું છે. તે વરાળ કહેવાય છે. થડી સ્લેટ પર ધીમે ધીમે શ્વાસ બહાર કાઢો ને ઝીણાં ઝીણાં પાણીનાં ટીપાં બંધાય છે તે પર છાકરાંનું લક્ષ જાયો. થોડી મીનીટમાં એ ટીપાં બીલકુલ જતાં રહેશે. પાણી કંઈ સ્લેટમાં પચી ગયું નથી પણ અદૃશ્ય સ્વરૂપે હવામાં જઈ રહ્યું છે. જાછરા ગ્લાસમાં થોડું પાણી નાંખો અને મધાર્ક દીવા પર જીવું કરો. છાકરાં જોશે કે પાણી ઊકળે છે તેમાંથી વરાળ નીકળે છે, અદૃશ્ય થઈ

જાય છે તે થોડા વખતમાં ગ્લાસ ખાલી થઈ જાય છે. આ ઉપરથી અનુમાન કરાવાશે કે પાણી હવામાં જતું રહ્યું છે. વળી એક સૂકું સ્વચ્છ ગ્લાસ લો તે તેમાં બરફ ઠરે એવું થંડું પાણી રેડો. છોકરાં જોશે કે ગ્લાસની બહારની બાજુએ ઝાકળ જેવું દેખાય છે તે બંને બાજુએ પાણીની સેરા ચાલી જાય છે. એટલું બધું થંડું પાણી નહિ હોય તોપણ બહારની બાજુએ પાણીનાં ટપકાં માલમ પડશે. એ પાણી ક્યાંથી આવ્યું ? ગ્લાસની અંદરની બાજુથી તો નહિજ; કેમકે ગ્લાસમાંથી પાણી બીજી બાજુએ નીકળી શકે નહિ એવું છે. સારે એ તો હવામાંથી આવ્યું ને સારું તે અગાઉ અદૃશ્ય હતું. આ પ્રયોગો પરથી અનુમાન કરાવો કે (૧) પાણીને ગરમ કરવાથી હવામાં અદૃશ્ય વરાળરૂપે જતું રહે છે અને (૨) હવાથી વધારે થંડી ગમે તે ચીજથી તે બિનાશ ફરી માલમ પડશે.

૨. વરસાદનું ભાન કરાવો અને એવું અનુમાન કરાવો કે તેનું કેટલુંક પાણી પૃથ્વીની સપાટી ઉપરથી વરાળરૂપમાં ચાલ્યું જાય છે. વળી તળાવ, નદી, નાળાં, સમુદ્રનું ભાન કરાવી સારું પણ સપાટી પર એજ પ્રમાણે થાય છે એવું અનુમાન કરાવો. એ ઉપરથી અનુમાન કરાવો કે હવામાં ઘણી બિનાશ હોવી જોઈએ અને થંડી હવા કરતાં ગરમ હવામાં વધારે બિનાશ છે એમ કહો.

૩. છોકરાં પાસે એવું કહાવો કે સૂર્ય હમેશા પૃથ્વીને ગરમ કરે છે અને પાણીની વરાળ બનાવે છે, અને બીનો રસ્તો કે બીની રમવાની જગા સૂર્ય તેના પર પ્રકાશે છે સારું ઘણી વધારે જલદી સુકાઈ જાય છે. બીની હવા હલકી છે અને આકાશમાં જ્યાં ઘણી થંડક હોય છે ત્યાં જાય છે. બિનાશમાં તાપ પડે છે સારે અદૃશ્ય બિનાશવાળી ઉષ્ણ હવાના મોટા સ્તંભો આકાશમાં જાય છે. જ્યારે તેઓ જાયે થંડા ભાગમાં જાય છે ત્યારે એ બિનાશનાં નાનાં ટીપાં બંધાય છે અને તે એટલાં થઈ વરસાદરૂપે નીચે પડે છે કે પાછાં વરાળરૂપ થઈ જાય છે.

૪. કેટલીક વાર વહાણના પહોરમાં ધુમસ પડવાથી બહુ દૂર જોઈ શકાતું નથી. મુંઝવે જેવાં દરિયા કિનારાનાં શહેરોમાં એવું વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ ધુમસ એ માન જમીન પર આવેલું વાદળું છે. રાત્રે જમીન ઘણીજ થંડી થાય છે અને હવાને ઘણી થંડી બનાવે છે, અને અ.

ગાઉ જોયું તે પ્રમાણે ચંડી હવામાંથી બિનાશ નીકળીજ નવી જોઈએ; પણ જ્યારે સૂર્ય પાછો જમીનને ને હવાને ગરમ કરે છે, ત્યારે ધુમસ જતી રહે છે એટલે તેની અદૃશ્ય વરાળ થઈ જાય છે.

૫. પર્વત પાસે રહેના હો તો તમને ધણીવાર તેના શિખરની આસપાસ વાદળું માલમ પડશે, અને પવન બીજાં વાદળાંને ધસડી લઈ જાય છે તોપણ તે વાદળું ત્યાંજ રહેતું જણાય છે. એનું કારણ શું છે? પર્વતનું શિખર ચંડું છે. ગરમ હવા તેની પાસે આવે છે કે તે એકદમ ચંડી થઈ જાય છે અને તેમાંની બિનાશ છુટી પડી તેનું વાદળું બને છે. તે જેવું ગરમ હવામાં જાય છે કે તે પાછું અદૃશ્ય બિનાશનું રૂપ ગ્રહણ કરે છે. આ પ્રમાણે એક જાણુ તરફ વાદળાં બન્યાં કરે છે ને બીજી જાણુ તરફ અદૃશ્ય થાય છે એટલે પેલું શિખરપરનું વાદળું ખરું જોઈએ તો કંઈ સ્થિર રહેતું નથી.

૬. કેટલીક વખત પાતળાં વાદળાં હવામાં ઘણાં જાંચાં માલમ પડે છે. એમાસામાં ઘણાં બારે ને નીચાં હોય છે. નીચેના ભાગમાં ઘણાં કાળાં હોય છે અને ઉપર તેજસ્વી ધોળાં હોય છે. એ વાદળાં કેટલીક વાર એવાં જાણં હોય છે કે તેથી સૂર્યનો પ્રકાશ અટકે છે ને દિવસે પણ ધનધોર થાય છે ને ક્વચિત્ દીવા પણ કરવા પડે છે.

૭. વાદળાં સુંદર દેખાય છે એટલુંજ નહિ, પણ ઉપયોગી છે એ હકીકત છોકરાં પાસે કઢાવો. તેઓ સૂર્યની અતિશય ગરમીને ખાજે છે અને બધો પાક બળી જતો અટકાવે છે.

૮. વાદળાં બનવા માટે શેની જરૂર છે તે છોકરાં પાસે કઢાવો—ગરમ, બીની હવા, એને ચંડી કરવાનાં સાધન જેવાં કે પર્વત, શીતળ વન વગેરે. આ ઉપરથી વરસાદ ક્યાં વધારે પડે તેનું અનુમાન કરાવો; તેમજ વરસાદ આવે નહિ એવા ક્યા પ્રદેશો છે તેનું પણ અનુમાન કરાવો.

નીતિનું શિક્ષણ—આ શિક્ષણ બુદ્ધિના શિક્ષણ કરતાં કેટલું બધું ઉપયોગી છે તે વિષે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ગયા અંકમાં ‘ધર્મની આવશ્યતા’ ના વિષયમાં કહ્યું છે તેમ હૃદયની કેળવણી સર્વોત્તમ છે. બુદ્ધિબળથી મનુષ્ય માત્ર વિશ્વમાં ઉત્પન્ન કરે છે, પણ પ્રેમ અને પૂન્યભાવ

તો હવે બળીની ઉત્પન્ન કરે છે. શાળામાં નીતિની કેળવણી પ્રત્યક્ષ ની-
તિપુસ્તકદ્વારા અપાતી નથી, પરંતુ પરોક્ષ રીતે અનેક રીતે આપી શકાય
છે. શિક્ષકે એ વિષય પર ધણું લક્ષ આપવું જરૂર છે. ઇંગ્લેન્ડનું 'બોર્ડ
ઓફ એડ્યુકેશન' શાળાના અભ્યાસક્રમમાં નીતિશિક્ષણને મુખ્ય કરવાના
પક્ષમાં છે. વળી ધર્મસંબંધી શિક્ષણનો વિષય સાં પશુ ધણો તકરારી ધર્મ
પડેલો હોવાથી છેવટે નીતિશિક્ષણનો વિષય ધર્મશિક્ષણને બદલે દાખલ
થવાનો દ્વરનો સંભવ દેખાય છે.

નીતિને આચરણ સાથે સંબંધ છે. એથી આપણી પોતાની ટેવ પાં-
ધવાના તેમજ બીજા પ્રત્યે વર્તવાના નિયમો નક્કી થાય છે. ધર્મમાં નીતિ-
નો સમાવેશ થાય છે, એટલે એ વચ્ચે વિરોધ નજર હોવો જોઈએ એ
સ્પષ્ટ છે. આપણા પોતા પ્રત્યે તેમજ સમાજના અન્ય પુરુષો પ્રત્યે આ-
પણા સાં કર્તવ્ય છે તે આપણને નીતિ શિખવે છે.

બીજા વિષયોની પેઠે નીતિના વિષયમાં શું શિખવવું ને કઈ શૈલીએ
શિખવવું એ જાણવું જરૂર છે. શિક્ષણ કૃણીભૂત થવા માટે બોધ અને
આચરણ બંને સુસંગત થવાં જોઈએ. શિક્ષકનું પોતાનું વર્તન ઉત્તમ પ્રકા-
રનું અનુકરણીય અને દહાન્તભૂત હોવું જોઈએ. અભ્યાસક્રમના વિષય
તરીકે નહિ, પણ સામાન્ય રીતે એ નિયમમાં પોતાનું આચરણ પ્રમાણભૂત
અને નમુનાદાર ઠપ્પા ઉપરાંત શિક્ષક શું શું કરી શકે તે વિશે કંઈક સૂચ-
ના નીચે આપી છે:—

(૧) સ્વચ્છતાની ટેવ—શિક્ષકે છોકરાંને સ્વચ્છતા રાખવાની
ટેવ પાડવી જોઈએ. શરીર સ્વચ્છ રહેવાથી આરોગ્યને પ્રુદિ મળે છે. અ-
સ્વચ્છ રહેવાથી અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે શરીર ને મનનો નિકટ સં-
બંધ હોવાથી શરીર સ્વચ્છ ને પવિત્ર હોવાથી મન પણ પવિત્ર થાય છે.
ધર્મના આચારોમાં આજ દાયકાથી શરીરની સ્વચ્છતા પર લક્ષ આપ્યું છે.
છોકરાંને ગંદાં લુગડાં પહેરીને આવતાં અટકાવવાં. તેમની ગંદી ટેવો (હાનમાં,
નાકમાં, ને મોમાં આંગળી ધાણવી) અટકાવવી. પ્રસંગે પ્રસંગે શરીરની
સ્વચ્છતાથી થતા લાભ છોકરાંને કહેવા તેમજ વાચનમાળામાં એવા પાઠો
આવે ત્યારે પણ તેમનું લક્ષ તે તરફ આકર્ષવું. ગરીબ છોકરાંની લાગણી
દુખાય નહિ એવી રીતે તેમને સ્વચ્છતા રાખવાનું કહેવું. ગરીબાઈ હોય

વાને તો શિક્ષકને અનેક પ્રસંગ દરરોજ મળશે. છોકરાં નિશાળમાં પોતાના પરજ આધાર રાખતાં, કદી પણ આજમુ રહેવાને બદલે હમેશા ઉદ્યોગી થતાં, નિયમિત વખતે નિશાળે આવતાં તેમજ ત્યાં દરેક પાઠ કરતાં અને વ્યવસ્થાપૂર્વક કામ કરતાં શીખ્યાં હશે તો એ ટેવ જીવનપર્યન્ત રહેશે અને દરેક કામમાં ધણી ઉપયોગી થઈ પડશે. જે કામ માથે સેશે તેમાં ઉદ્યમનાં સાધન એજ છે, અને એ વગર બીજું બધું મિથ્યા છે. શિક્ષક જાને ઉદ્યોગી હશે તો છોકરાંને નવરાં એસી રહેવા દેશે નહિ; જાને નિયમિત હશે તો છોકરાંને તેવાં થતાં શિખવશે; પદ્ધતિ પ્રમાણે શિક્ષણ આપશે તો તેમનીજ પાસે કામ લઈ, માત્ર માર્ગ સૂચવી તેમને પોતાનાજ પર આશ્રય રાખતાં શિખવશે; અને તેને વ્યવસ્થા ગમતી હશે તો અવ્યવસ્થિત કંઈ પણ કામ કબૂલ કરશે નહિ. ગણિતના વિષયમાં છોકરાંને દાખલો કે સિદ્ધાન્ત ન આવડ્યો તો તે તેની પાસે કરાવશે; માર્ગ દર્શાવવાની જરૂર હશે તો તે દર્શાવશે, પણ એથી વિશેષ કંઈ કરશે નહિ. અવ્યવસ્થિત રીતે ગમે તેમ દીધેલો દાખલો કબૂલ નહિ કરે તો છોકરાંને વ્યવસ્થાપૂર્વક કામ કરવાની ટેવ પડશે. આ પ્રમાણે આવી ટેવો ધણી નાની નાની બાબતોમાં પણ પાડી શકાય છે.

(૬) હિંમત રાખવાની ટેવ પણ શિક્ષક પાડી શકશે. માત્ર સારીરિક બળ બતાવવામાંજ હિંમત પૂરી થતી નથી. સાચું બોલવું, જૂલ થઈ હોય તો તે પણ કબૂલ કરવી, પોતાના અભિપ્રાય સ્વતન્ત્રતાથી દર્શાવવા તે તેમ કરવાથી બીજાની અપ્રીતિ થશે એવો વિચાર ન કરવો—આ અને એવે અન્ય પ્રસંગે પણ હિંમતની જરૂર છે.

(૭) આરંભેલું કામ પરિસમાપ્ત કરવાની ટેવ તેમજ જે કરવું તે ઉત્તમ કરવાની ટેવ પણ કેટલેક અંશે શિક્ષક પાડી શકશે. યોગ્ય ઉત્તેજનથી સારી વસ્તુ તરફ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાથી આવી ટેવ તે પાડી શકશે.

આ અને આવી અનેક ટેવો પાડવાથી નીતિનું શિક્ષણ પરોક્ષ રીતે અપાય છે. પરંતુ એ બધામાં શિક્ષકનું વર્તન ધણુંજ ઉપયોગી છે. તેનાં આચરણ અનુકરણીય નહિ હોય તો તેનો ગમે તેવો બોધ વિશળ જશે એટલુંજ નહિ પણ ઉલટી અસર ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ એ અવશ્ય યાદ રાખવું.

વરરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશ.

(સાંધણુ પૃષ્ઠ ૨૧૦ થી).

અસ્મદો હમહમહઅં સૌ ॥ ૪૦ ॥

અસ્મદઃ પદસ્ય સૌ પરતો હં અહં અહઅં 'ઇત્યેત આદેશા
ભવન્તિ ॥

હં અહં અહઅં કરેમિ ॥

અસ્મદ્ પદને સુ (પ્ર૦ એ૦ વ૦) પર હં, અહં ને અહઅં એ
આદેશો થાય છે.

હં, અહં, અહઅં કરેમિ=હું કરું છું.

અહમ્મિરમિ ચ ॥ ૪૧ ॥

અમિ પરતોઽસ્મદઃ પદસ્ય અહમ્મિ 'ઇત્યયમાદેશો ભવતિ । સૌ ચ ॥

અહમ્મિ પેક્ષ । અહમ્મિ કરેમિ ॥ માં પ્રેક્ષસ્વ । અહં કરોમિ ॥

અમ્ (દ્વિ૦ એ૦ વ૦) પર છતાં અસ્મદ્ પદનેા અહમ્મિ એવો
આદેશ થાય છે ને સુ (પ્ર૦ એ૦ વ૦) પર છતાં પણ થાય છે.

અહમ્મિ પેક્ષ=માં પ્રેક્ષસ્વ મને જ્ઞે; અહમ્મિ કરેમિ=અહં કરો-
મિ હું કરું છું.

મં મમં ॥ ૪૨ ॥

અમીતિ વર્તતે । અસ્મદઃ પદસ્ય અમિ પરતો મં મમં 'ઇત્યેતા-
વાદેશૌ ભવતઃ ॥

મં મમં પેક્ષ ॥

અમિની અનુવ્રત્તિ કરવાની છે. અસ્મદ્થા પર અમ્ (દ્વિ૦ એ૦

૧ 'ઇત્યેતૌ સ્યાતામ્ ॥ જ,

૧૦) ૫૨ છતાં મં ને મમં એવા આદેશો થાય છે.

મં મમં પેક્ષ=અને ને.

અમ્હે જશસોઃ ॥ ૪૩ ॥

અસ્મદઃ પદસ્ય જશસોઃ પરતઃ અમ્હે ઇત્યયમાદેશો ભવતિ ॥

અમ્હે આગદા । અમ્હે પેક્ષ ॥

અસ્મદ્ પદને જસ્ (પ્ર૦ ૧૦ ૧૦) ને શસ્ (દ્વિ૦ ૧૦ ૧૦)

૫૨ છતાં અમ્હે એવો આદેશ થાય છે

અમ્હે આગદા=અમે આગ્યા; અમ્હે પેક્ષ=અમને ને.

ળો શસિ ॥ ૪૪ ॥

અસ્મદઃ પદસ્ય શસિ પરતો ળો ઇત્યયમાદેશો ભવતિ ॥

ળો પેક્ષ ॥ અસ્માન્ પ્રેક્ષસ્વ ॥

અસ્મદ્ પદને શસ્ (દ્વિ૦ ૧૦ ૧૦) ૫૨ છતાં ળો એવો આદેશ થાય છે.

ળો પેક્ષ=અસ્માન્ પ્રેક્ષસ્વ અમને ને.

આઙિ મે મમાઙ્ ॥ ૪૫ ॥

અસ્મદઃ પદસ્ય આઙિ પરતો મે મમાઙ્ ઇત્યેતાવાદેશો ભવતઃ ।

મે કઅં । મમાઙ્ કઅં ॥

અસ્મદ્ પદને આઙ્ (તૃ૦ એ૦ ૧૦) ૫૨ છતાં મે મમાઙ્ એવા આદેશો થાય છે.

મે કઅં । મમાઙ્ કઅં ॥ મં કશ્ચુ.

હૌ ચ મઙ્મણ્ ॥ ૪૬ ॥

૧ ઇત્યેતૌ ભવતઃ ॥ હ.

અમ્હેસુ સુપિ ॥ ૫૩ ॥

અસ્મદઃ પદસ્ય સપ્તમીવહુવચને સુપિ પરતઃ અમ્હેસુ હત્યયમા-
દેશો ભવતિ ॥

અમ્હેસુ ટિઅં ॥

અસ્મદ્ પદનો સપ્તમીના બહુવચન સુપ્ ૫૨ હતા અમ્હેસુ એવો
આદેશ થાય છે.

અમ્હેસુ ટિઅં=અમારે વિશે રહેલું.

અસ્મદ્

યુગ્મદ્

એ૦ ૧૦

બ૦ ૧૦

એ૦ ૧૦

બ૦ ૧૦

૫૦ હં, અહં, અહઅં, અમ્હે
અહમ્મિ

તં, તુમં તુજ્ઞે, તુમ્હે

૬૦ અહમ્મિ અમ્હે, ણો
૧૦ મે, મમાઈ અમ્હેહિ

તું, તુમં વો, તુજ્ઞે, તુમ્હે
તઈ, તણ, તુ- તુજ્ઞેહિ, તુમ્હે-
મણ, તુમે, તે, હિં, તુમ્મેહિ
દે, તુમાઈ

૫૦ મત્તો, મઈત્તો, મમા- અમ્હાહિંતો,
દો, મમાદુ, મમાહિ અમ્હાસુંતો

તત્તો, તઈત્તો, તુમ્હાહિંતો,
તુમાદો, તુમા- તુમ્હાસુંતો
દુ, તુમાહિ

૫૦ મે, મમ, મહ, મજ્ઞ મજ્ઞ, ણો,
અમ્હ, અ-
મ્હાણં, અ-
મ્હે,

તુમો, તુહ, તુ- વો, મે, તુજ્ઞા-
જ્ઞ, તુમ્હ, ણં, તુમ્હાણં
તુમ્મ, તે, દે

૨૦ મહ, મણ, મમમ્મિ અમ્હેસુ

તઈ, તણ, તુ- તુજ્ઞેસુ, તુમ્હેસુ
મણ, તુમે, તુ-
મમ્મિ

દોર્હો ॥ ૫૪ ॥

પદસ્યેતિ નિવૃત્તમ્ । સુપીતિ વર્ત્તે ॥ 'દ્વિશબ્દસ્ય દો' इत्ययमादेशो भवति सुपि परतः ॥

દોર્હિ । દોસુ ॥ દ્વાભ્યામ્ । દ્વયોઃ ॥

પદસ્ય એનો આધિકાર નિવૃત્ત થયો છે. સુપિ એની અનુવૃત્તિ છે. દ્વિ શબ્દનો સુપ્ (વિભક્તિપ્રત્યયો) પર છતાં દો એવો આદેશ થાય છે. દોર્હિ=દ્વાભ્યામ્ ત્ ૦ ૫૦ વ૦, બેથી, દોસુ=દ્વયોઃ સં ૫૦ વ૦, બેમાં.

અળસી.

અળસી એ હિંદુસ્તાનની સુખ્ય કાચી પેદાશોમાંની એક છે, પરદેશ સાથે તેનો પુષ્કળ વેપાર ચાલે છે, તેમજ તેના છોડ પરના રેસા, ફૂલ, ફળ, પાંદડાં વગેરે દરેક ભાગ ઉપયોગી હોવાથી તે વિશે કંઈક જાણવાની જરૂર છે.

અળસીનો છોડ દોઢથી સાડાચાર ફૂટ ઊંચો થાય છે. ઉપરના ભાગમાં એને ધણી શાખા ફૂટે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને સાંકડાં હોય છે. અળકતા આસમાની રંગનાં એને ફૂલ આવે છે. એનું ફળ ગોળ પાંચ ખાંચાવાળું હોઈ દરેક ખાંચામાં બે ખાનાં હોય છે. દરેક ખાનામાં એક એ રીતે ફળમાં એકંદર દશ દાણા થાય છે.

અળસીને ધણા વરસાદની જરૂર પડતી નથી. ઑક્ટોબરની મધ્યમાં અગર નવેંબરની શરૂઆતમાં તેનું વાવેતર કરે છે, અને માર્ચ આખરે તેને પાક તૈયાર થાય છે, એને રેતાળ માટીની જમીન વધારે માફક આવે છે. કાળી જમીનમાં ધઈ વગેરે ઘીજાં અનાજ સાથે પણ તેનું વાવેતર થાય છે. વરસાદ આવ્યા પછી ત્રણ ચાર વખત જમીન ખેડીને અળસી વચાય છે. એનાં બી જમીનમાં ખડુ ઊંડાં વવાતાં નથી અને વાંચ્યા પછી તેના પર માટી ઢાંકી દેવી પડે છે. ધણા વરસાદથી બી ટાલી જાય છે, ઊગીને આસરે ૭ ઈંચ છોડ બહાર આવે છે સારે નીંદવાનું કામ કરે

૧. દ્વિશબ્દસ્ય સુપિ પરે દો इति स्यात् ॥ ५४.

છે. બી વાટીને ખાંડ સાથે પણ પ્રમેહ પર ખવડાવે છે, અગાઉ અળસીને કચરીને તેનું પ્લાસ્ટર કરતાં, પણ ખુશી હવામાં તેના તેલને ચામડી પર રહેવા દીધાથી નુકસાન થાય છે એમ માલમ પડવાથી હાલમાં એ રીત વાપરતા નથી. અળસીમાં ચિકાશ હોવાથી સીસા વગેરેનાં મોઢાં વાતાવરણ ન પેસે એવી રીતે બંધ કરવામાં તે વપરાય છે. જુના વખતમાં ગ્રીક તેનાં બી ખોરાક તરીકે વાપરતા. આગિસિનિયામાં હાલ પણ અળસી સેકીને ખાય છે. તેનો ખોળ ઢારને ખવડાવવાથી તે ધીઆળ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં કેટલેક ઠેકાણે શુદ્ધ ખોળ માણસ પણ ખાય છે. દક્ષિણમાં તેની સ્વાદદાર ચટણી બનાવે છે.

અળસીનું તેલ—તલની પેઠે અળસી પીલવાથી તેમાંથી તેલ નીકળે છે. ઇંગ્લંડમાં પરાળચંત્રની મદદથી તે પીલે છે, પણ હિંદુસ્તાનમાં ધણે ઠેકાણે સાધારણ ધાણીથી તે પીલે છે. તેલ રંગે પિળાશપડતું હોય છે. ચોખ્ખા તેલમાં સ્વાદ અગર વાસ હોતો નથી. એક વખત તેલ કાઢી લીધા પછી જે કુચા રહે છે તે ફરીથી ૧૦૦° સુધી એટલે બિઝળતા પાણીના ઉબ્બતામાન સુધી ગરમ ફરીને પીલે છે ત્યારે તેમાંથી કાળાશ-ડતા પીળા રંગનું તેલ નીકળે છે.

તેલના ગુણ અને ઉપયોગ—કારખાનામાંથી ઠાઢેલું પરદેશ ચાતું તેલ શુદ્ધ હોતું નથી. તેમાં સહજ અણુગમતો વાસ હોય છે. આ તેલમાં આયર્ન સલ્ફેટ (લોઢાનો સલ્ફેટ) નાખી મિશ્રણને હલાવી ચારથી છ અઠવાડીયાં સુધી પ્રકાશમાં રહેવા દીધાથી તેનો રંગ તદ્દન બિડો જાય છે. અળસીનું તેલ બહુજ છાછરા વાસણમાં ખુદ્દું રહેવા દીધાથી તે હવામાંનો ઓક્સિજન ચૂસી લે છે, અને તેથી રેઝિન જેવો અર્ધ સ્થિતિસ્થાપક ઓક્સિસિનોલિક એસિડ બને છે, તે રગરને ઘણો મળતો આવે છે. આ તેલમાં થોડો લીથાઈન (લેડ મોનોકસાઈડ PbO) અને મીનીયમ (Pb_3O_4) નાખી ઉકાળાને તેને છાછર વાસણમાં ખુદ્દું રાખવાથી ઘણીજ ઝડપથી ઉપરનો પદાર્થ બને છે. અળસીના તેલમાં જલદી સૂકાઈ જવાનો ગુણ હોવાને લીધે તેનાં જુદી જુદી જાતનાં વાર્નિશ બને છે. તેનાં આંધલ પેઇન્ટસ પણ બનાવે છે. ચિત્રકારો ઠંડું અને ઉકાળાને બંને રીતે એ તેલનો ઉપયોગ કરે છે.

બેલ (બાઈલ) તેલ—ઉકાળતું શખ્દને ઇંગ્લેશમાં બાઈલ કહે છે, તે

પરથી અપભ્રષ્ટ બેલ થયો છે. હાલમાં બેલતેલ નામે એક જાતનો વૉર્નિશ મેળે છે તે ઉકાળેલું અળસીનું તેલ છે. બેલતેલ જુદી જુદી રીતે બનાવે છે. પશ્ચીમ સાધારણ રીત નીચેની છે:—

તાંબાના કે લોઢાના મોટા વાસણુના પોણા ભાગ તેલથી ભરી તેને ધીમા તાપથી બફી પર તપાવે છે. ઉકાળામિંદુએ આળ્યા પછી બે ત્રણ કલાક તેને તાપ પર રહેવા દે છે તેથી તેમાંની બધી બિનાશ નીકળી જાય છે. તેમાં બીજા કંઈ કચરો ઉપર તરી આવેલો હોય તે કાઢી લીધા પછી લીથાર્જ અને મીનીયમ દરેક સેંકડે ત્રણ ટકા જેટલા તેમાં નાખે છે. આ મિશ્રણમાં થોડું અંબર (Umber) પણ નાખે છે. સાર પછી આસરે ત્રણ કલાક ઉકાળવાની ક્રિયા જારી રાખે છે, અને દેવતા પરથી નીચે ઉતારી વાસણુને દશ કે બાર કલાક સુધી ઠરવા દે છે. સાર બાદ તેને એક ટાંકીમાં થોડાં અડધાડીઆં સુધી ભરી રાખવાથી તેમાં નહિ મળા ગયલા લીથાર્જ, મીનીયમ વગેરે પદાર્થો તળીએ બેસે છે. છેવટે આ બેલતેલનાં પીપ ભરી પરદેશ ચલાવે છે, લીથાર્જ અને મીનીયમ ઉપરાંત કેટલીક વાર લેડ એસીટેટ, મેંગેનીઝ બોરેટ, મેંગેનીઝ બાયનાઈક્સાઇડ, ઝીંકસલ્ફેટ વગેરે પદાર્થો પણ વપરાય છે આ દ્વારાની અળસીના તેલ પર શી અસર થવાથી તેમાંનો બેજ નીકળી જાય છે અને તે જલદી કોફે પડી જાય છે, તે પુરું જણાઈ નથી. અળસીનું તેલ ગરમ કર્યા વિના તેમાં લેડ એસીટેટ અને બીજા કેટલાક પદાર્થો નાખવાથી પણ તેનું વૉર્નિશ બને છે.

છાપવાની અને લિથોગ્રાફીમાં ઉપયોગી શાહી બનાવવાના કામમાં અળસીનું તેલ વપરાય છે. ધાતુના વાસણમાં તેલને એટલું બધું ઉકાળે છે કે તેને સહજ ગરમી આપવાથી તેમાં બડકા થાય. ઉકળતા તેલને આ રીતે થોડીવાર સળગવા દીધા પછી તે વાસણુને ઢાંકી દે છે. વાસણુ ઠંડું થયા પછી તેમાં અર્ધ પ્રવાહી ચીકણો તંતુ ચાલે એવો પદાર્થ બનેલો માલમ પડે છે. આ પદાર્થને પાણી મેળવેલા નાઇટ્રિક એસિડમાં (અંધકના તેજામાં) ઉકાળે છે. અને ઍલીલિન નામે ઉત્પન્ન થતી વરાળ ઊડી જવા દે છે, તેથી નફર ચિકાશ વગરનો પદાર્થ બને છે, તે છાપવાની અને લિથોગ્રાફી શાહી બનાવવાના કામમાં આવે છે.

આ સિવાય રંગવામાં, કૃત્રિમ ઇંડિયા રંગર બનાવવામાં, નરમ સાંધુ બનાવવામાં અને લિનોલીયમ નામે એક જાતનું જમીન પર પાચરવાનું

કપડું બનાવવામાં અળસીનું તેલ ઉપયોગી છે. દાઝ્યા ઉપર અળસીનું તેલ ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. નાગપુરની આસપાસના ભાગમાં તેનું તેલ ખોરાકમાં વાપરે છે, તેમજ રશિયામાં કેટલેક ઠેકાણે, હંગરી અને પોલાન્ડમાં પણ તે ખોરાક તરીકે વપરાય છે.

હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે ઠેકાણે પાકતી અળસી:—

મિલબર્ન્સ ઓરિએન્ટલ કૉમર્સ નામના પુસ્તકની પ્રથમ આવૃત્તિ સન ૧૮૧૩ માં બહાર પડી તેમાં અળસી અગર સણતો પાક હિંદમાં થાય છે તે વિષે કંઈ પણ લખ્યું નથી. તેજ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ સન ૧૮૨૫ માં નીકળી તેમાં લખે છે કે “અળસી બંગાળામાં અને બહાર પ્રાંતમાં કોઈક ઠેકાણે તેલની ખાતર વપરાય છે.” આ ઉપરથી જણાય છે કે ઓગણીસમા સૈકાની શરૂઆત સુધી અળસીનો પાક હિંદમાં ચતો નહોતો. અળસીના વેપારની શરૂઆત સન ૧૮૩૨ થી ચર્ધ છે. હાલમાં તે હિંદની મુખ્ય કાચી પેદાશોમાંની એક હોઈ તેનું વાવેતર આખા દેશમાં ફેલાયું છે.

બંગાળા—ગંગા નદીના કિનારા પર અને તેમાં ખાસ કરીને પટણા અને ભાગલપુર પરગણામાં અળસીનો પાક ધણો થાય છે. આ ઇલાકામાં સૌથી વધારે અળસીનો પાક બહાર પ્રાંતનો ગણાય છે. બર્દવાન અને આસામમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે અળસી વાવે છે. સન ૧૮૮૭ ની સાલમાં આ ઇલાકામાં પંદર લાખ એકર જમીનમાં અળસીનું વાવેતર હતું.

વાયવ્યપ્રાંતો—બુદેલખંડ, રાહીલખંડ, ઝાંસી, અલાહાબાદ, ગોરખપુર, આગ્રા પરગણું અને મીરત વગેરે ઠેકાણે અળસી થાય છે. બનારસમાં તેનું વાવેતર સૌથી વધારે થાય છે. અહીં તથા ગંગા નદીના કાંઠા પર આવેલા અલાહાબાદ વગેરે ઠેકાણે વીધે દશ મણુ કરતાં પણ વધારે અળસી ઊતરે છે. બુદેલખંડ વગેરેમાં વીધે છથી સાત મણુ સુધી ઊતરે છે. આ પ્રાંતોમાં સન ૧૮૮૭માં પાંચ લાખ એકરમાં અળસીનું વાવેતર થયું હતું.

મધ્યપ્રાંતો—આ પ્રાંતોમાં વર્ધા નદીના કાંઠા પર અળસીનું ધણું વાવેતર થાય છે. નાગપુર, રાયપુર, જળેલપુર, ચંદા, સાગર વગેરે ઠેકાણે અળસી વધાય છે. અહીંનો પાક મુંબઈ ધણો ચઢે છે. આ પ્રાંતોમાં સન ૧૮૮૭ માં સાઠસાત લાખ એકર જમીનમાં અળસીનું વાવેતર કર્યું હતું.

મુંબઈ ઇલાકો—બંગાળાની પેઠે અહીં આ જાતના તેલીબીયાનો

બહુ પાક થતો નથી. પુના, મોઝાપુર, ખાનદેશ, નાસીક, અહમદનગર અને ગુજરાતમાં કોઈક ઠેકાણે અળસી વધાય છે. નર્મદાની ખીણોમાં અને પાટની દક્ષિણે અળસીનો પાક થાય છે. આ ઇલાકાની જમીન અળસીને બહુ માફક આવતી નથી. છ મણુ કરતાં વધારે દર એકરે તેનો પાક જીતરતો નથી. દક્ષિણમાં કરડી સાથે તેનું તેલ ખોરાકમાં વાપરે છે, અને તેની સ્વાદદાર ચટણી પણ જનાવે છે. સન ૧૮૮૭ ની સાલમાં ફક્ત ચાર લાખ એકર જમીનમાં એનું વાવેતર થયું હતું.

આ સિવાય પંજાબમાં કાંચા, સિયાલકોટ, દીનાપોર વગેરે પ્રગણામાં તથા સતલજ કાંઠે સણુ બનાવવા માટે અળસી વાવે છે. રજપુતાનામાં કોઈક ઠેકાણે તથા વરાડ, મદ્રાસ, અહમદેશ વગેરે ઠેકાણે પણ તે થાય છે.

સન ૧૮૮૭ માં આખા હિંદુસ્તાનમાં એકંદરે આસરે ૩૬ લાખ એકર જમીનમાં અળસીનું વાવેતર થયું હતું.

આટલો બધો અળસીનો પાક હિંદુસ્તાનમાં થાય છે છતાં તેના પર અહીંની કારીગરી લાગુ પડતી નથી રૂની પેઠે તેની કાચી પેદાશ પરદેશ જાય છે. સાં જુદી જુદી જાતની કારીગરી લાગુ પડી તેના બનાવેલા જુદા જુદા પદાર્થો આ દેશમાં આયાત થાય છે.

અળસીનો વેપાર—અળસીનો કાચો માલ મુંબઈ અને કલકત્તા બંદરેથી પરદેશ ખાતે ધણો જાય છે. અળસીનો પ્રથમ વેપાર સન ૧૮૩૨ માં શરૂ થયો. તે સાલમાં ફક્ત દશજ મણુ ખીયાં પરદેશ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. સાર પછી દર વર્ષે તેના વાવેતરની સાથે તેની નિકાસ પણ વધતી ગઈ. સન ૧૮૫૦ માં પોણા લાખ મણુ કરતાં પણ વધારે અળસી પરદેશ ખાતે ગઈ હતી. સન ૧૮૮૯ માં ૮૪,૬૦,૦૦૦ હંદ્રવેટ એટલે આસરે ૨,૩૭,૦૦,૦૦૦ મણુ અળસી પરદેશ ગઈ હતી. અહીંથી થયેલી નિકાસ પૈકી મોટે ભાગે તે ગ્રેટબ્રિટનમાં જાય છે. એ સિવાય ફ્રાન્સ, હોલેન્ડ, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, બેલ્જિયમ વગેરે ઠેકાણે પણ અળસી મોકલાય છે. સન ૧૮૮૯ માં એકંદરે અળસીની નિકાસ ૮,૧૨૫,૪૭૫ હંદ્રવેટની હતી.

યુરોપખંડમાં ઘણું ઠેકાણું અળસી વાવે છે, પણ તેનો મુખ્ય ઉપયોગ સણુ બનાવવામાં કરે છે. રશિયામાં સૌથી વધારે અળસી વાવે છે.

“ ધી ઝોડવર્ડ શિક્ષક સમાજ ” નો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

તા: ૬ માહે ઑગસ્ટ સને ૧૯૦૭.

માનવંતા મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, અન્ય ગૃહસ્થો અને સમાજના પ્રિય સભાસદો.

“ ધી ઝોડવર્ડ શિક્ષકસમાજ ” નો તા. ૧-૬-૦૬ થી તા. ૩૧-૫-૦૭ સુધીનો નીચે પ્રમાણે આ પહેલવહેલો વાર્ષિક રીપોર્ટ રજુ કરતાં મને બારે આનંદ થાય છે:—

કોના હુકમથી સમાજ સ્થાપન થઈ—(૧) નામદાર રૂક્મકીમીના હાથ નં. ૧૬ તા. ૩૦ માહે જાનેવારી સને ૧૯૦૬ ને અનુસરીને આ સમાજની સંસ્થાપના કરવામાં આવી છે.

સ્થાપન થયાની તારીખ—(૨) આ સમાજની સંસ્થાપના એટલે તેનો જન્મ દિવસ તા. ૨૬ માહે જુલાઈ સને ૧૯૦૭ નો છે.

સમાજનું નામ—(૩) આ સમાજનું નામ પ્રથમ “ શ્રી જોરસદ મ્યુનિસિપલ શિક્ષકસમાજ ” રાખવામાં આવ્યું હતું; પણ તેની પહેલી બેઠક તા. ૨૬ માહે જુલાઈ સને ૧૯૦૬ ના રોજ એટલે જે દિવસ હિંદના માનવંતા નામદાર રોહિતશાહ ઝોડવર્ડનો જન્મદિવસ હતો, તે દિવસે તેની સંસ્થાપના કરવામાં આવી, તેથી તેનું “ શ્રી જોરસદ મ્યુનિસિપલ શિક્ષકસમાજ ” એ નામ બદલી “ ધી ઝોડવર્ડ જોરસદ મ્યુનિસિપલ શિક્ષકસમાજ ” રાખવામાં આવ્યું છે.

સમાજનો હેતુ—(૪) આ સમાજનો હેતુ અને ઉદ્દેશ એ છે કે:—

- (૧) શાળાઓમાં ચાલતા અનેક પ્રકારના વિષયોમાં ઉત્પન્ન થતી મુશ્કેલીઓનું નિરૂપણ કરવું, તથા—
- (૨) પદાર્થપાઠ તથા કિન્ડર્ગાર્ટન જેવા શાળાખાતામાં નવીન દાખલ કરેલા વિષયોનું પ્રીતિપૂર્વક સંશોધન કરવું, તથા—
- (૩) જાળકોની શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓની ખીલવણી કરવાને પ્રયત્ન કરવો, તથા—
- (૪) નવીન વાચનમાળાના પાઠોમાં ઉત્પન્ન થતી અગવડો દૂર કરવા વિચાર કરવો, તથા—

(૫) નીતિના સળકાવું રહસ્ય સમજવું, એ છે.

કયા વિષયો ચર્ચવાની મના છે—(૫) આ સમાજની મીટિંગમાં સ્વદેશી હીલચાલ, રાજદારી બાબતો અને ધર્મ સંબંધી અગર જેથી ભોકોનાં મન ઉઝાંચાય એવા વિષયો ચર્ચવા દેવામાં આવતા નથી.

કેળવણી ખાતાને સમાજ હોવાની ખબર આપી છે—

(૬) અત્રેની સ્કૂલખોડે આ સમાજ સ્થાપનામાં આવી છે, એવી ખબર અંગ્રેજી નં. ૨૧૪ તા. ૨૫ માહે માર્ચ સને ૧૯૦૭ થી કેળવણીખાતાના વડા મહેરજાન એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને આપી છે.

સમાજને પોતાના ધારા છે—(૭) સમાજ કામ નિર્વિધ્ને સંતોષકારક રીતે ચાલે, તે સારું હાપણબરેલા કાયદા કાનુનો ધડ્યા છે.

સમાજનો લાભ કોણ લે છે—(૮) આ સમાજનો લાભ મ્યુનિસિપલ શાળાના તમામ શિક્ષકો લે છે; અને તે સિવાય ખીજી શાળાના શિક્ષકો વિદ્યાવિલાસી જનો અને અન્ય ગૃહસ્થોને પણ આ સમાજના ભાગ લેવાને છૂટ છે.

સમાજ કોના પ્રમુખપણા નીચે અને દેખરેખ નીચે ચાલે છે—(૯) સમાજનું કામ દર મીટિંગ વખતે અગાઉથી પસંદ કરી આમંત્રણ કરી, બહારથી બોલાવેલા વિદ્વાન, કેળવણીના ઉત્સાહી, અને આજરદાર ગૃહસ્થોના પ્રમુખપણા નીચે ચાલે છે. અને સ્કૂલકમિટિના ખંતીલા કોંસિલર સાહેબો તે કાર્ય ઉપર દેખરેખ રાખે છે. સમાજ અઠવાડીઆમાં માત્ર એકજવાર મળે છે.

સમાજના કામની બાર માસની હકીકત—(૧૦) ગયા બાર માસમાં સમાજમાં ચાલેલા કામકાજની વીગત નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે છે:—

મીટિંગોની સંખ્યા ૪૦.

ચર્ચાયેલા વિષયોનાં નામ—પદાર્થ પાઠ, આરોગ્યવિદ્યા, ડ્રાઇંગ, ક્રિન્ડર્ગાર્ટન, ડ્રિલ, બૂગોળ, ઇતિહાસ, લેખનકળા, વાચન, કવિતા, વ્યાકરણ, નિબંધ, ગણિત, બાળકેળવણીનો ગુચણ સાચે સંબંધ, બાળપોથીનું વાચન, પહેલી ચોપડીનું વાચન, કુલ ૧૬.

બોલનાર શિક્ષકોની સંખ્યા ૧૮.

પ્રમુખ તરીકે ખીરાજેલા બહારના ગૃહસ્થોનાં મુખ્યારક નામનું સ્મર-

જી—મિ. દયાગીર ગોહળગીર મ્યુ. સેક્રેટરી, મિ. છોટાલાલ આપુભાઈ પરીખ, મિ. ધનાભાઈ તળસીભાઈ વકીલ, મિ. લલુભાઈ પ્રેમાનંદ એલ, સી, ઈ., મિ. ગોરધનદાસ આપુજી વકીલ, મિ. હરખાજી કેશવજી એંગ્લેવર્નાક્યુલર રફ્લના હેડગાસ્તર, મિ. માણેકલાલ અચરતલાલ પરીખ, મિ. શેરખાનં જીવેખાન અમદાવાદ મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજના મુનશી, મી. રેવાશંકર દાદાભાઈ, મિ. વિશ્વનાથ ઘેલાભાઈ, મિ. મણીલાલ બુલાખીદાસ, મિ. મોતીલાલ ગીરધરદાસ વકીલ, મિ. શામરાવ રાવજી ખેડા જીલ્લાના ખેતીવાડી ખાતાના ક્લાર્ક, મે. રેવરેન્ડ આર હન્ડરસન સાહેબ અને મિ. અરદેસર ફરામજી ખીલીમોરીઆ વકીલ,

જે સદ્ગૃહસ્થોએ આ પ્રમાણે પોતાના દીમતી વખતનો ભોગ આપી સમાજના પ્રમુખરચાને ખીરાજી સમાજ પ્રત્યે દીલસોજી બતાવી છે. તેમને આ પ્રસંગે અત્યંત ઉપકાર મानीએ છીએ

આ સમાજમાં શિક્ષકની સંખ્યા અને હાજરી બાબત—(૧૨) સમાજમાં શિક્ષકની સંખ્યા ૨૧ છે. રિપોર્ટવાળા વરસમાં દરેક મીટિંગની સરાસરી હાજરી ૧૭ આવી છે આ સમાજની મીટિંગોમાં આખા વરસમાં ૫ શિક્ષકો વિશેષ વખત ગેરહાજર રહ્યા હતા અને સમાજના રૂલની કલમ ૨૨ પ્રમાણે ગેરહાજર રહેવા બદલ રજા લેવાની પણ બેદરકારી બજાવી છે.

શિષ્યામણના બે બોલ—(૧૨) આ સમાજ સ્થાપવાનો હેતુ ઉપર જણાવેલો છે તેથી એ કામ કરેલું સ્તુતિપાત્ર છે તે વિષે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. આવા સ્તુતિપાત્ર કામને દરેક શિક્ષકે ઉત્સાહથી ઉત્તેજન આપી નિભાવવું એ તેમની ખરેખરી ફરજ છતાં, કુટલાક શિક્ષકો આ કામને ઉત્તેજન આપવાને બદલે, તે કામ તરફ બેદલી બતાવે છે તે ધણુંજ દિલગીરીબરેલું છે. તેવા શિક્ષકોનાં નામ આ વખતે નહિ આપતાં ફક્ત સૂચનારૂપે મોઘમ ધમારો કરવામાં આવે છે અને મોઘમ ધમારો કરવાનું કાગળ એ છે કે તેઓ પોતાની વર્તણૂક સુધારી સમાજને હવેથી ઉત્તેજન આપતા રહે.

સમાજની મુલાકાત લેનાર—(૧૩) આ સમાજની ખેડા જિલ્લાના મે. ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર વરજરાય સંતોકરાય સાહેબે તા. ૨૨-૧૨-૦૬

ના રોજ મુલાકાત લીધી છે. અને તે વખતે સમાજને શિષ્યામંચનાં અ-
મૃતમય વચનોથી ઉપદેશ કર્યો છે; તે બદલ તેઓ સાહેબનો ઉપકાર
માનવામાં આવે છે.

સમાજમાં બહારના વ્યાખ્યાન આપનાર—(૧૪) નડીયાદ
હાઈ સ્કૂલના આમિરટ ઇન્સ્ટ્રુક્ટર મી. મુળજીભાઈ હરીલાલ ચોકસી એમ.
એ. એઓએ “કિન્ડરગાર્ટનના સિદ્ધાંતો” વિષે તથા “માનસ શાસ્ત્ર અને
કેળવણી એ ત્રિવિધ છે ઉપર વ્યાખ્યાનો આપી સભાને પોતાની વિદ્વતાનો
લાભ આપ્યો છે. તે બદલ આ સ્થળે તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

કેળવણીનું કોન્ફરન્સ—(૧૫) તા. ૨૨-૬-૦૭ ના રોજ મહેર-
જાન રેસિડેન્ટ ફર્સ્ટ ક્લાસ માસ્ટર ટ્રેનિંગ મિ. નરસિંહભાઈના પ્રમુખપણા
નીચે કેળવણીનું કોન્ફરન્સ ભરવામાં આવ્યું હતું, અને તે વખતે મિશન
સ્કૂલના હેડમાસ્ટર મિ. ચોહાન મુળજીભાઈએ ગ્રાંથગિતો વિષય બહુ રસુજ
બરેલી રીતે સમજાવ્યો હતો, અને પ્રમુખના વિદ્વતાબરેલા ભાષણોએ
પણ શ્રોતાજનોને અધિક આનંદ આપ્યો હતો. મુખ્ય નિશાળના હે. મા.
હરિલાલે તથા અન્ય નિશાળના મહેતાજી છોટાલાલે પણ બે બુદ્ધિ વિષયો
ઉપર સારાં વિવેચન કર્યાં હતાં. કેળવણીનું કોન્ફરન્સ બધા સજ્જીની વા-
ત મે. એ. ઇ. સાહેબને સ્કૂલ ખોલના મહેરજાન ચેરમેન સાહેબે જણાવી
છે, અને આવતા કોન્ફરન્સ વખતે પધારવા આમત્રણ કર્યું હતું. ઉત્તર
આવી ચુક્યો છે. તેમાં તેઓ માહેબ બહાદુરે પધારવા વચન આપ્યું છે.
આશા છે કે તેથી આવતી કોન્ફરન્સ વખતે સર્વને વિશેષ લાભ અને
આનંદ થશે.

(૧૬) આ સમાજના સભાસદ મુનશી મિ. ફેજીમીયાં સાદકમીયાંની
બદલી થવાથી સભાએ એક રિનિયર શિક્ષકઅન્ધુ ખોલ્યો છે. તેમના વિ-
યોગ માટે સમાજે દિલસોજી બતાવી ઘટિત મન સાથે તેમને સારી દુવા-
ઓ આપી છે.

મેનિક લેન્ટર્નના પ્રયોગો—(૧૭) મ્યુનિસિપાલ સેક્રેટરીએ સમા-
જના સર્વે સભાસદોને મેનિકલેન્ટર્ન (બહુધિવતી) મંગાવી તેની મદદથી
બાળ્ય મકાનોના મહાન પુરોનાં, પૂલોનાં, જંગલોના અને કુદરતી દેખાવો-
નાં ચિત્રો બતાવ્યાં છે.

નવી વાચનમાળાના કેટલાક ખુલાસા.

(સાંધણ પૃષ્ઠ ૩૧૭ થી)

પાઠ.

પહેલી ચોપડી.

૭ ‘ આજે કયું વરસ બેઠું ? ’ આ છોકરાંઓ સમજે છે કે એકે દિવસે બધાંની વરસગાંઠ આવતી હશે અને સૌને નવાં વર્ષ બેસતાં હશે. એમની આવી અજ્ઞાનતા એજ બાપાને હસી પડવાનું કારણ. માળા દેવવર્તા ‘ ગાંઠ ’ આવે ત્યારે માળા પૂરી થઈ ગણાય તેમ આ પણ વરસરૂપી માળાની ગાંઠ, મેર. વરસગાંઠ ક્યારે અને શી રીતે આવે, અને જુદાં જુદાં માણસોની જુદે જુદે દિવસે આવે છે, તે બધું કારણસહિત સમજાવવું. ‘ છોકરાં જન્મવાથી કુટુંબને હર્ષ થાય છે કારણ કે તેઓ સારાં નીકળી કુટુંબની શોભા વધારે એવી તેમને આશા હોય છે, માટે આપણે સારાં થવાની ફરજ છે. ’ ઇ. નીતિની શિખામણ બેઠવી. જમ્યા પછી મુખવાસ માટે ‘ પાન સોપારી ’ નો આલ છે, તે ન બાણતાં બાળકોને જણાવવું.

૮ મોળાઈ—એ શબ્દ બધે વપરાતો નથી. ‘ મામાદાઈનાં છોકરાં ’ માટે દાઈઆત પણ સાર્વજનિક નથી, તેથી જ્યાં જે શબ્દનો પ્રચાર હોય તે કહીને અર્થ સમજાવવો.

દૂધભાઈ—એકજ માતું દૂધ પીને ઉછર્યા, માટે.

૯ જાણે પંખી કરે કલોલ—પોતે પંખીના રૂપમાં છે. ‘ મા પંખીની માફક ખુશી થાય છે ’ એવો અર્થ લેવાનો નથી.

ગભરાતી દોડે—મને ગમાડી છતો રાખવાના ઉપાય કરવા સાર. પેટ ભરી ઇ.—હું માંદો તેની ચિન્તાથી સંતોષથી જન્મે નહિ.

૧૦ પ્રત્યેક દેશમાં કે કોમમાં માન આપવાની એકજ રીત કે ભાષા હોતી નથી માટે શિક્ષકે તે ધ્યાનમાં રાખી તે ભાગની રીત શિખવવી. ભાઈઓ—છોકરાઓને માન આપવાનો શબ્દ છે, તે સમજાવવો, અને ‘ નાનાએ મોટા સાથે તેમજ મોટાએ નાના સાથે પણ બિવેકથી વર્તવું જોઈએ ’ એ વાત ધ્યાન પર લાવવી.

૧૧ વહાલા કાકા—કુટુંબનાં છોકરાં પૂરું નામ ન લેતાં કેટલાંક કુંકાં લાડનાં, નામ પાડીને સગાંને બોલાવે છે, તેવુંજ આ અને ‘ બબ્બી બેન ’ છે. શબ્દના અર્થ કદાચ હોય કે ન પણ હોય. અર્થ હોય

તોપણ તે અર્થ ખાતરજ એ નામ પાડે છે એમ સમજવાનું નથી. ખીન્ન કાકાઓ કંઈ અળખામણા નથી. વહાલા કાકા તેમના ભેગા રમે તેવડા નાના છે. ગદુભાઈ, દતુભાઈ, ચંચળબા, એ નાગરિક વ્યક્તિવાચક નામે છે.

રાંદેરી ખોર—રાંદેરમાં પાકતાં. ‘ખારેકી’ ખારેક જેવાં લાંબાં, આ પાકમાં આંબેલી વસ્તુઓ પ્રસક્ત બતાવવી. પોંઆ, ધાણા, દળનો લાડુ, વગેરે.

૧૨ દરીઆકિનારાથી જે ભાગ દૂર છે ત્યાંના લોકોને ‘હોડી’ વિશે સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવું, હોડી બનાવવી અને તરાવવી.

‘ધીરજ’ નું ટુંકું રૂપ ‘ધીરૂ’ અને ‘કનૈયા’ નું ‘કનુ.’ છે. સઠ અને તેનો ઉપયોગ શિખવવો.

૧૩ ખંડ—કડકો—કાંચળા કે ચોળા થાય તેવા કાપડના કડકાને ‘ખંડ’ કહે છે. ખંડનો મૂળ અર્થ ‘કડકો’ કે ‘ભાગ’ છે.

માસીબા સારાં છતાં ગંગાની કેળવણી સારી નથી. ‘મણી જેવું થવું પણ ગંગા જેવું નહિ.’ પોતે ભણવાની મહેનત કરીને પાસ થઈ ઇનામ મેળવવું એ ઠોક, પણ નાપાસ થયા છતા ખીજને મળેલું ઇનામ પોતે લેવાની હઠ કરવી એ કંઈ સારો ગુણ નથી એ વાત છોકરાંના ધ્યાન પર લાવવી.

૧૪ હાણુ—હાનિ—તુકસાન.

૧૫ ‘નીકળવાને ફાંફાં મારે છે.’—‘અર્ધાં કોડી દબાઈ હોય અથવા પુરાઈ ગઈ હોય અને છૂટવાને ફાંફાં મારે’ એ અર્થ છે.

(અપૂર્ણ.)

કેળવણીખાતાની ખબરો.

મહેર ખબર.

(મહેરજાન ડિરેક્ટર સાહેબના હુકમ નં. ૧૩૨૩ તા. ૨૪-૯-૦૭ નીચે મહેરજાન ઉ. વિ. ના એડ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના હુકમ નં. ૪૯૭૭ તા. ૨-૧૦-૦૭ ઉપરથી).

કેળવણીખાતાની નવી વર્નાક્યુલર વાચનમાળાનાં પુસ્તકો તેના પુઠ્ઠા ઉપર છાપેલી કિંમતથી મેળવવાનું કોઈ નિશાળના મહેતાશને સુસ્કેષ પ-

હું હોય તો તેમણે 'મેથર્સ એકમિલન અને કં. લિમિટેડ, મુંબઈ' ને સાંધી મળાવી લેવાં. તેઓ તેમને દસ ટકા કમિશનથી ચોપડીઓ પૂરી પાડવા તૈયાર છે. (મોકલવાનું ખર્ચ જુદું)

મરાઠી, ગુજરાતી, કનેડી અને સિંધી ભાષામાં નીકળેલી નવી વાચનમાળાની યાદી—

બાળપોથી	૦—૨—૬	ચોથી ચોપડી	૦—૭—૦
પહેલી ચોપડી	૦—૨—૬	પાંચમી ચોપડી	૦—૮—૦
બીજી ચોપડી	૦—૩—૬	છઠ્ઠી ચોપડી	૦—૧૦—૦
ત્રીજી ચોપડી	૦—૬—૦	સાતમી ચોપડી	૦—૧૪—૦

(સહી) એકમિલન અને કંપની લિમિટેડ.

પબ્લિશર્સ, મુંબઈ,

જાહેર ખબર.

કુરલા સ્ટેશન સ્કૂલમાં ગુજરાતી ક્લાસ વાસ્તે, એક ટ્રેનિંગ કોર્સે જમાંથી, નવ રૂપીઆ અગર બાર રૂપીઆનું સર્ટિફિકેટ મેળવેલા મારતરની જર છે જેની આવવાની મરજી હોય, તેણે પોતાના વરિષ્ઠ અધિકારી મારફત અમારા, તરફ અરજ કરવી—પગાર રૂપીઆ વીસ તથા લોકલ અલાવન્સ મળશે.

(સહી) N. Dhanjibhai,

ચેરમેન, સ્કૂલબોર્ડ,

કુર્લા મ્યુનિસિપાલિટી.

જોઈએ છીએ.

પહેલા વર્ષમાં પાસ થયેલ ટ્રેન્ડ શિક્ષકો, પગાર રૂ. ૫૬૨; ઉમ્મર જથ્થાવી નીચેના શિરનામે અરજી તરત કરવી.

(સહી) તૈયમઅલી અલીભાઈ

ઓન, સેક્રેટરી મદ્રાસની કરાંચી.

ગોખલે કૃત ગુણિત ભા. ૩નો ખુલાસો.

તમોમ દિસાખ સંપૂર્ણ ખુલાસો સહિત સમજાવેલાં એવો, ગુણિતમાં
હોશિયાર અને અનુભવી શિક્ષકને હોયે લખાએલો ગોખલે કૃત ગુણિત
ભાગ ૩નો ખુલાસો. ધો. ૬, ૭, થડ એડ, પ્રાવેશિક, મેટ્રીક અને મુલકા.

મનુષ્યની પ્રવૃત્તિમાં બેસતાર વિશેષવારોને ખાસ જરૂરનો લગભગ ૩૬૫ પૃષ્ઠનો.
કો. રા. ૦-૧૨-૦, જુલો તા. બુકસેલરો તથા મહેમદાવાદ દેસાઈ વરજીવન પુર-
ષોત્તમદાસ તથા અમદાવાદમાં મીનનલાલ યુનીલાસની કંપની તથા પ્રભાશંકર
સ્વીશંકર પાસેથી મેળવે ક. સિ. ૬ પે ટકા. અર્થે મેળવેનરિતે શિર.

બી-સી-એનની કુઠો મહેમદાવાદ.

શાળોપયોગી પુસ્તકો.

પદાર્થપાઠ અને દ્રોષંગ, ધો. ૫ મું. ર. ૦-૪-૦, ધો. ૪ થું
ર. ૦-૩-૦, ધો. ૩ જું ર. ૦-૨-૬, ધો. ૨ જું ૦-૨-૩, ધો. ૧ જું
ર. ૦-૧-૬, અને બાળવર્ગ ર. ૦-૧-૦; પ્રાથમિક શાળાઓ માટે ઉપ-
યોગી-કિન્ડરગાર્ટન પદ્ધતિ ર. ૦-૬-૦, મુંગઈ, ધવાકા માટે લાપ-
બદી બુક તરીકે મંજૂર સાદું દ્રોષંગ ધો. ૬ કા. ૭ મા. અને પ્રવે-
શિક માટે ર. ૦-૨-૦. કચ્છ દેશી હિસાબ ભા. ૧ લો ર. ૦-૧-૦,
ભાગ ૨ જો ર. ૦-૨-૦; કચ્છ ખાતે ટાઈ બુક. મેમરી દ્રોષંગ ફરેટ એડ
ર. ૦-૪-૦, સેક્ટર અને થડ એડ ર. ૦-૬-૦, પ્રેક્ટિકલ બેથ, મેટ્રી
ફરેટ એડ ર. ૦-૦-૬, ક્રીડેન્ડ અને કલર દ્રોષંગ ફરેટ એડ ર. ૦-૪-૦,
લેલી ચર-જુકા મુંગઈની રફલ. જોડ. આદતની દ્રોષંગની પરીક્ષા માટે છે.
દેસી ઉચ્ચમાં બી. તથા મહેમદાવાદ સિદ્ધ મો. આસિ. મોસ્તર દે.
કોલેજ રાજકોટ.

સૂચના.

આ પત્રસંબંધી સર્વે સખાણુ એડિટર તરફ મોકલવું. નોટપેડ કાગળ લેવામાં નહિ આવે. સહી વગરનાં સખાણુ ઉપર ધ્યાન અપાશે નહિ.

છાપવા મોકલેલું સખાણુ ચોખ્ખે અક્ષરે કાગળની એકજ બાજુએ લખવું. તે અમુક માસમાં છાપવા અથવા નાપસંદ પડેલું સખાણુ પાછું મોકલવા બંધાતા નથી. જરૂર હોય તો મોકલનારે પોતાને ખર્ચે મંગાવી લેવું.

શાળાખાતાના તેમજ બીજા ગૃહસ્થો કેળવણી તથા નિશાળાવ્યવસ્થાને લગતા વિષય લખી મોકલશે તો તે પણ યોગ્ય અવકાશે ખુશીથી પ્રસિદ્ધ કરીશું.

મનીઓંરે મોકલનારે કૃપન ઉપર પોતાનું ઠેકાણું, અને સી બાબતના પૈસા છે તે ચોખ્ખે અક્ષરે લખવું. તે વિના શૂંચ થવાનો સંભવ છે. પોસ્ટની ટિકેટો મોકલનારે દર રૂપીએ અઢી આનો વધારે મોકલવો; પોસ્ટ સિવાય બીજી ટિકેટો લેવામાં આવશે નહિ.

આ પત્રની કિંમત અગાઉથીજ વરસ એકનો રૂ. ૧-૦-૦ રાખી છે; પોસ્ટેજ માફ. છૂટક નકલના પોસ્ટેજ સાથે આઢી આના; પદરના ખર્ચે લેનાર દસ રૂપીઆ સુધીના પગારવાળા શિક્ષકો તથા સ્કૉલરોને ટપાલ ખર્ચ સાથે રૂ. ૦-૧૨-૦.

વિષય લખી મોકલનારને પૈસા લેવાની ખુશી હોય તો તેમ સ્પષ્ટ લખવું. વિષય પસંદ પડશે તો તેની અગત્ય જગેરે ઉપર વિચાર કરી દર છાપેમે પાને રૂ. ૧ સુધી આપવામાં આવશે. અર્થાપત્રનો એમા સમાસ થશે નહિ.

જાહેર ખબરોના લાવમાં નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે, તે તરફ સૌણું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ:—

જાહેર ખબરો છાપવાના લાવ.

૧.	સીટી.	તો પ્રથમ પૂરા માળ અને તે પછીના અગીયાર માસ લગી દર માસે કે ગણે માળ પડશે. છ માસ માટે પહેલે મહિને પૂરા માળ, અને પછી દરેક માસે ૬ માળ લેવાશે.
૧... ૨... ૩... ૪... ૫... ૬... ૭... ૮... ૯... ૧૦... ૧૧... ૧૨...	૨	
દસમી વધારે સીટીઓ માટે રૂ. ૧) —		
ની સીટીઓ ત્રણ પ્રમાણે.		
પ્રથમ માસ લગી લાગભાગટ કરો		

શાળાપત્રની સાથે દોઢ પણ હાથિસ મહેનવામાં

આપશે નહિ.

The Gujarat School Paper.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

ડીસેમ્બર ૧૯૦૭.

અનુક્રમણિકા.

વિષય	પૃષ્ઠ
માસ	૩૫૩-૩૬૧
શિક્ષણસાહ્ય અને શિક્ષણકળા	૩૫૩-૩૬૧
વરચિત્ર પ્રાકૃતપ્રકાશ	૩૬૧-૩૬૬
વાચનમાળાના ખુલાસા	૩૬૬-૩૬૭
પદાર્થવિજ્ઞાન પ્રવેશિકા	૩૬૮-૩૭૩
ખાળગીત	૩૭૩-૩૭૭
શિક્ષક વર્ગને આપેલાં પ્રશ્નપત્ર	૩૭૮-૩૮૦
નિશાળોનાં પંતામપત્રક	૩૮૧-૩૮૪

(કેળવણીખાતાના હુકમથી.)

અમદાવાદ:

" યુનાઇટેડ " પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ.

(સર્વે હક સ્વામીન રાખ્યા છે)

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૪૬ મું.

ડીસેમ્બર, ૧૯૦૭.

અંક ૧૨.

માસ.

શિક્ષણશાસ્ત્ર અને શિક્ષણકળા—“બુદ્ધિ ખીસવે એવા સ-
પ્રયોજન શિક્ષણમાં જેનો—શિક્ષક અને શિષ્યનો—વિચાર સમાયલો છે તે —

જેઓ મે. ડીપુટી-એજ્યુ-ઈન્સપેક્ટરો તથા ખીજ એવા અધિકારી
સાહેબોની મારફત ગુજરાત શાળાપત્ર મંગાવતા નથી પરંતુ પરબારો મંગાવે છે
તેઓની તરફથી તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૮ સુધીમાં લવાજમ આપ્યા
સિવાય આવતા વરસથી શાળાપત્ર મોકલવામાં આવશે નહિ.

K. P. Trivedi,

એડિટર.

—ચુક નાના રાખવા રાખવના તમ્મ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને શિષ્યે
તે બાબત શીખવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જ્યાંસુધી બંને એ એક-
જ બાબતમાં એકત્ર નથી લાંસુધી શિષ્ય શીખ્યો નથી અને શિક્ષકે
કંઈ શિખવ્યું નથી.” ડૉક્ટર ટ્રમબલવૃત્ત શિક્ષણ વિષે બાપણો.”

ઉપર ઉપરથી જોતાં આ પ્રસિદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રીના બાપણના ઉપલા
ઉતારામાં ધણું ગૂઢ હોય એમ માલમ પડશે. પરંતુ વિચાર કરતાં માલમ
પડશે કે શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ ઉતારામાં સંક્ષેપમાં આવી જાય છે.
જૂના વિચાર પ્રમાણે શિષ્યના મનમાં હકીકતો બરબી એજ શિક્ષણ મ-
નાતું. પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે શિક્ષકને સરકાર તરફથી મદદ મળતી

તેથી નેમ અને નેમ શિષ્યને પરીક્ષાનાં વિષય ગોખાવી તૈયાર રાખવાથી ન શિક્ષક કૃતાર્થ થયો એમ સમજતો. આધુનિક વિચાર પ્રમાણે શિષ્યનું મન કેળવી તેની આહુકશક્તિ વધારવી એજ ખરા શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે.

- ધણાખરા શિક્ષકો કેવળ વ્યાખ્યાનપદ્ધતિનોજ પ્રયોગ કરે છે. તેઓ વ્યાખ્યાન કર્યાજ નય છે. પણ તેમાંનું કેટલું છોકરાઓનાં મનમાં ઉતર્યું છે તે પ્રશ્ન પૂછી જાણવાની દરકાર કરતા નથી. આથી ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે શિક્ષક અને શિષ્ય બંનેનો પરસ્પર પ્રયત્ન ન હોવાથી શિક્ષણ વિફળ થાય છે.

આ ઉપરથી સમજાશે કે કેવળ વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ નિરુપયોગી અને નિષ્પ્રયોજક છે. ધણાખરા શિક્ષકો ઇતિહાસ કે જૂગોળ જેવા વિષયોમાં કેવળ વ્યાખ્યાન કર્યાજ નય છે ને પ્રશ્નો પૂછે છે તો જેમાં બાંચેજ વિચાર કરવો પડે એવા પૂછે છે. આથી ઉજડ કે ખારી જમીન પર પહેલા ખીજની પેઠે શિક્ષણ નિષ્ફળ થાય છે. જરૂર જેટલું વ્યાખ્યાન કરતી વખતે પણ વચ્ચે વચ્ચે પ્રશ્ન પૂછવા જોઈએ કે છોકરા લક્ષ આપે છે કે નહિ તે સમજાય. વળી ઇતિહાસ જેવા વિષયમાં લાંબા ઉત્તર દેવા પડે એવા પણ પ્રશ્નો કવચિત્ ઠરાવિત પૂછવા જોઈએ કે છોકરાઓને સંબંધ-પૂર્વક લાંબું બોલવાની ટેવ પડે અને તેમના બાષાણનમાં વધારો થાય, તેમજ તેમની વિવરણશક્તિ કેળવાય. શિષ્યને યોગ્ય રીતે પ્રશ્ન પૂછવાનું પરિણામ એ થાય છે કે તે શિક્ષકને પ્રશ્ન પૂછે છે અને તે થયું એટલે શિક્ષણ ફળીભૂત થયું સમજવું; કેમકે શિષ્યને વિચાર કરવાની ટેવ પડે છે અને તેની શોધકૃતિ તે જ્ઞાનતૃષ્ણા પ્રેરાય છે.

આધુનિક કેળવણીમાં શિષ્યની વિચારશક્તિ કેળવતી એ મુખ્ય ઉદ્દેશ ગણાય છે અને તેને સાફ પદાર્થપાઠનો નવીન વિષય દાખલ કર્યો છે. એ વિષયનો હેતુ અવલોકનશક્તિ કેળવી વિચારશક્તિને ઉત્તેજવાનો છે. પદાર્થપાઠ એવી રીતે શિખવવા જોઈએ કે તે 'હકીકતપાઠ' કહેવાવાને પાડે 'અવલોકનપાઠ' કહેવાય. અર્થાત્, પદાર્થને લગતી હકીકત કહી જવાને બદલે અવલોકનશક્તિ કેળવી તે હકીકત છોકરાઓ પાસે કદાવતી એ પદાર્થપાઠનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. તેઓ જાતમહેનતથી જે જ્ઞાન મેળવે છે તે ચિરસ્થાયી થાય છે. જો તેમને રસ હતપત્ત થયો તો જે જો-

શે, સાંભળશે કે શીખશે તે લાંબો વખત યાદ રાખવામાં શ્રમ પડશે નહિ. સ્મરણશક્તિ વિશે વિવેચન કરીએ તો અગાઉની શૈલીમાં જેમ તેના પર અયોગ્ય દગાણું કરવામાં આવતું તેમ સાંપ્રત શૈલીમાં તે તરફ અયોગ્ય અનાદર દર્શાવવામાં આવે છે, પણ યોગ્ય રીતે જીવન નિર્ગમન કરવા માટે જાગૃતની સર્વ શક્તિ કેળવવી એ કેળવણીનો હેતુ છે અને એ હેતુ પાર પાડવા માટે સ્મરણશક્તિ ઘણી આવશ્યક છે; તેટલા સાથે સ્મરણશક્તિ પરિપૂર્ણ રીતે કેળવવી એ શિક્ષકે મુખ્ય કર્તવ્ય સમજવું જોઈએ. સર્વ વિષયમાં મધ્યમ માર્ગ જાણી ઉત્તમ હોય છે અને તેજ પ્રમાણે આ જાળતમાં પણ મધ્યમ સરણિ ગ્રહણ કરવી યુક્ત છે. સમજાવ્યા વગર જાણાવી સ્મરણશક્તિ પર જોએ મૂકવો એ અક્રિયિકર-વૃથા છે એટલુંજ નહિ પણ હાનિકર પણ છે; તેમજ સ્મરણશક્તિનો અનાદર કરવો કે નિંદવી એ પણ એટલુંજ નુકસાનકારક છે. સમજ્યા પછી ઘણી વસ્તુઓ યાદ રાખવાની જરૂર છે. આંકના કોડા, વ્યાકરણનાં સૂત્રો, ગણિતનાં નિયમોનાં સંક્ષિપ્ત રૂપો (ફોર્મ્યુલા), ઉત્તમ કવિઓનાં ઉત્તમ લાલિત્યયુક્ત અને રસયુક્ત કાવ્યો વગેરે સ્મરણગા રાખવાથી ગણિત અને જાણા કે સાહિત્યના વિષયમાં જ્ઞાન મેળવવું મુશ્કેલ થાય છે, તેમજ સહૃદયતા કેળવાય છે. વળી સ્મરણ વગર અનુમાન પણ થાય નહિ અને અનુમાન વગર જ્ઞાનનો સંગ્રહ ઘણો અધુરો રહે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ઘોડાજ નિષ્પેદાનું જ્ઞાન મેળવાય છે. ઘણા વિષયોના જ્ઞાનમાં અનુમાનનું કામ પડે છે અને તે અનુમાન વ્યાપ્તિજ્ઞાનના સ્મરણ વિના પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. આ પ્રમાણે સ્મરણશક્તિ ઘણીજ પ્રજાગ શક્તિ છે ને તે કેળવવા તરફ શિક્ષકે પૂરતું લક્ષ આપવું જોઈએ. એ વિશે શાળાપત્ર પુ. ૪૩ પૃ ૧૦૫-૧૧૦ માં વિવેચન કર્યું છે એટલે અત્ર નિશેષ લખવાની જરૂર નથી. વળી એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે સ્મરણશક્તિ જરોજર કેળવવી હોય તો દરેક પ્રસંગે પ્રત્યક્ષ પદાર્થ દર્શાવીજ શિખવવું નહિ, યોડોક અવ્યાસ થયા પછી પદાર્થ વગર જાગૃતને વિચારવાની ટેવ પાડવી. આરંભમાં મણકા, લખોટા વગેરે મૂર્ત પદાર્થદ્વારા સમ્પાદનું જ્ઞાન આપવું. પરંતુ સમજવાની શક્તિ આવે એટલે એ પદાર્થો વગર વિચાર કરવાની ટેવ પાડવી.

વાચનના વિષયમાં વિચારશક્તિ જેવી કેળવવી જોઈએ એવી કેળવા.

તી નથી, વાચન પરથી ખાળક જે વાંચે છે તે સમજે છે કે નહિ તે તરત જણાઈ જાય છે. અક્ષરજ્ઞાન થયું હોય છે એટલે માત્ર શબ્દો ઉકેલવા કે રપટ ઉચ્ચાર કરવા કે યોગ્ય રચણે આટકવું તેનું નામ વાચન નથી. જ્યાંસુધી લખાણનું તાત્પર્ય સમજ્યા વગર વાંચે ત્યાંસુધી યોગ્ય વાચન થાયજ નહિ. અન્યકારનું હાર્દ સગવળ યોગ્ય શબ્દ પર ભાર મૂકી ભાવપૂર્વક વંચાય તોજ યોગ્ય રીતે વાંચ્યું કહેવાય. શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરાવવા ને યોગ્ય વિરામસ્થળે વિરામ લેતાં શિખવવું એ શિક્ષકે પ્રથમ કરવાનું છે; પરંતુ એટલું થયું એટલે પોતે કૃતાર્થતા માનવાની નથી. યોગ્ય પ્રશ્નો પૂછી પાઠનું તાત્પર્ય સમજાવવા પ્રયત્ન કરવો. એમ કરવાથી રસ ઉત્પન્ન થશે એટલે પાઠનો વિષય છોકરાના સમજવામાં આવશે અને વિષય સમજાયો એટલે ભાવપૂર્વક વાંચનું અર્થ પડશે નહિ.

ધણા વિષયોમાં આનંદી શિક્ષકને રમુજી રીતે શિક્ષણ આપવાનો પ્રસંગ ગળશે. એમ રમુજી રીતે શિખવવાથી કે હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવાથી કંઈ શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા ઘટતી નથી, પરંતુ એથી ઉલટું એમ શિખવવામાં ગૌરવ જળવવામાંજ શિક્ષકની આતુરી રહેલી છે. પ્રસંગે પ્રસંગે શિષ્યવર્ગમાં હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવાથી વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન થાય છે અને રસ ઉત્પન્ન થયો એટલે શિક્ષકનું કાર્ય ધણે અંશે સફળ થયું સમજવું; કેમકે રસ ઉત્પન્ન થશે એટલે જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે દિન પર દિન તૃષ્ણા વધતી જશે. વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન કરવો એજ શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે અને એ જો તે બરોબર કરી શકે તો તે ઉત્તમ પ્રતિભા શિક્ષક કહેવાય એ નિર્વિવાદ છે. સાળા હોડયા પછી કોઈ પણ વિષયમાં શિષ્યને રસ ઉત્પન્ન ન થયો હોય ને તેને કેળવવા તરફ તેનું લક્ષ ન જતું હોય તો ધણે ભાગે શિક્ષકની ખામી છે એમ સમજવું. એવો શિક્ષક જલે પરીક્ષાના પરિણામ ૮૦ ટકા કે સોએ સો ટકા લાવી પરીક્ષકનો ગ્રેગ પ્રાપ્ત કરે કે સોકમાં નામના મેળવે; પરંતુ તે ઉત્તમ શિક્ષક કહેવાય નહિ. એવા પુરુષને ઉત્તમ ગોખાવનાર કે પરીક્ષા પાસ કરાવનાર-અંગ્રેજીમાં જેને 'કાય' કહે છે તે-કહી શકાય; પરંતુ એને ઉત્તમ શિક્ષક કહેવો એ તો શિક્ષણની મશ્કરી કરવા જેવું છે. ગમે તે એક પણ વિષય-જે પોતાને રુચિકર હોય તેમાં પણ રસ ઉત્પન્ન થાય એવા સંસ્કાર જે શિક્ષક પાડી શકે તેજ ઉત્તમ

શિક્ષક, અને જે શિક્ષણથી શાળા છોડ્યા પછી પણ શિષ્યને અમુક કાર્થ પણ વિષય કેળવવા તરફ જીવનપર્યન્ત પ્રેમ જાતી રહે તેજ ઉત્તમ શિક્ષણ. એવા શિક્ષક પરીક્ષામાં ઉત્તમ પરિણામ લાવવાની ક્ષુદ્ર ને સંકુચિત દૃષ્ટિથી શિક્ષણ આપતા નથી. તેઓ તો તે વિષયમાં શિષ્યને તન્મય બનાવવા તત્પર રહે છે અને તેમ યાવ છે સારેજ સંતુષ્ટ યાવ છે.

વળી પ્રત્યેક શિષ્યની પ્રકૃતિ જાણ્યા વગર શિક્ષણ આપવું નિષ્ફળ જાય છે એ પણ યાદ રાખવાનું છે હાલના સમયમાં માનસશાસ્ત્ર શિક્ષણ-શાસ્ત્રનું અંગ ગણાય છે તે યુક્ત છે પરંતુ માનસશાસ્ત્રનું કેવળ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન જાસ નથી. શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મેળવી તેને અનુભવમાં મૂકવાની જરૂર છે. આને માટે શિષ્યવર્ગની દરેક વ્યક્તિના મનનો અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે અને એ કામ જેમ વર્ગ નાનો તેમ ઉત્તમ રીતે થઈ શકે છે. એ જ્ઞાનને અભાવેજ ધણા જ્ઞાની શિક્ષકો પોતાના કામમાં નિષ્ફળ ગયા છે. ‘શિક્ષક અને શિષ્ય’ વિષેના એક પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે ધણા વિદ્વાન્ શિક્ષકો પોતાનું કામ બરોબર કરી શક્યા નથી તેનું કારણ કે તેઓ શું શિષ્યવર્ગ એ સારી પેઠે જાણતા હતા, પરંતુ જેમને શિષ્યવર્ગ તેમની શક્તિનું તેમને અજ્ઞાન હતું. જ્યાંસુધી શિષ્યની શક્તિનું શિક્ષકને જ્ઞાન નથી, જ્યાંસુધી શિષ્યની સ્થિતિમાંજ પોતે હોય એમ તે સમજી શકતો નથી અને જ્યાંસુધી શિષ્યને શું સમજવું અર્થ પડશે અને તે કેવા સ્વરૂપમાં તેના મોં આગળ મૂકવાથી તે તેમને સુગમ પડશે તેનું તેને જ્ઞાન નથી હાસુધી તે ગમે તેવો જ્ઞાની હોય તોપણ તે ઉત્તમ શિક્ષક થઈ શકશેજ નહિ તેનું જ્ઞાન તેને ગદ્દ કરવાને બદલે હાનિકારક થઈ પડે છે. પ્રૌદ્ગસર પેઢીન કહે છે કે ‘અમુક વિષયમાં પારંગત થયેલા શિક્ષક પોતાના જ્ઞાનની પરિપૂર્ણતા અને પ્રૌદ્ગતાને લીધેજ તે વિષયનું જ્ઞાન ખીજાને આપવામાં અસમર્થ થાય. તેનું મન હમેશ જ્ઞાનના સિખર ઉપર રહે છે તેથી તેની તળેટી પર પરિશ્રમ કરનારાં બાળકોની સામે તેની સમભાવના થતી નથી. પોતાના ઉચ્ચ પ્રદેશથી નીચે જતારી તેમના પરિશ્રમ અને અન્તરાયોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી તે નિવારણ કરવા મથન કરવું તેને ધણું વિકટ થઈ પડે છે. પરિણામ એ થાય છે કે વિદ્વાન્ છતાં પણ એવો શિક્ષક બાળસ્વભાવના અજ્ઞાનને લીધે પોતાના કાર્યમાં નિષ્ફળ થાય છે.’

યુક્ત છે. તે માત્ર પોતાનો કાળક્ષેપ કરે છે, તનદુરસ્તી બગાડે છે તે કે-
શનું નિકન્દન કરે છે. આવી સ્થિતિમાંથી છૂટવું તેમજ છોકરાંને મુક્ત
કરવાં એ તેનો ધર્મ છે. આ બાબત વિષે થોડીક સાદી સૂચના નીચે લ-
ખી છે. તેપર લક્ષ આપવાથી લાભ થશે:—

૧ તમારા નિયમો પ્રથમ તમે પાળો એટલે શિષ્યવર્ગ પણ તે પાળશે.

૨ નિયમો યોગ્ય કાઢો. દૃષ્ટાન્ત વિશેષ દર્શાવો.

૩ જે નિયમ પળાવી ન શકાય એવો કદી પણ કાઢવો નહિ.

૪ બધા હુકમ સ્પષ્ટ બાબતમાં કરવા.

૫ હુકમો એક પછી એક બહુ ઝડપથી કદી કરવા નહિ.

૬ હુકમો ને નિયમો તરત માન્ય થાય તે માટે સાવધ રહો. એ
કદી ભૂલવું નહિ.

વળી આપણા શિષ્ય આપણા પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે એવી રીતે
આપણે તેને કેળવવા જોઈએ. ખુશામતની ટેવને અતિશય વખોડી કાઢો,
પરંતુ તમે તેમનું હિત જાળવો છો અને તેમનું અકલ્યાણ તમારે હાથે
થવાનું નથી એવો તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કરો.

સત્ય પર પ્રેમ અને અસત્ય પર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન કરો. અસત્ય બો-
લનાર છોકરાંને સખત શિક્ષા કરતાં લગાર પણ અચકાશો નહિ. ઘણા
શિક્ષકો આ બાબતમાં ભૂલ કરે છે અને બાળકોને અસત્ય બોલવાના ધ-
ણા પ્રસંગ આપે છે. બાળપણમાં સત્ય બોલાવવા તરફ શિક્ષકો જોઈએ
તેટલું ધ્યાન નથી આપતા તેથી કેટલાં બધાં અસત્ય પરિણામ નીપજે
છે! અપ્રામાણિકપણું જૂઠ્ઠા દસ્તાવેજ કરવા, જૂઠ્ઠી સાક્ષી પૂરવી, પૈસા
ઉચ્ચાપત કરવા અને એવા ઘણા ઘેર અપરાધો બાળપણની અસત્ય બો-
લવાની ટેવનાં પરિણામરૂપ છે. જે તેમને તેમના માબાપોએ તેમજ શિ-
ક્ષકે અસત્ય બોલતાં વાર્યા હોત તો આવાં પરિણામ કદી ન આવત. પરંતુ
બાળપણમાં દુષ્ટ ટેવને માબાપ કે શિક્ષક અટકાવતાં નથી, તેથી કાલક્રમે
તે અતિપ્રચલિત થાય છે અને આરંભમાં બાળકમાં તેને દૂર કરવાનું સામ-
ર્થ્ય હોય છે, પરંતુ ધીમે ધીમે તેનું જોર વધી તે એટલી બધી પ્રચલિત
થાય છે કે તે તેનો ગુલામ બને છે. પછી ઇચ્છે તોપણ તે દુષ્ટ ટેવ
દૂર કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી અને પરિણામ પણાંજ અવારંબે અને

હાનિકારક થાય છે. આ હુપરથી સમજાશે કે બાળકોને નીતિમાન કરવાં એ પ્રથમ માળાપની અને શાળામાં દાખલ થવા પછી તેટલીજ શિક્ષકની ધરજ છે, અને એ ધરજ અદા નહિ કરે તો તેઓ ઈશ્વરની નજરમાં ધોર અપરાધી બને છે અને એ મહાપાતકગર્ભી તેમની સુક્તિ થવી અશક્ય છે. આશા છે કે માળાપ અને શિક્ષકો પોતાની પવિત્ર ધરજ સમગ્ર બાળકની બુદ્ધિ કેળવવા કરતાં પણ હૃદય કેળવવા તરફ વિશેષ સક્ષ આપશે અને કદી પણ તેમને અનીતિને માર્ગે જવા દેશે નહિ. તેમજ સસ માગમાંથી સવમાન પણ પ્રચલિત થવા દેશે નહિ. તથાસ્તુ.

વરરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશ.

(સાંધણુ ૫૪ ૩૩૭ થી.)

ત્રેસ્તિઃ ॥ ૫૫ ॥

ત્રિશબ્દસ્ય 'સુપિ પરતઃ તિ'ત્યાદેશો ભવતિ' ॥

તોહિં । તોસુ ॥ ત્રિભિઃ । ત્રિપુ ॥

ત્રિ શબ્દને સુપ્ (વિભક્તિ પ્રલયો) પર છતાં તિ એવો આદેશ થાય છે.

તોહિં=ત્રિભિઃ ત્રણ વડે (તુ ૧૦ ૫૦).

તોસુ=ત્રિપુ ત્રણમાં (સં ૧૦ ૫૦).

સુભિસ્સુપ્સુ દોર્થઃ ॥ ૫૬ ॥ ૧૮ આ સ્ત્ર પ્રમાણે ભિસ્ (તુ ૧૦ ૫૦), ને સુપ્ (સં ૧૦ ૫૦) પ્રલયો પર છતાં તિ નો ફ દોર્થ થાય છે.

તિણિ જશ્શસ્મ્યામ્ ॥ ૫૬ ॥

ત્રિશબ્દસ્ય જશ્શસ્મ્યાં સહ તિણિ 'ત્યાદેશો ભવતિ' ॥

તિણિ આગદા ॥ તિણિ પેક્ષ ॥ ત્રય આગતાઃ । ત્રોન્ પેક્ષસ્વ ॥

૧. સુપિ પરતઃ એટલું જ માં નથી. ૨. ભવતિ પછી સુપિ પરે છે. જ.

ત્રિ શબ્દનો જસ્ (પ્ર૦ ૫૦ ૧૦) ને શસ્ (દ્વિ૦ ૫૦ ૧૦) પ્ર-
સયો સાથે તિણિ એવા આદેશ થાય છે. *

તિણિ આગદા=ત્રય આગતાઃ ત્રણ આગ્યા

આહિં તિણિ પ્ર૦ ૫૦ ૧૦ છે.

તિણિ પેક્ષ=ત્રીન્ પ્રેક્ષસ્વ ત્રણને બે

આહિં તિણિ દ્વિ૦ ૫૦ ૧૦ છે.

દ્વેદુવે દોણિ વા ॥ ૫૭ ॥

દ્વિશબ્દસ્ય જશ્શસ્મ્યાં સહ દુવે દોણિ इत्येताવાदेशौ भवतः ॥

દુવે કુળંતિ । દોણિ કુળંતિ ॥ પક્ષે દો કુળન્તિ ॥ દ્વૌ કુરુતઃ ॥

દુવે પેક્ષ । દોણિ પેક્ષ ॥ પક્ષે દો પેક્ષ ॥ દ્વૌ પ્રેક્ષસ્વ ॥

દ્વિ શબ્દના જસ્ (પ્ર૦ ૫૦ ૧૦) ને શસ્ (દ્વિ૦ ૫૦ ૧૦) સાથે

દુવે ન દોણિ એવા આદેશો થાય છે

દુવે કુળંતિ ૩ દોણિ કુળંતિ=દ્વૌ કુરુતઃ બે કરે છે પક્ષે ૫૪ ૫૦

પ્રમાણે દો પક્ષ થાય છે દો કુળંતિ બે કરે છે

દુવે પેક્ષ, દોણિ પેક્ષ, દો પેક્ષ=દ્વૌ પ્રેક્ષસ્વ બેને બે

ચતુરશ્ચત્તારો ચત્તારિ ॥ ૫૮ ॥

ચતુર્શબ્દસ્ય જશ્શસ્મ્યાં સહ ચત્તારો ચતારિ इत्येताવાदेशौ भवतः ॥

ચત્તારો ચત્તારિ પુરિસા કુળંતિ ॥ ચત્તારો ચત્તારિ પુરિસે

ક્ષ્વ ॥

ચતુર્ શબ્દના જસ્ (પ્ર૦ ૫૦ ૧૦) ને શસ્ (દ્વિ૦ ૫૦ ૧૦)

પ્રસયો સાથે ચત્તારો ને ચત્તારિ એવા આદેશો થાય છે

ચત્તારો ચત્તારિ પુરિસા કુળંતિ=ચાર પુરુષો કરે છે.

ચત્તારો ચત્તારિ પુરિસે પેક્કલ=ચાર પુરુષોને એ.

एषामामो ण्हं ॥ ५९ ॥

एषां द्वित्रिचतुःशब्दानामामः स्थाने ण्हं इत्ययमादेशो भवति ॥

दोण्हं धणं । तिण्हं धणं । चतुण्हं धणं ॥

દ્વિ, ત્રિ અને ચતુર શબ્દોને આમ્(૫૦ ૫૦ ૫૦) ને સ્થાને ણ्हં એવો આદેશ થાય છે.

दोण्हं धणं=એનું ધન; तिण्हं धणं=ત્રણનું ધન;

चतुण्हं धणं=ચારનું ધન.

शेषो ऽदन्तवत् ॥ ६० ॥

शेषः सुविवधिरदन्तवद्भवति । अकारान्ताद्भिसो हिं इत्ययमादेश उक्त इकारोकारान्तादापि भवति ॥ अग्गीहिं । वाऊहिं ॥ एवं मालांहिं । णईहिं । वहूहिं ॥ अग्निस्स । वाउस्स ॥ अग्गीदो । वाऊदो । अग्गीदु । वाऊदु ॥ एवं दोहिं तीहिं चऊहिं ॥

શેષ સુવિવધિ (શાકાના વિભક્તિ પ્રલયો પર છતાં વિધિ) અકારાન્તમાં થાય છે તેમ થાય છે.

अकारान्तथी भिस्(५० ५० ५०) नो हिं ऐ आदेश कबो छे (जुओ भिसो हिं ५ । ५) ते इकारान्त ने उकारान्तथी पयु थाय छे. ऐ रीते अग्गीहिं वाऊहिं ३पो थाय छे. ऐअ प्रभावे मालाहिं, णईहिं, वहूहिं ३पो पयु थाय छे.

अकारान्तथी ङस्(५० ५० ५०) नो स्तो ऐ आदेश कबो छे (जुओ स्तो ङस्: ५ । ८) ते पयु इकारान्त ने उकारान्तने थाय छे. अग्निस्स, वाउस्स ३पो ऐ रीते थाय छे.

ऐअ રીતે અગ્ગીદો, અગ્ગીદુ, વાઝદો, વાઝદુ ૩પો ૫ । ૬ ૫૦ પ્રમાણે થાય છે. ઙસ્ ને સ્થાને આ પતો નથી (૬૧ જુઓ.)

એ રીતે દોહિં તીહિં ચઝહિં રૂપે થાય છે.

ન ઢિઙ્ઙસ્યોરેદાતૌ ॥ ૬૧ ॥

ઇકારોકારાન્તાનાં ઢિઙ્ઙસ્યોરદન્તવદ્ એકારાકારૌ ન ભવતઃ ॥

અગ્નિમ્મિ । વાઝન્નિ ॥ અગ્ગીદો । વાઝ્ઙદો ॥ અગ્ગીદુ । વા-

ઝ્ઙદુ । અગ્ગીહિ । વાઝ્ઙહિ ॥

ઇકારાન્ત ને ઉકારાન્તને ઢિ (સં એં વં) ને ઢસિ (પં એં વં) પર છતાં અકારાન્તને થાય છે તેમ એકાર ને આકાર થતા નથી.

૬ । ૬ પ્રમાણે ઢન્ ને સ્થાને અકારાન્તમાં આ થાય છે તેમ ઇકારાન્ત ને ઉકારાન્તમાં થતો નથી.

૬ । ૯ (હેરેમ્મી) પ્રમાણે ઢિને સ્થાને અકારાન્તમાં એ આદેશ થાય છે તે ઇકારાન્ત કે ઉકારાન્તમાં થતો નથી.

અગ્નિમ્મિ (અગ્નિમાં), વાઝન્નિ (વાયુમાં); અગ્ગીદો કે અગ્ગીદુ કે અગ્ગીહિ (અગ્નિથી), વાઝ્ઙદો કે વાઝ્ઙદુ કે વાઝ્ઙહિ (વાયુથી).

એ બ્યસિ ॥ ૬૨ ॥

નેત્યનુવર્ત્તતે । બ્યસિ પરત્વ ઇકારોકારાન્તયોરદન્તવદેત્વં ન ભવતિ ॥

ન એની પૂર્વ સૂત્રમાંથી અનુવર્ત્તિ કરવાની છે. બ્યસ્ (પં એં વં) પર છતાં ઇકારાન્ત ને ઉકારાન્તને અકારાન્તની પેઠે એકાર થતો નથી.

૬ । ૧૨ 'એચ સુપ્યઢિઙ્ઙસોઃ' એ સૂત્ર પ્રમાણે ઢિ (સં એં વં) ને ઢન્ (પં એં વં) સિવાય સુપ્ (વિભક્તિ પ્રત્યયો) પર છતાં અકારાન્તના અકારને એકાર થાય છે. ચકારથી દીર્ઘ પણ થાય છે, આથી વચ્છના પં એં વં નાં રૂપે 'બ્યસો હિંતો સુંતો' ૬ । ૭ પ્રમાણે બ્યસ્ના હિંતો ને સુંતો આદેશ થઈ વચ્છેહિંતો, વચ્છેસુંતો, વચ્છાહિંતો, વચ્છાસુંતો (સૂત્રમાં ૬ । ૧૨ માં ચકાર છે તેથી દીર્ઘ થઈ) થાય છે. ઇકારાન્ત ને ઉકારાન્તમાં એ એકાર થતો નથી; તેથી

અગોહિતો કે અગોમુંતો (તૂં બીં વીં) ને વાઝહિતો કે વાઝ-
મુંતો રૂપે થાય છે.

દ્વિવચનસ્ય વહુવચનમ્ ॥ ૬૩ ॥

સર્વોપાં વિભક્તીનાં સુપાં તિઙાં ચ દ્વિવચનસ્ય વહુવચનં પ્રયો-
ક્તવ્યમ્ ॥

વૃક્ષૌ । વચ્છા ॥ વૃક્ષાભ્યામ્ । વચ્છેહિં । વચ્છાહિતો ॥ વૃક્ષયોઃ ।
વચ્છાણ । વચ્છેસુ ॥

‘તિઙો યથા ॥ તિષ્ઠતઃ । ચિટ્ઠંતિ ॥ સર્વં વિભક્તિના સુપ્ (વિભ-
ક્તિપ્રસયો) ને તિઙ્ (કાળવાચક પુરુષપ્રસયો) ના દ્વિવચનને સ્થાને
બહુવચન પ્રયોજવું,

વૃક્ષૌ પ્રત્યે ને દ્વિં તુ દ્વિં વીં ને સ્થાને વચ્છાનુપ્રત્યે ને દ્વિં બીં
વૃક્ષાભ્યામ્ તૂં ને પીં બીં વીં (ચં પ્રાકૃતમા જયી જુઓ સ્ત્ર
૬૪) ને સ્થાને વચ્છેહિં (તૂં બીં વીં) ને વચ્છાહિતો, વચ્છામુંતો,
વચ્છેહિતો, વચ્છેમુંતો (પીં બીં વીં), વૃક્ષયોઃ (પીં ને સંં દ્વિં
વીં) ને સ્થાને વચ્છાણ કે વચ્છાણં (પીં બીં વીં) ને વચ્છેસુ (સં-
બીં વીં) થાય છે

તિઙ્ના (કાલવાચક પુરુષપ્રસયોના) દ્વાબધા તિષ્ઠતઃ (તે બે જાગા રહે છે)
ને બદલે ચિટ્ઠંતિ (બહુવચન) વપરાય છે

ચતુર્થ્યાઃ પઠી ॥ ૬૪ ॥

ચતુર્થીવિભક્તેઃ સ્થાને પઠીવિભક્તિર્ભવતિ ॥

૧. એવમુદાહાર્યમ્ । યથાસંભવં અંતિ હત્યોમો પુતે વહુવ-
ચનસ્ય સ્યુઃ । એવં દ્વિવચનસ્ય ત એવ સ્યુઃ । ભવંતિ । હોંતિ । જુવં-
તિ इत्यादयः ८.

‘વમ્હણસ્સ દેહિ । વમ્હણાણ દેહિ ॥ બ્રાહ્મણાય દેહિ । બ્રાહ્મણે-
ભ્યો દેહિ ॥

અર્થાં વિભક્તિને રથાને પછી વિભક્તિ થાય છે.

બ્રાહ્મણાય (અં) દેહિ ને અદ્દલે વમ્હણસ્સ (પં) દેહિ (બ્રાહ્મણને
આપ); ને બ્રાહ્મણેભ્યો (અં) દેહિ ને અદ્દલે વમ્હણાણ (પં) દેહિ (બ્રા-
હ્મણોને આપ) થાય છે

દ્વિ

ત્રિ

ચતુર્

૩૦ દુવે, દોણિ, દો

તિણિ

ચત્તારો

૬૦ દુવે, દોણિ, દો

તિણિ

ચત્તારિ

૮૦ દોહિં

તોહિં

ચઝહિં

૫૦ દોહિંતો, દોસુંતો

તોહિંતો, તોસુંતો

ચઝહિંતો

૫૦ દોણ્હં

તિણ્હં

ચતુણ્હં

૫૦ દોસુ

તોસુ

ચતૂસુ

૧૧

इति वररुचिकृतं प्राकृतप्रकाशे सर्वनामपरिच्छेदः पष्ठः ॥

વરરુચિકૃત પ્રાકૃતપ્રકાશમાં સર્વનામનો છઠ્ઠો પરિચ્છેદ સમાપ્ત ॥ ૬ ॥

નવી વાચનમાળાના કેટલાક ખુલાસા

(સાધણ પૃષ્ઠ ૩૫૧ થી)

૧૬ ‘ એન ઘેન દીવાઘેન ’ ‘ ગુલ ગુલ આગળી ’ ‘ દાઈનો ઘોડો ’ વ-

ગેરે પ્રાન્તપરત્વે જુદે જુદે નામે જોળખાતો એક જ રમત છે.

રમવાની રીત—એક છોકરી એક પગથાઆ ઉપર બેસે; જોને માથે દાવ હોય તે તેના જોળામાં માથુ મૂકી આખો બંધ કરી પીઠ ખુલ્લી મૂકી બેઠી રહે. રમનારી છોકરીઓમાંથી એક તેની પીઠ પર આગળી મૂકે કે ફેરવે એ આગળી કોણે મૂકી તે જુદા જુદા શબ્દોથી આખો મીચી ઘોડીની મીંચક બેઠી રહેલી છોકરીને પૂછવામાં આવે છે જો તે સ્પર્શથી જોળખી નામ ખરું કહે તો તે-

તો દાવ છૂટી જાય અને જેનું નામ ખરૂં પડ્યું હોય તેને માથે દાવ આવે એટલે તેને બધા આખોથી ઘેરો ઘડવું પડે. કદાચ જ્યાં આંગણી મૂકી રહેલા સુધી કહેલાં તમામ નામો ખોટાં પડે તો છોકરાને નાસી જનારું કહી તે છોકરીને (ઘોડાને) છોડી મૂકે, તે જીનને અડકવા જાય જેને અડકે તેને માથે દાવ આવે. તે તેને અડકે તે પહેલ રમનારી છોકરી મુખ્ય બેઠેલી છોકરીને અડકી ગઈ હોય તો પછી તેનાથી તેને અડકાય નહિ તેના અડકના પહેલા બધી છોકરીઓ મુખ્ય છોકરીને અડકી જાય તો તેનેજ ફરી દાવ આપવો પડે. આ રમત સ્પર્શન્દ્રિય, કલ્પનાશક્તિ વગેરે ધણીબરી શક્તિઓ ખિલવે છે. છોકરાઓ અને છોકરીઓ બંને તે રમે છે.

૧૭ છેયાં—છોકરા સ્ત્રીઓ એ શબ્દ ઘણો વાપરે છે

૧૮ ‘હું—રમતો હતો’—સિંહના બચ્ચા માથે રમતો હતો એટલા ઉપરથીજ તેના રાગના ગુણની પરીક્ષા થાય છે તે સિંહથી બીજો નથી અને તેની પાછળ પણ ચપળતાથી દોડી શકે છે.

ખાવો—એક જાતનો સાગી માણસ ગળના કુચરને યોગ્ય પાત્ર ધારીનેજ તેને તેણે તે મણિ બેટ કર્યો સારા માણસજ યોગ્ય ચીજનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી શકે.

‘જટા’નો—અર્થ પ્રસક્ષ દેખાડી સમજાવો,

જાવાના—નિરૂપથી પણ તે છોકરો બીજો નથી, એ તેનું નિરૂપણ પણ ધ્યાનમાં રાખનારું છે.

‘જેને અડે’=‘જે હવકામા હવકા ધાતુને’.

૧૯ ‘કતું’ ‘મતું’ એ છોકરાઓનાં નામો છે.

‘અપંગ’—ગમે તે અવયવથી રહિત હોય તે ‘અપંગ’ કહેવાય છે, (અપ=રૂર, જનુ રહેલું+અંગ=અવયવ) શુદ્ધ શબ્દ અપાંગ’.

૨૦ ઉજાસને કામ—અજવાળા ગાટે. હુવા—આસ લેવા માટે.

આ પદ ‘ધન્યાશ્રી’ અથવા બીજા કોઈ પણ સંગ્રહમાં ગવાશે.

અન્ન—બંને વરસાદનો સમય સમજાવેલો.

દીઓ છે=આપે છે. કાઠિઆવાડમા આ રૂપ છૂંટથી વપરાય છે.

પદાર્થવિજ્ઞાનપ્રવેશિકા.

(ભાઈલાલ હરિલાલ પટેલ-વસાઈ-તારકથી ગણેલું.)

હાલની ચાલતી વાચનમાળાના પુસ્તકોમાં સૃષ્ટિજ્ઞાનના પાઠો હપા-
યલા છે. તે વાંચી શિક્ષકો બાળકોને સ્પષ્ટ જ્ઞાન આપી શકે નહિ, એ
ખુબ્બું છે. શિક્ષકોએ વિષયની પુરતી ગાંઠિતી કે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય તો
બાળકોની શંકાઓ દૂર કરી શકે, નહિ તો શંકાનું નિવારણ કરતાં ગુંચ-
વાશે. તેમ થવાનું પ્રધાન કારણ વિષયસંગ્રંધે પોતાનું અજ્ઞાનપણું છે.
તે ઈર્ષક અંશે દૂર થાય તેવા હેતુથી આ લખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.
મારે શિક્ષક બંધુઓને વિનંતિ છે કે ખાસ કરી વાંચવા ધ્યાનમાં રાખશે.

શરૂઆતમાં વિદ્યા અગર શાસ્ત્ર એટલે 'એક જાતનું જ્ઞાન' એમજ સમ-
જવામાં આવતું હતું. પરંતુ પછીથી ઘણો વખત થયાં એ શબ્દનો અર્થ વધારે
વિસ્તારવાળો થયો છે, અને હાલમાં શાસ્ત્ર અગર વિદ્યા એટલે 'ચોક્કસ
જ્ઞાનનો પ્રબંધ' એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. ચીજો અને જનાવો સંબં-
ધનું આપણને ધણું જ્ઞાન હોય છે, પરંતુ તે શાસ્ત્રીય કહી શકાય તેવું હો-
તું નથી. ઉદાહરણ—વિદ્યાર્થીના તુરતજ જાણવામાં આવે છે કે રમવાનો
ડો ને ફૂટ પાંચ ફૂટ ઊંચાઈથી આવે છે, તેના કરતાં ને આઠ અથ-
વા દસ ફૂટ ઊંચાઈથી આવે છે, તેનામાં વિશેષ વેગ હોય છે અને તે વધારે
તેરથી વાગે છે. આ જ્ઞાન એટલું બધું સામાન્ય અને ઉપલબ્ધ છે કે તેને
શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કહી શકાતું નથી. જ્યારે ઘણી અજગાયશ અને સંભાળ
બરેલા માપેથી તેના શીખવામાં આવે છે કે વીસ ફૂટ ઊંચાઈથી પડે-
લા દડાનો વેગ પાંચ ફૂટ ઊંચાઈથી પડેલા દડાના વેગ કરતાં બમણો
હોય છે, સારેજ હવે તેનું જ્ઞાન વધારે શાસ્ત્રીય છે એમ ગણાય છે.

પ્રકૃતિ અથવા સૃષ્ટિશાસ્ત્રનો અર્થ કુદરતનું જ્ઞાન થાય છે. અને
તેમાં આપણી આસપાસ આવેલા દૃશ્ય જગતના જનાવો અને ચીજો સં-
બંધી જાણવામાં આવેલા ચોક્કસ જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. આ જ્ઞાન
આપણો મનની અંદર આપણી પાંચ ઈન્દ્રિયો—પાંચ જાનેન્દ્રિયો (શ્રોત્ર, ચક્ષુ,
ગંધ, શ્રી, ત્વચા), અને છઠું મન, એ મારફતે પ્રથમ દાખલ થાય છે.
આ જ્ઞાનના કારણેનું શોધન કરવાથી આપણા જીવામાં એવું આવે છે, કે

જનાવે. આ દુનિયામાં અકસ્માત્ અથવા આપોઆપ જનતા નથી. પરંતુ અમુક ખીનાઓ એકત્ર થવાથી અમુક ચોક્કસ પરિણામ આવે છે.

કોઈ પણ જનાવનું કારણ તે તે જનાવને લગતા અગત્યના પ્રવર્તકોનો એકત્ર સમૂહ છે. સધળા કુદરતના જ્ઞાનથી એવો અનુભવ થયો છે કે એક સરખા કારણથી એક સરખું પરિણામ આવે છે, અથવા તો એ વાત ‘સૃષ્ટિસમાનતાનો નિયમ’ એ નામથી ઓળખાય છે. જ્યારે એમ કહેવામાં આવે છે કે કોઈ જનાવ આપોઆપ અગર અકસ્માત્ જન્યો છે, ત્યારે તેનો અર્થ એટલોજ થાય છે, કે તે જનાવનાં મધ્યમાં પ્રવર્તક કારણ શાં છે તે આપણા જ્ઞાણવામાં નથી. ખરી રીતે તો અકસ્માત્ અગર આપોઆપ એવું કંઈ હોજ નહિ.

નિરીક્ષણ અને પ્રયોગ એ બેની મદદથી કયાં પ્રવર્તકો અમુક જનાવને માટે ઉપયોગી છે, અને કયાં નથી તે આપણે જોખી કાઢીએ છીએ, માધારણ નિરીક્ષણ કરતાં શાસ્ત્રીય નિરીક્ષણ વધારે ચોક્કસ છે. ચૂક ન થવા વાસ્તે દરેક પ્રકારની સાવચેતીથી અને જની શકે તેમ હોય ત્યારે ચોક્કસ માપની મદદથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે. જનાવના એક અગર વધારે પ્રવર્તકોને જલ્દીને તેથી પરિણામમાં કંઈ ફેર થાય છે કે નહિ તે જોવા માટેની અજમાયશને પ્રયોગ કહે છે.

‘સૃષ્ટિસમાનતા’ એટલે ‘પ્રવર્તકોનો એક સરખો સમૂહ એક સરખો જનાવ હમેશાં ઉત્પન્ન કરે છે તે’ અથવા ‘એક સરખા કારણમાંથી એક સરખું કાર્ય ઉદ્ભવે છે તે.’ દાખલા તરીકે—તેર ફૂટ લાંબી દોરીને છેડે એક રીસાનો લખોટો બાંધી તેને સૂત્રતો મૂકો, તો તમને માલમ પડશે કે પાંચ મિનિટમાં તે દોડસો આંદોલન કરે છે. ખાતરી થવા વાસ્તે ફરી ફરીને કરી જુઓ. નાનાં તેમજ મોટાં આંદોલન આપી જુઓ; અને તમેને માલમ પડશે કે બધી વખત પાંચ મિનિટમાં દોડસો આંદોલનજ થાય છે. એજ દોરીને છેડે જીંજળ પદાર્થોના કદના અને વજનના લખોટાઓ બાંધી અજમાયશ કરી જુઓ, તો તમેને માલમ પડશે કે બધી વખત પાંચ મિનિટમાં દોડસો આંદોલન થાય છે. આ ઉપરથી તમે શીખી શકો છો કે લખોટાને આંદોલનનો વિસ્તાર પદાર્થ, કદ કે વજન એમાંનું કંઈ પણ પાંચ મિનિટના દોડસો આંદોલન માટે અગત્યનો

પ્રવર્તક નથી. હવે એક દશ ફૂટની દોરી લંબીને અજગાયશ કરી જુઓ તો તમને જણાશે કે તે પાંચ મિનિટમાં દોઢસો વખત કરતાં વધારે વાર આવજા કરે છે. વળી ચૈદ ફૂટની લંબાઈની દોરી લઈ જુઓ તો તે વખતે તમને માલમ પડશે, કે તે દોરી પાંચ મિનિટમાં દોઢસો કરતાં ઓછો વખત આવજા કરે છે. આ ઉપરથી દોરીની લંબાઈ એ દરેક આંદોલનના વેગનો અગત્યનો પ્રવર્તક છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

કોઈ પણ બનાવના અવશ્યતાં કે અગત્યનાં પ્રવર્તકો બિનઅવશ્યનાથી જુદા પાડવાં એ કામ કોઈ પણ રીતે સહેલું નથી. સમજાના જાદુના હુન્નરોનો આધાર બિનઅવશ્યતાં કારણોનો અવશ્યતાં તરીકે સહેલાઈથી લુલાવો ખવરાવવો તેના ઉપર છે. જાદુગરના ખેલના કેટલાંક અગત્યનાં પ્રવર્તકોને ચાલાકીથી જોનારાઓથી સંતાડે છે; અગર તો જીનઅગત્યનાં અને નજીવાં કારણો ઉપર જોનારાનું ધ્યાન ખેંચે છે, કે જેથી અગત્યનાં કારણો ધ્યાન બહાર જતાં રહે છે. જ્યારે જોએલા છેલા પરિણામ અને આગલા કારણ વચ્ચે કંઈ પણ સમ્બન્ધ એસાડી શકાતો નથી, એટલે જોનારાઓને અચંબો ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે વિધાના પ્રયોગો અને જાદુગરની લુચ્ચાઈ એને કંઈ સંબંધ નથી.

એકસ પ્રવર્તકોમાંથી એક બનાવ કેવા નિયમિત ક્રમમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે વર્ણવવું એને 'સૃષ્ટિનો કાયદો' એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ કાયદો એ કારણ નથી, પરંતુ કાર્ય અને કારણ વચ્ચેના સ્થાપિત સંબંધનો હેવાલ છે. દાખલા તરીકે-દોરાને છેડે બાંધેલા નાના લખોટાના આંદોલનને લાગતા વખતનો દોરાની લંબાઈ સાથેનો સંબંધ ખતાવનાર નિયમ એવો છે કે જ્યારે લંબાઈ ચાર, નવ, સોળ વગેરે ગણી વધારવામાં આવે છે ત્યારે આંદોલનનો વખત બે, ત્રણ, ચાર વગેરે, ગણો વધે છે. હવે આ નિયમ એ આંદોલનને વાસ્તે લાગતા વખતનું કંઈ કારણ નથી. ગુરુતાકર્ષણ અથવા પૃથ્વી અને તે જીજી સ્ત્રીને વચ્ચેનું આકર્ષણ એ આનું કારણ છે.

એક અગર વધારે ઇંદ્રિયો મારફત જે બિના સંબંધી આપણને કંઈ પણ જ્ઞાન થાય છે તે મૂર્ત પદાર્થ કહેવાય છે. ઉદાહરણ—ધંટનો અવાજ, શાપક ધૂનમાં પાણીનું ચઢવું, ગડગડાટનો અવાજ, વિજળીનો અમ-

કારો, શુભાળના ફૂલનો ગંધ, એ મર્થે મૂર્ત છે. આમાંનું કોઈ પણ સમજાવતું હોય ત્યારે કુદરતના કોઈ એક નિયમ સાધનો તેનો સંબંધ બતાવાય છે, કે જે નિયમનો એ મૂર્ત તો એક દાખલો છે. દાખલા તરીકે—સાધારણ શોષક વનમાં પાણીનું ચઢતું, કુદરત અવકાશને ધિક્કારે છે એ કલ્પિત નિયમને આધારે છે, એમ ગણાતું હતું, હવે આપણે જાણીએ છીએ કે એવો કોઈ નિયમ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી અને ઉપલો મૂર્ત વાતાવરણુરે વજન છે એ નિયમ ઉપર આધાર રાખનાર તરીકે સમજાવી શકાય છે.

પદ્યર્થ અને ગતિ આ બંને દરેક દસ્યમાનના મુખ્ય અવયવો અગર તરવો છે. પાગતો ધંટ, અગર આદેસન પાગતા દડાની ગતિ પારખવી એ હમેશા એક સરખું હોતું નથી, તેથી કુદરતના જુદા જુદા મૂર્ત પદ્યર્થોનો અને તેમના નિયમોનો અભ્યાસ કરતા પહેલાં પદ્યર્થના અગત્યના ધર્મો, અને ગતિના નિયમો આપણે જાણવા જોઈએ, ગાટે આપણે હાથ તેનો વિચાર કરીએ.

પદ્યર્થના સામાન્ય ધર્મો—પદ્યર્થનાં જુદાં જુદાં લક્ષણો છે. પદ્યર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રના કાગને ગાટે તેનું લક્ષણ એવું છે કે—‘જે કોઈ ખરેખર જગ્યા રોકે છે, અને ગતિ અગર બળ વહન કરનાર સાધન છે.’ હાથો કઈ જગ્યા રોકતો જણાય છે, પરંતુ ખરેખર રીતે નહિ, કારણ કે તે જગ્યામાં આપણો હાથ તે છાયાને ખસેડ્યા સિવાય દાખલ કરી શકીએ છીએ. આ ઉપરથી જણાય છે કે હાથો પદ્યર્થ નથી. પદ્યર્થોનો નિર્જીવ બાગ એ ‘મીન’ કહેવાય છે. દાખલા તરીકે—પથર, એક શેર ભોદું, પાણીનું ટીપું વગેરે. કોઈ એક અમુક જાતનો પદ્યર્થ તેને દ્રવ્ય કહે છે. દાખલો—રૂપું, પારો, ભોદું અને લાકડું વગેરે.

કેટલાએક ધર્મો બધી મીનો અને વસ્તુઓને સામાન્ય હોય છે. આને પદ્યર્થના સામાન્ય ધર્મ કહે છે. તેવા પાંચ અંગે આપ્યા છે. (૧) પરિગેયતા, (૨) ગુરુતાકર્ષણ, (૩) અપિનાય, (૪) વિભાજ્યતા, (૫) અને જડતા.

(૧) પરિગેયતાને નિર્બંધતા પણ કહે છે. અને તેનો અર્થ એ છે કે—કોઈ પદ્યર્થ જગ્યા રોકે છે ત્યારે તે જગ્યા બીજાની રોકી શકાતી ન-

થી. ખૂચ, પાણી અથવા હવા જેવી વસ્તુઓ લૌકિક ભાષામાં સંદેશાધી ખસેડી શકાય એવાં કહેવાય છે પરંતુ શાસ્ત્રીય ચોક્કસ ભાષા પ્રમાણે નિર્બંધ છે. જો આપણે ખૂચમાં ટાંકણી ધોતીએ અથવા પાણી કે હવામાં લાકડી દાખલ કરીએ તો તે વખતે ખૂચ, પાણી અગર હવાના દ્રવ્યોને બાળુએ ખસેડીએ છીએ. નીચેના પ્રયોગો બતાવે છે કે હવા પણ નિર્બંધ છે.

પ્રયોગ—એક નાની શીશીને તેનું મ્હોં બંધુ રાખીને પાણીમાં ધૂરી રાખો, જ્યાંસુધી તેમાંની હવા નીકળી જઈ શકે એવી રીતે વાંકી ધરવામાં નહિ આવે, સાંસુધી તે પાણીથી ભરાશે નહિ, જો તેનું મ્હોં ધણું ઝીણું હશે તો તે મ્હોંને ઉપલી તરફ રાખીને પણ પાણીથી ભરવાને મુશ્કેલી પડશે. તેમજ જો કોઈ કાચની ગળણી શીશીના ગળામાં બધે બેસતી હશે તો તેમાં રેડેલું પાણી પણ ઊતરશે નહિ.

પ્રયોગ—કાચનો એક ગ્લાસ બંધો કરી પાણીથી ભરેલા નળામાં ઉતારો. ગ્લાસમાંની હવા પાણીમાં દાખલ થતાં અટકાવે છે. એક લાકડાની નાની ચકતી ઉપર સળગતી મીથુનતીનો નાનો કકડો રાખી, પ્યાલા નીચે રાખવાથી આ બાબત સહેલી રીતે બતાવી શકાય છે. પદાર્થથી રોકાએલી જગ્યા તે તેનું આકારમાન અગર કદ કહેવાય છે અને તે ધન ઈંચ, ધન ફૂટ, અથવા ધન મૈલ, અથવા ધન સેન્ટિમિટર અથવા લીટર વગેરે જે સગવડ પડતા લાગે તેવા શબ્દોથી વર્ણવવામાં આવે છે. જો કોઈ ચીજ સાદા અગર નિયમિત આકારની હોય છે, તો માપકરણથી એટલે જુમિતિ અને ગણિતના ઉપયોગથી તેના માપો ઉપરથી તેનું આકારમાન ગણી શકાય છે. એક અનિયમિત પદ્યરના અથવા ધાતુના ટુકડાનું, આકારમાન એવીજ રીતે માપી શકાતું નથી, પરંતુ પાણીના નિર્બંધતાના ગુણથી ગમે એટલી વખત લેવા છતાં અધરામાં અધરા ગણિતથી જે નથી કરી શકાતું, તે એક ક્ષણમાં કરવા આપણે શક્તિમાન થઈ શકીએ.

પ્રયોગ—કાચની નળી અથવા પીપ જેના ઉપર ધન ઈંચ અથવા ધન સેન્ટિમિટરના આંકો પાડેલા છે, તે લઈ તેમાં અમુક ચોક્કસ નિશાની

અથવા અંક સુધી પાણી રેડો, હવે પથ્થરનો કકડો લઈ તે નળામાંના પાણીમાં ઘુસાડો. આથી પાણીની સપાટી કોઈ બીજા નવા અંક સુધી જાયી આવશે, અને આ બે અંકોનો તફાવત તે તે અનિયમિત કકડાનું માપ થશે.

અપૂર્ણ.

વાલ્મીકી.

(લખનાર મિ. લક્ષ્મીરામ આદીતરામ વ્યાસ, સંગીતશિક્ષક, ટ્રેનિંગ કોલેજ.)

ગાન સાથે ડ્રિલ (કલાયત)

આલ (લશ્કરી કુચની)

ચાલો વેગે જોલે આમ,

સાગા સાગા સાગમ પ-

ગ્રેમે રાખો ધ્યાન તમામ;

ધામ પગા મ ગ રિસા-

ખેલાં ડાખો જમણા ક્ષેતાં,

સાની ધાપ મગા ગમપ-

શીખો રૂડાં કાંમે દેતાં;

સાની ધાપ મગા રે-

ચાલો સીધા હારે હાર,

સાગા સાગા સાગમ પ-

ગુરને રાખી જમણી પાર.

ધામ પગા મગરે સા.

વ્યવસ્થા.

ફરીને જમણા સીધા ધાઓ,

સીધેથી ડાખા વધ જાઓ;

વળતા ડાળી જમણી પાંખો,
 બુઝાનેની એ હારો દાખો,
 ડાળા જમણા ગળતા ખાસ,
 ઉપજે ચચાગેની રાસ;
 ફરતા ફરતા દીસે આઠ,
 શામે ન્હાને સુંદર ઠાઠ.

—

વિસર્જન.

વિખરી જતા એના એજ,
 ડાળા જમણા સીધા રહેજ,
 દાખો તેની હારો છેક,
 ઉપજાવી ગહો વિગેક,
 તેના ફેરા છેલા એક,
 ઉજાડે છેલી હારે એક
 ભિલા રહીને સાચ દમાગ,
 ગુરુને કરવા નમ્ર પ્રણામ

‘તાજખ તાજ’ એ રાહ.

ચાલોને આપણ સખી આજ,
 ખને ધરિએ નવિન સાજ;
 ગુરુજને કરી પ્રણામ,
 ઠાઠ કરો તૈયાર તમામ;
 નમિ નમિને કુદડી ફેર,
 ઉપજે અધિક આનંદ દહેર;
 હોસે ફરી રંગીને ખૂબ,
 કરિશુ ધણિક ધામ ધૂમ;
 ફરીને આમ જમણી પાસ,
 રચિશું ભૂય ગોળ ખાસ;

વળા ફરીને હારો હાર,
રાખી ન ચિંત મન સગાર.

ધર્મસ્તુતિ.

સુંદર અતિ શોભે, શિવ, વદન કમલ પ્યારું;
મંદ હાસ્ય કપુર ગૌર, અધિક હો દયાળુ,
પૂરણ પૂરણ નટવરણ, રૂપ એ નિરાળુ.
નિર્ગુણ ને સ્મિતકાર, તેજ જગત હાર્યું;
જગના કર્તા, ભર્તા, નેતા,
સુખદાતા, બધ ત્રાતા,
સત્ય છે કૃપાળુ;

સુંદર અતિ શોભે શિવ વદનકમલ પ્યારું.

૧

ઋષિ મુનિજન ધ્યાન ધરે, ગુણ અનંત ગાવે;
નિર્મેળ યશ કવિ સુહૃદ્ય, પ્રેમથી ચખાવે;
વિશ્વપતિ અગમ ગતિ, મોદથી મલાવે;
જોબન ધન ગળ્ય રંગ, મત્ત મતંગ લહાવે;
નાં કદો પણ શુદ્ધ ચિત્ત ભક્તિને બુલાવે;
માયા, વિમલા કમલા, અચલા,
શ્રમ સહોગે, હિત ધરીને,
દાસને બચાવે,

ઋષિ મુનિજન ધ્યાન ધરે, ગુણ અનન ગાવે.

૨

પ્રાર્થના.

ધ્યાન ધર પ્રભુ સરણ, પ્રેમ હર ધરીને;
સગળું નાં વિશેષ ભજન, પાપ બધ કરીને,
આતું ઈશ આપ સરણ, હુંબ દરિદ્ર ત્રાતા,
હો અનંત એક રૂપ ગુણ અર્પક દાતા,

ન્યાય નીતિપંથ સસ, ધર્મ, એક દટતા,
 મારું એ પ્રસાદ વિશ્વનાથ કષ્ટ હરતા,
 જન્મ મરણ તાપ કલેશ, તવ કૃપાથી હઠતાં,
 વિત્ત લોભ મોહ વૃથા, થાંતિ ચિત્ત ઠરતાં;
 દાસ ચિત્ત ભાગી રહું, પાદરવિંદ કાળે;
 દીન છું ઉગારો ગોળ્ય, હોય આપ રાગે.

કર્તવ્ય (કલ્યાણ રાગ).
 ' નમામિ મહિપાસુરમર્દિની ' એ રાહ.
 પ્રભુનું ગ્રેમે ધ્યાન ધરો,
 ગુરુને ભાવે હમેશ બળે;

વિનય રીતિ વિચારીને,
 બહાલથી, માતને તાતને,
 પૂજ્યને વિનવળે;
 પછીથી દેહ સુસજ્જ કરળે.
 ગ્રેમે, ધ્યાન ધરો.
 પ્રભુનું ગ્રેમે ધ્યાન ધરો.

પૂર્ણ નિયમે, ખંત ધરીને,
 હોસે પાઠ સંભારળે;
 નવિન અધિક ઉમંગે રંગે,
 સક્ષ આપી મહાસળે.
 પ્રભુનું ગ્રેમે ધ્યાન ધરો.

મિત આહાર વિહાર રાખી,
 શિયળ વ્રત સંભાળળે;
 એકવી રહેણી યશની કહેણી,
 સત્ય સંપ નિભાવળે.
 પ્રભુનું ગ્રેમે ધ્યાન ધરો.

જાગી વેહેલા રટો પ્રભુનામને,
મમતા દાખો ગુરૂ પદ ગાનને;
દાન ધર્મ દયા સત્ય જાળવી.
જીજી રહેણી નીતિની પાળવી;

સદા ચારે રહીને વિશેષ,
છાંડિ ચિત્ત કલેશ,
તજી વ્યર્થ ગાન, બજી ભગવાન,
કૃપી ગુણગાન, પીજો અમૃતપાનને.
જાગી વેહેલા રટો પ્રભુ નામને.

વળી દૈહિક કામ સંજાળવાં,
ભોજન રૂચિહર અંશે માણવાં,
ધ્યાને પહનપાહનને લાગવા,
તેમ ઘર સુધરાઈ નિહાળવાં,
જેનાં જે જે કામો રોજ હોય,
ભૂલોનાં કાપ,
ધરી હર પ્રીત, મહી વિપરીત,
અહી ઉદય રીત, લખી નિજ નીતિને.
જાગી વેહેલા રટો પ્રભુનામને

ગરબી.

સખી શીસતા સાન્નેરે, મારી શીખ હરમાં ધરો;
પતિ પ્રેમે વિરાજે રે, બાવે ગુણ નમ્ર બરો,
તાં કો વચને દુભાવો રે, હેડે હામ સુધરી કરો,
યોજો નીતિ વિચારો રે. સાસરિયામા વ્દાવો લહો.
જરૂં મીઠું ભોજનું, મીઠી રહેણી તેમ;
મીઠું સુખ તે ભોગવે દીડો દીડો પ્રભુ કરો નેમ.
મારી સિખ હરમાં ધરો.

શિક્ષક વર્ગની પરીક્ષાનાં પ્રશ્નપત્રો.

પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્ર ટ્રેનિંગ કોલેજ, અમદાવાદ.

વાર્ષિક પરીક્ષા,

મહેતાજી વર્ગ.

બુધવાર, તા. ૨૩ મી ઑક્ટોબર, સને ૧૯૦૭.

(વખત ૧૧ થી ૨ સુધી.)

શિક્ષણશાસ્ત્ર.

૧. તમે કોલેજમાં વધુ શિક્ષણ માટે એક વર્ષ રહ્યા તેમાં તમારે બાધાગ્રાસ્ત્ર શો લાભ થયો ?

૨. તમે કોલેજના પુસ્તકાલયમાંથી એ વર્ષમાં ક્યાં પુસ્તકો વાંચ્યાં ને તેથી તમને શો ફાયદો થયો ? -

૩. નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિનું રહસ્ય તમારા સમજવામાં આવ્યું હોય તેનું વિવેચન કરો.

૪. વર્ષવર્ષનું તમારું સમજ તમે કયિતપાઠ અપાતા જોયા તેમાં કયા દોષો પર તમારું લક્ષ્ય ખેંચાયું છે ને તેમાંથી મુક્ત રહેવા શા ઉપાયો જોઈ શકે ?

૫. નીચેના વિષયની નોંધ તૈયાર કરો:—

(અ) દર્શાવેલ અપૂર્ણતાના ભાગાકાર.

(બ) અમેરિકા ખડતું કુદરતી સ્વરૂપ (ધોરણ ૭ માં).

૬. (અ) પદાર્થપાઠના શિક્ષણમાં કઈ બાગતો પર લક્ષ્ય આપવું આવશ્યક છે ?

(બ) ખાંડ વિષે પાંચમાં ધોરણ માટે પદાર્થપાઠની નોંધ તૈયાર કરો.

૭. સંવેદન અને પ્રલક્ષમાં શો ભેદ છે ? સંસ્કૃત નૈયાયિકો એ ભેદ કવી રીતે દર્શાવે છે ? શાબ્દિક સંવેદન અને શાબ્દિક પ્રલક્ષનું પ્રયક્ષણ કરી દરેકમાં કયા કયા માનસિક વ્યાપારો આવે છે તે અનુક્રમે કહો. આ

ખાખતના માનનો શિક્ષણના વિષય સાથે સંબંધ દર્શાવો.

૮. સ્મરણશક્તિ કેળવવા કયા કયા ઉપાયો યોજાશે ?

૯. શબ્દશક્તિઓ કેટલી છે ? દૃષ્ટાન્ત સહિત સમજાવો. એ માનનો તમારા શિક્ષણ વિષયમાં શી રીતે ઉપયોગ કરશે ?

૧૦. કિંગ્ડોમન બક્ષીસો ને ઉધાગોનો ક્રમ કયા હેતુથી નક્કી કરવામાં આવ્યો છે તે સમજાવો. પહેલી છ બક્ષીસનાં સાહિત્ય વિવેચન કરો. એ વિષયના શિક્ષણમાં કઈ બાબત પર લક્ષ આવશ્યક છે ?

ગુરુવાર, તા. ૨૪ મી ઑક્ટોબર, સને ૧૯૦૭.

(વખત ૧૧ થી ૨ સુધી.)

વિદ્યા, પેપર પહેલો.

ગુણ.

૧. હઠા ધોરણના છોકરાઓને ભરતના લોહાનું માન છે ? ૧૦
તેમને ધડતરના લોહાનું સંપૂર્ણ માન આપવું હોય તો કઈ કઈ હકીકત કહેશે ?

૨. વરસાદ શી રીતે મપાય છે ? ગુજરાત પ્રાંતના મુખ્ય ૧૧ શહેરોમાં પડતા વાર્ષિક વરસાદનું માપ લખો. ક્યાં કારણોને લીધે જુદે જુદે રચણે ઓછાવતો વરસાદ પડે છે ?

૩. પુછડીઆ તારાઓ વિષે તમે શું જાણો છો ? ૫

૪. બજારમાં પાંચ ગણ ખાંડ ખરીદતી વખતે અઢીમણ ૫
એક બાબુએ જોખાવી અને બીજી અઢીમણ બીજી બાબુએ જોખાવી તો આપણને ફાયદો છે કે નુકસાન તે સિદ્ધ કરો.

૫. કાયદા બાંધનારી સભા અને કારભારી સભા એ બેમાં ૫
શો ફેર છે ? કાયદા બાંધનારી સભામાં લોકો તરફથી સુંદી કદામસા કેટલા સભાસદો બેસે છે ?

૬. ફલાલીનનું કપડું શાનું બનેલું હોય છે અને તે ધોતાં ૫
ની સાથે અઢી જાય છે તેનું કારણ શું ?

૭. ઔરિક્કલ, લેન્સ, આસનળી, પિત્ત, અને જઠર વિષે જાણતા હો તે લખો.

૮. ફાનની સામાન્ય રચના સમજાવો. અવાજ શી રીતે ૧૨ સંભળાય છે ?

દાંતની બનાવટ લખો.

ગુરુવાર, તા. ૨૪ મી ઑક્ટોબર, સને ૧૯૦૭.

(વખતે ૪ થી ૫ સુધી.)

વિદ્યા અને ખેતી.

ગુણ.

૧. નિયાળમાં જાગ બનાવવાની શી આવશ્યકતા છે ? પાઠ ૧૦
આપવામાં તેમજ જાળકોની રસગુતા કેળવવામાં જાગનો કેવી રીતે
ઉપયોગ કરશો ?

૨. દૂધ, કૌશી (જુદ), આ, કોકો ના ગુણદોષ સરખાવો. ૬

૩, કૌશી અને કોકો ક્યાં ક્યાં થાય છે ?

૩. ખીના પ્રસાર માટે કુદરતમાં શી શી યોજના છે ? પાંચ ૪
વનસ્પતિના દાખલા આપી સમજાવો.

૪. પાકને કઈ કઈ જાતનાં જંતુઓ કેવી રીતે નુકસાન કરે છે ૭
તે સમજાવો. આ પ્રકારતું નુકસાન અટકાવવા તમે શા શા સા-
માન્ય ઉપાય લેશો ? તીડ અથવા અંગારીઆનાં જીવનવૃત્તાંત વિષે
જાણતા હો તે લખો.

૫. વનસ્પતિશાસ્ત્રનું શિક્ષણ મળવાથી દૂલ અને દૂળ વિષે ૫
તમે નવું શું શીખ્યા હો ? પાંચ સામાન્ય દૂલ અને દૂળના દાખલા
આપી, તે સંબંધે જાળકોને શું શું અવલોકન કરવાનું કહેશો તે લખો.

૬. જુદાં જુદાં ખાતરોમાંથી વનસ્પતિને કયા કયા પોષક ૮
પદાર્થો મળે છે ? વનસ્પતિના જુદા જુદા ભાગને તેને શા ઉપયોગ છે ?
નીચે આપેલા છોડને તમે કયું ખાતર આપશો, તે કારણ સાચે લખો.

(અ) દૂધજાડ, (બ) દૂળજાડ, (ક) તુણધાન્ય, (ઢ) કઠોળ,
(ઈ) ચાકબાજી.

નિશાળોનાં ઇનામપત્રક.

વિરસદ—પટેલ મોતીભાઈ જેઠાભાઈ છોકરાની નિશાળમાં રૂ. ૭-૦-૦ તથા કન્યાશાળામાં રૂ. ૫) ઇનામ. આસોદર—રકુલ કમી-
ટીના મેમ્બરો તથા ગામ ગૃહસ્થો રૂ. ૮-૧૧-૬ ઇનામ. આંત્રોલી—
અમીન મૂળજીભાઈ રણછોડભાઈ રૂ. ૪) ઇનામ. જેસરવા—પા. મથુ-
રભાઈ વેણીદાસ રૂ. ૮) તથા પા. જેસરભાઈ પુનમભાઈ રૂ. ૮) નિશાળ
જમાડી નાપાડ—પટેલ શામળભાઈ મીઠાભાઈ રૂ. ૨૬-૦-૦ લુગડાનાં રૂ.
૭ તથા મીઠાઈ. ઓડ—બાઈ હીરા, પટેલ વહાલાભાઈ દયાળભાઈની
વીધવા રૂ. ૪૦, પટેલ હરિભાઈ બાગરદાસ રૂ. ૪૦) પા. જીવાભાઈ ગો-
પાલદાસ રૂ. ૪૦) રકુલ જમાડી. રંગાઈપુરા—પા. જેઠાભાઈ જેસંગભાઈ
રૂ. ૯) રકુલ જમાડી. વીરસદ—પા. ઝવેરભાઈ મૂળજીભાઈ રૂ. ૧૮-૪-૦
છોટ તથા પતાસાં. પટેલ મોતીભાઈ હરીભાઈ તથા મૂળજીભાઈ બફાર-
ભાઈ રૂ. ૧૬-૦-૦ છોટ તથા પતાસાં. નાવલી—પટેલ મથુરભાઈ પ્ર-
ભુદાસ રૂ. ૮-૪-૦ ઝોરણી તથા પતાસાં. કરમસદ—પટેલ શીવાભાઈ
દાદાભાઈ રૂ. ૨૦-૦-૦ ધડીયાળ તથા મીઠાઈ. વલાસણુ—ઈનામદાર
શિવલાલ પથીચદ રૂ. ૧૦-૦-૦ ઇનામ. સંદેસર—પટેલ વાધજીભાઈ
ધોરીભાઈ રૂ. ૧૨-૦-૦ ઇનામ. તરસેડા—પટેલ રામદાસ ધોરીભાઈ
રૂ. ૩૨) રકુલ જમાડી. રાસ—પટેલ ડાવાભાઈ બાગરભાઈ રૂ. ૧૦-૮-૦
કપડાં તથા પતાસાં. બોદાળી—જીવાભાઈ શંકરભાઈ પટેલ રૂ. ૨૫-૮-૦
રકુલ જમાડી તથા ઇનામ, દેશાઈભાઈ નરસીંહભાઈ રૂ. ૪૪-૦-૬ કપ-
ડાં આપ્યાં તથા રકુલ જમાડી, હાંસજીભાઈ હરીભાઈ રૂ. ૪૮-૦-૦
રકુલ જમાડી તથા કપડા આપ્યાં ગામડી—મુકરદમ ઝીણા વાહાલા રૂ.
૧૦) રકુલ જમાડી. વડોદર—શા. હરગોવિંદ નાયાભાઈ રૂ. ૨૦) શાળા
જમાડી તથા પતાસાં વહેવ્યાં. નવાગામ—પા. કાશીભાઈ બચાભાઈ રૂ.
૧૦-૦-૦ સાળા જમાડી. પોરડા—દેશાઈ મોતીભાઈ લક્ષ્મીભાઈ પટેલ
રૂ. ૧૫-૮-૦ પતાસાં તથા કપડાં તથા પટેલ શોભાભાઈ મુનદાસ તથા
મથુરભાઈ લક્ષ્મદાસ રૂ. ૧૧-૧૨-૦ કપડાં તથા પતાસાં. હાંસર—કુ-
ન્યાશાળા—દેશાઈ મોતીભાઈ મથુરભાઈ રૂ. ૧૫૦-૦-૦ કપડાં તથા
મીઠાઈ. વરસોડા—પટેલ લક્ષ્મીભાઈ હરીભાઈ રૂ. ૧૫-૦-૦ રકુલ જ-
માડી, ગામના ગૃહસ્થો રૂ. ૫-૦-૦ મીઠાઈ. હાંસર—કન્યાશાળા—મુ-

લાભાઇ જીવાભાઇ પટેલ રૂ. ૧૦૦-૦-૦ ઓરણી તથા મીઠાઇ. મુણાવ
—પા. ઉમેદભાઇ નારણભાઈ તથા નાથાભાઇ સાગળભાઈ રૂ. ૩૦) પટેલ
મોતીભાઇ ઝવેરભાઇ, જગનભાઇ ઉમેદભાઇ તથા પા. વાઘજીભાઇ રૂ. ૧૯)
પા. ખુશાલભાઇ સારાભાઇ રૂ. ૩૩) પા. શંકરભાઇ દયાજી રૂ. ૩૩)
તથા પા. ચતુરભાઇ રણછોડભાઇ રૂ. ૩૩) રકુલ જમાડી તથા ઇનામ વ.
હેન્ડ્યા. કૃપડવણજ—મે. ગવરીશંકર હરજીવન વ્યાસ રૂ. ૫) મીઠાઇ.
નાવલી—પા. ખોડાભાઈ સોમાભાઈ રૂ. ૨૪-૦-૦ ઇનામ પા. મરઘા-
ભાઈ નરસીભાઈ રૂ. ૨૭-૦-૦ ઇનામ

અમદાવાદવિભાગ—

અમદાવાદ—રકુલ નંગર ૨૫ મ્યુનીસીપાલિટી રૂ. ૨૦-૮-૨
તથા જુદા જુદા ગૃહસ્થો તરફથી રૂ. ૪૯-૦-૦ ચોપડી મીઠાઇ ત્રણે.
ભોયણી—ગાપુજી કેવળચંદ તથા રકુલ કમીટીના મેમ્બરો રૂ. ૭-૪-૦
પુસ્તકો. કહાનવાડી—ક્ષત્રી હીરાભાઇ બેહેચરભાઇ રૂ. ૨૫) નીશાળ
જમાડી તથા કૃપડાં આપ્યા. ભૂવાલડી—મોતીલાલ હરીભાઇ રૂ. ૨૦)
નિશાળ જમાડી. અમદાવાદ—નં ૨૬. જુદા જુદા ગૃહસ્થો રૂ. ૭-૮-૦
નામ. સરોહા—રકુલ કમીટીના મેમ્બરો રૂ. ૪) ઇનામ. ધોળકા—
૧૨૬ રકુલમાં રૂ. ૪-૦-૦ મે. આસી. કલેક્ટર સાહેબે પુસ્તકો લાવવા
પાડે. આંબારેલી—ગામ લોકો તરફથી રૂ. ૪-૧૩-૦ ઇનામ.
કોંકા—ગામ ગૃહસ્થો રૂ. ૮) ઇનામ. શીમજી—રકુલ કમીટી
તથા રાયસંગજી રૂ. ૪-૧૨-૦ ઇનામ. વૌઠા—હડીભાઇ નથુભાઇ રૂ.
૮) નિશાળ જમાડી. ગાણુલ—રકુલ કમીટીના મેમ્બરો રૂ. ૭-૩-૬
ઇનામ. ભાયલા—જુદા જુદા ગૃહસ્થો રૂ. ૭-૪-૦ ઇનામ—સરખે-
જી—ગાપુજીભાઇ જગન્નાથભાઇ રૂ. ૪૦૦-૦-૦ રોકડા ઇનામ સારૂ ઝવેરી
લક્ષ્મીભાઇ રાયજી રૂ. ૨૭ પુસ્તકો શેઠ ભગુભાઇ જોડાભાઇ રૂ. ૨-૨-૦
પતાસાં. વેહેલાવ—કન્યાશાળા—પા. નાથાભાઈ રણછોડભાઈ રૂ. ૧૧
છીટ. ખરવાળા—લોમડી દરબાર તરફથી રકુલ જમાડી વટામણ—
ગામ લોકો તરફથી રૂ. ૭-૯-૬ ચોપડીયો તથા સ્લેટો. રાધનપુર—
મે. નવાળ સાહેબ રૂ. ૭૫) મીઠાઈ. ઉવારસદ કન્યાશાળા—દેશઈ
વલ્લભભાઈ મથુરભાઈ રૂ. ૩૪-૦-૦ કૃપડાં તથા પા. રામજીભાઈ. આંબારેલીયા.

ખા—સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરો રા. ૬-૦-૦ પુસ્તકો, અન્ય ગૃહસ્થો રા. ૭-૦-૦ કપડાં સાર, આંખારેલી—પટેલ ચુનીલાલ નયુભાઈ રા. ૧૨-૬-૬ વાગતું ઘડીયાળ. વળાદ—તારાચંદ લલ્લુભાઈ, પા. લલ્લુભાઈ જુલાભાઈ વગેરે રા. ૧૦-૦-૦ રેળ તથા મીઠાઈ. વાગડ—સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરો તથા સદગૃહસ્થો રા. ૧૨-૦-૦ સ્કુલ જગાડી. કેડા—વહોરા ઇસપચાલી મહમદચાલી રા. ૧૨) વાગતું ઘડીયાળ. અગદાવાદ મ્યુ-સ્કુ. નં. ૨૪ શેઠ લલ્લુભાઈ રાયજી રા. ૪૫) સુતરાઉ પૈતીયાં શાળામાં આખ્યાં. અગદાવાદ સ્કુલ નંબર ૨૩ રા. અળદુલ લતીફ મહમદ હળીજ સફરી રા. ૩) રા. ડોક્ટર મોદી રા. ૩) શેઠ ગોવીંદલાલ હરીવલવ રૂ. ૩).

સુરત વિભાગ—

વરાડ—ગામના સદગૃહસ્થો રા. ૫-૦-૦ ઇનામ. નોગાળા—રા. દાજી દુર્લભ રા. ૧૮) નિશાળ જગાડી વાઘરેચ—પેસ્તનજી જરજેરજી ડાક્ટર વીગેરે રા. ૭-૮-૦ ઇનામ. અણીતા—ગામ લોકો તરફથી રા. ૯-૨-૬ ઇનામ. વાંકાનેર—ઉકાભાઈ જાવાભાઈ રા. ૧૦-૦-૦ પેંડા. પટેલ હસન અહમદ રા. ૫) સાકર વહેંચી. દાંતી—શેઠ આરદેશર લીમજી ભાઈ રા. ૫-૦-૦ તથા નસરવાનજી દાદાભાઈ રા. ૩-૦-૦ મીઠાઈ તથા ચોપડીઓ. ગોડસંખ્યા બોર્ડિંગ સ્કુલ માંડવી—શેઠ ફકીરજી નવરોજી ઇ-લાવિયા રા. ૨૨-૦-૦ એસોનિયા કલોક વીગેરે, પટેલ જગજી કંસારા રા. ૫) પતાસાં વીગેરે. કતારગામ—મોરારજી કુંવરજી દેશાઈ રા. ૧૦-૦-૦ પેંડા કેડાસંખ્યા—દુર્લભ ગોવિંદ રા. ૧૫-૦-૦ ચોપડીઓ તથા પતાસાં. સ-ચીન—ડાક્ટર સાહેબ રા. ૩-૦-૦ પતાસાં. તલંગપુર—ફર્ટકલાસ સખજડજ વડોદરા રા. ૪-૦-૦ મીઠાઈ તથા રસાયણ પ્રયોગ સાર સા-ધન માટે. ભાગાડાપુર—દેશાઈ વસનજી લલ્લુભાઈ રા. ૧૭-૦-૦ પેં-ડા તથા ચોપડીઓ વગેરે. સુરત—પ્રા. સ્કુ. નં. ૨ મે. ગોસ્ટલીંગ સાહે-બ રા. ૫) ઇનામ સાર. ભાજપુર—ઉરડુ સ્કુલ મે. નવાજબદા નસર-લાહજાન સાહેબ રા. ૫-૦-૦ ઉરડુ કીતાબો. ઉમરસાડી—સ્કુલ કમીટી રા. ૧૨) ઘડીયાળ તથા રા. ૩) મીઠાઈ અઠવા—સ્કુલ કમીટીના મેમ્બરો વીગેરે રા. ૫૧) સ્કુલ જગાડી વીગેરે. સુરત—વહોરવાડ કન્યાશાળા શેઠ તૈયબજી ઇબ્રાહીમ રા. ૧૦) ઇનામ. ભાગાતળાવ—શેઠ જગનલાલ

રણુહોડદાસ રા. ૬-૧૨-૦. એજન—શેઠ બગુભાઈ જમનાદાસ રા. ૬-૧૨-૦ એજન—શેઠ ત્રીભોવનદાસ ગોરધનદાસ રા. ૩-૮-૦ નાન-પુરા—શેઠ મોરણજી જમશેદજી સુનાવાળા રા. ૫-૦-૦ નવાપુરા—શેઠ ઝવેરચંદ કૃષ્ણજી રા. ૧૦-૦-૦ બરડાખાંનો ચકલો—શેઠ કાજી કમાલુદ્દીન રા. ૫-૦-૦ એજન—શેઠ ગુલામચલી ગુલામ મુસ્તફા રા. ૩-૦-૦ હુરીપુરા—શેઠ નાગરદાસ મુળચંદ રા. ૨૩-૩-૦ સંઘાડીઆ વાડ—શેઠ કુબેરચંદ રાયચંદ રા. ૪-૦-૦ એગમપુરા—શેઠ કુબેરદાસ રૂઢનાથજી રા. ૩-૦-૦ ગલેમંદી—શેઠ મોતીલાલ રાધવજી. રા. ૭-૦-૦ એજન—શેઠ ઇચ્છારાગ લાલભાઈ રા. ૬-૦-૦ એજન—શેઠ ત્રીભોવનદાસ માણેકલાલ રા. ૩-૦-૦ એજન—શેઠ છળીલદાસ લલ્લુભાઈ રા. ૩-૦-૦ એજન—લતાના ખીજા ગૃહસ્થો તરફથી રા. ૨૮-૮-૦ ઇંદર પુરા—શેઠ તુરાવા રા. ૪-૦-૦ એજન—શેઠ અમદુલ કરીમખાન સાહેબ રા. ૪-૦-૦ સમ્રામપુરા—શેઠ અ. ગજુર હાજી અ કરીમ રા. ૫-૦-૦ એજન—શેઠ તુરમહમદ અ કાદર ૫-૦-૦ એજન—શેઠ અમદુલહદ છોટનભાઈ રા. ૩-૦-૦ સલાબતપુરા—શેઠ નારણદાસ નરોત્તમદાસ રા. ૩-૦-૦ નાણાવટ કન્યાશાળા ના. ૧—શેઠ મગનલાલ મથુરદાસ રા. ૩-૦-૦ એજન—ધી ગુજરાત વનોકમલર સોસાઈટી તરફથી રા. ૮-૫-૦ વહોરવાડ કન્યાશાળા ના. ૩—શેઠ તૈયજી ઇચ્છાહીમ રા. ૫-૦-૦-૦.

ભરૂચવિભાગ—

પાનોલી—હર્દુ છોકરા તથા કન્યાશાળામાં શેઠ મોહમદભાઈએ રા. ૧૫-૦-૦ ઇનામ. દયાદરા—પટેલ હિમરજી સાહેબ અબ્રામ રા. ૪૫-૦-૦ ઇનામ પટેલ ઇસપ મુસે આદમ રા. ૪-૦-૦ વાગતું ટાઇમ પીસ, ગામ લોકો તરફથી ઓફીસ કલેક્ટ રા. ૧૭-૦-૦ તુ પાનોલી—શેઠ મહમદજી ઇસપજી રા. ૧૭ ઇનામ. મોચ—પા જાપુ આમદે રા. ૪) ઇનામ. શાહપુરા—મે. આરતી. કલેક્ટર સાહેબ રા. ૪) ઇનામ. પાલેજ—ગામ ગૃહસ્થો રા. ૯-૧૧-૦ ઇનામ. દેરા—પટેલ જુમણદાસ ત્રીકમદાસ રા. ૪-૧૩-૬ પુસ્તકો.

અપૂર્ણ.

જાહેર ખબર, આપ્યા વગર પરપ નકસો, ખપી ગઇ છે. અને એકે અવાજે તેની નસંસા ચાલુ છે. માટે આ ઠેકાણે તેના વખાણની કાંઈ પ્રથુ જોર નથી. આ પુસ્તક નિહાન, ચિકિત્સા, વનસ્પતિ કીલેસન અને કાલુ મારણની આખતમાં તથા દેશી, યુનાની, અને અગ્રેજ વૈદકના અનુભવથી, તેમજ ગામડીઆ અને જંગલી લોકોની જડી બુટીનો શોધ કરી લખવામાં આવ્યું છે. સહેર તથા ગામડાના વૈદો, મહેતાજી સાહેબો તથા વૈદકના શોખીનોને આ ખર્ સાંવન છે. આવા ઉપયોગી પુસ્તકનો હર કોઈ સાબ લઈ શકે માટે દેશ હિતાયે તેની મૂળ કિંમત રૂ. ૧૫૫. ઘટાડીને રૂ. ૧) રાખી છે. વી. પી. થી મંગાવનારને ૦) ૩ વધુ પડશે.

જેઠાણ એસા કંથારીઆ, કલાર્ક, મિશન હાઇ સ્કૂલ, અમદાવાદ.

ભારે વખણાયેલી, ખચીત શ્રેષ્ઠ અને સસ્તી.

આદરજી કાવસજી માસ્તરના

દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકો.

“કમીશનમાં વધારો” આઠ લાગણી “કમીશનમાં વધારો.”

કળવણીખાતાના હાલના તથા આગલા ઇન્સ્પેક્ટરો તથા ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટરો, દેશની કળવણીમાં આગેવાન જાણીતા ગૃહસ્થો, ગ્રેડેસરો, પ્રિન્સિપલો, હેડમાસ્તરો અને શિક્ષકો, મુખ્યમંત્રી તથા મુજરાતના સર્વ જાહેર છાપા તરફથી એકે અવાજે તારીફ કરતાં અતિ સન્તોષકારક ખાત્રીપત્રકો મહેરબાન ડિરેક્ટર સાહેબે તથા ઉત્તર વિભાગના મહેરબાન માંજ ઇન્સ્પેક્ટર એ. જાધવસ સાહેબે દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકોને જ સંઘળી મંજૂર કરેલા કોપીબુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને લખે છે કે સારી સ્કૂલો આવી સરખ કોપીબુકો વાપરવાને મગરૂરી ધરાવશે.

મુખ્યમંત્રી તથા સુરત, ભરૂચ, નડીઆદ, અમદાવાદ વગેરે શહેરની જોઈન્ટ સ્કૂલ કમિટિના અનુલવી સદસ્યોદ્દેશ્યાએ પશુ સંઘળી કોપીબુકો સાથે સરખાવ્યા પછી દસ્કત શિક્ષક કોપીબુકોને જ સર્વ કોપીબુકોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી છે, અને તેમનાં તાબાની સર્વ સ્કૂલોમાં એ જ કોપીબુકો અલાવવાનો હુકમ કર્યો છે.